

1071/4

25

MV4

ČESKÁ DIPLOMATIKA DO ROKU 1848

Jindřich Šebánek, Zdeněk Fiala, Zdeňka Hledíková

UNIVERZITA KARLOVA ○ PRAHA

ČESKÁ DIPLOMATIKA DO ROKU 1848

Jindřich Šebánek, Zdeněk Fiala, Zdeňka Hledíková

P r a h a 1984

Katedra pomocných věd historických a archivního studia
filozofické fakulty Univerzity Karlovy

Vedoucí katedry: doc. PhDr. Zdeněk Bakovský, CSc.

L. 107/84
KATEDRA POMOČNÝCH VĚD
HISTORICKÝCH A ARCHIVNÍHO STUDIA
na filozofické fakultě Karlovy univerzity
PRÁHA 1, NÁM. KRÁŠNOHORSKÉHO 2

PUH-90/84

P ř e d m l u v a

k I. vydání učebního textu Československá diplomatika I.

Myšlenka, že potřebujeme studijní příručku diplomatiky - především pro naše posluchače archivnictví - byla v posledních letech u nás tak nasnadě, že věru nezáleží na tom, kdo ji na vhodném k tomu místě (při poradách o nových studijních plánech archivnictví jako studijního oboru) zhruba před pěti léty první formuloval. Podstatnější už je, že poprvé byla prodiskutována na poradě za tím účelem svolané na den 30. května 1961 do Brna, které se zúčastnili tito vysokoškolští pracovníci, zabývající se vědecky diplomatikou: S. Dušková, Z. Fiala, I. Hlaváček, D. Lahotská, R. Marsina, R. Nový, J. Šebánek, V. Vašků. Jak patrně, podaly si tu hned na počátku Praha, Brno a Bratislava ruce k společné práci.

Podle plánu tenkrát domluveného měla v době poměrně krátké (do konce r. 1961) vzniknout v rukopise příručka, zahrnující ve smyslu věcném diplomatiku jak všeobecnou, tak také českou a slovenskou, ve smyslu časovém pak období od pozdní antiky pokud možno až do současnosti. Účastníci tehdejší brněnské rady stali se jádrem autorského kolektivu, jehož další nezbytné rozšíření - také externími pracovníky - bylo aspoň zásadně domluveno. S přípravou rukopisů i se získáním dalších spolupracovníků se neprodleně začalo. Bohužel do konce r. 1961 sešla se jen část hotových elaborátů. Ukázaly se také potíže s obsazením některých partií plánovaného díla, z nichž alespoň podstatná část byla plně omluvitelná, to jest podmíněna naprostým nedostatkem zatím vykonaných příprav k splnění příslušných úkolů. Tyto věci nechci tu však jmenovitě rozbírat ani hodnotit. Důležité je zase jen, že původní plán ediční musil být opětovně měněn a termíny k dodání některých rukopisů přesunovány. Kolektiv autorů nakonec na schůzi konané koncem června r. 1964 v Bratislavě rozhodl takto:

- a) Z příručky vypadne jako celek partie věnovaná všeobecné diplomatice a bude nahrazena jen stručným výkladem o tom diplomatickém materiálu z oboru všeobecné diplomatiky, jehož znalost je pro studium našeho domácího listinného materiálu zcela nezbytná (listina císařská, papežská a listina v českém sousedství);
- b) Nebudeme trvat na úplnosti partií z tak zvané novodové diplomatiky, zejména pak pokud jde o diplomatický materiál XIX. - XX. stol.;
- c) Příručka ponese titul Československá diplomatika I., má redakční uzávěrku v prosinci 1964 a do tisku bude dána na samém prahu roku 1965.

Jako redaktor autorským kolektivem určený prohlédl jsem na sklonku r. 1964 celý došlý materiál. Má redakční práce (při níž mně přispěla

svou pomocí doc. Dušková), musila za daných okolností být v jádře jen technické povahy. K obsahu příručky poznamenávám: Jako celek vzniklo po mém soudu dílo velmi užitečné a aspoň tak zdařilé, že s dobrým svědomím může být odevzdáno veřejnosti. Každý z autorů (jejichž seznam spolu s udáním jejich pracovišť viz níže) je ovšem sám odpovědný za obsah svých příspěvků. Při čtení rukopisu jsem zjistil na nejednom místě, že se jednotliví autoři rozcházejí ve svém stanovisku k některým otázkám či problémům. Nevidím v tom zásadní nedostatek. Mnohem spíše jde o odlesk skutečnosti, že v oboru diplomatiky také u nás jsou nemalé různosti názorové a s tímto faktem je třeba počítat. Existující různosti vydáním naší příručky se rozhodně neprohloubí. Mnohem spíše může toto vydání dát podnět k tomu, aby se v některých věcech dospělo k zpřesnění a snad i k sblížení stanovisek. To, co se v tisku odevzdává, je prvá redakce díla, o němž s jistotou platí, že bude účinným studijním nástrojem budoucích archivářů, archívních pracovníků a všech badatelů, setkávajících se s diplomatickým materiálem. Nepochybují o tom, že vyjdou i další jeho vydání, která budou podstatně zdokonalena. Protože pak už toto prvé vydání dá velmi cenné podněty i těm pracovníkům, kteří jsou svou činností přímo povoláni k tomu, aby nám vybudovali obor nové a nejnovější diplomatiky, lze právem očekávat, že další vydání naší příručky právě v tomto směru budou i úplnější.

J. Šebánek

V Brně 6. ledna 1965

P ř e d m l u v a

k učebnímu textu Česká diplomatika do r. 1848

Přítomné vydání učebního textu "Česká diplomatika do roku 1948" má proti vydání "Československé diplomatiky I" z roku 1965 některé závažnější změny. Především nebylo možné z technických důvodů zařadit stati, které pojednávaly o vývoji diplomatiky na Slovensku, takže celkový rozsah svazku je o něco menší, než tomu bylo u vydání z roku 1965. Probíraná látka se omezuje tedy jen na české poměry a z toho také vyplývá i změna názvu. Naproti tomu přibyla do textu nová kapitola o písemnostech školských a školské správy (od K. Beránka), která ve vydání z roku 1965 chyběla.

U všech ostatních kapitol byly pečlivě doplněny bibliografické přílohy o odbornou literaturu, která vyšla do roku 1970. Z téhož důvodu bylo nutné na různých místech přepracovat a doplnit i kapitolu o vývoji českých diplomatických studií. K závažnějším změnám došlo rovněž i u některých dalších kapitol. Kapitolu o písemnostech patrimoniální správy po úmrtí jejího původního autora PhDr. Emanuela Janouška přepracoval a doplnil PhDr. Josef Hanzal. Pozměněn a doplněn byl i text dalších kapitol: Dějiny diplomatiky (J. Šebánek), Několik dat z vývoje úředních písemností v Evropě (I. Hlaváček), obě kapitoly o české panovnické kanceláři (I. Hlaváček, V. Vašků), o písemnostech církevní správy (J. Pražák, K. Beránek) a o písemnostech městské správy (R. Nový, J. Růžička) i kapitola o veřejném notariátu (I. Hlaváček).

Členové autorského kolektivu doufají, že přítomné vydání bude studenty pomocných věd historických a archivnictví, studenty různých směrů studia historie i ostatními zájemci o českou diplomatiku přijato tak příznivě jako vydání z roku 1965, které bylo na naše poměry v pozoruhodně krátké době rozebráno. Autoři také uvítají všechny připomínky i náměty k dalšímu zlepšení díla z řad odborníků, protože se nevzdávají úmyslu přeměnit tento učební text ve skutečnou vysokoškolskou učebnici a dovést jej až do současnosti.

Přítomné vydání věnují autoři památce těch členů původního autorského kolektivu, kteří se už tohoto vydání nedožili: redaktora vydání "Československé diplomatiky I" prof.dr. A. Hůščavy (+ 1969), autora kapitoly o písemnostech patrimoniální správy dr. E. Janouška (+ 1970) a autora kapitoly o účetních písemnostech prof.dr. J. Blechy (+ 1964).

Praha 13.1.1971

Za redakci: Zdeněk Fiala

Předmluva k I. vydání učebního textu Československá diplomatika I. (J. Šebánek)	3
Předmluva k učebnímu textu Česká diplomatika do r. 1348 (Z. Fiala)	4
Obsah	7
I. Úvod. Dějiny diplomatiky (J. Šebánek)	9
Bibliografická příloha	15
II. Základní pojmy (J. Šebánek - S. Dušková)	20
Bibliografická příloha	36
III. Několik dat z vývoje úředních písemností v Evropě (I. Hlaváček)	40
Bibliografická příloha	51
IV. Přehled vývoje českých diplomatických studií (Z. Fiala)	58
Bibliografická příloha	71
V. Česká listina v době přemyslovské (J. Šebánek - S. Dušková) ..	83
Bibliografická příloha	105
VI. Česká panovnická kancelář a listina v letech 1310 - 1526 (I. Hlaváček)	109
Bibliografická příloha	127
VII. Desky zemské a dvorské (Zd. Fiala)	134
Bibliografická příloha	141
VIII. Písemnosti církevní správy v l. 1310 - 1526 (J. Pražák)	144
Bibliografická příloha	154
IX. Písemnosti městské správy v l. 1310 - 1526 (R. Nový)	156
Bibliografická příloha (je uvedena za jednotlivými odstavci)	
X. Písemnosti vrchnostenské správy v l. 1310 - 1526 (R. Nový) ..	177
Bibliografická příloha (je uvedena za jednotlivými odstavci)	
XI. Veřejný notariát (I. Hlaváček)	187
Bibliografická příloha	189
XII. Stručný úvod do otázek novější diplomatiky (Zd. Fiala)	190
Bibliografická příloha	202

XIII.	Česká (královská) kancelář a kancelářská zařízení jiných stěžejních institucí státní (zeměpanské) správy v l. 1526 - 1848 (V. Vašků)	204
	Bibliografická příloha	249
XIV.	Katastry (A. Chalupa)	252
	Bibliografická příloha	266
XV.	Církevní správa a její písemnosti po r. 1526 (K. Beránek) ...	268
	Bibliografická příloha	275
XVI.	Školy a jejich písemnosti (K. Beránek)	279
	Bibliografická příloha	288
XVII.	Městská správa a její písemnosti po r. 1526 (J. Růžička)	292
	Bibliografická příloha	303
XVIII.	Patrimoniální správa a její písemnosti po r. 1526 (E. Janoušek - J. Hanzal)	306
	Bibliografická příloha	321
XIX.	Účty a účetní materiál (J. Blecha)	323
	Bibliografická příloha	362
XX.	Podnikové písemnosti z éry kapitalismu (B. Kut)	370
	Členové autorského kolektivu	376

ÚVOD: DĚJINY DIPLOMATIKY

Diplomatika dnes vědecky postihuje či - správněji řečeno - snaží se postihnout bez jakéhokoli omezení jak ve smyslu časovém tak i věcném či místním - a tedy vcelku - velmi důležitý a rozsáhlý materiál, který v klasifikaci historických pramenů řadíme mezi tzv. pozůstatky, který je písemné povahy, vznikl jako nástroj společenského styku organizovanou činností úřední povahy a který nazýváme materiálem diplomatickým či také listinným. Dodám-li ještě hned, že tu jde v podstatě o týž materiál, který naplňuje všechny dnešní archivy, získáváme trojí konkrétní představu.

1. Co vlastně pod pojmem diplomatického materiálu máme rozumět.
 2. K čemu je historikovi - a ovšem především pak archiváři - či budoucímu archiváři diplomatika nezbytná. 3. V jakém časovém rozsahu českého pracovníka v oboru diplomatiky musí diplomatický materiál zajímat. K tomu dvojitá připomínka: především, že by nikdo neměl začít tuto příručku studovat dříve, než si prohlédne aspoň jeden z našich významnějších archivů, a za druhé, že se musíme zabývat - nemají-li nám uniknout podstatné souvislosti - diplomatickým materiálem i podstatně starším, než jaký je v našich archivech chován, konkrétně vyjít od pozdní doby římské. Tato dolní časová mez platí - aspoň teoreticky - i pro tuto příručku (blíže k tomu viz kapitolu III. na počátku). Pokud jde o časovou mez horní, snažili jsme se přihlížet i k novému, v našich archivech chovanému materiálu v té míře, jak je vůbec možné.

Dnes je diplomatika historickou disciplínou, označovanou namnoze - a v podstatě právem - za jednu z pomocných věd historických a jejím předním - zdaleka ne však jediným - úkolem je, dát všem, kdož diplomatického materiálu při své práci užívají jako jeho zpracovatelé (historici) či zpřístupňovatelé (editoři, archiváři) návod, jak ho užívat, jak jej vědecky, tj. v plnosti jeho společenské funkce, chápat. Trvalo ovšem velmi dlouho, než se diplomatika k jasnému p o z n á n í tohoto svého úkolu propracovala. Uvědomit si, po jakých cestách tu šla, není jen poučnou kapitolou z dějin lidského usilování o vědecký pokrok. Mnohem spíše je to i klíč k pochopení toho, jaký dnešní stav diplomatiky je a jaký má dosah i směr její vědecké snažení. Ten, kdo chce s prospěchem tohoto klíče užít, musí ovšem mít už určité vědomosti diplomatické povahy. Kapitolu o dějinách diplomatiky klademe tedy sice podle její povahy na začátek této příručky, předpokládáme však, že se k ní její uživatel během své práce bude opětovně vracet. Teprve pak plně pochopí její smysl.

Ryze praktický zájem o diplomatický materiál musí nutně doprovázet už sám jeho vznik i jeho užívání. Jestliže totiž - jak už víme - vznikal tento materiál organizovanou činností úřední povahy, byly přece nezbytné k uvedení takové organizace v život určité návody, předpisy, které - ovšem až na vyšším stupni - nazýváme kancelářskými instrukcemi. Aspoň pokud pak jde o nejpřednější složku diplomatického materiálu, již tvoří nepochybně listiny, platí toto: všude tam, kde listiny nabyly povahy dokladů, zaručujících svému držiteli určité právní nároky, musilo zákonitě dojít k vzniku také listinných padělků a pak ovšem i k hledání způsobu, jak rozpoznat listiny pravé od falešných. Dodáme-li nyní hned ještě, že v největší části Evropy (a také u nás) církve během století 10.-13. v rámci svého boje o emancipaci z moci státu prosadila ve společenských vztazích svůj zásadně kladný poměr k listině, pochopíme, proč právě u římské kurie - a to už ve století 12. - vznikly prvé nám známé kancelářské instrukce, či spíše zárodky takových instrukcí, i návody, jak zjišťovat padělky. A poznatky takto získané se šířily dále především tam, kam přímo zasahoval vliv církve. Nepřekvapí, že mezi tyto instituce náleží už ve 13. století především také universita boloňská. Nové podněty tu přinesli však teprve italští humanisté století 14. až 15., usilující, jak známo, o vytvoření prvých skutečných předpokladů pramenné kritiky jako základu už tzv. kritického dějepisceví. Právě nejslavnější z takových jejich kritických kampaní se týkají listin a rozumí se, že stojí přímo ve výhni zápasů mocenských. Vzpomeňme jen Petrarkovy kritiky falešných rodoých dokumentů habsburských, stavících hráz ctižádostivosti tohoto rodu, či zřiravé kritiky Laurencia Vally proslavené "donace Konstantinovy", o níž opírala své nároky na světské panství a světovou vládu stolice papežská. Sotva menší význam mají přitom i četné jiné spory o pravosti listin (tzv. bella diplomatica), které zejména po třicetileté válce vznikají jako přímý projev konfliktu mezi představiteli feudální vlády a mezi obyvateli měst, směle sahajícími na zdánlivě nedotknutelné pozice svých feudálních pánů. Všude tu se uplatňovaly nesporně diplomatické argumenty, které však nannoze měly podstatný nedostatek v tom, že se opíraly o postřehy ryze praktické povahy, jimž chyběl ještě jakýkoliv systém povahy vědecké a jakékoliv jen poněkud hlubší zakotvení v látce.

Jen zdánlivě z jiných podnětů došlo v druhé půli století 17. k dalším velkým sporům o pravost listin, jimž náleží v dějinách diplomatiky významné místo proto, že mohou být označeny jako prvý počátek už jak vědeckého systému v diplomacie, tak i jistého a na svou dobu pozoruhodného rozšíření příslušné látky, že tedy mají už to, co právě dosavadním pokusům plně chybělo. Spornými stranami byli tenkrát církevní feudálové navzájem, konkrétně francouzští benediktini, tzv. Maurini, a nizozemští jezuité, tzv. Bollandisté. Předmětem sporu byla autentičnost legendárního odkazu Maurinů, konkrétně pak starých listin některých merovejských panovníků pro maurinské kláštery

na půdě Francie. V jeho pozadí stály sílící útoky osvícenského racionalismu nového měšťanstva proti metafyzickému světovému názoru římské církve, zaštiťující feudální panství. Tyto útoky zřejmě přesvědčily jezuity, že nemá-li za dané situace být ztraceno vše, je třeba část hagiografické přítěže z vlastní iniciativy církve prostě vědeckými argumenty popřít a pak odložit. A protože vedli dávný zápas o moc s benediktiny, jejichž vědeckými reprezentanty byli především francouzští Maurini, zcela záměrně hleděli "oběti" přinášet právě na účet Maurinů. Jezuitská "Acta sanctorum, quodquod in toto orbe colluntur" a maurinská "Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti" byla publikačními orgány obojí strany. Spor vyvrcholil v dubnovém svazku jezuitských Act z roku 1675, kde jezuita Daniel Papebroch v úvodním pojednání "Propylaeum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis" napadl pravost právě nejčestnějších maurinských listin. Na jejich obhajobu vystoupil roku 1681 Maurin Jean Mabillon knihou "De re diplomatica libri sex". Také Mabillonovi jako Papebrochovi (jak už název jeho spisu ukazuje) byla diplomatika jen rozlišováním pravých a falešných listin. Jeho novum spočívá však v tom, co bylo již výše formulováno jako počátek vědeckého systému diplomatiky a rozšíření látky. Svým spisem dal ovšem nadto i Mabillon nové vědecké disciplíně také její jméno. Plně se hodilo na jeho pojetí diplomatiky jako "vědy o listinách" - diploma (diplom) je totiž listina - není však důvodu, abychom se tohoto jména vzdávali dnes proto, že - jak víme - se zájem diplomatiky týká diplomatického materiálu v celém jeho rozsahu. Najde přece o to, jak věci nazýváme, nýbrž o to, jak je chápeme. Dlužno jen ještě dodat, že Mabillona zajímaly, jak už samou povahou sporu, do kterého zasáhl, bylo podmíněno, především jen listiny staršího středověku, z nich pak zase takřka jen ty, které vydali panovníci frankomerovještí nebo francouzští, že založil svou diplomatiku na srovnání vnitřních a vnějších známek listin a že zvláště na písmo listin kladl velkou váhu, takže vytvořil současně i vědecký základ paleografie.

Po celé století 18. žila diplomatika takřka jen z odkazu Mabillonova, třebaže na vnějšek učinila jisté pokroky zejména tím, že se na některých německých univerzitách stala tradovaným oborem. Vskutku byl to jen úspěch vnější, neboť tu byla diplomatika pěstována mnohem spíše jako součást právníkové jurisprudence než jako součást studia dějepisného. Období "bella diplomatica" nebylo ještě skončeno, mnohem spíše teprve vrcholilo. Uveďme hned ještě také, proč diplomatika nezbytně tehdy stagnovat musila, chybělo totiž dvojí: volný přístup do archivu a příležitost opatřit si v dostatečné míře k účelům srovnávacím reprodukce materiálu. Prvé a pak i druhé přineslo až století 19. Prvé jako jednu z vymožeností buržoazní revoluce francouzské, druhé především vynalezením fotografie. Trvalo však ještě delší dobu, než se důsledky obojího na poli diplomatiky vskutku plněji projevíly, ač už v porevoluční Francii a v Německu po vídeňském míru vznik-

la brzy významná střediska historické práce. Byla to: École des Chartes v Paříži a Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde v Německu, vydavatelka díla Monumenta Germaniae Historica. Na jejich půdě zásadně byla znamenitá příležitost k rozvoji diplomatické práce, protože byla zřícena přímo jako součást nové buržoazní historiografie plně chápající, že k cíli je možno dojít jen, bude-li provedena v dostatečné míře kritika všech příslušných pramenů. Je však celkem přirozené, že kritika byla zprvu převážně prováděna na materiálu povahy narativní, jehož pramenný základ z minulosti daleko lépe znám než pramenný základ materiálu povahy diplomatické. S kritikou diplomatického materiálu nebylo možno začít přece dřív, než došlo v dostatečné míře k jeho zpřístupnění. Prvá desetiletí století 19. jsou tedy především obdobím, kdy se diplomatický materiál vydává jednak v regestech, jednak v plných textech. Vydává se ovšem bez jakéhokoli diplomatického komentáře, po stránce časové omezuje se vydávání především na raný středověk. Po stránce věcné stojí v popředí listiny císařské a papežské, zájem o dějiny teritoriální vyvolává však v život také regestáře a diplomatáře povahy teritoriální. Odlesk toho je i na české půdě (viz v kapitole IV.).

Že už paralelně s touto publikační činností došlo i k vědeckému zpracování diplomatického materiálu tak, jak to za daných okolností bylo možno o to náležitě největší zásluha příslušníkům tzv. německé historické školy. Z nich budiž jmenován H. Brunner, který sleduje otázku právní ceny listin a vztahy mezi právním jednáním a zlistiňováním dospěl k důležitým závěrům, pokud jde o souvislost mezi listinnými zařízeními pozdně antickými a raně středověkými. Julia Fickera zaujaly obdobné otázky pro období časově pozdější, po stránce věcné pak pro okruh především listin císařských. Je nepocítelné, že tito badatelé přinesli výsledky, které mají pro diplomatiku trvalou cenu. Na druhé straně zatížili diplomatiku nadlouho povýtce juristickým chápáním diplomatického materiálu a aplikací běžné metody historické a právní historické na diplomatický materiál. Možno říci, že pracovali s diplomatickým materiálem, nikoliv však důsledně diplomaticky.

Rozhodující význam v dějinách diplomatiky století 19. a do jisté míry celého jejího dosavadního vývoje náleží Theodoru Sickelovi, jehož činnost je místně spjata s novým střediskem diplomatické práce, které vzniklo pod názvem Institut für österreichische Geschichtsforschung roku 1854 ve Vídni. Jádro významu Sickelova pro diplomatiku spočívá v tom, že tvůrčím způsobem a konkrétně vypracoval jako základ metody diplomatické práce metodu srovnání písma a stylu diplomatického materiálu a o ní prokázal, že je metodou povaze diplomatického materiálu vlastní a plně adekvátní. Toto vypracování provedl na listinách římských panovníků doby karolinské až otonské. Jako ředitel oddělení Diplomata společnosti Monumenta Germaniae Historica vypracoval dle dosud nepřekonaný prototyp diplomaticky zpracované edice raně středověké

kých listin panovnických. Jako cíl práce diplomatické formuloval především řešení otázky, jakou cenu má diplomatický materiál (listina) jako pramen historický. Svým dílem se snažil prokazovat, že diplomatika má po té stránce možnosti zcela neobyčejné, že odpovědi, které je schopna dát vskutku diplomatickým zvládnutím materiálu, nejsou zdaleka subjektivní povahy, nýbrž takového rázu, že diplomatika se může stát časem vědou exaktní a ovšem i samostatnou vědou historickou, ne tedy jen vědou pomocnou. Sickelovi se často vytýkalo a vytýká, že povýšil písmo a styl listin tak, že odtrhl diplomatiku od historie, vytýká se mu také, že usměrnil diplomatické bádání příliš určitě jen na středověk a na okruh listin císařských. Vytýkalo se mu dokonce i to, co náleží k samému jádru pokroku, který do diplomatiky přinesl, že totiž na základě srovnávání písma a stylu zavedl rozlišování vyhotovení tzv. kancelářských (vydavatelských) a příjemeckých, které pak povýšil za hlavní kritérium pro kritiku (i ovšem ku zjišťování pravosti) diplomatického materiálu. Pravda ve všem tom je jen ta, že odkaz Sickelův v diplomatice byl leckdy ne tvůrčím, nýbrž mechanickým způsobem dále rozpracováván a že ve jménu Sickelově vzniklo množství prací, které formálně podávaly "bezvadné" diplomatické rozборы listin, ale které z hlediska historického měly význam jen malý anebo vůbec žádný. Sickelovi křivdili i ti, kdož mu podkládali nezájem o mladší diplomatický materiál, jak plyne z toho, co Sickel vykonal ve své funkci ředitele Rakouského historického ústavu v Římě v rámci příprav k vydávání zpráv nunciů či akt koncilu tridentského. Na počátku 20. století nestačily ovšem už tyto podněty vzrůstajícímu zájmu o novější dějiny, s nimiž ruku v ruce musel jít zájem o diplomatické postižení i mladšího diplomatického materiálu a vůbec o chápání tohoto materiálu v plném slova smyslu. Ve smyslu věcném nestačilo omezování se na "listiny", jimiž se téměř napořád starší diplomatika zabývala, vracejíc se tak k svému prvotnímu programu, totiž k zjišťování listinných padělků. Diplomatickými mluvčími takto charakterizovaných směrů se stali badatelé (Brandt, Tangl, Bresslau) sdruživší se roku 1908 k vydávání nového diplomatického časopisu "Archiv für Urkundenforschung". Jejich podněty vyjádřené v programovém projevu dnes dávno ztratily příděch, který ve své době měly, totiž jakési opozice proti Vídni jako reprezentantce školy Sickelovy. Je nepochybné, že na stránkách Archivu für Urkundenforschung vznikla řada prací, jež ve smyslu onoho projevu posunuly diplomatickou práci kupředu. Sotva lze však přehlédnout, že alespoň pokud jde o položení základů k diplomatickému zpracování novodobého materiálu, podstatně více vykonali v prvních desetiletích 20. století různí editoři tohoto materiálu.

Diplomatická medievistika posledních desetiletí (v sovětské historiografii zahrnovaná nejčastěji pod pojem nauky o pramenech - aktovoje istočnikověděnie) je ve smyslu časovém zaměřena převážně k staršímu a vrcholnému středověku, do období středověku pozdního začíná teprve pronikat.

Badatelé se zabývají převážně diplomatickým materiálem nejpřednějších vládařů světských a duchovních (císaře, papeže, králů, atd.), neřešeným problémem zůstává diplomatické zvládnutí písemností vydaných (zhotovených) či přijatých příslušníky nižších vrstev vládnoucí feudální společnosti i nejnižších, (pokud se s listinným materiálem už aktivně setkávají), tedy tak zvaných listin soukromých. Skutečně d i p l o m a t i c k é zpracování dějin vývoje diplomatického materiálu v jednotlivých zemích (teritoriích) namnoze dosud chybí a zajisté chybět musí, protože vydavatelé teritoriálních diplomatů (tvořících tu pracovní východisko a nezbytný pracovní předpoklad) stále ještě se neodvažují rozšířit svůj vědecký zřetel na dobu zhruba od r. 1250.

Vše to je do značné míry důsledek toho, že sice bylo už v stol. 19. (především zásluhou Sickelovou) využito technických možností, které skýtá fotomechanická reprodukce, k vzniku četných a významných faksimilových publikací výběrové povahy, že však vybudování velkých studijních sbírek fotografické dokumentace v samých nejpřednějších centrech diplomatické práce namnoze ještě práh stol. 13. nepřekročila. Nynější situaci spoluzavinilo to, že stále ještě je předmětem diskusí a kritických úvah téze, že metoda Sickelova (srovnávání písma a slohu) se dá a musí aplikovat na středověký materiál diplomatický bez časového omezení (tedy ve svém celku). Nechybí totiž hlasy těch, kdož, poukazující na charakter vývoje písma a stylu listin zejména od 13. stol., tuto možnost (tím více pak nezbytnost) popírají. Ve stavu zkoušek je teprve také aplikace moderních metod z oblasti teorie informací na studium diplomatického materiálu.

Vším tím jsou podmíněny patrné rozpaky, projevující se v soudobé diplomatické medievistice. Tyto rozpaky jsou zmnožovány i tím, že se mlčky (či výslovně) dává za pravdu těm, kdož se stavěli proti Sickelovi z obavy, že by diplomatika ztratila svou nezbytnou souvislost s historií. Je podtrhována (sama o sobě nepochybná) právní stránka diplomatického materiálu na úkor stránky formální, třebaže se zásadně uznává, že je třeba respektovat rovnou mírou obsah i formu diplomatického materiálu jako dvě spolu pevně spjaté (a od sebe neoddělitelné) stránky téže věci, že je třeba hledět na středověký materiál "očima středověkých lidí" a tedy chápat diplomatický materiál v jeho společenské funkci.

V jádře jde tu o otázky základní povahy, totiž jaké postavení má příslušet (po stránce metodické i organizační) diplomatice v rámci soudobé medievistiky. Autor těchto úvah považoval za nezbytné předložit tyto otázky spolu s příslušnými návrhy na jejich řešení k úvaze r. 1965 mezinárodnímu kongresu historiků ve Vídni. Dnes je možno konstatovat, že tato iniciativa nevyzněla naprázdno. Na mezinárodním fóru se konaly už dvě první diplomatické konference (r. 1968 v Brně, r. 1969 ve Freiburgu ve Švýcarsku), další

třetí konference, je plánována na r. 1971 v Římě a čtvrtá r. 1973 v Buda-
pešti. Zřetelně se tu vytváří zcela nová a slibná tradice. V té souvislos-
ti je důležité, že problémy diplomatické medievistiky a organizace diplo-
matické práce se má dostat také na pořad jednání letošního mezinárodního
kongresu v Moskvě, kde se má diplomacie dostat také konečně samostatné
organizační základny ustavením zvláštní komise pro diplomatiku jako orgánu
CISH. Lze tedy očekávat, že diplomatická medievistika zaujme tak časem
v rámci obecné medievistiky ono místo, které jí postavení diplomatického
materiálu v rámci celku středověkého pramenného materiálu i vědecké možnos-
ti diplomatiky zásadně zaručují. Pokud jde konečně o novodobou diplomatiku,
budiž tu přímo jako tvůrce tohoto speciálního oboru, tvořícího přitom
ústrojnou součást diplomatiky obecné, uveden především německý badatel
H.O. Meisner, a dodáno toto: plyne z potřeb současné vědy, že tento obor
dnes musíme vidět v popředí i našich zájmů. Bylo by však nesprávné, kdyby-
chom se zaměřili výhradně k jeho budování a dobudování. Nesprávné jednak
proto, že novodobá diplomatika může být úspěšně budována jen jako součást
diplomatiky celé. Dále proto, že ani novodobá diplomatika není jako diplo-
matika vůbec zdaleka p o u h o u vědou o pramenech. Zařízení související
se vznikem a uchováváním diplomatického materiálu jsou zajisté už sama
o sobě velmi důležitou součástí celé organizace správní; diplomatika postí-
hující vědecky tato zařízení svými vlastními prostředky nám otvírá jinak
nedosažitelné vědecké poznání důležitých úseků správních dějin jak vnitř-
ních tak i zahraničních (diplomatika související tu úzce s dějinami diplo-
macie) a všeho, co s tím souvisí, tedy dějin politických, právních, kul-
turních a na neposledním místě i hospodářských. Úkoly, před nimiž diploma-
tika stojí, jsou tedy nesmírné. Ve svém dnešním postavení po staletích své-
ho vývoje je přitom spíše na počátku než na konci vývoje svých možností.
Všem historikům náleží podílet se na tomto budování, archivářům ovšem pře-
devším.

Bibliografická příloha

1. K otázce metody a cílů diplomatiky i jejího postavení mezi vědami
o společnosti: R o s e n m u n d R., Die Fortschritte der Diplomatie
seit Mabillon vornehmlich in Deutschland - Österreich, München-Berlin 1897.
- B r a n d i K., Urkundenforschung, AUF II (1909), str. 132-156. -
S t e i n a c k e r H., Diplomatie und Landeskunde, MIÖG 53 (1911), str.
385-434. - R e d l i c h O., Fortschritte der Urkundenlehre, MIÖG 41
(1926), str. 1-10. - H i r s c h H., Methoden und Probleme der Urkunden-
forschung, MIÖG 53 (1939), str. 1-20. - P i v e c K., Die Stellung der
Hilfswissenschaften in der Geschichtswissenschaft, MIÖG 54 (1942), str. 3-15.

- M i k o l e t z k y H.L., Quellenkunde des Mittelalters, MIÖG 58 (1950), str. 209-227. - D u m o n d M., Diplomatique et histoire du droit, Revue hist. du droit franç. 29 (1951), str. 79-92. - B r a n d t A., Vorbereitung zu einer mittelalterlichen Aktenlehre, Sborník Archivár u. Historiker. Zum 65. Geb. von H.O. Meisner, Berlin 1956, str. 429-440. - V o j t í - š e k V., O vývoji metody diplomatické a jejích potřebách, SH 1, str. 5-38. - P r a ž á k J., O metodě dipl. studia m. knih, AČ 1953, str. 145-162. - L a r g i a d è r A., Neuere Richtungen im Bereich der Historischen Hilfswissenschaften, Schweizer Beiträge zur Allg. Geschichte 12 (1954), str. 174-194. - Š e b á n e k J., Das Verhältnis zur Urkunde als methodische Faktor der diplomatischen Arbeit, SPFFBU C 6 (1959), str. 5-19. - Š e b á n e k J., Pomocné vědy historické, ČSČH 7 (1959), str. 464-474. - F i a l a Z d., Diplomatika jedna nebo dvě? AČ 10 (1960), str. 1-19 (srov. tamtéž roč. 11, str. 167-9, str. 231-234, a 12, str. 113-118). - V a š k ů V l., Sovětské a polské pojetí nauky o pramenech a pomocných vědách historických, AČ 11 (1961), str. 219-230. - R ů ž i č k a J., Naše archivy a diplomatika novodobých písemností, AČ 1962, str. 37 ss. - F i c h t e n a u H., La situation actuelle des études de diplomatie en Autriche, BECh 119 (1961), str. 1 ss. - B a u t i e r R.H., Leçon d'ouverture du cours de diplomatie a l'École des chartes, tamže str. 194 ss. - Č e r e p n i n L.V., Kistokov archivovědenija i aktovogo istočnikovědenija ("praktičeskoj diplomatiky") v Rossii, Vopr. arch. 8 (1963), str. 52-62. - K a š t a n o v S.M., Diplomatika kak speciálnaja istoričeskaja disciplina, Vopr. ist. 40 (1965), str. 39-44. - Š e b á n e k J., Možnosti dalšího vývoje diplomatiky v rámci historické medievalistiky SPFFBU C 12 (1965), str. 33-52. - Š e b á n e k J., Současná česká dipl. medievalistika, SAP 1967, str. 10-23. - R. M a r s i n a, Dipl. medievalistika na Slovensku, Slov. Archivistika II (1967), str. 29 ss.

2. Nejdůležitější časopisy: Bibliothèque de l'École des chartes. Paris, roč. 1 (1840). - Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 1 - 50 (1876-1936) pokračuje pod názvem Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters 1 - 7 (1937-1944), po druhé světové válce pod názvem Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. - Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1 (1880), Ergbd. - Archiv für Urkundenforschung 1 - 18 (1908-1944) pokračuje po druhé světové válce pod názvem Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. - Aus Archiven und Bibliotheken 1 -. - Archivalische Zeitschrift 1 - (1876-). - Le moyen age. Paris 1888 -. Časopis archivní školy 1 - 16. Praha 1923-1946. - Studia źródłoznawcze. Commentationes 1 -. Warszawa - Poznań 1957 -. - Problemy istočnikovědenija 1 -. Moskva 1951-

3. Z kompendií, učebnic a příruček: B r e s s l a u H., Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien, Leipzig 1889; 2. vyd. za účasti H. K l e w i t z e, Leipzig 1912, 1931; 3. vyd. Berlin 1960 s rejstříkem. - P o s s e O., Die Lehre von den Privaturkunden, Leipzig 1887. - G i r y A., Manuel de diplomatique. Paris 1894, 2.vyd. 1925. - R i e t s c h K.Fr., Handbuch der Urkundenwissenschaft. II. Aufl. Berlin 1904. - Urkundenlehre I. Allgemeine Einleitung zur Urkundenlehre v. O. R e d l i c h; Die Kaiser und Königsurkunde des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien v. W. E r b e n; III. Privaturkunden des Mittelalters v. O. R e d l i c h. (Below - Meinecke Handbuch), München-Berlin 1907, 1911. - T h o m m e n R., Grundbegriffe, L. S c h m i t z - K a l l e n b e r g, Papsturkunden, H. S t e i n a c k e r, Die Lehre von den nichtkgl. (Priv.-) Urkunden vorn. des deutschen Mittelalters, 1.vyd. Leipzig 1906; 2.vyd. bez S t e i n a c k e r a 1913. - R. H e u b e r g e r, Allgemeine Urkundenlehre für Deutschland und Italien, Leipzig - Berlin 1921 (vše Meisterův Grundriss). - S t e i n a c k e r H., Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde, Leipzig 1927. - D e B o ü a r d A., Manuel de diplomatique française et pontificale. Paris I. II. 1929, 1948. - S a n t i f a l l e r L., Urkundenforschung (Methoden, Ziele, Ergebnisse), Weimar 1937. - G i e y s z t o r A., Zarys nauk pomocniczych historii. 3.vyd. Warszawa 1948. - T e s s i e r G., La diplomatique. Paris 1952, II.vyd. Paris 1962. - B r a n d t A., Werkzeug des Historikers, 2.vyd., Stuttgart 1961. - T e s s i e r G., Diplomatique royale française, Paris 1962. - H l a v á č e k I., Základy PVH pro historiky (skripta) 1967.

4. Z literatury k dílčím otázkám dotčeným ve zpracování:

S t e n g e l E., Eine Deutsche Urkundenlehre des 13. Jhdts. Neues Archiv 30 (1905), str. 649-671. - F o e r s t e r H., Beispiele mittelalterlicher Urkundenkritik. AZ 50-51 (1955), str. 301-318. - R. G e r i c k e W. Wann entstand die Konstantinische Schenkung ZSSRG (KA) 1957 1 ss. - F u h r m a n n H., Konstantinische Schenkung u. Silvesterlegende in neuer Sicht. Deutsches Archiv 15 (1959) str. 523-540. - F u h r m a n n H., Konstant. Schenkung u. abendländisches Kaisertum. Deutsches Archiv 22 (1966), str. 63-178. - B o e s e H., Die Konst. Schenkung u. die Verhandlungen des Florent. Konzils, Deutsches Archiv 21 (1965), str. 576-592. - M e y e r - K n o n a u G., Das bellum diplomaticum Lindaviense. Historische Zeitschrift 26 (1871), str. 75-130. - L e c l e r c q D.H., Mabillon. Paris 1953-1957. - L u d e w i g J.P., De usu et praestantia diplomatum. Lipsiae 1720. - H e u m a n n J., Commentarii de re diplomatica imperatorum et regum Germanorum I.-II. Nurembergae 1745-53. - T o u s t a i n Ch.Fr. - T a s s i n R.Fr., Nouveau traité de diplomatique. 1.-6. Paris 1750 - 65 (něm.vydání 1759-69). - G r u b e r G.,

Lehrsystem einer allgemeinen Diplomatie. Wien 1783. - G a t t e r e r
 J.Ch., Praktische Diplomatie, Göttingen 1799. - B r a n d i K., Zur
 Geschichte der Historischen Hilfswissenschaften: I. Die École des Chartes
 zu Paris, AUF 17 (1943), str. 319-328. - B r e s s l a u H., Geschichte
 der MGH. Neues Archiv 42 (1921). - Seznam publikací MGH viz Deutsches
 Archiv 20 (1964) Num. 2 Beilage. J a f f é Ph., Regesta pontificum Ro-
 manorum - 1198. Romae 1851. - B ö h m e r J.Fr., Regesta Imperii, edič-
 ní série vycházející od r. 1831 dosud, srov. k obnovenému vydání ČSČH
 1960, str. 717-719 a zprávu o novém vydání RI I (751-918) z r. 1966
 v Deutsches Archiv 22 (1966), str. 642-3. Naposled vyšel v řadě Diplomata
 svazek H a u s m a n n a F., Die Urkunden Konrads III. u. seines Sohnes
 Heinrich 1969 = MGH DD Band IX. - Srv. také S a n t i f a l l e r L.,
 Neuere Editionen mittel. Königs u. Papsturkunden, Wien 1958. - B r u n -
 n e r H., Zur Rechtsgeschichte der römischen u. germanischen Urkunde. 1880.
 - F i c k e r J., Beiträge zur Urkundenlehre I. II. Innsbruck 1877 - 8.
 - L h o t s k y A., Geschichte des Instituts für österreichische Ge-
 schichtsforschung 1854 - 1951. MIOG. Ergbd. 17 (1954). - S i c k e l Th.
 Beiträge zur Diplomatie I. - VIII. Sitzungsberichte der Wiener Akademie
 1861 - 1882. - S i c k e l Th., Acta regum et imperatorum Karolinorum
 digesta et enarrata. Wien 1867 - 68. - S i c k e l Th., Programm und
 Instruktion der Diplomata- Abteilung. Neues Archiv 1 (1876), str. 429-505.
 - S i c k e l Th., Römische Berichte. Sitzungsberichte der Wiener Akademi-
 133, 135, 141, 143 a násl. (1895 - 1901). - S i c k e l Th., Zur Ge-
 schichte des Konzils von Trient. Wien 1870-72. - Š u s t a J., Die rö-
 mische Kurie und das Konzil von Trient. Úvod Sickelův. - K ü c h F.,
 Politisches Archiv des Ldgr. Philipp des Grossmütigen v. Hessen. Bd. 1.
 Leipzig 1904. - W a l t e r A., Die Kanzleiordnungen Maximilians I.,
 Karls V. und Ferdinands I., AUF 2 (1909), str. 335 - 406. - S c h m e i -
 l e r B., Kaiser Heinrich IV. und seine Helfer im Investiturstreit. Leip-
 zig 1927. - H a u s m a n n Fr., Reichskanzlei und Hofkapelle unter
 Heinrich V. und Konrad III., Stuttgart 1956 (srv. ref. SPFFBU C 5, str.
 154.) - F l e c k e n s t e i n J., Die Hofkapelle der d. Könige
 I. 1959. II. 1966. - Š e b á n e k J., Über die Stellung
 und die Aufgaben der historischen Hilfswissenschaften im Rahmen der Ge-
 schichtswissenschaft. (Vom Standpunkte eines Mediävisten gesehen.) Zeit-
 schrift für Geschichtswissenschaft 1961. - B r u c k n e r A.,
 M a r i s c h a l R., Chartae latinae antiquiores. I (1954) a násl. -
 B a t t e l l i G., Acta pontificum I - III (2 Ed.) 1965. - S y b e l
 - S i c k e l Th., Kaiserurkunden in Abbildungen. Berlin 1880-1891. -
 P f l u g h - H a r t t u n g J., Specimina chartarum pontificum Roma-
 norum, Stuttgart 1855. - M o n a c i E., Archivio paleografico Italia-
 no. Vol. I. a další. Roma 1882 (zejména vol. IX.). - C h r o u s t A.,
 Denkmäler der Schreibkunst des Mittelalters I. - III., München - Leip-
 zig 1902 - 1939. - B l a t t Fr., - C h r i s t e n s e n C.A., Corpus

diplomatium regni Danici, I, II. Kodaň 1938. - S a n t i f a l l e r L., Gedanken und Anregungen über technische Probleme der historischen Grundwissenschaften. Relazioni del X. Congresso Internazionale de Scienze Storiche, Vol. 1., str. 445 - 447. - D ü l f e r K., Urkunden, Akten u. Schreiben im Mittelalter und Neuzeit. AZ 53 (1957), str. 11 - 53. - P a p r i t z J., Grundfragen der Archivwissenschaft. AZ 52 (1956), str. 127 - 176. - Š e b á n e k J., Über die Methode und die Ziele der diplomatischen Arbeit auf Grund der Vorarbeiten zum böhmischen Diplomatar. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 6 (1958), str. 1107-1116. - Š e b á n e k J., Möglichkeiten der Weiterentwicklung der Diplomatie im Rahmen der historischen Mediävistik, XIIe Congrès Intern. des Sciences Historiques Vienne, Rapports IV, S. 147-153. - Š e b á n e k J., Einige Probleme der gegenwärtigen dipl. Mediävistik u. der Plan einer internationalen Kommission für Diplomatie, SPFFBU C 17 (1970). - T o m b e u r P., Application des méthodes mecanographiques à un auteur médiéval, Arch. lat. medii aevi 34 (1964), str. 125-160. - P l e t k a V., Pokusy o mechanizaci vědeckoinformačních prací v archivech, SAP 1965/2 str. 168-207. - E r d m a n n C., Briefe Meinhardts v. Bamberg, Neues Archiv 49 (1931), str. 382 a násl. - E r d m a n n C. - F i c k e r m a n n N., Briefsammlungen der Zeit Heinrichs IV. MGH Briefe V. Weimar 1950. - M e i s n e r H.O., Aktenkunde 1935, druhé vydání pod titulem Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit, Leipzig 1952. - N e u s s E., Aktenkunde der Wirtschaft I, II. Berlin 1954-56. - S c h m i d G., Aktenkunde des Staates I, II (1958, 1959). - M e i s n e r H.O., Archivalienkunde (Göttingen-Zü- rich) 1969. - M e i s n e r H.O., Archivalienkunde vom 16 JH. bis 1918 (Leipzig 1969).

J. Šebánek

II.

ZÁKLADNÍ POJMY

Při práci v oboru diplomatiky je třeba jako při každé práci vědecké osvojit si znalost určité zásoby pojmů, vyznat se v tzv. diplomatické terminologii. Na propracování této terminologie se pracuje od samého počátku diplomatiky jako vědy. Souvisí s jejím vývojem, že poměrně dlouho byla platnost diplomatické terminologie přizpůsobována jen potřebám vlastního materiálu středověkého, že se tedy nehledělo na to, zda a do jaké míry se příslušné termíny hodí také pro diplomatické postižení materiálu mladšího a nejmladšího. I níže budeme z praktických důvodů postupovat tak, že vyjdeme z terminologie diplomatiky středověké (klasické) a osvětlíme především z jejího hlediska příslušné pojmy. Speciálně k otázkám terminologie novější diplomatiky viz níže (kap. XV).

I. Co rozumíme pod pojmem diplomatického materiálu

Víme již (viz výše), že je to ten materiál, který tvoří hlavní náplň všech dnešních archivů. Zde taxativně vypočteme jeho složky. Je jich celkem pět.

1. **L i s t i n y.** Ty tvoří, jak známo, kmen obsahu starých archivů středověkých. Nechybíme, ztotožníme-li pojem středověké listiny s tím, co se běžně označuje názvem privilegia, protože pak rázem budeme vědět, proč ve středověkých archivech se dochovaly výhradně či převážně listiny; zajisté proto, že na uchování svých "privilegií" měli majitelé středověkých archivů praktický zájem. Nebylo by však správné, kdybychom i ve středověkém slova smyslu pojem listiny jen na privilegia zúžili. Bude správnější, použijeme-li formulace, že listina je každá taková písemnost podle určitých (přitom různých) pravidel upravená, která je určena k tomu, aby vydala svědectví o nějakém počínu právní povahy. Ne ovšem ještě správné. Třeba vědět že taková definice pojmu listiny je idealistická a že může vést k nesprávnému chápání nejen listiny, nýbrž i diplomatické práce samé, o jejíchž nedostatcích jsme výše slyšeli. Musíme tedy mít stále na zřeteli toto: Listina je produktem určitých poměrů právních, tvořících ideovou nadstavbu určitých poměrů společensko-ekonomických. Vzniká ovšem teprve na vyšších stupních společenského vývoje; listinu nezná řád prvobytně pospolný, zná ji už řád otrokářský, a nelze si představit, že by se kterýkoli společenský řád vyšší bez ní obešel. Přitom se ovšem společenská funkce listiny podst-

nějí mění: za řádu otrokářského až kapitalistického slouží převážně ochranné zájmy individuálních držitelů určitého práva (výsady) materiální povahy. I listiny vysloveně veřejnoprávní povahy konec konců takovým zájmům sloužily (mezinárodní smlouvy). K definici pojmu listiny budiž dodáno ještě toto: a) Bez písemnosti není listiny, forma písemnosti může být ovšem velmi primitivní (např. tzv. vrubovky). b) Pravidla, podle nichž jsou listiny upravovány, zjišťovat, je jedním ze základních úkolů diplomatiky. c) Listinami ve vlastním slova smyslu nejsou takové písemnosti, které vznikly výhradně či převážně jen proto, aby zachovaly paměť o nějaké události, i když vnějškově by měly formu listiny (pamětní "listiny" vkládané do základních kamenů nebo do makovic kostelních věží). d) Nemáme se dát zmást, určujíc, zda to či ono jest listinou, starou terminologií. Listiny samy sebe označují ve středověku nejrozličnějšími jmény (lat. nejen diploma či privilegium, nýbrž také charta, praeceptum, littera, scriptum či pagina; něm. nejen Urkunde, nýbrž také Brief; v češtině je termín listina novodobý, vytvořený Fr. Palackým, do jeho doby se užívalo termínu list s příslušným adjektivem - erbovní, vejhostní atd. - nebo majestát atd.). e) Aspoň zpravidla má listina časově neomezenou platnost. Výjimku tvoří ve středověku ty listiny, jejichž platnost pomíjí smrtí jejich příjemce, či listiny odpustkové, jejichž platnost je výslovně omezena na určitý počet let. f) Listina je zpravidla vyhotovována ve formě otevřené, není tedy uzavřena. g) Listina už svou vnější formou zaujímá v celém diplomatickém materiálu nejvýznamnější místo. Na vnějšek se to projevuje jistou slavnostností v úpravě listin, vyjádřenou už tím, že středověké listiny jsou aspoň zpravidla po odeznění éry papyru psány na pergamenu; papír do listin proniká zvolna teprve od 15. stol.

2. M a n d á t y. Jsou to písemnosti, jimiž je udělován nějaký rozkaz, příkaz. Podobně jako listiny, jsou i mandáty zpravidla vydávány ve formě otevřené; proto se jim říká litterae patentes, patenty. Mnohé mandáty mají na rozdíl od listin platnost jen dočasnou, tato platnost zaniká v té chvíli, kdy rozkaz v mandátu obsažený byl splněn. Takových mandátů se nám ovšem v archivech zachovalo málo, byly totiž jako bezcenné prostě ničeny. Ty mandáty, které se nám zachovaly, mají zpravidla časově neomezenou platnost a cenu, nikoli však pro toho, komu byly adresovány, nýbrž pro toho, v jehož prospěch znějí. Mluvíme tu o mandátech stojících na přechodu k listině. Takové mandáty se odlišují od vlastních mandátů zpravidla už svou formou. Vzhledem k své povaze vlastní mandáty bývají mnohem méně slavnostně upraveny než listiny, poměrně záhy (od 14. stol.) bývají psány už na papíře. Pečeť v této době i později na mandátech bývá přítížena na přední straně pod textem nebo na straně zadní, zatímco v téže době se udržuje zvyk pečeti listiny pečeti přivěšenou. Běžnost mandátů se projevuje i v tom, že již v 15. stol. se setkáváme s mandáty nikoli psanými,

nýbrž tištěnými. Vynutila si to praktická potřeba, kdy určitý rozkaz musel být rozeslán současně z určitého centra početným podřízeným místům.

3. **L i s t y.** Ve vlastním slova smyslu nazýváme listy takové písemnosti, které na rozdíl od listin či mandátů obsahují pouhá sdělení. Po vnější stránce charakterizuje listy jednoduchost formy, a to, že jsou vydávány ve formě uzavřené. Ze středověku se nám originálů vlastních listů zachovalo jen poměrně málo. Důvody jsou tytéž jako u mandátů. Dlužno dodat, že se v dosti značném množství dochovaly takové listy v opisech, přičemž jde o listy významných osob, resp. i o významných událostech. Takové listy přecházely totiž do oblastí literární, byly opisovány a zhusta také různým způsobem doplňovány, takže dnes je leckdy velmi obtížné rozeznat listy skutečné (autentické) od listů fingovaných či z různých důvodů složených. Ty listy, které se nám v originále zachovaly, byly sice také vydány ve formě uzavřené, po stránce obsahové neomezují se však na pouhá sdělení, přecházejíce tu do oblasti buď mandátů či dokonce listin.

4. **Ú ř e d n í a k t a.** Jsou to písemné záznamy vzniklé z právních jednání právních vedoucích ve svém závěru zpravidla k vydání nějaké listiny či mandátu. (Odtud okřídlený výrok, že cesta k listině je dlážděna úředními akty.) Čím méně je přípravného úředního jednání, tím méně musí být ovšem úředních aktů. K věci přistupuje ještě i to, že ve středověku poměrně dlouho (do 15. stol.) většina úředních přípravných jednání nebyla vedena formou písemnou, nýbrž ústní. Teprve hluboké změny k nimž došlo ve veřejné správě během stol. 15., vynutily si zavedení písemného úřadování ve větším rozsahu.

Úřední místa si zcela pravidelně sdělují k určitým otázkám svá stanoviska, pro úřední jednání se připravují instrukce, o jednání už provedených se podávají zprávy. Vše to se děje ve formě úředních aktů nejrůznější, často velmi letmé povahy (vesměs na papíře). Tato akta jsou považována za tak důležitá pro budoucnost, že jsou uchovávána v příslušných spisovnách, z nichž pak přecházejí v uschování archivní. Takto už během 15. stol. začíná se tvořit jako výsledek společenských změn tehdejších a s ním spojeného procesu laicisace a byrokratizace úřední správy základ budování aktového materiálu novověkého.

5. **Ú ř e d n í k n i h y.** Tyto knihy vznikají zásadně buď ze zrušené péče o písemnosti listinné povahy, nebo aby nahradily vyhotovování jednotlivých listin, či aby zápisům listinné povahy poskytly plnou důležitost. Podle jejich funkce rozlišujeme mezi úředními knihami, které slouží vnitřní potřebě a vnější úřední potřebě. Jednotlivé skupiny úředních knih označujeme určitými termíny. Probereme nejdůležitější z nich ukážeme, kam náležejí podle třídění, které jsme výše uvedli.

- a) Kopiaře. Jsou to úřední knihy, do nichž jsou opisovány zpravidla v plném textu listiny či jiné písemnosti jistému příjemci došlé. Kopiaře jsou tedy pomocnými knihami vznikajícími ze zvýšené péče o listinný materiál pro vnitřní potřebu. Proto se např. u nás s kopiaři setkáváme nejdříve u velkých církevních ústavů (viz např. kopiař vyšehradský, olomoucký, osecký atd.); kopiař šlechtický existuje u nás naproti tomu ještě ve XIV. stol. jen výjimečně (viz kopiař tzv. rožmberský).
- b) Za speciální druh kopiařů možno označit knihy tradiční.
- c) Registra. O nich platí totéž, co jsme řekli o kopiařích, jen s tím rozdílem, že je do nich opisován materiál vydaný. Zcela zákonitě nejdříve došlo k vzniku register u papežů, teprve koncem 12.stol. u králů francouzských, na poč. 14.stol. u králů římských. O tom všem viz blíže na příslušných místech. Tu třeba jen dodat, že existují také knihy povahy smíšené, do nichž je tedy zapisován materiál jak došlý, tak vyšlý; to platí o nejstarších registrech papežských. V praxi dochází i k terminologickému změtení kopiařů s registry. Běžně se např. mluví o kopiařích olomouckých biskupů, ač jde ve skutečnosti o jejich registra.
- d) Pomocné knihy kancelářské. Svým účelem a rázem stojí blízko kopiařům a registrům. Na rozdíl od nich zachycují materiál jen ve formě regestové. Do poč. 16.stol. jen málokde vznikly podmínky pro vznik tohoto druhu úředních knih.
- e) Urbáře (katastry), knihy berní a účetní. Jde vesměs o knihy vzniklé pro vnitřní potřebu z důvodů ekonomické povahy. Vlastní rozvoj všech těchto knih náleží rovněž až mladší době, jejich významné zárodky objevují se však mnohem dříve (např. staré římské katastry, knihy tradiční, urbáře, tzv. zemské urbáře a staré obchodní knihy).
- f) Knihy veřejných notářů (knihy imbreviatur). Jsou typickými knihami vzniklými pro vnější potřebu a mnohdy také nahrazují vydávání jednotlivých listin. O vývoji knih veřejných notářů viz kap. XIII.
- g) Knihy městské, gruntovní, desky zemské. Jsou jistou obdobou knih veřejných notářů a již od 13.stol. dochází k značnému jejich rozvoji. (Viz o nich v kap. IX, XI, XII, 2.)
- h) Sbírký formulářové. Z úředních knih jsou nesporně nejdůležitější a nejnáhodnější. Povšechně je možno říci, že byly sestavovány jako vzory stylistického umění pro ty, kdož toto umění v praxi potřebovali. Jen o části těchto knih, jejichž počátky sahají hluboko do středověku, možno však říci, že z nich byly prostě listiny mutatis mutandis opisovány. Takovou povahu mají některé z těchto pomůcek vzniklých konkrétně v kanceláři papežské (viz kap. III atd.). (O nejstarších form. sbírkách u nás a o jejich povaze viz kap. VI, VIII.) Formulářové sbírký

přesahují častěji do oblasti epistolografické, častěji mají povahu vyučovacích pomůcek na školách.

II. Dochování písemností

1. **O r i g i n á l.** Originálem písemnosti označujeme takové její vyhotovení prvotní, které vzniklo s vůlí a vědomím vydavatele písemnosti. Už tím je řečeno, že můžeme mluvit zpravidla jen o originálech listin (táž listina může mít dokonce i několik originálů), mandátů a listů, jen za určitých okolností také o originálech úředních aktů a úředních knih. Nelze také mluvit o originálech aktů, nýbrž jen o jejich prvotních vyhotoveních. Pojem originálu písemnosti kryje se s pojmem pravosti její. To znamená, že je neúčelný pleonasmus, mluvíme-li o pravém originálu. Staré latinské označení originálu zní "autographum" či "autenticum"; užívá se také termínu "mundum" = čistopis. Psaní čistopisu označují slovesa "grossare, ingrossare, copiare".

2. **K o n c e p t.** Zcela povšechně platí, že koncept nějaké písemnosti je předstupněm jejího originálu. Mluvíce o konceptech, musíme si však uvědomit: Koncepty mají do té míry pomíjející ráz, že do doby, kdy dochází postupně k pevné organizaci spisové služby, tedy do stol. 16., musíme předem počítat s tím, že se nám největší část konceptů nedochovala, ba že za ty případy, kdy ojediněle koncepty dochovány jsou, vděčíme pouhé náhodě. Koncepty byly leckdy také psány na materiálu velmi pomíjivé povahy. Tak např. víme, že prvé letmé zápisy o jednáních provedených před městským soudem brněnským ve 14. stol. psal tehdejší brněnský městský písař na voskové destičky. Při jejich psaní (v kanceláři pan. franských) se uplatnily i tironské noty. Koncepty mohou zachycovat plné znění příslušné písemnosti nebo jen jádro jejího obsahu. Takovou povahu mají tzv. dorzuální koncepty, jichž se nám několik zachovalo na zadní straně originálů listin z okruhu kláštera sv. Havla na Bodamském jezeře, pocházejících z 8. - 9. stol. Důležité je dále to, že zdaleka nikoli u každé písemnosti, jejíž originál máme před sebou, musíme předpokládat, že existoval také ve vlastním slova smyslu její koncept. Středověcí skladatelé listin byli tak dovední, že psali leckdy přímo čistopisy listin, které pak tu či onde podle potřeby opravili. Jako "koncepty" písemností posloužily leckdy také vzorce formulářové, při skladbě listin užili písaři někdy starší listiny téže věci se týkající, kterou prostě mutatis mutandis opsali. Tu mluvíme pak o tzv. listinách předchozích. Teprve ve velikých kancelářích, v nichž práce mezi kancelářským personálem byla rozdělena, bude třeba předpokládat existenci konceptů, jejichž vyhotovování měli na starosti úředníci vyšší služby, tzv. koncipisté, ve větší míře. Tu dochází pak také k formální aprobaci konceptů představeným kanceláře a tedy k určitému stupni oné

služby kancelářské, která je vlastní novější a nové době. Koncept se označuje různými názvy: imbreiatura, notula, exemplum, proiectum, minuta atd. V německé terminologii se objevuje také termín "copey" vedoucí k záměně mezi koncepty a opisy.

3. O p i s. Rozlišujeme zásadně dva druhy opisů: 1. ověřené, 2. neověřené. Ověřené jsou upraveny tak, aby nahradily originál příslušné písemnosti, majíce stejnou právní průkaznost jako příslušný originál. Ověření může být buď samo o sobě (a), či spojeno s potvrzením (renovací) příslušné písemnosti (b). Pro každý z těchto způsobů ověření je třeba zvláštní kvalifikace. Speciální kvalifikaci pro vyhotovování pověřeni prostých (a) měli veřejní notáři, o jejichž činnosti po té stránce jak v Itálii, tak později i za Alpami (od 14. stol. i u nás) viz kapitolu XIII. - Počínajíc stol. 12. vydávají prosté ověřené opisy také ti činitelé, kteří disponují tzv. autentickou pečetí, tj. kteří mají oprávnění zlistiňovat cizí právní pořízení. Nejstarší známý doklad severně Alp je ze Strassburku z r. 1153; u nás užíli své pečeti jako autentické prokazatelně už okolo r. 1230 představitelé kostela pražského a vyšehradského. Podle dispozičního slovesa v takovýchto opisech obvyklého (vidēli jame, vidimus litteras ...) označujeme tento druh opisů termínem vidimusy. Písemnost, jejíž text je ve vidimusu obsažen, jmenujeme transumptem. Doporučujeme přidržet se této terminologie, abychom se vyhnuli terminologickým výkyvům v dipl. literatuře stále ještě se objevujícím. K vydávání ověřených opisů sub b) jsou ovšem oprávněni jen ti, jimž podle jejich postavení přísluší písemnost potvrdit či renovovat. Běžně tedy renovuje (potvrzuje) panovník listiny svých právních předchůdců atd. Opisy sub b) nazýváme podle jejich povahy konfirmacemi, renovacemi či povšechně insercemi. Písemnost inserovaná se nazývá insertem. Opisy neověřené nemají jiný účel než poskytnout text opsané písemnosti. Mohou být zajisté nejrůznější povahy, nejdokonalejší z nich jsou ty, které jsou zhotoveny mechanickou cestou, tedy fotokopie; podobný ráz měly dříve opisy napodobující přesně tahy opisované předlohy, tzv. kopie obkreslené. Jiným zvláštním druhem kopií jsou kopie tzv. slavnostní. Zhotovovány jsou tam, kde je třeba slavnostní úpravou zdůraznit důležitost opisované písemnosti, či uvést ji ve veřejnou známost. (Viz kameny s texty zákonů zazdívané do stěn římského Kapitolu.) Diplomatik pracující s opisy nebude zásadně dávat přednost opisům ověřeným před neověřenými. Mnohem spíše mu půjde vždy o to, stanovit, v jakém vztahu je opis k příslušnému originálu, resp. na základě jaké předlohy je opis zhotoven. Tento úkol je ovšem nesnadný v těch případech, kdy originál příslušné písemnosti neexistuje, nikoli však neřešitelný, postupuje-li se vskutku diplomaticky a s užitím všech oněch možností, které nabízí textová kritika. Rozumí se, že existence ověřeného opisu vydaná zdánlivě nejspolehlivějším úředním místem neskýtá záruku, že by písemnost k ověření předložená, musela být pravá. Konkrétně existuje množ-

ství případů, kdy byly vyhotoveny pověřené opisy hrubých padělků. V některých jednoduchých opisech došlo z praktických důvodů k tomu, že text oávodní, zpravidla latinské písemnosti, byl převeden do národního jazyka. Diplomatikovi tu vyvstává obtížný, ale záslužný úkol, pokusit se o rekonstrukci původního nedochovaného znění.

Užívající termínů originál, koncept a opis, musíme mít stále na mysli jejich vzájemné vztahy. K vystižení diplomatické povahy určitého dochování je třeba někdy užít terminologie sdružené. Tak oprávněně můžeme mluvit např. o originálním konceptu, chceme-li vytknout, že příslušný koncept je prvotním vyhotovením, nikoli tedy opisem na základě prvotního konceptu zhotoveným, který nazveme opisem konceptu. Budeme také mluvit o opisu originálu, zjistíme-li, že příslušný opis vskutku na základě originálu zhotoven byl. Byl-li zhotoven na základě opisu, konstatujeme, že jde o opis opisu, či o opis druhého, třetího atd. řádu.

Užívající termínu originál, koncept a opis, musíme dále počítat s možností jistého kolísání, přičemž jde v období do poč. 16. stol. především o úřední knihy. Onen exemplář úřední knihy, který má právní cenu originálu, nazývá sám sebe častěji "liber authenticus"; přitom nejde však o prvotní vyhotovení příslušných zápisů, nýbrž o čistopis (opis), před nímž stojí nejen původní konceptní záznamy, nýbrž ještě také další vyhotovení jejich, které ve skutečnosti už povahu originálu má.

III. Písemnosti pravé a nepravé (falza)

Diplomatika, jak víme, dnes už dávno není pouhé *discrimen veri et falsi in vetustis membranis*; diplomatik musí při své práci však stále počítat s tím, že se s falzy setká, musí umět falza zjišťovat. Bylo by omylem domnívat se, že zjišťováním falz se ochuzuje zásoba pramenná, skutečností naopak je, že jedno do důsledků postižené falzum má větší cenu jako pramen historický než deset písemností pravých. Falza je možno najít v kterémkoli druhu písemností pod pojem diplomatického materiálu patřících. Je pochopitelné, že relativně nejvíce mezi listinami, neboť k výsadám si lidé vždycky také snažili dopomoci padělky. Povšechně je možno říci, že padělky jsou takové písemnosti, které podle záměru toho, kdo je zhotovil, nebo dal zhotovit, se chtějí vydávat za něco jiného, než čím ve skutečnosti jsou. Rozlišujeme několik druhů padělků:

- a) Padělky moderní. Jsou to padělky, které vznikly ze ctižádostivosti buď rodové či vědecké. Moderní padělatelé falšují takřka vesměs listiny, přičemž vždy své padělky posunují do dávno minulých staletí. S moderními padělateli dokladů povahy rodové (tzv. falza genealogická) se setkáme poprvé ve 14. stol. v Itálii; tehdejší humanističtí kritici listin to také

byli, kdo na nich zkoušeli své kritické schopnosti. Z našich domácích genealogických falzátorů vzpomeňme jihočeského pána Oldřicha z Rožmberka, který chtěl dovést souvislost svého rodu s prastarým italským rodem Orsiniů. Padělky z vědecké ctižádostivosti jsou doloženy od 16. stol.; u nás je typickým jejich představitelem první vydavatel mor. diplomatáře Antonín Boček. Při odhalování moderních falz je třeba mít na mysli speci-fičnost poměrů, za kterých vznikaly - zvláště cenným pramenem jsou tu li-terární pozůstalosti moderních falzátorů.

b) Padělky staré. Stará falza liší se od moderních tím, že aspoň zpravidla není rozdíl mezi termínem, ke kterému se hlásí, a termínem, kdy skutečně vznikly, tak značný, jako u falz moderních, dále tím, že motivy jejich vzniku jsou nejrůznější, přitom však jde zpravidla o zajištění určité výhody materiální povahy ve prospěch falzátorův. Konkrétní zjištění této "výhody", a tedy zjištění motivu falza, je nepominutelnou součástí jeho vědeckého postižení. Pojem padělků písemnosti nesmí být zaměňován s pojmem pravdivosti jejího obsahu. Jsou totiž písemnosti falešné, které věc-ně nic nepravdivého neobsahují, ale vydávají se za něco, čím ve skuteč-nosti nejsou, na druhé straně jsou písemnosti pravé, obsahující prokaza-telně řadu věcí neodpovídajících skutečnosti. Pro zjišťování padělků není možno dát určitý obecně platný návod. Platí snad jen to, že odhalíme bez-pečně padělek, postihneme-li jej v plném smyslu slova diplomaticky, tj. zjistíme-li, kdy, kde, jak a proč vznikl a jaká byla jeho společenská funkce. Rozumí se, že padělatele musíme tu vždy jen hledat v okruhu pří-jemce padělků. Pracující na řešení těchto otázek, musíme mít na paměti, že padělatele jen málokdy pracovali bez určité předlohy, že tedy v paděl-ku bývá obsažen základ nějaké písemnosti pravé. Ten je ovšem třeba všemi prostředky hledat a najít. Že se takto obohacují naše vědomosti a znalost pramenů zdánlivě ztracených, rozumí se samo sebou. Zvláštním případem padělků jsou písemnosti zpadělané. Jde o ty případy, kdy falzátor z textu písemnosti pravé něco vymazal (vyškral) a na takto získané místo napsal to, na čem mu záleželo. Pokud se nám dochoval originál takové zpadělané písemnosti, zjistíme manipulaci poměrně snadno. K dispozici tu máme tech-nické metody fotografické (ultrafialové a infračervené záření). Obtížně-jší je, dochovala-li se nám písemnost jen v opise. Staří falzátoři listin stáli zpravidla také před úkolem opatřit svůj padělek pečeti. Jen málokdy se odhodlali k tomu, vyrobit si falešný pečetní typář, anebo se dokonce spokojit zpečetěním padělků jakoukoli pečeti. Mnohem častěji se setkává-me s případy, kdy na falešné listině visí pečeť prokazatelně pravá. Mož-nosti jsou tu různé. Buď falzátor užil blanketu příslušnou pečeti opatře-ného, z něhož původní text podle potřeby odstranil, nebo falzátor různou manipulací přenesl pečeť z listiny pravé na padělek.

c) Padělky kancelářské. Kancelářským padělkem nazýváme takovou písemnost,

kterou podloudně vylákal (dal zhotovit) bez vědomí jejího vydavatele v jeho kanceláři některý z úředníků této kanceláře. Nejznámějším případem toho druhu jsou padělky Kašpara Šlika. Způsob zjišťování kancelářských padělků musí ovšem přihlížet zase k jejich specifičnosti. Běžné metody diplomatické tu selhávají, jak písemnost vznikla, je předem známo, důraz je třeba položit na zjištění, zda vskutku vznikla mimo vědomí svého vydavatele.

IV. Osoby zúčastněné při vzniku diplomatického materiálu

Diplomatický materiál může mít zásadně trojí funkci, sloužit buď potřebě vnější nebo potřebě vnitřní, či potřebě obojí. Prvé potřebě zpravidla slouží listina. Největší část listin je vydána na něčí jméno a svědčí v něčí prospěch. Prvého z těchto činitelů označujeme termínem vydavatel, druhého termínem příjemce. Obou těchto termínů jsme ostatně již výše několikrát užili. Vydavatel listiny nemusí být ovšem vždy také jejím zhotovitelem, mnoho listin bylo zhotoveno u svého příjemce. Zmínili jsme se již výše také o listinách vydaných v cizích právních záležitostech. Nejcharakterističtějšími takovými listinami jsou listiny veřejných notářů. V nich bývá tato situace: vydavatelem listiny je veřejný notář, osoba, jejíž právní pořízení je zlistiněno, je původcem listiny a tímto termínem je také označena; osoba, v jejíž prospěch je listina vydána, je jejím příjemcem.

V listinách setkáváme se dále s osobami, které se buď za vydání listiny přimluvily, nebo byly oprávněny dát k vydání listiny svůj souhlas, či provedení právního činu dosvědčily; první nazýváme intervenienty, druhé konsencienty, třetí svědky. Tyto trojí funkce leckdy splývají, tak např. v listinách císařských přecházejí na poč. 12. stol. intervenienti v svědky. Všechny pojmy, které jsme právě uvedli, s určitými obměnami mají své uplatnění i v ostatním diplomatickém materiálu. Namnoze tu dochází k přesunům, které si vždy diplomatik musí jasně uvědomit. Tak existují listiny pro vnitřní potřebu, v nichž příjemce splývá s vydavatelem, existují mandáty, jejichž příjemce není totožný s tím, v čí prospěch je mandát vydán, existují zápisy listinné povahy objektivně stylizované (např. akty), které formálně nemají ani vydavatele ani příjemce, vydavatele ani příjemce nemají ovšem z úředních aktů různá vyučování, poznámky atd.

Diplomatický materiál vzniká, jak víme, organizovanou činností úřední povahy. Na určitém vyšším stupni nazýváme zařízení, z této činnosti vzniklá, kancelářemi. Dějiny kancelářů jsou významným článkem dějin správních, důležité je, že jsou vědecky postižitelné, jak bylo prokázáno Sickelem (k jehož zásluhám náleží, že zavedl pojem tzv. "Kanzleimässigkeit" do diplomatiky) jedině prostředky diplomatickými. Proti této zásadě se mnoho hřešilo a hřeší k velké škodě jak diplomatiky, tak také dějin správy a v důsledku toho i

nauky archívní. Jak se vyvíjela zařízení kancelářská od doby římské přes středověk do novověku, bude ukázáno v příslušných kapitolách o vývoji diplomatického materiálu. Zde se omezuje jen na několik postřehů metodické povahy:

- a) Poměrně dlouho si kancelářská zařízení zcela obecně musíme představovat jako dosti primitivní, třebaže jde o kanceláře, které reprezentují výkon moci i nejpřednějších činitelů, jakými byli ve středověku císař a papež.
- b) Od raného středověku až do 15. stol. zůstávají kanceláře výhradně či takřka výhradně v rukou příslušníků církve, která takto držela v rukou vpravdě klíčová postavení celého feudálního zřízení.
- c) Jen postupně dochází v kancelářích k dělbě práce, k zárodkům byrokratické organizace kanceláří, která je vlastní novodobému vývoji.
- d) Osoby, působící v kancelářích, leckdy zůstávají pro nás anonymní a postizitelné jen graficky a stylisticky. Vypomáháme si tím, že užíváme k jejich označení vhodně zvolených siglů.
- e) Šéfové kanceláří mívali titul arcikancléřů, vicekancléřů, hodnost šéfa kanceláře bývá titulární, spojená s určitými hodnostmi církevními; šéf kanceláře zpravidla není účasten na vlastním zlistiňování, obor jeho působnosti je na poli politiky zahraniční a vnitřní. Skutečný vedoucí kanceláře mívá titul protonotáře, ti, kdož stylizují i píší písemnosti, mívají titul notářů. Při dělbě práce setkáváme se pak s tituly dalšími; ti, kdož jenom stylizují, jsou sekretáři (koncipisté), ti kdož jen píší, jsou písaři (scriptores), ti kdož čistopisy opravují, jsou korektoři, ti kdož je zapisují do register, jsou registrátoři, atd.

V. Znamky vnější a vnitřní

Pravidla, podle nichž se řídila úprava diplomatického materiálu, musíme odvozovat - pokud se nám nedochovaly tzv. kancelářské instrukce - nainože z materiálu samého. Znamky, kterých si přitom zejména všímáme, dělíme do dvou kategorií výše uvedených. Povšechně možno říci, že vnějšími známkami nazýváme všechny ty, které můžeme zjistit, máme-li před sebou originál příslušné písemnosti nebo jeho dokonalou fotografickou reprodukcí. Znamky vnitřní zjišťujeme z kteréhokoli bezvadného opisu (edice) příslušné písemnosti.

1. Zhruba též pravidla platí pro zjišťování vnějších známek u listin, mandátů a listů. Sledujeme zejména tyto známky:

- a) Látka psací; v úvahu přichází pro nejstarší dobu papyrus a voskové destičky, později pergamen a ještě později papír. Úprava pergamenu může

sama o sobě být důležitým znakem k diplomatickému postizení listiny. V jisté době a v jistých prostředích bylo totiž zásadně užíváno tzv. pergamenu italského, jinde středoevropského.

- b) Tvar, formát; zatímco u papýru a papíru je dán formát zčásti výrobními normami, mohou být písemnosti psané na pergamenu nejrůznějších formátů, tím spíše proto, že kusy kůže pro psaní listin bývaly sešívány či slepovány (listiny veřejných notářů, tzv. rotuly, bývají až 22 m dlouhé). Písemnost, jejíž výška je větší než šířka, označujeme termínem "charta transversa". Už tím je řečeno, že alespoň středověké listiny bývaly častěji psány na pergamenu širším než delším (charta recta).
- c) Linkování. Středověcí písaři si zpravidla aspoň pergamen k psaní připravili tak, že si jej nalinkovali. Linkování prováděli buď rozředěným inkoustem, olůvkem či rydlem (linkování slepé). Předznačovali si je postranními vpichy. Úprava linkování může být pro určitá prostředí velmi charakteristická. Důležité je také všimnout si případů, kdy hustota rádek není pravidelná, či když část plochy psací látky zůstala nepopsána, či jestli linky odpovídají současně vpichům. To vše totiž může být určitým náznakem toho, jak písemnost vznikla, konkrétně zejména že jde o tzv. chartu biancu, tj. o předem zpečetěnou písemnost. Dlužno dodat, že středověké písemnosti, opatřené středověkými pečetěmi, mají zpravidla dolní okraj přehnut vzhůru (tzv. pliku), aby bylo možno pečeti bezpečněji upevnit. Psalo se zpravidla až po přehyb plíky, někdy dokonce je poslední řádek pod plikou.
- d) Inkoust. Důležité je všimnout si odstínu barvy inkoustu, tak totiž můžeme zjistit, zda zkoumaná písemnost byla napsána na jeden ráz či na několikrát (resp. na kolikrát), zda v ní jsou přípisky, doplňky atd. S určitým kolísáním odstínu inkoustu musíme přitom vždy počítat; toto kolísání je podmíněno tím, že písaři po namočení v kalamáři pero více spouštělo než později.
- e) Písmo. Vývoj písma užívaného v diplomatickém materiálu je zásadně paralelní s vývojem písma knižního. Má přitom některá specifika, podmíněná povahou a funkcí některých druhů diplomatického materiálu. Týká se to především a dosti dlouho písma užívaného v listinách, resp. v mandátech. Vcelku projevuje toto písmo zvýšenou snahu po ozdobnosti všude tam, kde listina nebyla ještě běžným prostředkem společenského styku. Některá zvláštní listinná písma vznikla přitom v určitých prostředích. Tak v kanceláři pozdně antických císařů římských tzv. kurzíva císařských reskriptů, nebo v raně středověké kanceláři papežské tzv. kuriála. Jedno z těchto zvláštních písem, tzv. diplomatická minuskula, vzniklá v 9. stol. v kanceláři Ludvíka Němce, dala základ k vývoji takřka veškerého latinského písma listinného až do 13. stol. Naproti tomu v Itálii, kde od doby

pozděně antické se listina jako prostředek běžného společenského styku udržela, žije až takřka do téhož stol. běžná a neúhledná mladší římská kurzíva. Od 13. stol. obecně, až na některé výjimky, už zaniká postupně zvláštní listinné písmo a v listinách se užívá běžného písma užitkového, buď tzv. bastardy, či později i kurzívy. Pokud jde o listy a úřední akta, platí povšechně, že bývají psány tím typem písma, jehož se v té které době užívá k běžné písařské potřebě. Úkolem - nikoli však cílem diplomatikovým při zkoumání písma je, zjišťovat písmo individuální písařské ruky. Toto zjišťování je východiskem důsažnějších zjištění dalších, zejména určitých typů písma v tom či onom prostředí užívaných, a vzájemného vlivu grafických prostředí diplomatických na sebe.

f) Korektury a razury. O významu korektur a razur bylo již výše pověděno, když jsme jednali o listinných falzech.

g) Grafická znamení. S nimi se setkáváme pouze na listinách; mají buď zdobný (slavnostní) nebo pověřovací charakter. Uvedeme nejdůležitější z nich: 1. Chrismon je zkratka jména Christus C, + vyjadřující symbolicky invokaci (viz níže známky vnitřní - součásti listinného formuláře). Užívá se jí v nejrůznějších listinách běžně do 13. stol. Zvláštní forma chrismonu je tzv. labarum častěji užívané v kanceláři papežské. 2. Monogram je několik spolu spojených písmen vyjadřujících jméno, popř. i titul panovníkův. Užívá se ho takřka výhradně jen v listinách králů a císařů římských a to ještě v 15. stol. Má charakter podpisového znamení. 3. Znamení rekogniční je zkratkou slova "subscripti", ukončující pověřovací formuli připojovanou jménem šéfa kanceláře do listin především římských panovníků. Mizí již během 12. stol. 4. Rota je grafické znamení, jehož základ tvoří dva soustředěné kruhy křížem rozdělené. Užívá se ho v slavnostních privilegiích papežských zhruba do 14. stol., napodobením se objevuje tu či onde i v listinách jiných. 5. Bene valete je monogramem vyjádřený pozdrav, tvořící původně vlastnoruční přípisek listin papežských. Doprovází později běžně rotu. 6. Znamení chirografu jsou písmenková znamení, tvořící pověřovací prostředek středověkých chirografů. 7. Znamení notářské je grafické znamení doprovázející pověření notářské listiny veřejným notářem provedené.

h) Podpisy, poznámky a přípisky kancelářského původu. Podpisy vydavatelů na listinách do konce 15. stol. jsou nečetné; je to zčásti dáno tím, že vydavatelé listin mnohdy psát neuměli, zčásti ovšem i tím, že za hlavní pověřovací prostředek listiny byly považovány prostředky jiné, především pečeti. V raném středověku známe vlastnoruční podpisy vydavatelů takřka jen na listinách papežských, z panovníků římských prvý (a jen ojediněle) listiny podepisoval Karel IV. Z českých panovníků po Karlovi IV. prvý podpisuje některé své listiny Ladislav Pohrobek.

Celkem vzácné jsou také podpisy rekognoscentů. Nejdůležitější formou podpisového pověření listiny je tzv. kancelářská poznámka, která se vyvíjí od stol. 14. a našla uplatnění v listinách jak králů římských, tak i jiných (i českých), v listinách biskupských atd. Tam, kde došlo k registrování listin, setkáváme se také s poznámkami registrátorskými, ve velkých kancelářích, zejména papežské, s poznámkami korektorů, taxátorů atd. Velmi složité jsou už od 13. stol. kancelářské přípisky a poznámky na listinách papežských. Rozumí se, že postižení všech poznámek, vzniklých u vydavatele listiny, má velký význam pro řešení základních úkolů diplomatické práce, pokud jde o vznik písemností. Druhý typ poznámek zpravidla na zadní straně písemností jsou poznámky příjemce, jsou totiž klíčem k pochopení osudů písemností dodané už svému příjemci.

- 1) Čeho si všímá diplomatik na pečeti, jimiž jsou písemnosti opatřovány, vykládá se ve sfragistice.

Pokud jde o vnější známky úředních knih, je možno říci, že studující je, postupujeme v podstatě stejně jako při popisu rukopisů nediplomatické povahy.

2. Z vnitřních známek diplomatického materiálu má význam především, v jakém jazyce jsou stylizovány. Až do 16. stol. převládá tu nesporně latina. Ovšem už počínajíc stol. 12. do diplomatického materiálu pronikají národní jazyky (francouzština, italština, němčina), ve stol. 14. také čeština. Budiž jen dodáno, že tento proces je přímým důsledkem toho, jak se diplomatický materiál postupně stává běžnou součástí společenských styků, že tu jde tedy o přímý důsledek vývoje jeho funkce. Vedle písma diplomatického materiálu je jeho styl nejzákladnějším zdrojem poučení diplomatika. Tak jako u písma je východiskem zjišťování individuálního diktátu, cílem postižení určitých skupin stylistických a jejich vzájemné souvislosti. Zabývá se poznáním stylu diplomatického materiálu, musí diplomatik mít na zřeteli, že existovala pro určitou dobu a pro určitá prostředí také určitá, běžně platná stylistická pravidla. O nich se můžeme poučit jednak ze starých příruček stylistického umění, jednak si je odvodit z diplomatického materiálu. Některá z pravidel mají velkou stabilitu. O většině diplomatických písemností především platí, že se rozpadají na tři části - protokol, text a eschatokol - a že jsou stylizovány buď subjektivně či objektivně. Plně vyvinutý protokol listin má tyto součásti:

- a) invokaci = úvodní vzývání boha, které může mít formu slovní nebo také grafickou (viz o symbolické invokaci výše);
- b) intitulaci s formulí devoční = jméno a titul vydavatelův, odvozené výslovně z milosti boží;
- c) adresu se salutací = uvedení příjemce, resp. u adresy obecné zjištění,

že se listina obrací ke všem osobám, jimž se také tlumočí pozdrav.

Text listiny se skládá:

- a) z arengy, vyjadřující obecně myšlenku, proč k vydání listiny došlo;
- b) z promulgate, vyjadřující úmysl uvést obsah listiny ve všeobecnou známost;
- c) z narace, uvádějící okolnosti, které k vydání listiny vedly (tu bývají také uvedeni intervenienti, o nichž viz výše);
- d) z dispozice, vyjadřující vlastní právní porřízení v listině obsažené; součástí dispozice bývá v listinách tzv. formule pertinenční, v níž je vypočteno příslušenství statku nebo půdy, s níž se disponuje;
- e) ze sankce, mající část pozitivní a negativní; prvou se slibují milosti všem, kdož ustanovení listiny budou zachovávat, druhou se rušitelům těchto ustanovení hrozí tresty; milosti i tresty mohou mít povahu hmotnou i nehmotnou (hrozí se klatbou, pokutami atd.);
- f) z koroborace, v níž jsou ohlášeny prostředky, jimiž je listina pověřena, především tedy pečeť.

Závěr listiny má tyto části:

- a) podpisy či svědky, přičemž jméno formule samé označuje dostatečně povahu i její obsah;
- b) datum, kde je též situace, jen třeba dodat, že údaji datovacími se speciálně zabývá chronologie a že součástí této formule bývá častěji tzv. "datum per manus" - formule, uvádějící jméno některého z vyšších členů kanceláře vydavatele listiny;
- c) aprekace je závěrečné vzývání boha (amen).

Při zjišťování individuálního slohu skýtá zpravidla nejvíce možností arenga. Přitom je to však formule, v níž bývá také největší závislost na vzorech formulářové povahy. Pertinenční formule v dispozici má leckdy stereotypní a nárokový ráz, nemůže tedy běžně být považována za popis náležitostí příslušného statku. V plně rozvinuté formuli datovací se uvádí jednak doba či i místo, kde bylo příslušné právní porřízení provedeno (actum), jednak také doba (místo) sepsání či vydání listiny. Význam formule "datum per manus", o níž viz výše, nebo jí podobných "scriptum per manus" atd. je velmi rozličný. V jednotlivých listinách nebo skupinách listin musí být zjišťován diplomaticky.

Mandáty mívají jednodušší strukturu a obdobně také listy, základní rozdělení na protokol, text a eschatokol je však i tu zachovááno. Určitá pevnost formulářová projevuje se také v zápisech do úředních knih, majících zpravidla objektivní protokolární formu. Největší volnost po stránce formulářové vykazují ovšem úřední akta.

Především v listinách, ale také v mandátech i listech projevuje se

značný smysl pro stylistickou ozdobnost, zejména v některých obdobích vývoje diplomatického materiálu (stol. 10. - 13. a pak znova v období humanismu). Tato ozdobnost se projevuje v užívání určitých figur a tropů, tzv. flores rethorici, dále v užívání rytmického kursu i v rýmování.

Závěrem budiž řečeno ještě toto: Zjišťování jak vnějších tak i vnitřních známek je vždy nástrojem, nikdy však cílem diplomatické práce. Při samém jejich zjišťování je třeba bedlivě dbát toho, abychom případy ojedinělé negeneralizovali a abychom neupadli v planý formalismus. Od obojího uchrání pracovníka, bude-li pracovat s ústrojně vzniklým a dostatečně širokým materiálem srovnávacím a zachová-li při své práci jednotu formy a obsahu v tom smyslu, že stále a důsledně bude chápat diplomatický materiál jako součást celého života, v němž tento materiál vznikl a působil.

VI. Jednání a zlistinění a právní povaha diplomatického materiálu

Při vzniku diplomatického materiálu musíme počítat s tím, že nemá povahu jednorázovou. To platí snad jedině s výjimkou listů a úředních aktů tehdy, když je úřední akt jen přípravným prostředkem v rámci složitějšího právního jednání. Zvláště složitá situace, pokud jde o tzv. stupně zlistinění, je u listin, zejména pak u těch z nich a v té době, kdy listiny mají povahu pouze dokazovací, tj. kdy vlastní právní pořizení se tvoří formálními akty. Jednání není ovšem jediným stupněm zlistinění, předcházejícím odevzdání listiny příjemci. Předchází tu zejména prosba o vydání listiny, předběžná jednání s příslušnými interesenty a následuje po něm rozkaz k zlistinění, vyhotovení konceptu, čistopisu, jeho schválení, jeho zpečetění atd. Diplomatik stojí zde znovu před dalším ze svých základních úkolů, totiž konkrétně zjistit postup vzniku té které písemnosti, a pak ovšem také odvodit pravidla, jak ten který druh písemnosti v určitém prostředí vzniká. Při této práci nesmí zdaleka spoléhat na to, co písemnosti samy k těmto otázkám říkají, ba musí tyto údaje velmi kriticky vážit. Jeho přístup k řešení všech těchto otázek musí být i tu důsledně diplomatický a obdobně založen jako při sledování známek vnitřních a vnějších. Tím, že vzniká diplomatický materiál organizovanou činností úřední povahy, je dáno, že nemůže existovat jakákoliv součást diplomatického materiálu, která by z hlediska právního mohla být považována za bezcennou. Cena diplomatického materiálu je ovšem nesmírně různá a přímo úměrná jeho funkci jako společenského prostředku, jsouc po té stránce syntézou vztahů, které k diplomatickému materiálu mají ti, kdož se s ním setkávají, do jejichž života zasahuje. Jsou některé písemnosti, kterým přísluší jakýsi vrchol právní ceny. Středověká listina císařská a papežská je považována takřka obecně za nenařikatelný právní průkaz, obdobnou povahu mají ovšem i listiny jiné a také zápisy do právních knih. Na nejnižším stupni stojí naproti tomu zápisy listinné povahy, které si příjemce

práva zhotovil v jádře pro svou potřebu (akty). To, co tu bylo řečeno, nesmí nás svádět k tomu, abychom se vraceli k starým, juristicky chápaným pojmům listin "veřejných" a listin "soukromých"; zase jde jenom o to, abychom si našli diplomatické prostředky k tomu, abychom právní platnost kterékoli písemnosti, tvořící součást diplomatického materiálu, dovedli správně a přesně stanovit. Zabývající se konkrétně stanovením právní platnosti listin, budeme vždy bedlivě přihlížet k tomu, do jaké míry se listinou samou právní čin zakládá, zda vydání listiny nezbytně musel předcházet právní akt, resp. zda snad právní čin mohl být vytvořen jedine právním aktem a listina o něm vydaná je jenom subsidiárním a tedy ne nezbytným prostředkem komplečným. Mluvíme zásadně o listinách pořizovacích (dispozitivních) a dokazovacích, rozlišující přitom ještě různé stupně dispozitivnosti.

VII. Třídění diplomatického materiálu

Souvisí s dějinami diplomatiky, že se ujal dělení diplomatického materiálu na tři kategorie, konkrétně na diplomatický materiál římských papežů, na materiál římských králů a císařů a na materiál tzv. soukromých osob. Stručně se mluvilo o listinách papežských, císařských a soukromých. S tímto tříděním nemůžeme vystačit z několika důvodů. Materiál tzv. listin soukromých se prezentuje především jako zcela nepřehledná směsice písemností, pocházejících od nejrůznějších vydavatelů, z nejrůznějších krajů a z nejrůznějších dob. Přitom nám na diplomatickém ovládnutí právě tohoto materiálu musí dnes nejvíce záležet. Je to dáno jednak tím, že se, jak víme z dějin diplomatiky, postižení právě tohoto materiálu u srovnání s postižením listin papežských a císařských nebezpečně opozdilo, jednak i tím, že právě tzv. soukromé listiny jsou nejvzácnějším diplomatickým materiálem vůbec, neboť se dotýkají zpravidla samých kapilár společenských vztahů. Právíme tzv. soukromé, protože do kategorie listin soukromých se dostaly při tomto třídění listiny i tak vysloveně veřejnoprávní povahy, jakými jsou např. listiny českých panovníků. Diplomatika již před několika desetiletími postihla, že je účelné tzv. soukromé listiny rozdělit na skupiny podle jejich vydavatelů a že subsidiárně je vhodné zavést i třídění teritoriální. Za zvláštní kategorii se uznávaly tady např. listiny biskupské nebo listiny klášterní, šlechtické, městské, atd. Diplomatičtí se zabývali studiem jednotlivých z těchto skupin, na menších či větších teritoriích a viděli cíl "obecné" diplomatiky v tom, že zjistí, jaké jsou třeba ve vývoji biskupské listiny celé Evropy znaky společné a které diskriminující podle jednotlivých zemí. Toto třídění, sledující jen linii vydavatelskou a stavovskou příslušnost vydavatelů diplomatického materiálu, nese na sobě podstatné stopy juristického chápání diplomatického materiálu, a tudíž formalismu. Má-li být splněn požadavek soudobé marxistické diplomatiky a diplomatický materiál chápán v plné souvislosti s životem, v němž vzniká

a působí, je na místě zavést třídění diplomatického materiálu se zřetelem k třídám a třídním skupinám příslušné společnosti. V jednotlivých skupinách půjde o důsledné vyšetření všech vztahů jejich příslušníků k diplomatickému materiálu. Skupiny tedy sledují nejen linii vydavatelskou, nýbrž i příjemckou. Provádějíc takto diplomatickou práci, přesvědčíme se, že vztah diplomatického materiálu v jednotlivých skupinách je třídně podmíněn a syntézou jednotlivých dílčích výsledků dojdeme k přesně formulované odpovědi na otázku, jakou funkci diplomatický materiál v určité společnosti na určitých, i těch největších teritoriích měl.

Bibliografická příloha

Povšechně je tu možno odkázat na literaturu uvedenou v nejrůznějších oddílech této příručky a to jednak základní povahy (viz učebnice diplomatiky, uvedené v literatuře ke kapitole I), tak také literatury speciální. Zde se omezujeme na uvedení prací, které by si uživatel této příručky měl přečíst, protože se dotýkají metodické podstaty jednotlivých dílčích otázek, nebo které musí znát, kdo pracuje s diplomatickým materiálem, jež však přitom nenáleží do vlastního oboru diplomatiky. Většina literatury, kterou tu uvádíme, je ostatně jen na tomto místě.

K I/5 c, h: P a l a c k ý Fr., Über Formelbücher zunächst im Bezug auf böhm. Gesch. Praha 1843, 1848. - B ä r w a l d H., Zur Charakteristik u. Kritik mittelalterlicher Formelbücher und Handschriften der Wiener Hofbibliothek. Wien 1858. - Edice také pro českého diplomatika důležitého souhrnu formulářových sbírek viz R o c k i n g e r L., Briefsteller und Formelbücher des 11. bis 14. Jhdts. München 1863. - F o e r s t e r H., Liber Diurnus Rom. pont. Bern 1958. - H e c k e l R., Das päpstliche u. Sicilische Registerwesen in vergleichender Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der Ursprünge. AUF (1908), str. 371-510. - Z a t s c h e k H., Studien zur mittelalterlichen Urkundenlehre (Konzept, Register, Briefsammlung), 1929. - B o c k Fr., Studien zu den Originalregistern Innocenz III. AZ 50/51 - (1955), str. 329 - 364. - T ý ž, Studien zu den Registern Innocenz IV. AZ 52 - (1956), str. 11-48 (viz také referát ve SPFFBU C 4 (1957), str. 154-159.

K II/2: T a n g l M., Der Entwurf einer unbekanntenen Urkunde Karls d. G. in tironischen Noten. MIÖG 21 (1900), str. 344-350. - K e r n F., Dorsualkonzept und Imbreviatur. Tübingen 1906.

K II/3: Typický případ vidimování hrubého paděliku viz Š e b á -
n e k J., Listina města Brna z r. 1252 pro klášter herburský a její pra-
vost. ČSPS 1930, str. 54-71. - K rekonstrukci listin dochovaných jen
v překladech viz t ý ž, Kapitoly z české diplomatiky ČMM 66 (1946), str.
28-97.

K III/a: R y n e š o v á Bl., Kdy vznikla fikce o italském původu
Vítkovců. Friedrichův sborník 1931. str. 369-373. - Š e b á n e k J.,
Zu den modernen Urkundenfälschungen und ihrer Feststellung. Bulletin of the
Internat. Comitee of Historical Sciences 1938, str. 202-4.

K III/b: E n g e l W., Urkundenfälschungen und Strafrecht. AZ 39
(1930), str. 199 a násl. - S t e i n a c k e r H., Der Streit um das
österreichische Privilegium minus und die methodische Lage der Diplomatik.
HZ 150 - 2 (1934), str. 268-289. Die Fälschungen im Mittelalter.
(H. F u h r m a n n - K. B o s l - H. P a t z e) HZ 197, 3 - (1963),
str. 529-579.

K III/c: Z e c h e l A., Studien über Kaspar Schlick. Praha 1939.

K IV: K pojmu středověké kanceláře: K l e w i t z H.W., Cancellaria.
Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes. Deutsches
Archiv 1 (1937), str. 44-79. - T ý ž, Königstum, Hofkapelle u. Domkapitel.
AUF 16 (1939), str. 102-156. - T ý ž, Kanzleischule u. Hofkapelle. Deut-
sches Archiv 4 (1940), str. 224-228. - E l z e R., Die päpstliche Ka-
pelle im 12. u. 13. Jhdt. ZSSRG (KA) 36 (1950), str. 145-204. - H e r d e
P., Beiträge zur päpst. Kanzlei u. Urkundenwesen im 13. Jhd. Lassleben
1961. - S c h a l l e r H.M., Die Kanzlei Kaiser Friedrichs II. A. Dipl.
3 (1957) 207-286. - Z další literatury viz např. úvod k článku
N. G r a s s e, Pfalzkapellen und Hofkirchen in Österreich. ZSSRG (KA) 77
(1960) str. 345, kde je literatura uvedena.

K V/1 a: B r e s s l a u H., Papyrus und Pergament in der päpstli-
chen Kanzlei bis zur Mitte des 11. Jhdts. MIÖG 9 (1888), str. 1-30. -
S a n t i f a l l e r L., Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe
im Mittelalter. I. Untersuchungen. MIÖG XVI, H. 1, 1953.

K V/1 e: Po stránce metodické (také pokud jde o styl):
B r e s s l a u H., Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des
Mittelalters. AUF 6 (1918), str. 42-43, 65-76; A r b u s o w L.,
Colores rhetorici. II. Ausg. Göttingen 1963; jen pokud jde o písmo:
K r u p i t z k a W., Die Schriftkritik, eine Grundfrage d. schlesischen
Urkundenforschung. Zeitschrift für Geschichte Schlesiens 83 (1939), str.
11-41; obecně o vývoji listinného písma viz v rukovětích paleografie,

z nichž hlavní jsou uvedeny u Š e b á n k a J., Pomocné vědy historické I. Paleografie. 2.vyd. 1961. Ze speciálních monografií: H e i n e m e y e r W., Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift. Archiv für Diplomatik 1955, str. 330 a násl. - R a b i k a u s k a s P., Die römische Kuriale in der päpstlichen Kanzlei. Roma 1968. - S t i e n n o n J., L'écriture dipl. dans la diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIIe siècle. Paris 1960.

K V/1 i: Pokud jde o literaturu sfragistickou, je možno odkázat na nejnovější dílo: G u m o w s k i M., H a i s i g M., M i k u c k i S., Sfragistyka. Warszawa 1960.

K V/2: Český diplomatik musí při své práci často užívat slovníků a glosářů. Z latinských pro speciální potřeby středověké latiny: D u C a n g e, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1883-1887. - B r i n c k - m e i e r E., Glossarium diplomaticum, Gotha 1850 - 63. - Slovník střed. latiny na půdě střed. českého státu je připravován k vydání kolektivem pracovníků v Kabinetu pro studia řecká a římská ČSAV. - G r i m m J.u.W., Deutsches Wörterbuch, Leipzig od 1854. - G e b a u e r, Slovník staro-český A-N. Praha 1903. - První sešit pokračování Gebauerova slovníku vyšel r. 1969. - Ze speciálních prací: S t e i n e n W., Das Mittelalterliche Latein als historisches Phänomen. Schweizerische Forschungen zur Geschichte 7 (1957), str. 1-27. - B i n d e w a l d H., Die Sprache der Reichskanzlei zur Zeit Königs Wenzel. Halle 1928. - W o l f r a m H., Intitulatio I. MIÖG Ergb. 21 (1967). - H u n g e r H., Proömion, Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1967. - G r a n - z i n, Die Arenga der frühmittelalterlichen Urkunde. Halle 1930. - F i c h t e n a u H., Arenga, spätantike u. mittelalterliche im Spiegel der Urkundenformeln. MIÖG Ergbd. 18 (1957). - S t u d t m a n n I., Die Pönformel der mittelalterlichen Urkunden, AUF 12 (1932), str. 251-374. - Nejnovější chronologickou příručku mají Poláci, vznikla pod redakcí B. W ł o d a r s k é h o a byla vydána r. 1957 u nás stále užíváme osvědčených starších chronologií E m l e r o v y z r. 1876 a F r i e d r i - c h o v y z r. 1934. Z prací věnovaných rozboru stylistickému a řečnickým ozdobám: B l a s c h k e A., Zum mittelalterlichen Stilvergleich. Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte 1938, str. 168-175. - P i v e c K., Stil- und Sprachentwicklung in mittlelalteinischen Briefen. MIÖG Ergbd. 14 (1939), str. 33-51. - S c h a l l e r H.M., Die Kanzlei Friedrichs II., ihr Personal u. ihr Sprachstil. Archiv für Diplomatik 4 (1958). - F a r a l E., Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Bibliothèque d'école des hautes études 1924. - F i c h t e n a u H., Rhetorische Elemente in der Ottonisch-salischen Herrscherurkunde. MIÖG 1960, str. 39-62.

K VI: R e d l i c h O., Geschäftsurkunde u. Beweisurkunde.
MIÖG Ergbd. 1901. - S t e i n a c k e r H., "Traditio chartae" und
"Traditio per chartam" ein Kontinuitätsproblem. A. Dipl. 5-6 (1959-60),
str. 1-72.

J. Šebánek - S. Dušková

III.

NĚKOLIK DAT Z VÝVOJE ÚŘEDNÍCH PÍSEMNOSTÍ V EVROPĚ VE STŘEDOVĚKU

Aby bylo možno lépe porozumět vzniku a vývoji českého diplomatického materiálu, je třeba obrátit aspoň ve stručnosti pozornost k obecnému vývoji úředních písemností v Evropě, či přesněji k takovým oblastem a institucím, které se v nějaké formě uplatňovaly v českém prostředí a mohly tak do určité míry český vývoj ovlivňovat a to především v době ještě starší, kdy u nás diplomatické tradice vznikaly (v jednotlivostech to ovšem bylo v různých dobách). A protože český stát se po této stránce zapojuje do širších souvislostí - odhlíží-li se od episodického v tomto směru údobí velkomoravského - až od desátého století, je tím rovněž určen chronologický výchozí bod (viz k tomu kap. 5 na poč.). Zarámování teritoriální je pak dáno tím, že vnější politické dějiny českého státu spoluvytvářely vedle styků se sousedními státními útvary a především císařstvím též bezprostřední vztahy s papežskou kurií. Bylo by sice ještě možno uvažovat o bezprostředním působení Byzance v době velkomoravské, protože však šlo o působení krátkodobé, jež bylo přerušeno, aby nebylo již znovu obnoveno, a přímé doklady pro ně vlastně nejsou, je možno nechat je úplně stranou. A tak je třeba vědomě se omezit na oblasti sousedící s českým státem a především na dvě instituce, jež byly vedoucími i v oblasti produkce písemností v západním křesťanství, císařství a papežství.

Pokud jde o sousední státní útvary, je jejich podíl na listinné a příbuzné produkci velmi rozdílný. Zatímco v oblastech sousedících s českým státem zhruba na západě a na jihu měla listinná tradice starou historii (Rakousko a hlavně Bavorsko), v ostatních teritoriích se diplomatická činnost fixovala jen o něco málo dříve nebo zhruba ve stejné době jako u nás (Sasko, Uhry). Tato chronologická předčasnost, souslednost či následnost není ovšem lineárně převoditelná na intenzitu vzájemného bezprostředního ovlivňování, neboť hlavní úlohu tu hrály skutečnosti vlastního domácího správního i ekonomického a v neposlední řadě i církevního vývoje. Teprve pak lze uvažovat o možnostech cizích vlivů, jejich prolínání apod.

Institucí s nejstarší listinnou tradicí i s relativně nejvyvinutějším diplomatickým zařízením je v oblasti západního křesťanství papežství, které si svůj předstih před ostatními producenty listin ve středověku i později nejen zachovalo, nýbrž (pokud to bylo možno) ještě zvětšovalo, byť i tu dochází v souvislosti s politickým úpadkem či s vyvýšením význa-

mu ke kolísání. Největší důležitosti nabývá papežská diplomatie ve vztahu k diplomatikám národním v období středověkém a to v důsledku různých skutečností. Z nich podstatné jsou tři: 1. ústřední postavení papežství v politickém a kulturním dění Evropy; 2. množství písemností expedovaných papežskou kanceláří a na svou dobu neobyčejně vyvinutá technika kancelářské praxe a 3. poměrně značné množství fals (především příjemeckých), jež na jedné straně nelze studovat (a tím méně řešit) bez znalosti papežské diplomatie, ale na druhé straně ovšem ani ne bez znalosti poměrů panujících u příjemce.

S dozníváním středověku ovšem význam papežství postupně upadá, a to se odráží i ve sféře diplomatie. Nebyl to jen rozpad dotud jednotné církevní organizace v oblasti západní vzdělanosti, nýbrž i stále samostatnější postavení jednotlivých politických útvarů a s tím pak související, stále se rozvíjející a prohlubující byrokracie nejvyšších státních úřadů, jež silně ovlivňovala i složky nižší. V důsledku všech těchto skutečností pak všechny uvedené přednosti papežství s počínajícím novověkem postupně prakticky buď vůbec mizí, nebo se stávají podružnými (čímž ovšem není nijak dotčen historický význam papežských písemností a ani není brána v pochybnost stále se prohlubující byrokratizace papežské kurie).

Také český stát byl ve středověku spojen těsnými svazky s papežským stolcem, především pak v období Karlově a Václavově (po zřízení arcibiskupství), zatímco pak husitstvím počínaje se tyto úzké svazky definitivně uvolnily a kurie se tak dostala - pokud jde o vzájemné styky - na vedlejší kolej o sto let dříve, než tomu bylo jinde.

Papežství bylo jedinou středověkou institucí, která svými kořeny a první fází vývoje tkví v době antické, z níž pochopitelně čerpá bezprostředně a prakticky i vyrůstá. Periodizace papežské diplomatie, jak je dnes přijímána, dělí celou epochu existence na šest období, a to převážně na základě změn vnějších a vnitřních znaků papežských písemností, jež ovšem jsou zpravidla odrazem různých kancelářských reforem, v dobách starších pak též způsobu dochování materiálu. Tyto aspekty jsou sice převážně vnějškového charakteru, přesto však není třeba je opouštět, protože jsou zpravidla důsledkem hlubších změn, jinak často skrytých.

Nejstarší perioda papežské diplomatie, pro niž jsme odkázáni pouze na materiál opisový a často i jinak defektní, se táhne od nejistých počátků v pozdní antice až do 2. poloviny 8. století, do konce pontifikátu Štěpána III. Papežské písemnosti tu vyrůstají zcela bezprostředně z antických písemností listového charakteru, z nichž se vymykají vlastně jenom listiny synodální. O samotné kanceláři a způsobu zlistinění v ní se ví velmi málo, prakticky jen to, že mezi notáři římského kostela mělo přední postavení 7 notářů zvaných notarii (zvaní též *scrinarii sanctae Romanae*

ecclesiae či sacri Lateranensis palatii), jimž v čele stáli primi- a secundicerius notariorum. Z nich první byl zřejmě osoba více politická, druhý pak asi vlastním kancelářským představeným, jak se s tím ostatně shledáváme i později i v jiných poměrech. Vedle těchto dvou hodnostářů se však jednorázově při výkonu vyšších kancelářských funkcí setkáváme i s jinými úředníky papežského dvora. A co je nejdůležitější, papežská kancelář užívala již nejméně od poloviny 4. století register, i když jsou o nich z celé té epochy jen nezřetelné zmínky (mimo opisy některých partií register Řehoře I.).

Počínaje druhým obdobím (Hadrián I. - Damas II., 772-1048), můžeme kancelář, její produkty a činnost sledovat již určitěji, neboť se začíná objevovat i písemnosti dochované dodnes v originále; nejdříve sporadicky (nejstarší známý orig. na papýru je list Hadriána I. z r. 788), pak od konce 10. století stále častěji, především díky tomu, že papýrus byl vytlačován (a v 1. pol. 11. století v listinách definitivně vytlačen) písemností pergamenovou. A konečně z této doby jsou první stopy po papežských písemnostech, adresovaných do českého prostředí; nejdříve jsou to především listy papežů Jana VIII. a Štěpána V. velkomoravským panovníkům a Metodějovi. Po stoleté přestávce pak zahajuje již nepřetržitou řadu písemností protekční privilegium papeže Jana XV. klášteru břevnovskému (srv. o tom v kap. VI.).

Vnější vzhled těchto písemností je dán především typem užívaného písma, jímž je původně starší a později mladší římská kuriála, jež přežívá částečně ještě do období následujícího. Vnější vzhled i struktura písemností je odvislá od jejich charakteru: listiny - privilegia - obsahující potvrzování či donaci trvalých práv byly doprovázeny zpravidla velkým datováním mimo vlastní kontext a Skriptum formulí (nebo alespoň jednou z nich), listy obsahující texty jen okamžité platnosti postrádaly obojí a nemají často ani malé datování. Jinak není ještě vnější úprava privilegia určitěji stabilizována a papežův podpis a Bene valeté formule přicházejí v různých variantách.

Kancelář sama prochází v této době složitým vývoje, během něhož dochází v jejím personálním obsazení k zásadním změnám a v souhlasu s politickým vývojem papežství koncem 9. a v 10. stol. i k hlubokému úpadku. Do čela kanceláře se dostává namísto starých představených bibliothecarius, mající však i jiné povinnosti, jenž pak od konce 10. stol., kdy dochází k nové konsolidaci, je napodobením zvyklostí kanceláře císařské nahrazen kancléřem, nikoli však definitivně, neboť titulatura kolísá a někdy jsou i oba tituly spojovány. Ve vlastním sboru úředníků, přicházejících ovšem spíše jen příležitostně, dochází k uplatnění nových kategorií písařů, nevázaných již na římskou církevní organizaci, totiž notářů píšicích původně římské soukromé

listiny (tabelliones), kteří tak vstupují do bezprostředního vztahu k papeži, který i tímto způsobem chtěl svou kancelář oprostít od převažujících dosud vlivů římského vysokého kleru. Nelze ovšem do této doby přenášet naše představy z doby mladší, kdy papežská kancelář byla již pevně organizovaným úřadem; zde šlo zatím vždy jen o primitivní zárodky příštího vývoje, jež se nelišily mnoho od kanceláře např. císařské (třeba v tom, jak se uplatňovali v písemnostech jednotliví klerici), naopak v 11. stol. z ní papežská kancelář i po formální stránce leccos přebírá.

Liber diurnus je snad nejznámější pojem papežské starší diplomatiky vůbec. Přitom jde i o jeden z nejdiskutovanějších problémů. Tato sbírka papežských formulí, jejíž nejstarší vrstva sahá až do konce 6. století, nejmladší pak do konce 8. věku, byla považována za oficiální kancelářskou pomůcku - formulář, za kanonicko-právní sbírku, učebnici notářského umění, abych uvedl aspoň hlavní názory. Dnes se zdá, že i když v různých dobách mohly být akcentovány rozličné stránky tohoto díla, jeho základní funkcí byl úkol formulářové sbírky i když soukromého charakteru (od pokročilejšího 11. stol. vychází pak zcela z užívání); název, který byl tomuto dílu dán teprve později se však vztahuje k jiným, dnes nedochovaným sbírkám.

V této době dochází též k rozvoji register kanceláře, protože registra však byla rovněž papyrová, jsou z nich dochovány jen různé druhotné výpisy a mladší opisy: tak je tomu např. u části register Jana VIII. (která jsou známa v opisu písmem benevento-montecassinským z 2. pol. 11. stol.), v nichž se uchovaly i písemnosti, dotýkající se i našich dějin doby velkomoravské. Dále pak jsou známy fragmenty register Štěpána V.

Pro české poměry mají největší důležitost následující dvě periody dějin papežské diplomatické činnosti, neboť její produkty se u nás uplatňují v širokém měřítku. Je to období třetí od poloviny 11. do konce 12. stol. (Lev IX. - Celestin III., tj. 1048-1198) a čtvrté od konce 12. do počátku 15. stol. (Inocenc III. - Jan XXIII., 1198-1415). V těchto dobách dochází k neobyčejnému mocenskému vzestupu kurie, provázenému též rozvojem kanceláře ve všech směrech: kvalitativně i kvantitativně. Tento rozmach lze pozorovat i na písemnostech z kanceláře vycházejících, jež lze stále dělit dle obsahu na privilegia a listy, jež ale uvnitř těchto kategorií lze dále specializovat. Privilegia zhruba od konce 11. stol. na slavnostní (při značném kolísání různých vnějších a vnitřních znaků lze za hlavní jejich rysy považovat rotu s monogramem a jednu dobu i s komou, papežův podpis, velké datování a podpisy kardinálů ve třech sloupcích podle hodnot: uprostřed kardinálové-biskupové, heraldicky vpravo k.-kněží a vlevo k.-jáhnové) a jednoduchá (bez roty a monogramu, ale s ostatními vnějšími znaky jako slavnostní privilegia, jen s menší výpravností). Také listy se začínají od 12. století specializovat do několika skupin, i když počet jejich originálních uchování

je zpočátku jen velmi sporý, což lze vysvětlit pomíjejícností jejich obsahu, neboť není pochyb, že jejich počet značně převyšoval množství privilegií. Teprve od poloviny 12. stol. je jich dochováno více. První skupinu tvoří litterae cum (filo) serico, druhou cum filo canapis, u nichž se vyvinula ještě zvláštní skupina listů uzavřených (litterae clausae). Obsahově zaměřeny zprvu na zlistinění příkazů a administrativních a jurisdikčních aktů, rozšiřují listy od 12. stol. svůj tématický rozsah a je jich leckdy užíváno i v záležitostech dosud vyhrazených výlučně privilegiím. Jejich původně jednotná úprava je jednoduchá a prostá, ať jde o formát, použití jednotlivých formulí atd. a je tedy v příkrém rozdílu proti privilegiím. Od doby Inocence II. (1130 - 1143) dochází stále zřetelněji k oddělení obou skupin listů: listy s bulou na hedvábném závěsu jsou zpracovány pečlivěji (např. papežovo jméno přichází v majuskule s příp. ornamentální výzdobou prvního písmena ap.) a obsahují udělování milostí, listy s konopným závěsem (mají zpravidla pouze iniciálu papežova jména a jsou i jinak prostší) pak jsou ryze mandátní povahy. Přesto však lze stále spatřovat kolísání, jemuž učinil konec až pontifikát Inocence III. Tak především prakticky zanikají jednoduchá privilegia, o jejichž agendu se zpočátku rozdělila jednak privilegia slavnostní, jednak listy cum serico. V polovině 13. stol. však vzniká nový druh papežských písemností, zaujímající jakési zprostředkující místo mezi oběma uvedenými typy, a to jak pokud jde o formy, tak i co se týká obsahu. Jsou to tzv. buly v technickém slova smyslu (jež je pochopitelně nutno odlišovat od označení papežských pečetí). Z formálních rysů tohoto typu písemností je třeba se zmínit o zakončení zvěčňovací formule (ad perpetuam či futuram rei memoriam ap., napodobujícím formulí in perpetuum privilegii), stejně jako užívání oblongaty v první řádce; naopak kontext a eschatokol svou jednoduchostí se blíží listům cum serico nejen tím, že užívá malého datování, ale i jinak. Jejich věcná škála pak jde od obsahu vyhrazeného původně slavnostním privilegiím, jež podstatně ustupují do pozadí, až mizí úplně ve století 14., až k dekretům a politicky závažným textům.

Vedle tohoto základního dělení lze písemnosti papežské kanceláře dělit i z jiných hledisek, podle nichž vznikají jiné skupiny písemností. Tak např. je to dělení písemností dle charakteru obsahu na písemnosti de iustitia a de gratia (týká se především listů) či na litterae legendae a dandae (podle toho, jaký byl postup kanceláře při vzniku písemností, či lépe, zda se na něm podílel papež v tom smyslu, že mu byly jejich texty rámcově přednášeny), nebo na litterae communes či curiales (podle toho, zda písemnosti vznikly na základě nějaké supliky či z vlastního popudu kurie), abychom uvedli aspoň několik základních eventualit.

S tímto vnějškovým rozmachem kanceláře souvisí i její stále se prohlubující organizovanost, jež pak je korunována pontifikátem Inocence III., za něhož se poprvé ve větší míře objevují kancelářské poznámky všeho druhu

(korektorské, registrační, taxovní, jména prokurátorů či úředníků ap.) a odkdy přicházejí ve značné míře i papežská registra, až dosud velmi sporadicky dochovaná (jediným rozsáhlejším originálním celkem jsou registra Řehoře VII.). Jejich jednoznačný charakter není stále ještě pevně fixován, i když nelze pochybovat, že i tu jejich základní funkcí byla evidence kancelářské vydávaného materiálu, byť je to činěno ne vždy v dostatečné míře. Původně jednotná registra se ve 13. stol. začínají ve větší míře specializovat dle obsahu písemností a dle různého způsobu vzniku, případně i dle toho, že vznikala v jiných kuriálních úřadech (význam tu má především papežská komora); jejich počet již ve středověku jde do tisíců. A konečně zmínky zasluhují i od 13. stol. se množící a stále zevrubnější kancelářské řády a předpisy, jež kodifikovaly průběh vzniku písemností v papežské kanceláři a rovněž četné sbírky listů, které čerpají z papežského materiálu.

Tomuto rozmachu pochopitelně odpovídala i postupná změna struktury kanceláře, kde v čele v 13. stol. nestojí kancléř - kardinál, nýbrž vicekancléř mimo kardinálské kolegium. Teprve od roku 1325 se vicekancléř stává opět členem kardinálského kolegia (ale až v 20. stol. dochází k obnově titulu kancléřského). Vlastní kancelářská hierarchie je pak uspořádána podle postupu kancelářských prací na písemnosti - je to předně několik notářů (pak též pronotáři zvaní) podléhajících přímo papeži, kteří připravovali koncepty písemností, dále desítky písařů, kteří písemnosti přepisovali načisto a kteří měli i své bezprostřední vlastní představené. Dále pak přicházejí osoby zabývající se pečetěním, registrováním či taxováním písemností, což vše postupně získalo svá pevná pravidla. Zvláštními odděleními kanceláře pak byly audientia litterarum contradictarum a audientia publica, které později splynuly a jejichž účelem bylo mj. dát možnost stranám vznést odvolání proti těm papežským listinám, jež vznikly z jednostranné, neúplné či falešné informace a mohly tedy způsobit různým stranám újmu.

V papežské kanceláři 15. stol. dochází k některým změnám a další specializaci, jak je to patrné i na vzniku nových typů písemností: u bul vzniká nový pododíl tzv. bul konsistoriálních, v listinách tzv. breve (velmi sporadicky od sklonku 14. stol.), jež je zpečetěno rybářským prstenem (tj. voskovou pečetí) a je skutečně zcela oprostěno od jakékoliv výpravnosti a omezující se především na politické a správní záležitosti. Koncem 15. stol. pak k tomu přicházejí motus proprii, ověřovaná již pouhým papežovým podpisem, a v nichž jako v jediném typu písemností se projevovala někdy i italská šitina.

V této době už papežská diplomatika ztrácí své dominantní postavení - v souladu s politickým vývojem, jak už bylo výše naznačeno - v evropském měřítku; pro české poměry je ztrácí již dříve - prakticky v husitství - a proto není třeba věnovat jí další pozornost, i když v 16. a 17. stol.

dochází k dalšímu prohloubení kancelářské organizace (např. vznik tzv. sekretariátů ap.).

x x x

V následujícím obrátíme pozornost k další instituci univerzalistického charakteru v západním křesťanství, totiž kanceláři králů a císařů říše římské národa německého (jak zněl její titul v mladších dobách), jež je podle toho, zda příslušný panovník byl králem či císařem římským nazývána kanceláří královskou či císařskou, aniž by v tom byl nějaký kvalitativní rozdíl; lépe je užívat tu jednotného názvu kancelář říšská. Ta se konstitovala v 10. stol., vyrostla však organicky z kanceláře karlovské (od r. 800 císařské). Tato ovšem zase úzce navazovala na kancelář merovejských králů a je tedy patrné, že i tu byla dlouhá tradice. Tato tradice však nebyla zase tak silná, aby přemohla jiné, změněné podmínky kulturní (vznik výlučné vzdělanosti církevní proti původní silné tradici kultury laické), politické i hospodářské. Tato kancelář však nebyla vždy jednotná, nýbrž podle potřeby vedle kanceláře německé vznikala kancelář nebo oddělení italské či burgundské, ovšem pravidelně se stejným personálem.

V době karlovské, tj. v podstatě v 9. stol. nejsou bezprostřední písemné vztahy mezi říšskou kanceláří a moravským státem prokázány a ani nejsou - víme-li, jaká byla politická situace - příliš pravděpodobné. Obdobně je tomu i pro počátek přemyslovského státu v 10. stol., kdy jsou dosvědčeny jen některé císařské listiny, které se našich poměrů dotýkají obsahem, případně svědečnými řadami, ale nikoliv příjemecky. Nejstarší písemností českému příjemci je tak proslulá a stále ještě nejasná listina Jindřicha IV. (tzv. zakládací listina pražského biskupství) z r. 1086 (CDB I. č. 86); na další listiny však musíme opět čekat až skoro do pol. 12. století, kdy už jejich řada začíná plynout soustavněji. I když tato říšská kancelář v 11. století dokonce ovlivňovala v některých aspektech i kancelář papežskou, přesto není možno pod názvem cancellaria vidět v této době a ještě dlouho ani ve 12. stol. nějakou pevněji organizovanou kancelář, nýbrž daleko spíše jen soubor práv a povinností, vízících se k osobě kancléřově. Vlastní kancelářskou činností byli při diktování (tj. concipování) listin a jejich ingrosování (tj. opisování na čisto) pověřováni členové kaple (jíž se v této souvislosti míní sbor kleriků, kteří konali církevní službu u dvora) příslušného panovníka, kteří ovšem mohli působit soustavněji nebo jednorázově. Kaple je přitom v této době jakýmsi zázemím, v němž se síly notářské vzdělávaly a odkud se kancelářský personál doplňoval.

V hierarchii osob s touto kanceláří spjatých stojí nejvýše arcikancléři, kteří však - s výjimkou uplatnění se v rekogniční formuli - do procesu vzniku listiny prakticky nezasahují. Neúčastnili-li se arcikancléři vlastních kancelářských prací, neznámá to ovšem, že by byli osobami, které se tu vůbec neuplatnily - aspoň pokud jde o starší dobu. Naopak: šlo o výrazné a politicky vlivné osoby z nejvyšších církevních kruhů, které často spoluurčovaly politické osudy své doby a pro něž konkrétní ovládnutí kanceláře znamenalo podstatné upevnění jejich postavení. Důležitou úlohu tu pochopitelně hrály i jejich osobní vztahy k panovníkovi ap. Složitým a dlouhým vývojem došlo k tomu, že se tedy vytvořila trojice arcibiskupů - arcikanclerů s různou titulaturou i rozličnou kompetencí: arcibiskup mohučský se stal arcikancléřem nejdříve a to ve stabilní říšské kanceláři - kanceláři pro Německo; arcibiskup kolínský se stal v polovině 11. stol. arcikancléřem pro Itálii (v dobách, kdy působila kancelář italská byl jejím představeným) a obdobně se stal ve 12. stol. arcikancléřem burgundské kanceláře arcibiskup ve Vienne, jenž byl v r. 1308 definitivně vystřídán arcibiskupem trevírským a to opět již ve spojené kanceláři říšské. A v těchto funkcích zůstali tito hodnostáři až do zániku říše v r. 1806, a zatímco tituly obou posléze zmíněných arcikanclerů se staly ryze formálními, arcibiskup mohučský sváděl panovníkem boj o nadvládu v kanceláři celá staletí i v novověku. Arcikancléřem panovníkovy manželky se stal po dlouhém vývoji za Karla IV. opat kláštera ve Fuldě.

Rekogniční formule listin psaná arcikancléřem se nejdříve řídila tím, do jaké části říše byla písemnost vydávána, toto pravidlo však bylo ještě ve 12. stol. (kdy už fungovala jednotná kancelář říšská) nanrazeno zásadou provenienční, že totiž rekognoskuje ten arcikancler, na jehož území byla písemnost vydána. Tak se stalo, že nejdůležitějším činitelem se stal arcibiskup mohučský, neboť panovníci se převážně zdržovali v Německu a tím je vysvětlena i úloha, kterou tento arcikancler hrál v dobách mladších i jako reprezentant říšských stavů. Jedním z předních aspektů tohoto boje bylo úsilí strhnout na sebe právo dosazovat kancléře, jenž byl ovšem též osobou politickou, a který byl zpravidla důvěrníkem a exponentem panovníkovým a až do počátku 15. stol. i vysokým církevním hodnostářem. Teprve tehdy přichází za Zikmunda Luc. na tomto místě laik - Kašpar Šlik, jenž sloužil i za jeho nástupců, když na nižších místech laický živel pronikl, i když nelze říci že převládl, již za jeho předchůdců. Protože ale i u kancléře šlo o osobu výrazně exponovanou ve velké politice doby, jež se ani nemohla soustavněji věnovat kancelářským povinnostem, byl vlastním představeným kancléře jeden ze skutečných úředníků kanceláře s titulem protonotáře. Za ním se pak hierarchie kancelářských úředníků člení dále, i když i v době středověkého rozmachu zůstává stále poměrně chudá; teprve v novověku dochází k podstatnému zvýraznění a detailnějšímu rozvrstvení této stupnice.

Teprve od 13. stol. se kancelář stává skutečným úřadem a její souvislost s kaplí se uvolňovala, až se uvolnila docela.

Poněvadž říšská kancelář dlouho nebyla fixována na jediné místo, nemohly se v dostatečné míře a dostatečně brzy vyvinout ani její kancelářské pomůcky a tak teprve od první poloviny 14. stol. víme o říšských registrech (poprvé se objevila za Jindřicha VII.; názory, které předpokládají zárodky register u Adolfa Nasovského, jsou bez určitějšího pramenného podkladu), přičemž je třeba zdůraznit vnější vliv francouzský. Tato registra jsou však ve větší míře dochována až do doby Ruprechta Falckého, kdy jsou již i dělena, a to podle teritoriálního i věcného aspektu (náznaky toho lze však spatřovat i u zlomků register Ludvíka Bavora). Toto dělení však za Ruprechta nástupce Zikmunda Luc. bylo opět nahrazeno jednotnými říšskými registry a teprve od Friedricha III. (1440-1493) dochází k definitivnímu rozdělení register na různé skupiny věcné i teritoriální.

Stejně tak jako užívání register se u štaufských panovníků prosadilo podstatně dříve v jejich království obojí Sicílie, užívalo se tam dříve i formulářových sbírek, z nich nejvýznamnější byla sbírka Petra de Vineis (+ 1249) jež působila ještě dlouhá léta po smrti svého tvůrce a jejíž vliv lze dlouho pozorovat i ve střední Evropě. Teprve po interregnu (zhruba třetí čtvrtina 13. stol.) se začínají objevovat samostatné formulářové sbírky v kanceláři říšské ve větším měřítku (např. sbírka Ondřeje z Rode). Ještě později - až koncem 15. stol. - se objevují v říšské kancelářské řády, jejichž rozvoj lze však sledovat až v polovině následujícího věku.

Vedle vlastní říšské kanceláře se v pozdním středověku začínají objevovat v říši další kanceláře ústředního charakteru; z nich zaslouží jmenovitě uvedení kancelář říšského dvorského soudu, dosvědčená již od doby Rudolfa I. (1273 - 1291).

Podobně jako papežskou, i říšskou kancelář opouštěly různé typy písemností a stejně tak je různé jejich dochování. Relativně nejlépe a nejúplněji dochovanou skupinu písemností tvoří diplomy (privilegia), které jsou též nejstarším druhem císařských písemností a které i po formální stránce vykazují největší pečlivost i plnost formulí. Tak zvláštní zmínky zaslouží tu velké datování, svědečná řada a monogram, z nichž především poslední dvě jsou pak v pozdním středověku - v podstatě za Lucemburků - na ústupu, až prakticky zanikají vůbec. Z nedispozičních formulí mají ještě značnou důležitost arengy (především pro poznání otázek ideologických) a petiční nebo intervenční formule (pro zjištění různých mocenských vztahů). Vedle privilegií jsou v starších dobách užívána ještě kapitulária (královské zákony ve formě listin) a placita (soudní listiny). Tyto písemnosti

však s kanceláří říšskou nesouvisely, nýbrž byly stylizovány buď zcela nebo aspoň převážně mimo ni, není proto třeba jim věnovat pozornost. Když se pak postupně začínala prosazovat soustavnější snaha ústřední mocí - římského krále či císaře - o uplatnění se i v záležitostech pomíjející životnosti, setkáváme se pochopitelně i s písemnostmi, které jim odpovídají. Tak vznikají mandáty (litterae patentes) a později i listy, často i uzavírané. Rozšíření se právního pořízení jak po stránce obsahové, tak i pokud šlo o příjemce, způsobilo, že nezřídka dochází k použití toho typu písemnosti, který pro tento účel není formálně určen. Tak např. různá privilegia mohla být vydána ve formě mandátů, neboť se tu mohlo uplatnit hledisko příjemcovy: taxy kanceláře za jednodušší písemnosti byly menší; někdy ale mohlo jít o přehlédnutí kanceláře, případně nejistotu při určování typu písemnosti ap. Písemnosti, vzniklé z impulsu vydavatele, byly ovšem prosty tax i nadále.

Mandáty a listy měly poměrně velmi jednoduchou skladbu, jež se omezovala na nejnmutnější údaje, takže řada formulí u privilegií běžných tu vůbec nepřichází. Další zestereotypnění přináší vniknutí národního jazyka do královských písemností, neboť šlo o činitele, který neměl vlastně žádnou listinnou minulost a tak od počátku směřoval k zjednodušení forem písemností, zatímco latina naopak uplatňováním rytmu a jiných literárních ozdob se tomu bránila. První německá písemnost přichází za Konráda IV. (v r. 1240), ale teprve za Rudolfa I. se tyto texty prosazují více. Ke kvalitativnímu vyrovnání se latinským písemnostem a pak k jejich zatlačení dochází ale až za Lucemburků. Užití jazyka je podmíněno přáním příjemcovým a k posunu dochází v souvislosti s tím, jak se rozšiřovaly sociální vrstvy příjemců panovníckých písemností (k duchovním příjemcům přistupují příjemci šlechtičtí, města a jejich obyvatelé atd.), i jak docházelo k vzniku nových právních institucí i procesních zvyklostí (původně byly listiny čteny, byly tedy přístupny pouze lidem gramotným, od 13. stol. pak stále častěji předčítány, tj. obsah musil být srozumitelný širšímu okruhu i osob negramotných).

16. století pak přináší v nejrůznějších směrech nové podněty a zvraty a tak od této doby jsou dějiny kanceláře a listin římských panovníků další samostatnou kapitolou, které tu už nemůže být věnována pozornost.

x x x

Pokud jde o úřední písemnosti vznikající v sousedních zemích u nižších světských a duchovenských feudálů (či jak se nepřesně říká o diplomatiku soukromou), lze říci, že nejvýše stál vývoj v našem bezprostředním sousedství na západě a na jihu, totiž v Bavorsku a Rakousku, kde se ale již v devátém

století lze setkat s výrazným úpadkem staré listinné tradice původně římské, jež tu byla - převážným působením církve - zprostředkována germánskou chartou, tj. listinou dispozitivního charakteru, jež byla integrující součástí právního porřízení, neboť je završovala. Tento úpadek byl zaviněn různými skutečnostmi, především poklesem laické vzdělanosti a v souvislosti s tím se zmizením veřejných písařů a převládáním primitivnějších národních práv, jež písemné řízení neznala. Stává se tak, že v 9. až 11. století se tu ve sféře soukromé listiny setkáváme skoro výlučně s neověřenými a velmi jednoduchými zápisy převážně jen pamětního charakteru (akty), jež jsou ovšem jen jakýmsi posledním stadiem vývoje, který klesal od charty k listině pouze vysvědčující (notitia), jež pouze informovala o právním porřízení na ní nezávislém, až skončil u zmíněných již aktů. Tyto aktové zápisy, činěné jen pro paměť, byly pak často sestavovány přímo do knih jednotlivých příjemeckých institucí (tzv. tradiční knihy), jež ovšem nemohly mít žádnou právní závaznost, přesto ale mohly konat dobré služby pro oživení paměti a to především uváděním svědků. A je jenom pochopitelné, že to byli výlučně církevní činitelé, kteří byli téměř monopolními příjemci různých donací ap., kteří udržovali alespoň jakousi povědomost o významu písemného záznamu právních aktů. Od nich pak koncem 11. stol. dochází též k renesanci zpečetěné listiny soukromé. Jinými slovy je možno říci, že si tuto listinu prakticky vynutili v souvislosti s tím, jak dochází k emancipaci církve jako celku i jejích jednotlivých institucí. Od této doby přichází tento druh písemností (ze začátku zpravidla jen jako notitia) ve větším rozsahu nejen v Bavorsku, ale též v Rakousku a Sasku, a o něco později - především českým prostřednictvím - i v Polsku. Jde tu zpočátku snad vesměs o listiny příjemeckého charakteru, které byly církevními institucemi na světských feudálech, příp. jiných církevních složkách nejen vyžadovány, ale i stylizovány a psány. Teprve postupně dochází tu ke vzniku převážně ovšem velmi primitivních jednotlivých organizovaných kanceláří vyšších představitelů feudalitě světské a duchovní, které produkují, obdobně jako jiné kanceláře, nejdříve zpravidla listiny týkající se právních porřízení pro církevní instituce. Teprve postupem doby se tam dostávají ke slovu i jiné druhy právního porřízení, případně písemnosti jiného charakteru, v tom i různé kancelářské pomůcky. Tak např. autochtonně po polovině 13. stol. vznikající registra církevních institucí v Německu, či zeměpanská registra štyrská z počátku 14. stol. Jinak je tomu s formulářovými sbírkami, které jen zčásti vznikají v souvislosti s kancelářskými zařízeními, i když z jejich materiálu čerpají; jde totiž většinou o pomůcky umění notářského, které mívají i úvodní část teoretickou (různé summae de arte prosandi, summae dictaminum atd. autorů známých i neznámých).

Ve 13. století se ke starším kategoriím kanceláří začínají ve větším měřítku připojovat kanceláře městské s některými typickými produkty své správy, tj. hlavně s mětskými knihami (které ovšem ani tu nebyly dány, ale

vyvíjely se z jednodušších předchůdců a zárodků). U tohoto zařízení je nutno výslovně konstatovat mimořádný vliv na české právní prostředí. Městské kanceláře pro svou velkou stabilitu a šíři správních úkolů jsou pak podstatným faktorem, který ovlivnil budoucí vývoj; v nich se též ve větším měřítku dochoval už od konce 13. - poč. 14. stol. aktový, konceptní a účetní materiál; posléze jmenovaný je ve větší míře vedle urbářů dosvědčen i u institucí duchovních. Kancelářské instrukce jsou pak dosvědčeny od 2. poloviny 14. století.

Koncem 13. století přistupuje k těmto, již tak dost složitým poměrům, ještě instituce veřejného notariátu, jež do našich zemí pronikla z alpské oblasti jako do jedné z prvních ve střední Evropě; současně přichází např. i do Slezska.

Další století prakticky již nepřináší nic nového, protože diplomatická činnost v českém státě už byla, pokud šlo o základní kvalitativní ukazatele, dostatečně rozvinutá a mohla se vyvíjet a prohlubovat již na vlastních základech a vlastními silami, nehledí-li se k různým jednorázovým výjimkám, jako je např. vliv francouzský za Lucemburků ap.

Bibliografická příloha

Obecným poměrům je věnována pozornost především ve výše citovaných příručkách Bresslauově, Steinackerově a Heubergerově.

Papežské diplomacie je věnováno už nepřehledné množství publikací, jak pokud jde o zpřístupnění materiálu, tak i o jeho analýzu. Je tedy jen pochopitelné, že tu lze upozornit jen na práce nejzákladnější, případně nejmodernější. Periodickou bibliografii přináší především časopis *Archivum historiae pontificiae* I, 1963 nn.

Reprodukce papežských písemností jsou roztroušeny snad ve všech paleografických publikacích všeobecných, především u F. Steffense, *Lateinische Paläographie*; 2. vyd. s.d. Trier; ze speciálních to jsou hlavně *Pontificum Romanorum Diplomata Papyracea, quae supersunt in tabulariis Hispaniae, Italiae, Germaniae phototypicae expressa ...*, Romae 1928; A. B r a c k - m a n n, *Papsturkunden v řadě Urkunden und Siegel in Nachbildungen für den akademischen Gebrauch II*, Leipzig-Berlin 1914 a B. K a t t e r b a c h, *Specimina supplicacionum ex registris Vaticanis I. II.*, Romae 1927.

Pokud jde o zpřístupnění materiálu, je to především průvodce po vatikánských archivech od K. A. F i n k a, *Das vatikanische Archiv. Einführung in die Bestände und ihre Erforschung*, 2. Aufl., Rom 1951. Základní evidující práce jsou regestáře Ph. J a f f é h o, *Regesta pontificum Romanorum etc. I. II.*, 2. vyd. připravili S. L ö w e n f e l d, F. K a l t e n b r u n n e r a P. E w a l d, Leipzig 1885-1888 a obsahuje látku do r. 1198; pokračováním je pro léta 1198 - 1304 A. P o t t h a s t, *Regesta pontificum Romanorum I. II.*, Berlin 1874 - 5. Pro dobu nejstarší do r. 1198 se nyní připravuje kritické vydání všeho materiálu uloženého v příjemeckých archivech. Iniciátorem toho byl P. F. K e h r, který též sám vydal - vedle četných samostatných rozprav - osm svazků díla *Regesta pontificum Romanorum, Italia pontificia I. - VIII.*, 1906 - 1935. Péčí W. H o l t z m a n n a a spolupracovníků vyšel z pozůstalosti nedávno IX. sv. *Pro Germania pontificia* vydal A. B r a c k m a n n zatím tři sv., 1910 - 1933 (vše i anastatický přetisk). Jeho smrtí však práce na tomto poli na dlouho ustaly a teprve nyní se ožívují. Pro ostatní teritoria, především pro *Gallia pontificia, Hispania pontificia* a *Britania pontificia* jsou zatím k dispozici jen předběžné práce K e h r o v y, R a m a c k e r s o v y, H o l t z m a n n o v y aj. Jednotlivé svazky tohoto rozsáhlého díla jsou zpracovávány podle příslušných diecésí. Chronologicky na toto dílo navazuje další mezinárodní podnik, který chce provést evidenci papežských písemností opět podle příjemeckých archivů do poč. 15. stol. (tzv. "Papst Pius XII. Stiftung", "Censimentum" starších papežských písemností). Z publikací této řady viz zatím A. L a r g i a d è r, *Die Papsturkunden des Staatsarchivs Zürich von Innozenz III. bis Martin V.*, Zürich 1963 a též, *Papsturkunden der Schweiz von Innozenz III. bis Martin V. ohne Zürich I.*, tamže 1968.

Početná skupina dalších prací je věnována vytěžení papežských register; registra Řehoře I. vydali pro léta 590 - 604 P. E w a l d a L. M. H a r t m a n n, *Gregorii I. papae Registrum epistolarum* v MGH, Epp. I. II., 1891 a 1899. V téže sbírce vyšla i registra dalších papežů Jana VIII., Štěpána V. a Řehoře VII. prací E. C a s p a r a aj. Registra Inocence III. jsou jednak vydána v nevyhovující dnes již edici M i g n e t o v ě, *Patrologia latina* sv. 214 - 216; nově je vydáno jen *Regestum Innocentii III. papae super negotio Romani imperii* Fr. K e m p f e m, Roma 1947. Moderní edici ostatních svazků začal vídeňský Institut für österreichische Geschichtsforschung (zatím vyšel první svazek s rejstříkem). Registra následujících papežů od Honoria III. až k Urbanu V. (1216 - 1370) jsou vydávány francouzským ústavem v Athénách a v Římě (s výjimkou register Klimenta V., jež byla vydána již dříve, a k nimž francouzská škola sestavila pouze rejstříky). Registra byla vydána i pro pontifikáty některých papežů 16. a 17. stol., pro nás už ale nemají v této souvislosti důležitost.

Materiál z papežských register konce 14. a poč. 15. stol. je pro oblast střední Evropy excerpován v díle Repertorium Germanicum. Verzeichnis der in den päpstlichen Registern und Kameralakten vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien 1-4, zpracovaném E. G ö l l e r e m, G. T e l l e n b a c h e m, U. K ü h n e m a K. A. F i n k e m 1916 - 1958; dílo je zpracováno alfabětně a obsahuje období let 1378 - 1431, v úvodech přináší i důležité příspěvky diplomatické (neplést s dílem Repertorium Germanicum. Regesten aus den päpstlichen Archiven zur Geschichte des deutschen Reichs und seiner Territorien im XIV. und XV. Jahrhundert. 1. Teil bearb. von R. A r n o l d, Berlin 1897, obsahující pontifikát Evžena IV., tj. léta 1431 - 1447). V současné době se připravuje pokračování - viz informativní čl. v Blätter für deutsche Landesgeschichte 105, 1969.

Pro české poměry doby Karla IV. a Václava IV. jsou důležitá Monumenta Vaticana, res gestas Bohemicas illustrantia, o nichž podrobněji níže.

Ze speciálních edic stojí za zmínku vydání kancelářských řádů (E. von O t t e n t h a l, Regulae cancellariae apostolicas. Die päpstlichen Kanzleiregeln von Johann XXII. bis Nicolaus V., Innsbruck 1888 a M. T a n g l, Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200 - 1500, Innsbruck 1894) a nová kritická edice formuláře Liber diurnus Romanorum pontificum, Bern 1958, zpracovaná H. F ö r s t e r e m.

Detailnější bibliografii i starších edic čerpajících z produkce papežské kanceláře - jež zde nelze jednotlivě uvádět - podává L. S a n t i f a l l e r, Neuere Editionen mittelalterlicher Königs- und Papsturkunden, Wien 1958, str. 37 - 69.

Souhrnných zpracování tématu je poměrně málo. Lze se tu zmínit jen o L. S c h m i t z - K a l l e n b e r g o v i, Lehre von den Papsturkunden, 2. Aufl. v Meisterově Grundriss der Geschichtswissenschaft I-2, Leipzig - Berlin 1913, str. 56 - 116, příslušné pasáže v H. B r e s l a u o v ě Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien I, II - 1, 2, Leipzig 1912 - 1931 a A. de B o ü a r d, Manuel de diplomatique française et pontificale I, Paris 1929, kde je též shrnuta starší příslušná literatura, z níž zvláštěního zdůraznění zaslouží práce W. D i e k a m p a o vnějších znacích papežských písemností ve vrcholném středověku a M. B a u m g a r t e n a o době pozdně středověké. Velmi důležitá jsou stručná hesla v Lexikon für Theologie und Kirche I - X, 2. vyd. Freiburg i.B. 1957 - 1967.

Z moderní monografické literatury je třeba zvláště jmenovat práce Fr. B o c k a a Fr. K e m p f a, týkající se především otázek register

papežských, jimž jsou věnovány i některé práce členů vídeňského Institutu, jak vyplývají z přípravy edice register Inocence III. (tyto práce - pro jejich početnost je nelze jmenovitě uvádět - jsou tištěny především v posledních ročnících těchto časopisů: *Archivalische Zeitschrift*, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* a *Römische historische Mitteilungen*). Viz i D. L o h r m a n n, *Das Register Papst Johannes VIII. (872 - 882)*, Tübingen 1969. Pro řadu otázek, především pokud jde o genesi písemnosti v papežské kanceláři, je důležitá kniha P. H e r d e h o, *Beiträge zum päpstlichen Kanzlei- und Urkundenwesen im 13. Jahrhundert*, Kallmünz 1961, 2. doplněné vydání tamže 1967. Viz i P. H e r d e, *Audientia litterarum contradictarum I. II.*, Tübingen 1970. O látce psací a o vývoji v jejím používání informuje L. S a n t i f a l l e r, *Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter. Mit besonderer Berücksichtigung der päpstlichen Kanzlei*, *MIÖG Ergbd. XVI-1*, Graz-Köln 1953. Stejně pro papežskou jako pro císařskou diplomatiku je závažná kniha H. F i e b t e n a u a, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, *MIÖG Ergbd. XVIII*, Graz-Köln 1957 a starší již kniha H. Z a t s c h k a, *Studien zur mittelalterlichen Urkundenlehre. Konzept, Register, Briefsammlung*, Brunn-Leipzig-Wien 1929. Rozbor jedné důležité sbírky listů papežských 13. stol. podal v širších souvislostech H. M. S c h a l l e r, *Studien zur Briefsammlung des Kardinals Thomas von Capua*, DA 21, 1965.

Z českých autorů věnoval pozornost papežské diplomatice ve větším měřítku vlastně jen J. T e i g e, hlavně ve dvou knižních pracích: *Příspěvky k diplomatice reskriptů papežských I.*, Praha 1896 a *Beiträge zur Geschichte der Audientia litterarum contradictarum I.*, Prag 1897. Jinak byly zpracovány zpravidla jen jednotlivé papežské písemnosti pro naše příjemce (vedle G. F r i e d r i c h a hlavně A. H ú š č a v a a T. K r i s t e n pro starší období, pro období Karla IV. pak J. B r š í l, *Správní a finanční vztahy avignonského papežství k českým zemím ve třetí čtvrtině 14. století*, *Rozpravy ČSAV* 1959, hlavně str. 50 nn.).

Rovněž císařské diplomatice byla a je věnována velká pozornost; to se odráží i v reprodukcích materiálu. S jednotlivými reprodukcemi se lze setkat porůznu opět ve všech paleografických dílech, základní prací tu ale je dílo redigované H. S y b e l e m - T h. v. S i c k e l e m, *Kaiserurkunden in Abbildungen*, Berlin 1880 - 1891, jež obsahuje na 361 reprodukcí listin od Karlovců počínaje až k Maximiliánovi I. Práce však obsahuje více, neboť v textovém svazku přináší i množství důležitých diplomatických konstatování z pera předních specialistů.

Edice a registáře císařských listin jsou též poměrně četné, zvláště, když se berou v úvahu i takové práce, které evidují i jiný materiál.

výlučně či převážně jim jsou pak věnovány dvě rozsáhlé sbírky, a to některá oddělení Monument Germaniae historica a pak tzv. Regesta imperii, vyvolaná v život v první polovině minulého století J. F. B ö h m e r e m, jenž sám vydal řadu svazků od Karlovců až k r. 1347 (poslední svazek vydán již z pozůstalosti). Jeho práce však zpracováním i heuristikou brzy zastarávala a proto byla nejtrpěve doplněna dílem K. S t u m p f - B r e n t a n a, Die Reichskanzler vornehmlich des X., XI. und XII. Jahrhunderts I. - III., Innsbruck 1865 - 1883. Od osmdesátých let minulého století vychází přepracované a prohloubené vydání této základní publikace prací předních odborníků (J. F i c k e r, E. W i n c k e l m a n n, E. M ü h l b a c h e r, E. O t t e n t h a l, O. R e d l i c h aj.), takže dnes jsou k dispozici moderní regesta pro období let 751 - 1437, s mezerami v těchto letech: 1002 - 1024, 1056 - 1197, 1298 - 1347 (s výjimkou protikrále z habsburského rodu Friedricha Krásného z let 1314 - 1330, jehož písemnosti zpracoval L. G r o s s v rámci díla Regesta Habsburgica III.) a 1378 - 1400; vláda Ruprechta Falckého v letech 1400 - 1410 je zpracována v II. svazku regestáře Die Regesten der Pfalzgrafen am Rhein. Současně se připravuje ještě zpracování materiálu Albrechta II. až Maximiliána I. (srv. blíže L. S a n t i f a l l e r, Neuere Editionen etc. str. 11 - 16).

Z jednotlivých řad MGH padá v úvahu vedle oddělení Constitutiones (které mají v programu edici listin zákonného charakteru) především oddělení Diplomata, kde jsou v podstatě vydány listiny merovejské a karlovské a z římských králů a císařů listiny od Konráda I. ke Konrádu III. Práce na listinárii Friedricha Barbarosy intenzívně pokračují. Podrobněji opět viz u S a n t i f a l l e r a, Neuere Editionen etc. str. 16 - 18.

Ze soudobých prací o císařské listině je to opět H. B r e s s l a u, Handbuch etc., dále stať R. T h o m m e n a, Die Lehre von den Königs- und Kaiserurkunden v 2. vyd. v Meisterově Grundriss der Geschichtswissenschaft I. - 2 etc. str. 21 - 55 a dále W. E r b e n, Die Kaiser- und Königsurkunden des Mittelalters in Deutschland, Frankreich und Italien v Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte IV. - I. Urkundenlehre, München-Berlin 1907, str. 37 - 369. Zestarářích prací si dodnes udržely svou cenu dvousvazkové F i c k e r o v y Beiträge zur Urkundenlehre (srv. výše v dějinách diplomatiky), S i c k e l o v y Beiträge zur Diplomatik (srv. tamže) a G. S e e l i g e r a Erzkanzler und Reichskanzlerien, Innsbruck 1889. Není pochopitelně ani tu možno uvádět ani výběrově bibliografii k císařské diplomatice. Starší práce jsou registrovány především v B r e s s l a u o v ě Handbuchu, jinak je nutno obrátit se k příslušným bibliografiím. Z klasiků moderní diplomatiky je tu třeba vzpomenout alespoň P. F. K e h r o.

Z nové a nejnovější literatury zaslouží zvláštní zmínky pro období karlovske knihy J. F l e c k e n s t e i n a, Die Hofkapelle der deutschen Könige I. Grundlegung. Die karolingische Hofkapelle, Stuttgart 1959 a II. Die Hofkapelle im Rahmen der ottonisch-salischen Reichskirche, 1966. Schriften der MGH 16 - 1, 2, ukazující na úzký vztah této instituce ke kanceláři (jak to před ním obecně učinili již jiní, v tom především W. K l e w i t z, Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes v DA I, 1937, str. 44 - 79, příp. v jiných pracích). Vzornou moderní monografií omezené látky je kniha Fr. H a u s m a n n a, Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III., Stuttgart 1956, Schriften der MGH 14 (snad jen by bylo možno si přát, aby více pozornosti bylo věnováno instituci kanceláře). O formulářové sbírce Petra de Vineis psal - bez znalosti starobylého rukopisu olomoucké kapituly - H.M. S c h a l l e r, Zur Entstehung der sogenannten Briefsammlung des Petrus de Vineis v DA XII, 1956, str. 114 - 159, připravující její edici, který též podal rozbor písemností kanceláře Friedricha II. v Archiv für Diplomatik III, 1957 a IV. 1958 pod tit. Die Kanzlei Kaiser Friedrichs II. Ihr Personal und ihr Sprachstil. Kanceláři Ludvíka Bavora věnuje nejnověji pozornost H. B a n s a, Studien zur Kanzlei Kaiser Ludwigs des Bayern vom Tag der Wahl bis zur Rückkehr aus Italien (1314 - 1329), Kallmünz 1968, kanceláři Ruprechta Falckého v řadě časopiseckých rozprav P. M o r a w (především v Arch. f. Diplomatik 15, 1969). Viz i E. P i t s, Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter, Tübingen 1971.

O registrech, jakož vůbec o literatuře o diplomatice Karla IV. - Zikmunda Lucemburského vedle prací cit. níže u české diplomatiky ještě W. E r b e n, Berthold von Tuttlingen. Registrator und Notar in der Kanzlei Kaiser Ludwigs des Bayern nach seinem Werke dargestellt. Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil-hist. Klasse 66. Bd. 2. Abh., Wien 1923.

Z české literatury lze - s výjimkou dob spojení české a říšské kanceláře za Lucemburků (viz níže v české diplomatice) uvést poměrně málo, nehledíme-li k pracím německých historiků, kteří u nás kratší či delší čas působili (jako např. B. B r e t h o l z, H. H i r s c h, H. Z a t s c h e k). Především jde opět o studie a úvahy, věnované jednotlivým listinám, např. výše zmíněné listině Jindřicha IV. (B. X r z e m i e n s k a - D. T ř e š t í k, O dokumentaci praskim z roku 1086 v Studia źródłoznawcze V, 1960, str. 79 - 88) či práce německo-českého historika R. K o s s e, Mocran et Mocran o jedné listině Friedricha II. pro markraběte moravského ve Zprávách Zemského archivu VII, 1931, str. 15 - 42.

Z prací, věnovaných jednotlivým typům písemností tu zaslouží zmínky právněhistorická kniha F. G a n s h o f a, Was waren die Kapitularien, Weimar 1961. Jinak srv. některá díla, uvedená závěrem bibliografie k pa-pežské diplomatice.

Materiál k tzv. soukromé diplomatice je roztráštěn v téměř nepřehledném a nekonečném množství edic, registárů ap., jejichž evidence se už vymyká i bibliografickému zachycení. Nejnověji je eviduje 10. vyd. bibliografie D a h l m a n n - W a i t z, Quellenkunde zur deutschen Geschichte. Též literatura je neobyčejně rozsáhlá, a to i pro území, jež s námi bezprostředně sousedila. Starší shrnují především tyto práce: O. P o s s e, Lehre von den Privaturkunden, Leipzig 1886; H. S t e i n a c k e r, Die Lehre von den nichtköniglichen (Privat-) Urkunden vornehmlich des deutschen Mittelalters v Meisterově Grundriss der Geschichtswissenschaft I, Leipzig-Berlin 1906, str. 231 - 266; O. R e d l i c h, Die Privaturkunden des Mittelalters v Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte, München-Berlin 1911 a R. H e u b e r g e r, Allgemeine Urkundenlehre für Deutschland und Italien, Grundriss der Geschichtswissenschaft I-2a, Leipzig-Berlin 1921. Novější přehledové práce v jednotlivých typech listin bohužel neexistují.

Písemnostem různých skupin institucí je v poslední době věnována zvýšená pozornost; především to jsou městské kanceláře se svými produkty. Tu k nejzávažnějším patří skoro pětisetstránková práce E. P i t z e, Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter v Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln XLV, 1959. Mnoho pozornosti bylo též věnováno pronikání němčiny do listin ve 13. a na poč. 14. století, jak to dosvědčuje mj. řada článků v prvních ročnících časopisu Archiv für Diplomatik.

Staršímu rakouskému vývoji je věnována kniha O. M i t t i s e, Studien zum älteren österreichischen Urkundenwesen, Wien 1912, jež podává i výklad poměrů bavorských, jimiž se obírá i R e d l i c h ve výše citované knize i některých dalších studiích speciálních. Viz i H. F i c h t e n a u, Das Urkundenwesen in Österreich, MIOG Ergbd. 23, 1971. O starších poměrech saských není - vedle výše zmíněné knihy P o s s e h o - zatím soustavnějších nových studií moderních. Polským poměrům jsou pak věnovány hlavně dvě větší práce polské: S. K ę t r z y ń s k i, Zarys nauki o dokumentacji polskim wieków średnich I., Warszawa 1934 a K. M a l e c z y ń s k i, Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich I., Wrocław 1951. Nejnověji třeba uvést kompendium K. M a l e c z y ń s k i - M. B i e l i ń s k a - A. G a s i o r o w s k i, Dyplomatyka wieków średnich, Warszawa 1971. O pracích a poměrech uherských viz v různých pracích R. M a r s i n y, především v I. dílu jeho edice Codex diplomaticus Slovaciae I, Bratislava 1971.

I. Hlaváček

PŘEHLED VÝVOJE ČESKÝCH DIPLOMATICKÝCH STUDIÍ

Následující přehled dosud vykonané práce na poli českých diplomatických studií má sloužit především k věcné informaci čtenáře. Podává proto v hlavním textu v nejstručnější formě jen základní linie vývoje, přičemž se autor řídil zásadně takovým hlediskem, že rozšiřování diplomatických studií bylo vždy dáno širším záběrem, tj. přibíráním dalších a dalších typů písemností úředního a správního charakteru k diplomatickému zpracování. Základním typem, od něhož se vychází - a zároveň ovšem nejdříve vědecky zpracovávaným - jsou pochopitelně listiny (a listy) a s tím úzce spjaté snahy o český diplomatář. K nim se postupně připojují další typy diplomatických písemností a studie o nich. Toto hledisko vyhovuje v podstatě i pro chronologické sledování českých diplomatických studií. Současný stav je podán zvláště v "horizontálním" přehledu.

Hledisko vývoje diplomatické metody nebylo použito ze zásadních důvodů. Jednak by se tím stať rozšířila do neúnosné velikosti, hlavně však použití tohoto hlediska bránila úvaha, že pro toho, kdo teprve začíná diplomatiku studovat, by tento způsob nebyl vůbec šťastný. Žádná vědecká metodika není dogmatem a nebyla jím a není ani žádná konkrétní metodika diplomatická, nehledíc ani k tomu, že při bohatství různých typů diplomatických písemností není jedna "jediná" diplomatická metodika možná. V bohatě dokumentované poznámkové části nalezne čtenář všechna hlavní díla z českých diplomatických studií (i práce teoretické a metodické) a s přibývajícím rozhledem po bohatství látky studované disciplíny bude přibývat i jeho vlastní rozhled po otázkách metodických. S podrobnými a často komplikovanými otázkami metodickými nelze přirozeně ztotožňovat pevně zakotvené z á k l a d n í p o j m y a p r a v i d l a diplomatiky, o nichž je řeč v II. kapitole tohoto textu. Ty si musí bezpodmínečně osvojit každý, kdo chce postoupit dále.

x x x

První náběhy ke skutečným diplomatickým studiím v našich zemích souvisely s počátky kritické historiografie v 18. století. Je pravda, že už Balbín a Pešina vydali porůznu řadu listin ve svých spisech¹⁾, ale tam šlo o práci jen mechanickou a bezplánovitou, u níž nelze mluvit o vědeckém a kritickém diplomatickém přístupu. Jak tomu bylo i v cizině, týkaly se i prv-

Pozn.: Poznámky k tomuto článku jsou na str. 71.

ni české náběhy ke kritickému pojetí diplomatiky v 18. století především otázky pravosti či nepravosti nejstarších domácích listin.²⁾ Šlo tedy hlavně o polemiky, ale metodická úroveň prvních pokusů o diplomatickou kritiku byla velmi chabá a cizím kritikům sloužila spíše k posměšným poznámkám než k tomu, aby se českými otázkami vážně obírali.³⁾

Počínající domácí kritická historiografie nutně si všímala listin jako pramenů historických mnohem více než předcházející katolické dějepisectví pobělohorské, protože listiny jako bezpečné pramenné opory právě kritiku usnadňovaly. V hojné míře jich užíval zvláště Dobner,⁴⁾ ale metodicky, tj. diplomaticky nevynikl ve způsobu jejich vydání nad své starší barokní předchůdce. Dobnerovi šlo hlavně o to, aby s pomocí listin vyvrátil jednotlivé výmysly a nepřesnosti Hájkovy, jednak i o to, aby podle nich stanovil přesně jednotlivá historická fakta starších českých dějin.⁵⁾ Nepřistoupil proto nikdy k soustavnějšímu studiu listin. Nad starší pojetí vynikla však studie Dobrovského z r. 1785 o zakládací listině kláštera břevnovského⁶⁾, v níž bylo poprvé u nás ukázáno, jak by bylo možné využití všestranně listin "pro různé druhy vlasteneckého dějepisu", konec konců tedy pro všechny složky dějinného vývoje, metodický přístup dodnes platný. V závěru své studie Dobrovský litoval, že dosud není vydán český diplomatář alespoň do 14. století, a upozornil na to, jakou službu by mohl vykonat pro hlubší poznání českých dějin.^{6a)}

Tak dospěl Dobrovský v r. 1785 k teoretickému zhodnocení významu diplomatáře pro českou historiografii a již o rok později podal F. M. Pelcl v Král. české společnosti nauk návrh na vydání českomoravského diplomatáře tiskem.⁷⁾ Návrh byl sice přijat, nebyl však realizován a stejně neúspěšně skončilo i jednání o několik let později.⁸⁾ Jediný výsledek tohoto prvního náběhu k vydání českého diplomatáře byla sbírka několika set opisů listin, která se později částečně dostala do Muzea, větší část však do thunovské knihovny v Děčíně.⁹⁾ Diplomátář a snahy o jeho vydání vždy byly (a jsou i dnes) hlavním podněcujícím momentem k diplomatickým studiím pro starší období. I tehdy, jestliže nedocházelo k samostatným studiím, vyžadovalo už zařazení každé jednotlivé listiny alespoň základní kritickou úvahu o její pravosti či podvrženosti, stupni spolehlivosti jejího dochování, nebyla-li zachována v originále apod. Proto je třeba alespoň v nejstručnější formě nastítnit další osudy snah o vydání českého diplomatáře až dodnes.¹⁰⁾

Po naznačených pokusech z konce 18. století se otázka diplomatáře už nikdy neobjevila v KČSN, ale na půdě Muzea a to zásluhou Palackého. Palacký, když začal pracovat o českých dějinách, brzy poznal důležitost a nutnost diplomatáře a od počátku let třicátých začal se soustavným doplňováním sbírky opisů listin, která byla uložena v Muzeu.¹¹⁾ Sbírkou vzrůstala dosti rychle, ovšem bylo to možné jen proto, že se nevěnovala přílišná péče

kritickému aparátu; ponejvíce šlo jen o prosté opisy.¹²⁾ Vedle toho už po r. 1840 upustil Palacký od úmyslu vydati diplomatář pro celý český stát, protože mezitím začal na Moravě Ant. Boček od r. 1836 vydávat *C o d e x d i p l o m a t i c u s e t e p i s t o l a r i s M o r a v i a e*, avšak způsobem svrchovaně nekritickým a nadto ještě zatížil své dílo četnými vlastními padělkami.¹³⁾

Palacký se asi koncem let čtyřicátých úplně vzdal myšlenky na vydání diplomatáře a čeští historikové se musili zatím spokojit jen registry listin a listů, které z nashromážděného materiálu vydal r. 1855 Erben pod názvem *R e g e s t a d i p l o m a t i c a n e c n o n e p i s t o l a r i a B o h e m i a e e t M o r a v i a e* (I.díl do r. 1253) a v jejichž vydávání potom pokračovali Emler, Mendl, Linhartová, Rynešová a v současné době Spěváček.¹⁴⁾ Vydání Regest slouží ovšem jen historiografii, pro diplomatická studia jsou téměř bezvýznamná, protože ani Erben ani Emler se při vydávání ohromného počtu listin prostě nemohli pouštět do podrobnějších diplomatických studií. Nanejvýše se ukázalo, kolik látky ještě zbývá pro vlastní diplomatické zpracování.

Sám Emler jako první český odborně školený diplomatik¹⁵⁾ si byl velmi dobře vědom toho, že regesta nemohou diplomatář nahradit, a proto podal r. 1877 návrh na pokračování ve sběru látky pro diplomatář a zároveň také poprvé podrobnější návrh na pravidla, podle nichž by se mělo při pořizování i při vlastním vydávání tiskem postupovat.¹⁶⁾ Sám se však už vydání nedočkal

Teprve v letech 1904-7 (s přispěním na náklad z veřejných prostředků) mohl vydat jeho žák Gustav Friedrich I.díl *C o d e x d i p l o m a t i c u s e t e p i s t o l a r i s r e g n i B o h e m i a e* (do r. 1197), jemuž v r. 1912 následoval díl druhý (do r. 1230). Vydání diplomatáře stálo na nejvyšší vědecké úrovni té doby, vynikajíc důkladnou znalostí veškerého materiálu i jeho literatury (srv. úvodní poznámky u jednotlivých listin) a spočívajíc hlavně v II. dílu na známé diplomatické metodě porovnávání písma a slohu (tzv. metodě Sickelově), která byla v Codexu aplikována na české poměry.¹⁷⁾ Potom však opět vydávání diplomatáře na dlouhou dobu ustalo. Teprve v r. 1942 vyšla část třetího dílu, Friedrich sám v r. 1943 zemřel.¹⁸⁾ Vydávání diplomatáře přešlo na jeho žáka Jindřicha Šebánka, který se po důkladné přípravě ujal opuštěného díla spolu se Sášou Duškovou a v poměrně krátké době připravil k tisku díl čtvrtý.¹⁹⁾

V souvislosti s pracemi na diplomatáři (a později na základě vydaných už částí) vznikla největší část českých diplomatických studií a prací k přemyslovskému období. Jako v mnoha jiných oblastech dějepisné práce, i tu začal razit cestu Palacký. Z jeho pera vzešla první diplomatická studie v českém jazyku, která se zabývala nejstarší

známou písemností diplomatické povahy v Čechách vzniklou.²⁰⁾ Stejně tak byl Palacký původcem myšlenky na vydávání zvláštní edice, do níž byly poja-ty písemnosti převážně diplomatické povahy psané jazykem českým.²¹⁾ Emler při své mnohostranné vydavatelské činnosti věnoval diplomatáři zásadní člán-ek teoretický a jako prvý u nás se zabýval dějinami české panovnické kance-láře, hlavně v druhé polovině 13. století.²²⁾ V této studii o dějinách kanceláře se obíral i sbírkami formulářů, jimž rovněž předtím věnoval první pozornost Palacký.²³⁾ Studium formulářových sbírek se však u nás ani pozdě-ji systematicky nepěstovalo a zůstávalo jen na okraji vědecké práce v diplo-matice.²⁴⁾

Friedrich se na svůj úkol připravil několika předběžnými studii, v nichž se pokusil o řešení otevřených diplomatických otázek z 11. - 13. sto-letí.²⁵⁾ Prvý upozornil na skutečnost, že nejstarší písemností diplomatické povahy u nás nebyly listiny ve vlastním slova smyslu, nýbrž jen akty, tj. prosté nepověřené záznamy pro paměť, a své správné mínění proti námitkám uhájil.²⁶⁾

Proti Friedrichovu názoru o aktech vystoupil později Václav Hrubý v prá-ci, v níž se současně jako prvý pokusil o podání syntetického obrazu počátků listin v českých zemích.²⁷⁾ Hrubého práce přinesla cenné dílčí postřehy a doplňky k vydaným dílům Codexu, hlavně o nejstarších padělaných a zpadělaných listinách, avšak její hlavní teze je třeba dnes pokládat za naprosto nezdaře-né, protože odporují známým faktům a jsou nadto v nesmiřitelném rozporu s bezpečně prokázanými zákonitostmi historického vývoje příslušného období. Kriticky se k názoru Hrubého o neexistenci aktů postavil už vydavatel jeho knihy Šebánek²⁸⁾, později pak provedl důslednou kritiku jeho synteze o po-čátcích listin z marxistického hlediska Fiala²⁹⁾, který u nás první poukázal na význam společenské funkce listin a dalších písemností diplomatické povahy, bez jehož uvědomění zůstává jakýkoliv diplomatický rozbor kusý a neúplný.³⁰⁾ Jednotlivými případy se dále proti Hrubému zabývali Pražák a Kristen.³¹⁾

Nynější vydavatelé Codexu - Šebánek a Dušková - se v četných příprav-ných pracích věnovali jednak listinám přemyslovského období jako celku, jed-nak se obírali jednotlivými menšími skupinami listin, aby dospěli k správné-mu jejich zařazení do diplomatických okruhů. Jako zvláště důležité je třeba vytknout práce k "vyčištění" příslušných svazků moravského diplomatáře od falz a dále neobyčejně zajímavý problém možného diplomatického působení olomouckého biskupa Roberta (1202 - 1240 biskupem), který má zásadní důle-žitost pro středověké poměry vůbec.³²⁾

Jak je z dosud uvedeného jasně patrné, pokročila práce na diplomati-ckém zvládnutí přemyslovského období (konkrétně tedy hlavně práce na diplo-matáři) znatelněji kupředu až od počátku 20. století (avšak s přestávkou

let 1912 - 1942), stále má však ještě daleko do stavu, s nímž by byla možná spokojenost. Je pochopitelné, že ještě méně je možná spokojenost pro období popřemyslovské a v ostatních oblastech diplomatických studií vůbec.

x x x

Až do dob Emlerových byla veškerá práce zaměřena téměř výhradně k listinám přemyslovského období. Emlerovi zůstane navždy zásluha, že u nás diplomatická studia rozšířil i na další druhy diplomatického materiálu, především na desky zemské³³⁾. I když ve svých pojednáních o deskách (a i v jejich edicích) vycházel původně z nesprávného předpokladu (pod vlivem Rukopisů) o pradávném a čistě domácím původu této instituce³⁴⁾, není možné přejít mlčením skutečnost, že Emlerovými pracemi a edicemi se u nás poprvé vůbec dostal do vědecké dějepisné práce j i n ý t y p diplomatického materiálu, než byly listiny. Emler ostatně jako odborný diplomatik sám poznal, že Palackého předpoklady byly nesprávné - a edicí pozůstatků desk zemských z doby před požárem r. 1541 nedokončil, avšak proti názorům Palackého se nikdy veřejně nevy-slovil³⁵⁾. Teprve další bádání ukázalo, jaké byly vlastně počátky desk zemských a jaký byl jejich počáteční stav³⁶⁾. Dodnes však zůstává vážným úkolem soustavné diplomatické zpracování desk zemských, protože dosavadní práce ani zdaleka nestačí.³⁷⁾ Stejně tak zbývá mnoho práce i v oblasti desk dvorských, i když je tam situace o něco lepší.³⁸⁾

Emler ve svých rozmanitých edicích začal s vydáváním i dalších typů diplomatického materiálu, např. urbářů a inventářů, rejstříků berně, knih konfirmačních, nemohl však pochopitelně při své jiné ohromné práci věnovat těmto diplomatickým druhům teoretické i vědecké studie, jimiž by byly diplomaticky osvětleny a zpracovány.³⁹⁾ Nicméně - i když zůstával při pouhých edicích, přispěl svou činností v praxi k tomu, že se napříště i u nás pojem diplomatiky a diplomatických studií nemohl už omezit jen na studium listin, nýbrž musil být dříve nebo později rozšířen na další písemnosti úředního původu, a to nejen ze staršího a vrcholného středověku, nýbrž (jako tomu bylo u desk) i na období pohusitské. Nemůže být sporu o tom, že Emlerova činnost - i když byla více zaměřena prakticky a hlavně k rychlé pomoci historiografii zpřístupňováním nových a nových pramenů,⁴⁰⁾ znamenala pro vývoj českých diplomatických studií jeden z důležitých mezníků. Je to zcela jasně vidět z toho, jak se nedlouho po Emlerově smrti rozšířilo diplomatické studium na všechny druhy diplomatického materiálu.

x x x

Tak s počátky českých diplomatických studií městských knih zůstane už navždy spojeno jméno Václava Vojtíška, který první u nás započal s jejich soustavným studiem.⁴¹⁾ Obrátil pozornost na důležitost městských knih českých jako historických pramenů, především pro období husitské a pohusitské až do Bílé hory, pokusil se o jejich první evidenci, podal návod na třídění a klasifikaci městských knih a přikročil i k jejich vydávání ve světlotiskových ukázkách.⁴²⁾ Stejně jako v jiných oblastech diplomatiky, ani v oboru městských knih se potom nepracovalo příliš soustavně - i když o důležitosti věci samé pro české dějiny nebylo nikdy pochyb - a tak je možné upozornit jen na několik prací, které mají význam pro metodiku diplomatického studia městských knih⁴³⁾ a na vzornou Mendlovu edici brněnských berních rejstříků.⁴⁴⁾ Teprve v nedávné době byl dokončen Rost. Novým katalogový soupis všech dochovaných městských knih v Čechách a na Moravě do r. 1526, jehož vydání tiskem je prvním předpokladem k rozvinutí hlubších diplomatických studií na tomto poli.⁴⁵⁾

Studium listin a kancelářů, které nebylo vedeno cílem diplomatáře, trpělo velkou roztržitostí a náhodností, protože tu nebylo pevné diplomatářové "osy", k níž by práce jako k danému cíli směřovala. Pro období vlády Lucemburků a pozdější je možné zaznamenat jen ojedinělé práce. Tak Ferd. Tadra shromáždil ve své knize o kancelářích a písařích 14. století jen základní materiál, k jehož vlastnímu diplomatickému zpracování se už nedostal.⁴⁶⁾

Větší význam měla práce Jarom. Čelakovského o registrech domácích i cizích kancelářů, která ve své době znamenala první vědecké zpracování této problematiky u nás a pro období novější je zatím téměř jediným zdrojem poučení (partie o době předhusitské i o 15. - počátku 17. století jsou dnes již zastaralé a částečně překonány novou literaturou).⁴⁷⁾ Edičním doplňkem knihy Čelakovského je Sedláčkovovo vydání zbytků register z let 1361 - 1480, které je nyní metodicky rovněž zastaralé.⁴⁸⁾

K diplomatickým studiím z období pohusitského docházelo u nás před první světovou válkou jen zcela výjimečně.⁴⁹⁾ Jisté oživení i pro toto období nastalo teprve po vzniku samostatného československého státu. Příznivě tu působila především skutečnost, že po vzniku ČSR se českým badatelům otevřela řada veřejných archivů a archivů novějšího původu, které byly za habsburské monarchie buď spravovány vládě oddanými úředníky, kteří na bádání v nich pohlíželi nepříznivě - nebo byly z důvodů "státního zájmu" vůbec nepřístupny. Při pohledu na vývoj diplomatických studií u nás a zvláště při úvahách o zanedbání diplomatiky novějších písemností nelze nikdy přehlížet fakt, že až do r. 1918 český badatel - tedy tím méně diplomatik - prostě nemohl a nesměl pracovat s novějšími diplomatickými písemnostmi, pokud šlo o písemnosti státní proveniencí či uložené ve státních archivech.⁵⁰⁾

Vedle právě zmíněného lepšího přístupu k novějším úředním písemnostem působily na rozšíření diplomatického bádání po r. 1918 i další okolnosti. Od r. 1919 existovala v Praze Státní škola archivní, která měla vychovávat odborné archiváře a vědecké pracovníky v pomocných vědách historických. Škola vydávala i svůj časopis archivní školy, určený pro práce z pomocných věd historických, což při postavení diplomatiky mezi nimi znamená, že v něm byly otiskovány četné diplomatické studie.⁵¹⁾ Určité možnosti pro diplomatické bádání poskytoval i nově založený státní historický ústav s úkoly především vydavatelskými, i když další vývoj ukázal, že naděje do možností ústavu vkládané se z velké části nakonec neuskutečnily.⁵²⁾

Je celkem pochopitelné, že po vzniku samostatného československého státu se bádání obrátilo hlavně k období od Lipan do Bílé hory, k období staré české státní samostatnosti. Protože však v tomto období nejsou už listiny (v klasickém smyslu) nejvýznamnějšími diplomatickými písemnostmi, znamenalo to, že se zároveň rozšířila i oblast diplomatických studií na další typy.

Je známým požadavkem diplomatického bádání v období už plně organizovaných kanceláří, aby se vyšlo od pramenů normativní povahy, např. instrukcí a kancelářských řádů, které umožňují učinit si základní obraz o organizaci kanceláře, jejím "úředním chodu" a tím i o procesu vzniku úředního spisu. Avšak z doby předbělohorské není žádná instrukce pro českou (dvorskou) kancelář známa, a proto diplomatické studium musí tu postupovat metodou induktivní, tj. založenou na přímém zkoumání příslušných písemností došlých i vydaných, na zjišťování účastí jednotlivých písařských rukou při jejich vyřizování i vzniku (koncipování, opisech na čisto) a konečně na sledování spojitostí a souvislostí spisů s pomocnými knihami, které byly v kanceláři vedeny. Jde o postup pracný a časově velmi náročný, který však jediný vede za daných podmínek k úspěšnému zvládnutí úkolu.

Tímto postupem se řídil Karel Stloukal v dosud základní práci pro studium předbělohorské české kanceláře "Česká kancelář dvorská 1599 až 1608".⁵³⁾ Její studium je nezbytné pro každého, kdo se chce zabývat písemnostmi i organizací české kanceláře před Bílou horou. Vedle vlastní "užší" diplomatické tematiky, jak byla již zmíněna a k níž náleží i dobrý přehled o jednotlivých typech úředních písemností, jež byly z kanceláře vydávány, zachycuje Stloukalova kniha i postavení a ústavní kompetenci české kanceláře v tehdejší české státě a je tedy nezbytná i při studiu dějin veřejné správy.

Již před vydáním zmíněné práce obrátili někteří badatelé pozornost k těm zajímavým typům písemností české kanceláře, které byly v pohusitské a předbělohorské době charakteristické a rozšířené. Šlo hlavně o listy poselací (missivy) a listy otevřené (vydávané pod menší pečeti na rozdíl od listů majestátních) a jejich registra, jejichž historický vývoj a význam zkouma-

li a v podrobných i důkladných studiích podali V. Letošník a Zđ. Kristen.⁵⁴⁾ Zvláště v monografii Kristenové jde o příkladné užití metody, která zkoumá určitý typ diplomatické písemnosti v jeho organickém vývoji v rámci dlouhého historického období a umožňuje tak zachycení všech změn, jimiž prochází.

Vedle vlastních písemností české královské kanceláře těšily se po r. 1918 čilejší pozornosti badatelů i další typy diplomatických písemností pohusitského období. V něm dosahovaly svého vrcholného významu jedinečná zařízení českých a moravských veřejných knih, desk zemských (a dvorských) i knih městských. Protože přímé diplomatické studium českých desk zemských je pro jejich zkázu možné až od jejich obnovení po požáru r. 1541, obrátil se badatelský zájem k jejich diplomatickým "příbuzným", deskám dvorským, které jsou z 15. století poměrně velmi dobře dochovány. Vydavatel desk dvorských G. Friedrich věnoval v úvodech k jednotlivým edicím pozornost i diplomatickým otázkám desk dvorských,⁵⁵⁾ hlavní význam má však pro tuto problematiku kniha Kristenova o soudu dvorském a jeho knihách za krále Ladislava, která soustřeďuje svou pozornost na zachované desky dvorské, knihy protokolů a knihy příruční a podává obraz složení a působnosti dvorského soudu i způsoby knihové agendy kolem poloviny 15. století.⁵⁶⁾ Příliš široce založený pokus o vydávání dochovaných desk zemských od r. 1541 se nezdařil a pro diplomatické bádání přinesl jen výklad o způsobu zapisování a činění vkladů do trhových kvaternů po obnovení desk.⁵⁷⁾

Zmíněná snadnější přístupnost veřejných archivů po převratu r. 1918 dala vzniknout řadě prací, které by bylo asi nejvhodnější označit jako archivně - diplomatické, vycházeli se ze základního hlediska, že studium diplomatické chce zkoumat vznik písemností úředního původu a hodnotit jejich význam v době jejich "života", kdy aktivně zasahovaly a působily v dějinném procesu (tedy hodnotí jejich cenu jako historických svědectví - pramenů), zatímco archivní teorie studuje třeba tytéž písemnosti už jen jako archiválii, které aktivně do dějinného procesu nezasahují. Výjimečně se vyskytly práce archivně diplomatického typu i pro přemyslovské období,⁵⁸⁾ ale převážně šlo o práce z období novějších, z 16. - 19. století, které vzešly při studiu dříve téměř neznámých archiválií v býv. Archivu ministerstva vnitra. Jde především o práce Pešákovy o dějinách české komory a o jejích písemnostech,⁵⁹⁾ dále o archivně-diplomatické studii, vztahující se k roku 1848, který svým významem badatele zvláště přitahoval (studium archiválií bylo před vznikem ČSR nemožné)⁶⁰⁾ a řadu dalších studií s rozmanitou tematikou.⁶¹⁾

Všechny uvedené studie (i některé jiné) se vlastně poprvé u nás obíraly úředními spisy v užším slova smyslu, a to v době, kdy teoretické zpra-

cování otázek novější diplomatiky bylo v cizině v pouhých začátcích a u nás nebylo pěstováno vůbec. Z toho přirozeně vyplynul zvláštní smíšený ráz těchto prací, při nichž se postupovalo většinou pouze na základě praktických archivních zkušeností;⁶²⁾ byla však v nich snad ve všech i snaha po zvládnutí látky z hlediska diplomatického.

Diplomatické bádání z období předhusitského u nás v letech předmnichovské republiky nijak výrazně nepokročilo. Obě hlavní edice - Codex a Regesta - stagnovaly a tak stagnovaly i případné přípravné diplomatické studie k oběma podnikům. Třetím velkým edičním dílem měla být edice listin Archivu korunního, která byla pojata do vydavatelského programu nového státního historického ústavu vydavatelského, a o niž měl pečovat jeho první správce Václav Hrubý. Ten vydal předběžně dvě drobné studie, které mu při přípravě edice vzešly pod rukama⁶³⁾ a r. 1928 pak vyšel jeho prací druhý svazek zamýšleného diplomatáře Korunního archivu, který podává listiny v něm dosud (či kdysi) uložené z let 1346 - 1355, IV. 5.⁶⁴⁾ Vydání prvního svazku s listinami do r. 1346 již Hrubý nemohl dokončit.⁶⁵⁾ Edice listin Korunního archivu odpovídá všem požadavkům moderní ediční techniky a musí být vydavateli připsána k dobru, ale v pojetí celého podniku bylo mnoho nedomyšleného,⁶⁶⁾ takže po předčasné smrti editora nemohlo se už ve vydávání pokračovat.

Zatímco nejznámější český teoretik diktamin a sbírek formulářů J. B. Novák po r. 1918 tuto oblast opustil, vzešlo v letech předmnichovské republiky několik studií o formulářích převážně již známých a dříve (hlavně F. Tadrů) nedokonale vydaných. Toto bádání bylo zaměřeno především ke 14. století, ale bez nějakého programu.⁶⁷⁾ Upřesňovalo z diplomatického hlediska dřívější nedokonalé popisné zkoumání formulářů. Z diplomatických písemností 14. století se jinak těšila zvýšené pozornosti zakládací listina Karlovy university, což souviselo se známými spory o státoprávní charakter university v době založení.⁶⁸⁾

Studium register postoupilo jen několika rozpravami, podnícenými novými nálezy zlomků register Jana Lucemb. a Karla IV.⁶⁹⁾

Ze samostatných studií o přemyslovském období je nutné uvést alespoň dvě, které měly širší důležitost. Již v r. 1920 uveřejnil V. Hrubý svou studii o listinných falzech kláštera břevnovského, v níž se pokusil o řešení známého českého diplomatického problému z 13. a 14. století.⁷⁰⁾

Širší význam měla i kritická rozprava Šebánkova o listinách přibyslavských, jejíž výsledky do značné míry pozměnily (a antikvovaly) názory Křof-tovy o počátcích české berně a o jejím charakteru ve 13. století⁷¹⁾ a rozprava Vojtíškova o privilegiu Soběslava II. pro pražské Němce.

Z diplomatických studií, které se obíraly o t á z k a m i š i r - š í h o e v r o p s k é h o v ý z n a m u, je třeba uvést Matouškovu práci o turecké otázce v evropské politice na počátku devadesátých let 16. století, jejíž druhá kapitola přináší cenné poznatky z oblasti císařské diplomacie a diplomatiky písemností týkajících se zahraničního zastoupení Rudolfa II. a obírá se tak materií do jisté míry příbuznou práci Stloukalové.⁷²⁾

Do československého státu měl vejít největší ediční podnik doby před první světovou válkou v reorganizované podobě. Jde o "Sněmy české od r. 1526 až po naši dobu", hlavní edicí českého zemského archivu, s jejímž vydáváním se započalo r. 1877 a do r. 1900 bylo vydáno deset svazků, čímž se dospělo k r. 1604. Edici, která vycházela anonymně, bez uvedení autora, bylo kritikou vytýkáno mnoho nedostatků, mezi nimi také naprosté ignorování diplomatického zkoumání a hodnocení vydávaných písemností, čímž byla zanedbána příznivá možnost k rozvinutí diplomatických studií v novější diplomatice u nás již v posledních desetiletích 19. století.⁷³⁾ Pod váhou kritiky měla být metoda vydávání na počátku 20. století změněna, zodborněna a mělo se uplatnit i hledisko diplomatické, ale výsledky nebyly příliš efektivní; bylo možné očekávat, že při dokonalejším metodickém postupu dojde k zvolnění edičního tempa, ale jistě tehdy nikdo netušil, že reorganizace prakticky znamenala konec, edice stagnovala a k většímu oživení již nikdy nedošlo.⁷⁴⁾ Pro soustavnější pěstování diplomatiky novověké nebylo tedy této jedinečné příležitosti vůbec využito. Poněkud příznivější byly pro diplomatiku obdobné podniky moravské, i když i tam skutečné diplomatické studium zůstalo vždy ve stínu převažujícího zájmu o věcný obsah vydávaných písemností, o nové zprávy pramenů.⁷⁵⁾

Poučný přehled o stavu edičních podniků u nás v třicátých letech podal B. Mendl v článku Vydávání pramenů v našem státě.⁷⁶⁾ Jsou v něm zachyceny i edice z hlediska diplomatických studií úplně bezvýznamné, důležité je však to, že poskytuje základní informaci o v š e c h edicích pramenů, které pro vývoj diplomatických studií význam m ě l y.

Význam pro rozvoj diplomatických studií u nás měl i dlouholetý český historický výzkum v Římě, i když i tento úsek trpěl nescoustavností a nedomyšlenými změnami v programu.⁷⁷⁾

I v této oblasti to byl první Palacký, který upozornil na velký význam archiválií vatikánských archivů pro české dějiny a sám jako jeden z prvních historiků světa v nich studoval (pro Dějiny prostudoval r. 1837 registra papežské kanceláře z 13. století). Po Palackém až do otevření vatikánských archivů vědeckému bádání r. 1881 nikdo v Římě nepracoval - s výjimkou jediného B. Dudíka.⁷⁸⁾ V letech osmdesátých byla na českém zemském sněmu vedena

jednání, aby i badatelé z Čech se mohli účastnit rychle se rozvíjejícího historického výzkumu ve Vatikánu. Výsledkem jednání bylo zřízení "Historické komise pro království české", která r. 1887 vyslala do Říma jako první zemské badatele skriptora univ. knihovny v Praze F. Tadrů a třeboňského archiváře Frant. Mareše s úkolem, aby prostudovali pro české dějiny papežská registra od r. 1316 a příslušné kusy buď opsali nebo zregestovali.⁷⁹⁾ Později byli pak vysíláni další badatelé. Práce neměla od počátku jasný program a teprve r. 1894 komise rozhodla, že shromážděné písemnosti budou vydávány v úřední edici *Monumenta Vaticana res gestas bohemicas illustrantia*, která však měla započít až rokem 1342 (počátek pontifikátu Klimenta VI.) a jejíž první svazek vyšel pak v r. 1903.⁸⁰⁾ Edice Monument sama byla diplomaticky na vysoké úrovni a vesměs kladně hodnocena, přičemž její historicko-obsahový význam pro české dějiny doby předhusitské byl a je nesporný.

Naproti tomu český výzkum v archivu Kongregace de Propaganda fide byl podnícen spíše náhodou⁸¹⁾ a také historický význam příslušných písemností pro náboženskou protireformaci a rekatolizaci země po Bílé hoře není tak rozhodující, jak by se bývalo dalo předpokládat. Na tomto místě je výzkum zmíněn především proto, že v úvodním svazku edice *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda fide res gestas bohemicas illustrantia*, v *Prodromu*, podal Hynek Kollmann podrobný popis archivu kongregace Propagandy a velmi jemný diplomatický rozbor jejích písemností,⁸²⁾ který je vlastně největší českou prací z novější diplomatiky až podnes, žel podniknutou na zahraničním materiálu a navíc zakletou do těžkých period ozdobné latiny.⁸³⁾ Její metodický význam je však jedinečný a pro vážného badatele je nepostradatelná.

Dalším edičním podnikem římského ústavu⁸⁴⁾ měla být řada *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592 - 1628*. I z ní bylo vydáno jen torzo.⁸⁵⁾

Na okraji českého výzkumu pro uvedené edice pramenů vznikla řada studií, z nichž však jen nepatrný počet má některou diplomatickou otázku přímým předmětem zkoumání, i když se ve všech diplomatické písemnosti významně uplatňují.⁸⁶⁾

Hodnotí-li se souhrnně význam římských výzkumů pro naše diplomatická studia, je třeba říci, že měly důležitost hlavně pro zjemnění a propracování moderní ediční techniky, jak to odpovídalo základnímu zaměření výzkumů pro účely historiografie. Mnohem menší byl už jejich význam pro vlastní diplomatické studie a téměř mizivý pro vývoj teorie diplomatiky. Ačkoliv

v Římě pracovaly během doby desítky badatelů a velká část z nich se zabývala obdobím 16. - 17. století, nevznikla v souvislosti s římským výzkumem ani jediná studie, která by se zabývala teoretickými otázkami novověké diplomatiky.

Současný stav diplomatických studií.⁸⁷⁾ - Diplomatická studia v Čechách a na Moravě jsou pěstována především na pracovištích pomocných věd historických na universitách v Praze a Brně.⁸⁸⁾ Značná část pracovního úsilí na pražském pracovišti se soustředila v poválečných letech na diplomatické studium městských knih, podněcované cílem pořízení základního soupisu všech dochovaných městských knih do r. 1526; vznikla tam řada disertačních a diplomových prací o jednotlivých městských knihách i o jejich souborech z některých měst, ale jen nepatrná část těchto prací byla dosud vydána tiskem,⁸⁹⁾ ačkoliv řada z nich má slušnou úroveň a přináší cenné poznatky ke starším dějinám našich měst. Mezníkem v tomto úsilí bylo zatím vydání už vzpomenutého Soupisu do r. 1526. Nynější katedra pomocných věd historických a archivního studia (zřízená od počátku školn. roku 1964/65) nehodlá však tuto tematiku opustit a bude se napříště věnovat jednak prohloubenému studiu jednotlivých městských knih doby předhusitské a husitské, jednak souborům knih jednotlivých měst z 16. a 17. století, aby bylo možné prodloužit časem Soupis do novější doby. - Druhým úkolem, v němž byly už zaznamenány reálné výsledky, je zpracování diplomatiky Václava IV.; o významu tohoto úkolu pro české dějiny doby těsně předhusitské není třeba ztráceti slov.⁹⁰⁾ Jeho konečným cílem zůstává vydání regest Václava IV., ať už ve formě známých Regest imperii či formou, která by se zařadila do tzv. regestového katalogu pro dobu vlády tohoto panovníka. Tímto úkolem se pražská katedra pomocných věd historických vyrovnává s dlouho zanedbaným polem diplomatiky 14. - 15. století, na jehož vzdělávání se nyní podílí s Ústavem československých a světových dějin ČSAV, který, jak už bylo zmíněno, pokračuje pravidelným tempem ve vydávání Regest z doby vlády Karla IV. a soustřeďuje úsilí o vydání regestového katalogu.⁹¹⁾ Vedle toho se v posledních letech pražské pracoviště zabývá intenzivněji i diplomatikou písemností patrimoniální správy (především urbářů), a to jak z období předhusitského a husitského, tak i z 15. - 17. století.⁹²⁾ Jde tu o úkol nový, který u nás nemá předchůdců, protože s k u t e č n é d i p l o m a t i c k é s t u d i u m u r b á ř ů a příbuzných písemností u nás prakticky n e e x i s t o v a l o; byly využity jen po stránce obsahové, což při nedostatku diplomatického rozboru vede často k omylům. I z období přemyslovské diplomatiky vzniklo na pražském pracovišti několik studií, hlavně metodického významu, věnovaných především novému pojetí funkce našich nejstarších listin do konce 12. století a listinám pražských biskupů.⁹³⁾ Takové návraty do nejstaršího období české diplomatické problematiky jsou žádoucí už proto, že ani po vydání listinné látky v Codexu není možné považovat bádání v tomto okruhu za uzavřené, právě naopak, látka

v Codexu shromážděná poskytuje nové a nové podněty k dalšímu studiu, jehož ideálním cílem zůstává nová diplomaticko-historická syntéza o počátcích listin (a příbuzných písemností) v našich zemích, zvláště když se ukázala neúspěšnost pokusu Václ. Hrubého.

Především však je k diplomatice přemyslovského období zaměřeno brněnské pracoviště pomocných věd historických, což přirozeně souvisí s tím, že tam působí dva současní vydavatelé Codexu. V poválečných letech vznikla tam řada jejich významných přípravných prací pro zhodnocení vydávané listinné látky v tomto základním díle naší starší diplomatiky, o nichž byla už v tomto přehledu zmínka. S daným úkolem souvisí i některé práce disertační a diplomní, které na brněnském pracovišti vzešly, z nichž však jen malá část byla publikována.⁹⁴⁾ Je nepochybné, že ohromný úkol edice diplomatáře zůstane osou pracovního programu brněnského pracoviště i v příštích letech, i když nebude jen jedinou jeho náplní.⁹⁵⁾

Důležitým dluhem současných diplomatických studií historické vědě zůstává stále novější diplomatika. Je však třeba konstatovat, že oproti stavu věcí za předválečné ČSR nastala po válce značná změna v chápání úkolů archivů (i archivní teorie), což mělo za následek, že pěstování novější diplomatiky v archivech téměř ustalo, ačkoliv před válkou podněty a popudy z novější diplomatiky přicházely většinou z archivů. Za hlavní úkol archivní publikační činnosti se dnes považuje co nejrychlejší zpřístupnění archiválií v archivech chovaných pro účely historiografie, a to se musí dít také odpovídající formou. Publikační činnost archivů je dnes u nás nesrovnatelně větší než byla dříve, ale vyčerpává se především vydáváním Průvodců po archivech, archivních inventářů a katalogů nebo do jistého "polotovaru" zpracovaných archivních fondů. Veškerá tato záslužná činnost však náleží nesporně do archivní (či archivně-teoretické, archivistické) literatury v užším slova smyslu a s diplomatickým pojetím, jak bylo výše vysvětleno, má jen velmi málo společného. Nemohu označit tyto práce ani za archivně-diplomatické v širším slova smyslu. Nezbyvá proto jiné řešení, než aby i studia z novější diplomatiky byla zásadně pěstována na uvedených pracovištích pomocných věd historických. Jsou totiž zcela nesporně nutná i v e d l e zmíněné literatury archivní, protože pouze přísné diplomatické zhodnocení úředních písemností (a to i nejnovějších!!) může dát historiografii spolehlivý podklad pro její práci. Výstražným negativním příkladem, kam vede zanedbání či ignorování diplomatického hlediska při vydávání nových písemností, může být řada tzv. Sborníků dokumentů z nedávných let, vydaných k rozmanitým příležitostem, které jsou svou primitivní ediční technikou pro vědeckou práci naprosto bezcenné, nešlo-li ovšem častodokonce o pokusy falšování významu některých písemností.⁹⁶⁾

Solidní základnu pro studia v novější diplomatice nelze ovšem vybudovat naráz. Nelze začínat hned nejnovější dobou, když 18. - počátek 20. století jsou prakticky nezpracované. Je proto zapotřebí postupovat střízlivě, avšak pevně. Pražské i brněnské pracoviště mají v tomto ohledu určité programy a budou se snažit o jejich splnění.⁹⁷⁾

Jistého pokroku proti stavu před 2. světovou válkou bylo dosaženo v novější diplomatice jen v oblasti studia kanceláří významných šlechtických činitelů období pozdního feudalismu, jimž dříve nebyla vůbec věnována pozornost.⁹⁸⁾

Českým diplomatickým studiím současného období by bylo možné vytknout při povrchním pohledu také malou pozornost otázkám teoretickým; je však možné říci, že tu jde o jistý optický klam, protože dlouhá řada otázek sem náležejících byla řešena v rámci prací, které se obíraly konkrétními problémy.⁹⁹⁾

Přehlédne-li se závěrem vývoj českých diplomatických studií od jejich počátků až podnes, je třeba říci, že tu bylo vykonáno mnoho užitečné práce, která prospěla historické vědě i diplomatice samé. Uváží-li se dále okolnost, že i studia archivně-diplomatická i archivní teorie, které jsou dnes značně rozšířenými disciplínami, jsou vlastně odštěpnými naukami diplomatiky,¹⁰⁰⁾ je možné posuzovat i současný stav diplomatického bádání v užším slova smyslu optimisticky a bez obav pohlížet i do budoucnosti.

P o z n á m k y

- 1) Tomáš Pešina z Čechorodu hlavně ve spise Phosphorus septicornis..., Pragae, 1673; Bohuslav Balbín, Miscellanea historica regni Bohemiae (od 1679), hl. v l. dek. kn. osmá. K tomu i dalšímu viz studie G. Friedricha, Český diplomatář a jeho program, ČCH VI, 1900, str. 223-243 a J. Šebánka, Český diplomatář SPFFBU IV, C 2, 1955, str. 43-53, téhož, Zásady vydání českého diplomatáře, SPFFBU VI, C 4, 1957, str. 5-26 (seznam dalších Šebánkových prací, které byly věnovány otázkám diplomatáře, viz ve SPFFBU IX, C 7, 1960, str. 293-295).
- 2) Srv. polemiku o pravost či nepravost tzv. zakládací listiny kláštera břevnovského. Viz Fr. Pubitschka, Chronologische Geschichte Böhmens III., str. 100 n., Gel. Dobner v (Born) Abhandlungen einer Privatgesellsch. in Böhmen I., 1775, str. 359 a Annal. Hagec. V., str. 353, Jos. Dobrovský, Abhandl. d. böhm. Gesellsch. d. Wissensch. auf d. Jahr 1785, 2. Abth., str. 178 a v Literarisches Magazin III. Stück, 1787, str. 174.
- 3) Viz Schönnemann, Versuch eines vollst. Systems d. Diplomatie II., str. 118 n.

- 4) Především ve svém edičním podniku Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita... I. - VI., Pragae 1764-1785, v němž podnikl řadu pokusů o sestavení diplomatářů jednotlivých církevních institucí a šlechtických rodů.
- 5) Chronologie nejstarších českých dějin až do 20. stol. stála v podstatě na výsledcích Dobnerových. P a l a c k ý jeho data prostě přejímal, většinu z nich kriticky přezkoušel teprve Václav N o v o t n ý ve svých monumentálních Českých dějinách.
- 6) Wie man die alten Urkunden in Rücksicht auf verschiedene Zweige der vaterländ. Gesch. benutzen soll; jde o studii v Abhandlungen z r. 1785, citovanou v pozn. č. 2.
- 6a) Je zajímavé, že Dobrovský již v této studii odhadl správně datum ad quem, do něhož je vydání diplomatáře ještě reálné.
- 7) Dne 5. srpna 1786 přednesl P e l c l v král.č. spol. nauk návrh na vydání diplomatáře. O věci sepsal i zvláštní pamětní spis, který však nebyl nikdy publikován (Ueber die Nothwendigkeit und Mittel ein Diplomatarium Bohemiae zu veranstellen, srv. F r i e d r i c h, ČČH VI, str. 224). Již mnoho let před tím pojal B. P i t t e r plán na vydání diplomatáře moravských klášterů (Monasticon historicodiplomaticum omnium Moraviae monasteriorum), shromáždil si opisy více než dvou tisíců listin od IX. do XVI. stol., ale dílo zůstalo po předčasné Pitterově smrti r. 1764 až podnes v rukopise (srv. F r i e d r i c h, tamtéž; rukopis je nyní uložen ve St. archivu v Brně).
- 8) R. 1797 v král. české spol. nauk se znovu jednalo o vydání diplomatáře, ale opět bez výsledku.
- 9) Srv. F r i e d r i c h, ČČH VI, str. 224. - Samostatný příspěvek k počátkům diplomat. studií podal nyní Z. Š i m e č e k, K počátkům české diplomatiky, Sb. Mat. mor. 86, 1967, str. 101-124.
- 10) Podrobnější poučení o osudech diplomatáře je v citovaných studiích F r i e d r i c h a a Š e b á n k a, viz pzn. 1.
- 11) Pomocníky Palackého přitom byli K. J. E r b e n a W. W. T o m e k. Sbírka opisů vytvořila tzv. diplomatář musejní (ovšem pouze rukopisný). Palacký původně stanovil konečné datum k r. 1346.
- 12) Srv. F r i e d r i c h, ČČH VI, str. 225.
- 13) O Ant. B o č k o v i srv. nověji Průvodce po Státním archivu v Brně, Brno 1954, str. 10-21, kde i další literatura. Boček sám vydal (počínaje r. 1836) z moravského diplomatáře díl I. - V. (pátý vyšel 1850 už po Bočkově smrti), jímž dospělo vydání k r. 1306. Díl VI. - VII. (listiny z let 1307-1349) vydali v letech 1854-1858 P. C h l u m e c k ý a J. C h y t i l. Další svazky VIII. - XIII. vydal v letech 1874, 1875, 1885, 1890 a 1897 Vinc. B r a n d l s listinami z let 1350 - 1407 a konečné svazky XIV. a XV. vydal r. 1903 B. B r e t h o l z. - Čtrnáctý svazek zachycuje listiny z let 1408 - 1411 a svazek patnáctý doplnky od r. 1207. Bočkovými falzy se zabývala početná literatura, hlavně viz J. Š e b á n e k, Moderní padělky v moravském diplomatáři Bočkově do r. 1306, Čas. Mat. moravské LX, 1936, str. 27-84 a 455-499; dále J. Š e b á n e k - S. D u š k o v á, Kritický komentář k moravskému diplomatáři, zpracování látky z III. svazku Bočkova moravského kodexu, Brno 1952.
- 14) Po prvním dílu Erbenově vydal další svazky Regest Josef E m l e r, a to druhý díl r. 1882 s registry listin z let 1253 - 1310 a s registry jednotlivých kusů z formulářových sbírek z druhé poloviny 13. stol., 1890 třetí díl s registry listin z let 1311 - 1333, r. 1892 díl čtvrtý s registry z let 1334 - 1346. Další vydávání Regest na dlouhou dobu uvázlo, až v letech 1928-29 vydal B. M e n d l dva sešity VI. dílu, které zahr-

nují dobu od dubna 1355 do prosince 1357. Pak edice znovu uvázla a teprve v našich dnech dohání ediční činnost Ústavu pro čsl. a svět. dějiny ČSAV, co po tak dlouhou dobu bylo zanedbáno. Nyní je již vydán VI. díl celý (léta 1355 - 1358, chybí rejstříky), téměř dokončen je i díl VII. (1358-1363, čtyři sešity do 1362 vydány 1954-61, chybí pátý sešit a rejstříky) a z dílu V. byly zatím vydány 2 sešity (regesty z let 1346-1350). Díl VII. vydala M. L i n h a r t o v á, díl V. vydává J. S p ě v á č e k s použitím materiálu, který shromáždila B. R y n e š o v á. Ve vydávání se průběžně pokračuje. Regesta v dosavadní formě jsou plánována pro dobu vlády Karla IV.; pro období předhusitské od r. 1378 je vydáván tzv. regestový katalog, který ve velmi stručné formě přináší záznamy listin postupně podle jednotlivých archivů (ne tedy v jedné souvislé chronologické řadě) až do 1419 resp. 1437. K nové formě vydávání Regest pro předhusitská desetiletí srov. příspěvek V. J e n š o v s k é, Regestová edice z doby Václava IV. (1378 pros. - 1419 srpen), AČ 14, 1964, str. 179-182. Novým způsobem byly dosud vydány dva sešity: Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. (1378 dec. - 1419 aug.). Tomus I. Fontes archiví metropol. eccl. Pragensis; Fasciculus 1, 1378 dec. - 1382. Edidit V. J e n š o v s k á, Pragae 1967. D t t o Tomus II. Fontes archiví capitulí ecclesiae Wissegradensis. Edidit V. V a v ř í n e k, Pragae 1968.

- 15) E m l e r o v i s r v. hlavně Památník Josefa Emlera, který k 100.výročí narození vydala rada hl.m. Prahy r. 1936. Tam i úplná bibliografie jeho prací a seznam univerzitních čtení a cvičení.
- 16) O potřebě vydati diplomatář český a o tom, jak by se to díti mělo, ČČM LI, 1877, str. 610-625. E m l e r v této rozpravě navrhoval, aby diplomatář byl doveden až do počátků husitství, poukazuje na to, že i v jiných zemích mívají podobné ediční podniky hranicí počátky reformace. Rozhodně zastával názor, že nejnižší hranicí by mělo být nastoupení Karla IV. - Připomínám, že z rozpravy není jasné, jak si Emler představoval vzájemný vztah navrhovaného diplomatáře českého k existujícímu již moravskému (o padělcích Bočkových se již v té době alespoň částečně vědělo). Pokud jde o ediční pravidla, srovnej rozdíly mezi E m l e r e m a F r i e d r i c h e m, event. Š e b á n k e m v jejich přísl. programových statích o diplomatáři.
- 17) Srv. referát W. E r b e n a, MIOG 1911, str. 641-654, poznámky H. S t e i n a c k e r a, tamtéž, str. 385-434 a refer. G. P i r c h a n a, Historische Vierteljahrschrift, XIII, 1910, str. 213-218. - Doma vyšel jediný větší referát A. d. L. K r e j č í k a v ČČM XXXVIII, 1914, str. 293-300 (o I. i II. svazku). Je přímo neuvěřitelné, že ČČH nepřinesl nikdy o I. dílu Codexu recenzi!! - Polemická práce je Rud. K o s s, Kritische Bemerkungen zu Friedrichs Codex dipl. nec non epist. (sic!) regni Bohemiae, Prager Studien XVI., 1910.
- 18) F r i e d r i c h se zatím zabýval jinými edičními podniky, např. vydáváním desk dvorských. O tom, proč po r. 1912 ustal s pracemi na diplomatáři, je možné pronést jendomněnky; pravděpodobně se tak stalo z důvodů lepšího hmotného zabezpečení oněch jiných edic. O tom, že by Friedrich nedůvěřoval pro pokračující 13. stol. Sickelově metodě, nemůže být řeči, protože v II. i v III. dílu výhradně touto metodou postupoval. - O torzu třetího svazku vyšel jediný referát Š e b á n k ů v v ČČM LXVI, str. 145-157. Friedrichův nekrolog z pera t é h o ž je v Naší vědě, roč. XXV, 1947, str. 323-326.
- 19) Díl IV/I, otiskující listiny z let 1241-1253, vyšel r. 1962; IV/2 rejstříky a další materiál vyšel r. 1965 (Fasciculus 2. Indices, exempla scripturae, sigilla, concordantias continens). R. 1962 vydal také Z d. K r i s t e n ještě z Friedrichovy pozůstalosti druhý sešit třetího dílu s listinami od června 1238 do konce r. 1240. Týž autor pracoval na rejstřících k III. svazku a na doplncích ke všem třem počátečním svazkům Codexu, ale dne 19.7.1967 zemřel (viz nekrolog od Z. F i a l y, Za Zdenkem Kristenem, Arch. čas. 1967, str. 222-227, s úplnou bibliografií Kristenových prací). Obrazovým doprovodem ke Codexu je faximilová

edice panovnických listin Acta regum Bohemiae selecta phototypice expressa, kterou vydal F r i e d r i c h ve třech sešitech (1908, 1913 a 1935) a která přináší ukázky listin do r. 1253.

- 20) Zakládací akt kapituly litoměřické; viz P a l a c k ý, Kritická úvaha i výklad základných listin kolegiálního chrámu Litoměřického, ČČM X, 1836, str. 323-346.
- 21) Archiv český počal P a l a c k ý vydávat r. 1840. Edice měla podávat listy, psaní poselací, listiny, prameny právní povahy a výtahy z listin čerpané, psané česky, časově pocházející hlavně z XV. a počátku XVI. století. Palacký odůvodňoval založení nové edice, která na rozdíl od diplomatáře měla přinášet písemnosti z uvedeného období bez nároků na úplnost tím, že jemu samotnému usnadní orientaci při zpracování příslušných dalších svazků Dějin, dále tím, že se tak dostanou čtenářům jeho Dějin do rukou prameny a doklady, na které se odvolává, protože "je mu vždy nemilé dovolávat se něčeho, co nemůže býti známo žádnému jeho čtenáři". - Sám vydal během let 1840-1872 6 svazků Archivu českého. Po jeho smrti přešla redakce na Jos. K a l o u s k a, pod jehož vedením vyšly v letech 1887-1913 svazky VII. - XXVII a svazek XXIX.; pod Kalouskovou redakcí nebyla již přesně dodržována zásada, že vydávané písemnosti mají být psány česky a také časové období (tj. do 1526) bylo překročeno. Od r. 1912 byl redaktorem Archivu Gust. F r i e d r i c h, za jehož redakce vyšly svazky XXVIII. a XXX. - XXXVII., některé však v neúplné podobě. - Podrobné poučení o osudech Archivu českého a o obsahu vydaných svazků podává Z d. K r i s t e n v knížce Za odkazem Františka Palackého, Praha 1948, str. 53-71.
- 22) Die Kanzlei der böhm. Könige Přemysl Ottokars II. und Wenzels II. und die aus derselben hervorgegangenen Formelbücher, Abhandl. der könig.-böhm. Gesellsch. der Wissensch., VI. Folge, 9. Bd., Prag, 1878.
- 23) P a l a c k ý se poprvé dotkl formulářů v článku Pomůcka ku poznání řádů zemských království Českého v druhé polovici XIII. století, ČČM V, 1831, str. 302-325, ovšem jen z hlediska obsahu. V r. 1842 a 1847 vydal Palacký další práce o sbírkách formulářů v českých archivech a o jejich významu, doprovázené ukázkami. I tyto práce se však věnují především o b s a h u formulářových sbírek z hlediska historického; diplomaticky nejsou správně založeny. Ueber Formelbücher, zunächst in Bezug auf böhmische Geschichte; nebst Beilagen; Abhandlungen der kön. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften V. Folge, Bd. 2 u. 5. 1842 a 1847 i zvláštní otisky. Obě práce jsou bez rejstříku, který byl (jen hektografovaný) vydán až v r. 1935.
- 24) V 19. stol. věnoval vydávání formulářových sbírek hlavní část své vědecké činnosti Ferd. T a d r a. Postupně vydal Cancellaria Arnesti (v AOG r. 1880); Summa Gerhardi, Formelbuch aus der Zeit König Johanns v. Böhmen, tamtéž r. 1882; Cancellaria Johannis Noviforensis episcopi Olomouc. 1364-1380 (tamtéž r. 1886); Summa cancellariae č. Cancellaria Caroli IV. (v hist. archivu České akademie VI, 1895). Vedle toho vydal některé menší sbírky formulářů a napsal o nich několik drobnějších studií. Ani T a d r a však nepostoupil dál v teoretickém a metodickém zpracování formulářových sbírek. To učinil teprve J. B. N o v á k, ve studii Středověká dictamina v souvislosti s antikou a renaissancí (ČČM XV, 1909, též zvl. otisk), když předtím věnoval řadu studií českým sbírkám formulářů z 13. stol. (viz bibliografii jeho prací ve Sborníku prací věnovaných J. B. Novákovi k 60. narozeninám, Praha 1932, str. 506-511). V r. 1903 vydal v Hist. archivu České akademie č. 22 formulář biskupa Tobiáše z Bechyne 1276-1296. Po první světové válce J. B. Novák tuto tematiku opustil a už se k ní nevrátil. O studiu sbírek formulářů po r. 1918 srv. dále v hlavním textu a pozn. č. 67.
- 25) O kanceláři a listinách markrabí moravských Vladislava a Přemysla (1198-1239), Věstník král. č. spol. nauk, tř. fil. - hist. č. IX, 1896, str. 1-43; Kodex Tišnovský, Příspěvek k poznání novověkých padělků v moravském diplomatáři, ČČM III., 1897, str. 359-372; O zakládací listině ka-

pituly litoměřické, Rozpravy České akademie, r. IX. č. 2, Praha 1901, str. 1-27; Nová řada moderních padělků v moravském diplomatáři, ČCH VII, 1901, str. 195-203; Ještě o zakládací listině kapituly litoměřické, ČCH VIII, 1902, str. 166-173; O privilegiu papeže Jana XV., daném r. 993 klášteru břevnovskému. ČCH XI, 1905, str. 12-21; O dvou nejstarších listinách kláštera Rajhradského, Sborník prací hist. k 60. naroz. prof. J. Golla, Praha 1906, str. 72-80; Codex diplomaticus regni Bohemiae, Zprávy Zemského archivu král. Českého I., 1906, str. 96-108; Rekonstrukce dvou listův Innocence III., ČCH XVI, 1910, str. 13-27 a 139-152; O zakládací listině města Hodonína, ČMM XXXVIII, 1914, str. 229-239. - Nejnověji zpracoval diplomatiku Vladislava Jindřicha P. Z a o r a l ve studii O listinách a kanceláři markraběte moravského Vladislava Jindřicha, Sb. Mat. mor. 86, 1967, s. 219-279.

- 26) Srv. obě rozpravy o litoměřickém aktu, uveď. v předch. poznámce.
- 27) Tři studie k české diplomatice. Z rukopisu připravil k tisku J. Š e b á n e k, Brno 1936. Srv. referát V. V o j t í š k a v ČMM LX, 1936, str. 522-536.
- 28) Viz Tři studie, úvod vydavatele, str. XVIII.
- 29) Z d. F i a l a, K počátkům listin v Čechách, Sborník historický I., 1953, str. 27-45.
- 30) Srv. jeho rozpravu K otázce funkce našich listin do konce 12. stol., SPFFBU IX, řada historická C 7, Brno 1960 (Šebánkův sborník), str. 5-34. Stejným způsobem je zpracován jeho příspěvek k diplomatice Friedricha Barbarossy, die Urkunde Kaiser Friedrichs I. für den böhmischen Fürsten Vladislav II. vom 18.1.1158 und das "Privilegium minus" für Österreich MIOG, Bd. 78, 1970, str. 168-192.
- 31) Srv. J. P r a ž á k, Ke kritice českých aktů XII. stol., SAP VIII/1, 1958, str. 130-151, Z d. K r i s t e n, Pamětní záznam o založení a obvěnění kapituly Litoměřické, Acta universitatis Palackianae Olomouensis, Historica II, 1961, str. 69-97, t ý ž, Pamětní záznamy kostela olomouckého a kláštera louckého, tamtéž, Historica III, 1962, str. 183-195.
- 32) Srv. pozn. č. 13 a dále J. Š e b á n e k, Kapitoly z české diplomatiky, ČMM LXVI, str. 28-97, t ý ž, Notář Otakar 5 a nejstarší listiny oslavanské a velehradské, ČMM LXVII, str. 222-290, t ý ž, Po stopách díla notáře Heřmana, tamže LXVIII, str. 194-243, t ý ž, Česká listina doby Přemyslovské, díl I. - Listina nižších feudálů duchovních, SAP VI/1, 1956, str. 136-166 a díl 3. - Listina měst a jejich obyvatel, SAP VI/2, 1956, str. 99-160, t ý ž, Kdo byl notář Otakar 5, Rozpravy ČSAV, řada společ. věd, roč. 69, 1959, seš. 9, str. 3-39. - S. D u š k o v á, Listiny kladrubské, SPFFBU II, 2-4, 1953, str. 285-303, t á ž, Naše listiny z doby přemyslovské pro nižší městské feudály a otázka šlechtických archivů, SPFFBU V, C 3, 1956, str. 56-77, t á ž, Listina světských feudálů, SAP VI/1, 1956, str. 167-209, t á ž, Počátky kanceláře Václava I., Rozpravy ČSAV, roč. 69, 1959, seš. 9, str. 57-81. Š e b á n e k - D u š k o v á, Panovnická a biskupská listina v českém státě doby Václava I., Rozpravy ČSAV, r. 71, 1961, seš. 4, t í ž, Listina v českém státě doby Václava I., tamže, r. 73, 1963, seš. 10. - a další práce, věnované speciálním otázkám, které tu zvlášt' neuvádím. Rozsáhlá studie J. Š e b á n k a a S. D u š k o v é, Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen (erster Teil 1247-1263 v Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, 14. Bd, 1968, s. 302-422, zweiter Teil 1264-1278, t a m ž e, 15. Bd, 1969, s. 251-427, též separáty) je již přípravou k vydání V. dílu Codexu, jehož textový svazek již oba autoři odevzdali do tisku.
- 33) F r. D v o r s k ý - J o s. E m l e r, Reliquiae tabularum terrae citationum vetustissimae, Praha 1868; J. E m l e r, Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum, tomus I., Praha 1870, tom. II., Praha 1872. - Díl druhý dotištěn ve skutečnosti až v r. 1878. Emler se

příležitostně zabýval i městskými knihami, ale hlouběji je začal studovat až V. V o j t í š e k (viz dále).

- 34) V letech 1867 - 1870 napsal E m l e r několik rozprav o deskách zemských a dvorských. Viz jeho bibliografii v ČČM LXIX, 1895, str. 479-485, a v jeho Památníku (srv. pozn. č. 15), str. 157-158.
- 35) E m l e r byl vůbec znám svou věrností "panu Palackému" a jeho názorům. Nikdy a nikde se proti mínění Palackého veřejně nevyslovil (např. ani v otázce padělaných Rukopisů), i když sám jako odborný diplomatik a paleograf dospěl k jinému úsudku. Srv. v článku V. V o j t í š k a v Emlerově Památníku, str. 96-97.
- 36) O počátcích desk zemských byla napsána později řada studií; z nich uvádím jen nejdůležitější (ostatní práce jsou v nich uvedeny): Václ. V o j t í š e k, K počátkům městských knih pražských a desk zemských, Právnick LX, 1921, str. 129-142, Václ. H r u b ý, Jindřich Vlach z Isernie a počátky městských knih pražských i desk zemských, ČAS I., 1923, str. 142-166; otázka byla věnována pozornost i v práci Zd. F i a l y, Panovnické listiny, kancelář a zemský soud za Přemysla II., SAP I, 1951, str. 165-294. - O počátcích desk psali i někteří historikové a diplomatikové němečtí, jejich práce jsou uvedeny ve výše citovaných studiích.
- 37) Základní literaturu vztahující se k deskám zemským a jejich edice viz v kap. IX.
- 38) Totéž jako v pozn. 37.
- 39) Jde o tyto větší edice: Decem registra censuum Bohemica, compilata aetate bellum Hussiticum praecedente - Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými, Praha 1881. Ein Bernaregister des Pilsner Kreises vom Jahre 1379 v Abhandl. der kön. böhm. Gesellschaft der Wissenschaften VI. Folge, 8. Bd., Prag 1876. Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidiocesim, I. - V., Pragae 1874-1889. - Malé edice zlomků a malá pojednání hledej v E m l e r o v ě bibliografii, viz pozn. č. 15 a 34.
- 40) Je známo, že při zpracovávání II. dílu Regest "bral Palacký Emlerovi z rukou" i vývěsky nehotového vydání. Srv. Emlerův Památník.
- 41) Něco málo se ve studiu městských knih českých vykonalo už před V o j t í š k e m; pro diplomatiku městských knih to však bylo bezvýznamné; srv. ve zmíněné už Emlerově bibliografii, dále některé edice, např. J. K a p r a s, Kniha svědomí města Nového Bydžova z l. 1311 - 1470, Nový Bydžov 1907, Ferd. M e n š í k, Soudní kniha města Jičína (1362-1407), Jičín 1898. Z evidenčních a katalogových prací nutno uvést Jar. Č e l a k o v s k ý, Soupis rukopisů chovaných v archivu král.hlav. města Prahy, Praha 1907. - Hlavní V o j t í š k o v y studie a rozpravy o studiu městských knih jsou souborně vydány ve Výboru rozprav a studií Václava Vojtíška, Praha 1953 (vedle prací ve Výboru otištěných viz i přehled prací akad. V. Vojtíška, který je tam na str. 555-577).
- 42) Srv rozpravu O studiu městských knih českých (z r. 1915, v citov. Výboru str. 52-85). Vydání ukázek v publikaci Vývoj městských knih v Československé republice ve světlotiskových ukázkách. Řada I. Knihy pražských měst, sv. 1, tab. I-XXX, Praha 1928; sv. 2, tab. XXXI-LX, Praha 1930; sv. 3, tab. LXI - LXXII (knihy nižších úřadů), Praha 1931.
- 43) Především jde o práci J. P r a ž á k a, O metodě diplomatického studia městských knih, AČ 1953, str. 145-162 a 205-227, kde je uvedena i ostatní literatura.
- 44) B. M e n d l, Knihy počtů města Brna z let 1343-1365, Brno 1935. V úvodu edice jsou cenné zprávy o úřadu městského písaře v té době.
- 45) R. N o v ý, Soupis městských knih českých od r. 1310 do r. 1526, Praha

1963, AUC, Philosophica et historica 4. V tomto soupisu jsou zachyceny podle lokalit všechny dosud dochované městské knihy na území Čech a Moravy (i některá deperdita) se stručným popisem, diplomatickým zařazením přísl. knihy a event. s uvedením té literatury o knize, v níž byla kniha vlastním předmětem bádání. V úvodu soupisu podává autor třídění městských knih podle soudobých názorů.

- 46) F. T a d r a, Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu lucemburského Jana, Karla IV. a Václava IV. (1310 - 1420); příspěvek k diplomacie české. Rozpravy České akademie, roč. I., tř. I., č. 2, Praha 1892. - Vedle sbírek formulářů (viz pozn. č. 24) vydal T a d r a ještě: Soudní akta konsistoře pražské, část I. - VII. (1373-1424), Hist. archiv ČA, Praha 1893 - 1901 a Listy kláštera Zbraslavského (listiny a listy z let 1292-1785), Hist. archiv ČA, Praha 1904. V nejnovější době podrobil soustavnému studiu městskou diplomatiku v Č. Budějovicích Z. Š i m e č e k, Městská listina ve středověkých Českých Budějovicích, SH 16, 1968, str. 5 - 41.
- 47) Jar. Č e l a k o v s k ý, O domácích a cizích registrech, zvláště o registrech české a jiných rakouských dvorských kanceláří, Rozpravy KÚSN, VII., řada, 3. svazek třídy pro filos., filolog. a dějepis č. 6, Praha 1890. Novější práce viz v pozn. č. 54.
- 48) A. S e d l á č e k, Zbytky register králův římských a českých z let 1361 - 1480, hist. archiv ČA, Praha 1914.
- 49) Např. článek Václ. K r a t o c h v í l a, Příspěvek ku známosti register královských z doby Ferdinanda I., ČCM LXVII, 1893, str. 607-614, zmíněná už kniha Jaromíra Č e l a k o v s k é h o (viz pozn. č. 47); patřila by sem zdánlivě i řada edic z pohusitského období, ale ty měly pro diplomatické studium minimální význam, protože šlo ve velké většině o mechanické otisky písemností, které jejich editoři žádnému odbornému zkoumání a zhodnocení nepodrobili. Toto všechno platí do značné míry i o největší takové edici, "Sněmeh českých" od r. 1526 až po naši dobu, o níž bude ještě dále zmínka v textu.
- 50) Tak zůstávaly pro historické a ovšem i diplomatické bádání prakticky nepřístupné archiválie v tehdejším místodržitelenském archivu v Praze.
- 51) O archivní škole viz pravidelné zprávy v jednotlivých svazcích ČAŠ.
- 52) Srv. J.B. N o v á k, O programu státního historického vydavatelského ústavu v Praze, ČAŠ III., 1926, str. 120-135. K Programu, který tam autor nastínil, je třeba připomenout, že téměř úplně stagnovala hlavní edice, pro jejíž vydání byl ústav zřízen, totiž pokračování Emlerových Regest.
- 53) Česká kancelář dvorská 1599 - 1608. Pokus z moderní diplomatiky. Rozpravy ČAVU, tř. I., č. 76, Praha 1931. - Hlavní recenze Zd. K r i s t e n a v ČAŠ, IX - X, 1933, str. 282-289.
- 54) Václav L e t o š n í k, Registra otevřených listů české kanceláře, ČAŠ III., str. 36-63 a r. IV., str. 49-102; Zd. K r i s t e n, Listy poselací a jejich registra v král. kanceláři české až do Bílé Hory, ČAŠ V., str. 1-109, t ý ž, K otázce register a registrování listů poselacích v české kanceláři dvorské na počátku XVII. století, ČAŠ IX-X., str. 218-234. Obě práce v mnohém opravují a doplňují i práci Jar. Č e l a k o v s k é h o o registrech, uvedenou v pozn. č. 47.
- 55) Jde hlavně o pojednání O půhonných přích na soudě dvorském, úvod k edici první knihy půhonné DD (viz seznam literatury u oddílu Desky zemské a dvorské).
- 56) Zd. K r i s t e n, Soud dvorský a jeho knihy za krále Ladislava, 1931.
- 57) Viz úvod A. V a v r o u š k o v é k vydání Kvaternu trhového běžného

červeného od léta 1542- 1643, Praha 1935. Srv. edice desk zemských u přísl. oddílu.

- 58) Z tohoto hlediska je možné pod typ archivně-diplomatické práce zařadit pro přemyslovské období významnou studii Rud. K o s s e Mocran et Mocran, Zprávy českého zemského archivu, sv. VII., Praha 1931, str. 15-42, která má základní význam pro řešení důležitých obecně historických problémů, zatímco jeho knihu o dějinách Archivu Koruny české (Archiv Koruny české I., Dějiny archivu, k tisku připravil O. B a u e r, Praha 1939) je nutno přiřadit k pracím z oblasti archivní teorie v užším smyslu. Nekrolog Kossův z pera O. B a u e r a je ve Zprávách českého zemského archivu, sv. VII., 1931, str. 5-13.
- 59) Václav P e š á k, Dějiny král. české komory od r. 1527. Část I. Začátky organizace české komory za Ferdinanda I., Sborník AMV III., 1930; t ý ž, Studie k dějinám král. české komory, Sborník AMV VI., 1933, str. 65-178.
- 60) K archivně-diplomatickým pracím o r. 1848 náleží především Fr. R o u b í k a Registratura Národního výboru z r. 1848, ČAS VI, 1928, str. 126 - 153, dále t ý ž, Národní gardy v Čechách v letech 1848 - 1851 a jejich registratury, Sborník AMV II., 1929, str. 1 - 90. Archivně-teoretickým doplňkem k první uvedené studii Roubíkové je práce Gabriely Č e c h o v é a J. M a r t í n k a, Národní výbor v roce 1848, SAP IV/1, 1954, str. 3 - 80, edičním doplňkem pak vydání Fr. R o u b í k a Petice venkovského lidu z Čech k Národnímu výboru z r. 1848, Praha 1954 a M. W u r m o v é - J. R a d í m s k é h o Petice moravského lidu k sněmu z r. 1848, Praha 1955.
- 61) Fr. R o u b í k, Počátky policejního ředitelství v Praze, Sborník AMV I., 1926, Fr. R o u b í k, Místodržitelství v Čechách v letech 1577-1749, SAP XVII, 1967, str. 539 - 603 a pokračování práce s názvem K vývoji zemské správy v Čechách v letech 1749 - 1790, SAP XIX, 1969, str. 41 - 188. J. D ř í m a l, Královský prokurátor a jeho úřad do roku 1745, SAP XIX, 1969, str. 348-385 a t ý ž, Královský prokurátor a jeho úřad v letech 1745 - 1783, SAP XI, 1970, str. 363 - 424, a dvě práce založené převážně diplomaticky: V. P e š á k, Protokoly české dvorské kanceláře od pol. 16. stol. do Bílé Hory, Sborník AMV II., 1929, str. 91 - 113 a edice J. P r o k e š e Protokol vyšlé korespondence kanceláře českých direktorů s let 1618 a 1619, Sborník AMV VII., 1934, v jejímž úvodu je naznačen stav uvedené kanceláře a tím je dána možnost srovnání s poměry v české dvorské kanceláři na přelomu 16. a 17. století, jimž věnoval svou práci Stloukal (srv. pozn. č. 53).
- 62) První vydání známé příručky M e i s s n e r o v y vyšlo až v r. 1935. Dřívější různé úvody do studia (novějších) dějin (viz literaturu u úvodu do novodobé diplomatiky!) nevycházely z diplomatického přístupu k tématu a také první vydání příručky Meissnerovy diplomatické studium příliš nerespektovalo; v dalších vydáních se Meissnerovo pojetí věci značně měnilo, jak je na první pohled vidět ze změny titulů.
- 63) Studie k dílu "Archivum coronae regni Bohemiae", ČAS II., 1924, str. 112 - 128.
- 64) V. H r u b ý, Archivum coronae regni Bohemiae, tomus II., Praha 1928. - Ostře kritická recenze od Bedř. M e n d l a v ČČH XXXV, 1929, str. 402 - 412 a odpověď V. H r u b é h o v ČČH XXXVI, 1930, str. 223 - 228 s doslovem Mendlovým tamže, str. 228 - 231.
- 65) Látka 1. svazku je dovedena jen do r. 1305. Byla vydána jako Archivum coronae regni Bohemiae, tomus I., fasc. 1: inde ab a. 1086 ad a. 1305 v r. 1935 už po smrti Václava Hrubého. Srv. nekrolog Hrubého z pera Z d. K r i s t e n a, ČAS XI, 1934, str. 163 - 173.
- 66) Zvláště uváží-li se dlouholetá práce K o s s o v a na dějinách Korunního archivu a jeho Katalogu; nelze nepřiznat, že strukturu a dějiny

Archivu Koruny české ovládal Koss nesrovnatelně lépe. - Jak Koss tak i Hrubý se účastnili i dlouhé diskuse o privilegích Jana Lucemburského z r. 1310 a 1311, která začala článkem Václava Chaloupického v ČČH XV, 1909, str. 52 - 59, proti jehož výsledkům se Hrubý obrátil v rozpravě Inaugurační diplom krále Jana Lucemburského z r. 1310, ČČH, 1910, str. 298 - 305. Chaloupický odpověděl replikou v témže ročníku ČČH (str. 407 - 411) a téměř současně se věcí obíral i Koss, Zur Kritik der ältesten böhmisch-mährischen Landesprivilegien, Prager Studien XV, 1910. Hrubý na Kossovy závěry reagoval pojednáním Ueber das Privilegium König Johannis vom 18. Juni 1311 für Mähren (Věstník král. Čes. spol. nauk za rok 1911, č. VI). K věci srv. i Jos. Šustá, Dvě knihy českých dějin II. str. 127. Hrubý se k otázce privilegií z r. 1310 a 1311 vrátil znovu ještě v letech 1928 a 1929 (v ČMM LII, str. 434 - 436 a LIII, str. 561 - 564), kdy reagoval na článek Fr. Robenka z Hlídky, 1927. - Ani touto dlouholetou polemikou nebyla otázka úplně rozřešena, protože Hrubého názor, že v r. 1310 dostali Čechové stejné privilegium jako 18. VI. 1311 Moravané, naráží na skutečnost, že po tomto českém privilegiu není nikde (ani v pozdějších dobách, např. v konfirmacích) nejmenší stopy.

- 67) Patří sem V. Hadače Summa cancellariae regis Bohemiae (Cancellaria regis Wenceslai IV.). Kritický rozbor a srovnání rukopisů, ČAS IV, 1926 - 1927, str. 11-48, dále E. Schieche, Svidnický formulář Jana ze Středy, ČAS V., 1927, str. 110 - 159, J. Matoušek, Cancellaria Arnesti a dvě sbírky formulářové stol. patnáctého, ČAS IX. - X., 1933, str. 108 - 217, Ant. Haas, Codex epistolaris Johannis, regis Bohemiae, ČAS XIII. - XIV., str. 121 - 142.
- 68) Nejlepší vydání zaklád. listiny podávají V. Hrubý v Archivum coronae regni Bohemiae II., str. 67. č. 62 a (samostatně) O. Plachta s úvodem G. Friedricha v r. 1931. - Podrobný rozbor přinesla studie Ant. Blaschky, Das Prager Universitätsprivileg Karls IV., Jahrbuch des Vereines für Gesch. der Deutsch. in Böhmen, III. roč., 1930 - 1933. - O sporu srv. rozpravu Bedř. Mendla, O založení a podstatě university Karlovy, ČAS IX. - X., 1933, str. 65 - 107, která si všímá i problémů diplomatických.
- 69) L. Gross, Ein Fragment eines Registers Karls IV. aus dem Jahr 1348, Neues Archiv der Gesellsch. für ältere deutsche Gesch., sv. 43, 1920, str. 579 nn., Bedř. Mendl, Výmarský zlomek register Karlových, ČAS VII, 1930, str. 30 - 56 (s edicí a světlotisk. reprodukcí zlomku, v němž zachyceny listiny z konce r. 1358 a počátku r. 1359), Václav Vojtíšek, Pražský zlomek komorního registra krále Jana z roku 1312, Friedrichův Sborník, 1931 - i separát se světlotisk. ukázkou.
- 70) V. Hrubý, Falsa břevnovská, ČČH XXVI., 1920; Studie přináší řadu námětů i podnětů, ale jednotlivé úsudky a vývoody jsou příliš často podpírány pouhými domněnkami, což nutí k opatrnosti při přijímání výsledků. Platí to zvláště o východisku práce. Břevnovskými listinami a falzy 13. stol. se podrobně zabýval i R. Urbánek v knize Legenda tzv. Kristiána ..., Praha 1948, v I. dílu, str. 464 - 513 (je to hlava čtvrtá, nazvaná Bavorova falza listinná), ale ani jeho výsledky vždy nepřesvědčují.
- 71) J. Šebánek, Listiny přibyslavické. Rekonstrukce a kritika. ČMM LVII, 1933, str. 1 - 58. Srov. k tomu názory K. Krofta v jeho knize Počátky české berně.
- 72) Jos. Matoušek, Turecká válka v evropské politice v letech 1592 - 1594. Obraz z dějin diplomacie protiferormachní. Rozpravy ČA, tř. I., č. 82, Praha 1935. Pro diplomatiku má význam uvedená druhá kapitola: císař a jeho diplomacie, str. 35 - 89.
- 73) O starší historii edice a problémech kolem ní píše v podrobném pojednání K. Krofta, "Sněmy české", ve Zprávách českého zemského archivu, sv. II., Praha 1908, str. 36 - 58.

- 74) Po reorganizaci (srov. o tom i pojednání Kroftovo uved. v předcházející pozn.) převzal vydání písemností pro léta 1605 - 1610 K. K r o f t a, pro léta 1611 - 1620 J. B. N o v á k; ve skutečnosti byly vydány jen písemnosti pro sněmy r. 1605 (1. část dílu XI. r. 1910, první sešit částí druhé M. V o l f e m až r. 1941, druhý sešit r. 1954) a sněmy r. 1611 (1. svazek XV. dílu r. 1917, 2. sv. r. 1929, rejstřík až r. 1939 prací B. J e n š o v s k é h o). Srov. i nekrolog J. B. Nováka z péra J e n š o v s k é h o, Zprávy česk. zemsk. archivu, VIII, 1939, str. 5 - 39.
- 75) Jde o vydání Frant. K a m e n í č k a, Zemské sněmy a sjezdy moravské, díl I. - III., Brno 1900 - 1905 a hlavně Frant. H r u b é h o, Moravská korespondence a akta z let 1620 - 1636 (I. sv. 1620 - 1624, Brno 1934, II. sv. 1625 - 1636, Brno 1937). Na Moravě byla pro "sněmy a sjezdy" mnohem příznivější situace než v Čechách, protože sněmovní písemnosti jsou dochovány v úředních sněmovních "památkách", tj. protokolech; edice H r u b é h o stála v ediční technice na výši tehdejších požadavků. Zdá se, že až nadceněna byla naproti tomu starší edice Bohum. N a v r á t l a, Jesuité olomoučtí za protireformace. I. Akta a listiny z let 1558 - 1590 z r. 1916.
- 76) ČAŠ XI, 1934, str. 195 - 215.
- 77) Podrobně probírá historii římských výzkumů Z. K r i s t e n, Za odkazem Františka Palackého, Praha 1948, str. 9 - 51, kde i seznam příslušné literatury. Na tomto místě jsou zmíněny stručně jen hlavní věci z hlediska vývoje diplomatických studií.
- 78) Viz tamže, str. 11 - 13.
- 79) Viz tamže, str. 14 - 16.
- 80) P r v n í svazek Monument vydal Lad. K l i c m a n (obsahuje listiny a příbuzné písemnosti z doby pontifikátu Klimenta VI. - 1342 - 1352); v letech 1903 - 1905 vyšel prací K. K r o f t y p á t ý svazek (pontifikáty Urbana VI. a Bonifáce IX. - 1378 - 1404), d r u h ý svazek vydal r. 1907 J. N o v á k (pontifikát Innocence VI. - 1352 - 1362). Značně se opozdilo vydání t ř e t í h o svazku, který byl vydán až v r. 1944 bez úvodu a rejstříku okupační německou správou tehđ. archivu země České a potlačením jména vlastního vydavatele B. J e n š o v s k é h o, který byl Němci umučen v Osvětímí. Svazek zahrnuje léta pontifikátu Urbana V. - 1362 - 1370; rejstříky k němu vydala v r. 1954 Věra J e n š o v s k á. Konečně č t v r t ý svazek byl vydán prací K. S t l o u k a l a v letech 1949 - 1954 (s datem 1953); přináší písemnosti Řehoře XI. z let 1370 - 1378.
- 81) K r i s t e n, uv.kn., str. 19.
- 82) Prodomus vyšel až r. 1939 už po K o l l m a n n o v ě smrti, první část prvního dílu (písemnosti z archivu kongregace z let 1622 - 1623) byla vydána r. 1923, index až r. 1950; díl druhý (písemnosti z r. 1623 - 1624) vydal z Kollmannovy pozůstalosti Ant. H a a s r. 1954.
- 83) Srv. K r i s t e n, nekrolog Kollmannův ve Zprávách českého zemského archivu IX, Praha 1946, str. 5 - 52.
- 84) O organizačním vývoji římských výzkumů poučuje K r i s t e n v knize, uvedené v pozn. č. 77, na různých místech.
- 85) Dosud bylo v této řadě vydáno: Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem 1592 - 1628. Tomus IV. Antonii Caetani epistulae et acta 1607 - 1611, pars I. - II., III. sectio 1. - 2. Ed. Milena L i n h a r t o v á, Praha 1932, 1937, 1940, 1946. Tomus III. Epistulae et acta Johannis Stephani Ferrerii 1604 - 1607, pars I., sectio 1. Ed. Z. K r i s t e n, Praha 1944.

- 86) Všechny zaznamenává K r i s t e n v knize, uved. v pozn. č. 77.
- 87) V přehledu současného (tj. od r. 1945) stavu diplomatických studií je odkazový a dokumentační aparát omezen na minimum. Je samozřejmou povinností každého studenta pomocných věd historických, archivnictví i historie, aby sledoval všechny odborné a vědecké časopisy, v nichž se diplomatické studie (zprávy o edicích, referáty, recenze apod.) vyskytují a aby tak byl sám v neustálém styku s děním v tomto oboru. Z tohoto pedagogického důvodu jsem nepovažoval za účelné, aby každá zmínka byla tak podrobně dokumentována jako v části do r. 1945. Časopisy a periodika pro diplomat. studie v současné době důležité jsou: Československý časopis historický, Sborník archivních prací, Sborník prací filos. fakulty brněnské university, Archivní časopis, Acta universitatis Carolinae (řada Philosophica et Historica), Sborník historický, Folia diplomatica, Rozprawy ČSAV, oddíl věd společenských, přinesly přípravné studie J. Š e b a n k a a S. D u š k o v é pro 4. díl Codexu.
- 88) Státní škola archivní, která podle svého statutu nebyla školou vysokou, byla při reformách vysokých škol v letech 1949 - 1953 zrušena a studium archivnictví převedeno přímo na filosof. fakulty universit k oboru pomocných věd historických.
- 89) V SAP byla vydána práce Jindř. R ů ž i č k y o městské knize České Třebové; ze studia městských knih pražských vzešla i kniha Františka G r a u s e Městská chudina v době předhusitské.
- 90) Jde o četné studie Iv. H l a v á č k a, vztahující se ke kanceláři a listinám Václava IV. Vznikly vesměs jako součást nebo příprava jeho velké práce o tomto tématu a byly otištěny v našich i zahraničních (rakouských) vědeckých časopisech. Určitého mezníku ve svých dlouholetých studiích diplomatiky Václava IV. dosáhl H l a v á č e k nedávným vydáním obsáhlé knihy Das Urkunden- und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376 - 1419, Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Diplomatie. Schriften des MGH Deutsches Institut für Erforschung der Mittelalters 23, Stuttgart 1970.
- 91) Z diplomatiky 14. století je třeba jinak uvést důkladnou studii Ant. H a a s e, Česká královská kancelář za Jindřicha Korutanského, Zprávy českého zemského archivu, sv. IX., Praha 1946, str. 65 - 101. - Nynějším vydavatelem Regest je Jiří S p ě v á č e k. Na pražském pracovišti vznikla i práce Jos. M a c k a O kanceláři a listinách Vladislava Jagellonského, vydaná v SAP. Ze Spěváčková důkladného studia listinné látky z doby vlády Jana Lucemburského vzešlo několik studií, které kládou váhu především na diplomatické výsledky (publikovány v ČsOH).
- 92) Urbáři staršího období se zabývají studie R. N o v é h o, obdobím pohusitským Jos. H a n z a l. Jinými písemnostmi patrimon. správy až do konce 18. století se obírá několik prací diplomních, které v posledních letech na pražském pracovišti vzešly. Ale tu jde zatím o pouhé přípravné práce. - Z jiných prací, vztahujících se k tomuto tématu (a alespoň si všimajících i hlediska diplomatického), je třeba jmenovat studii Milosl. V o l f a, Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí, Zprávy česk. zemsk. archivu, sv. VIII., 1939, str. 41 - 108; nyní se touto problematikou obírá studie Mir. T r a n t í r k a, otištěná v SAP. - Moderní požadavky plní ze starších vydání urbárů do jisté míry jen B. B r e t h o l z e Das Urbar der Liechtensteinischen Herrschaften Nikolsburg, Dürnholz, Lundenburg etc. - aus dem Jahre 1414, Liberec 1930. Žádné starší vydání nesplňuje dnešní požadavky.
- 93) Jde o uvedené již studie Z d. F i a l y a o práci R. N o v é h o o listinách biskupských. Ze starších prací na poli diplomatiky církevních institucí si podržuje význam J. Š e b á n k a Studie o kanceláři Dětricha, biskupa olomouckého, ČMM L, 1926, str. 171 - 275.

- 94) Např. práce Jar. M e z n í k a, Jihlavské privilegium a počátky města Jihlavy, vydaná v SAP.
- 95) O novější diplomatice viz v závěru.
- 96) Čestnou výjimku tvoří edice ČSAV dokumentů k ohlasu první ruské revoluce u nás, která vyhovuje téměř všem požadavkům diplomatické metody.
- 97) V Brně se obírá problematikou novější diplomatiky V. V a š k ů, na pražské katedře Jar. K a š p a r, k němuž nyní přibyli ještě další pracovníci. Z péra V. V a š k ů vzešla nedávno první česká práce o diplomatice centrálních úřadů v pobělohorském období, Nejstarší radní protokol moravského tribunálu (k otázce vztahu mezi úředními knihami a aktovým materiálem), SAP XVI, 1966, str. 498 - 518.
- 98) Jde především o práci Lib. U r b á n k o v é - H r u b é, Kancelář Karla staršího ze Žerotína, SAP IV/2, 1954, str. 29 - 98, která je první česky psanou diplomatickou studií tohoto druhu vůbec.
- 99) Tak např. četné přípravné studie Š e b á n k a a D u š k o v é k vydání Codexu; samostatně se teoretickými otázkami diplomatiky obíraly jen rozpravy V o j t í š k o v y a Š e b á n k o v y, spadá sem i článek F i a l ů v o postavení novější diplomatiky. Srv. též referát S. D u š k o v é, Konference o diplomatice, AČ 1968, str. 217 - 218.
- 100) Ještě v klasickém díle H. B r e s s l a u a, Handbuch der Urkundenlehre, byla archivní teorie neznámým pojmem a pojednání o archivech a jejich dějinách bylo zcela samozřejmě zařazeno do diplomatiky.

ČESKÁ LISTINA V DOBĚ PŘEMYSLOVSKÉ

V dějinách vývoje diplomatického materiálu na české půdě tvoří doba Přemyslovská po některých stránkách období v sobě uzavřené. Pro tuto uzavřenost je patrně vůbec nejcharakterističtější to, že se z diplomatického materiálu tehdy u nás uplatňovaly převážně (a takřka naporád dochovaly) jenom listiny v užším slova smyslu. Povšechně je možno dále říci, že se v této době užívání diplomatického materiálu na české půdě teprve začíná a že v jejím průběhu dosahuje poměrně značného rozsahu. Už tím je naznačeno, že dobu Přemyslovskou bude účelné při periodizaci dějin vývoje diplomatického materiálu na české půdě rozdělit na dvě oddělení. Prvé z nich, kdy se materiál teprve začíná uplatňovat, sahá do r. 1197 a kryje se tedy časově s tzv. Přemyslovskou dobou knížecí. Druhé, kdy se užívání diplomatického materiálu rozvíjí, sahá do konce doby Přemyslovské, či správněji řečeno do r. 1310 (krátké období korutanské čítáme totiž ještě diplomaticky k době Přemyslovské) a odpovídá časově tzv. české době královské.

Sledující dějiny vývoje listinného (diplomatického) materiálu na české půdě, budeme si všímat jednak toho, jak tento materiál na naší půdě vznikl, jednak důsledně i toho, jak tu byl přijímán, jak tu působil. Cílem je zjistit, jak se tento materiál uplatnil jako společenský činitel, jakou měl funkci, a tedy chápat jej v důsledném a ústrojném spojení se sociálně-ekonomickým vývojem soudobé české společnosti. Prostředkem k dosažení tohoto cíle je zjišťování, jaký vztah k tomuto materiálu projevovali příslušníci různých společenských tříd a třídních skupin tehdejší naší společnosti, pokud ovšem už s diplomatickým materiálem přicházeli do styku.

I. (- 1197)

První základní otázka, o kterou tu jde, zní: kdy a za jakých okolností se u nás s užíváním diplomatického materiálu poprvé setkáváme, jaký diplomatický materiál k nám přicházel z ciziny a jaký vznikl na naší půdě domácí.

Přehlédneme-li příslušný materiál shromážděný celkem úplně v I. svazku Českého Kodexu, zjistíme především jako nejstarší z období cyrilometoděj-

ského nevelký soubor listů papežských, adresovaných jednak arcibiskupu Metodějovi, jednak knížatům Svatoplukovi, Kocelovi atd. Že se po pádu Velkomoravské říše nic z tohoto materiálu nezachovalo v originále, nemůže překvapit. Vzhledem k dochování listů (v papežských registrech) není však možno ani bezpečně předpokládat, že by jejich originály ve všech případech byly k nám vůbec kdy přišly. Na druhé straně si ovšem nelze představit, že by se byla církevní organizace Velkomoravské říše mohla obejít bez korespondence mezi papežem, resp. sousedními biskupy, a představiteli církevní organizace moravské. V období Říše velkomoravské došlo tedy určité (a patrně poprvé na české půdě) k tomu, že k nám jistý druh diplomatického materiálu aspoň docházel.

Časově nejbližší dalším podnětem k takovému našemu styku s cizínou byla nová církevní organizace Čech stol. 10., jejímž vyvrcholením je zřízení pražského biskupství a založení druhého kláštera na české půdě, kláštera břevnovského. Není sice možné počítat s tím, že zřízení pražského biskupství bylo snad zlistiněno papežem a císařem, jak se někdy za to má, ale zejména u druhého pražského biskupa, Slavníkovce Vojtěcha, bude nezbytné předpokládat, že měl diplomatickou korespondenci především s dvorem papežským. Podobně jako arcibiskup Metoděj, také biskup Vojtěch byl příjemcem listů, především papežských. Velmi pravděpodobně však už existovaly jeho vlastní listy adresované jak papeži, tak i jiným hodnostářům duchovním i světským. Sice pozdní, ale spolehlivá zpráva z 13. století o pečetí biskupa Vojtěcha, kterou byly opatřeny ostatky svatých, uložené v oltáři kulaté kaple na Vyšehradě, dodává těmto představám o počátcích aspoň epistolografické činnosti na české půdě posilu.

Další krok najdeme u kláštera břevnovského. Jeho založení biskupem Vojtěchem, provedené jistě jen formálním aktem bez listiny, bylo r. 993 potvrzeno privilegiem papeže Jana XV. (CDB I. č. 38). Toto privilegium je vůbec první listinou, o které s plnou určitostí víme, že na českou půdu přišla a že tu také došla u svého příjemce (kláštera břevnovského) archivního uchování. R. 1224 potvrdil znění tohoto privilegia Přemysl Otakar I. břevnovskému klášteru slavnostní listinou, kterou máme dosud zachovánu. Původní jeho znění bylo tu sice inserováno v porušené (zpadělané) formě, o pravosti a autentičnosti privilegia Janova, psaného po tehdejších způsobu papežské kanceláře kuriálou na papyru, není možno (po Friedrichově rozboru celé otázky) pochybovat.

Příliv písemností, přicházejících k nám od 2. pol. 10. stol. nepochybně nabyl - jak dále uvidíme - jisté stálosti. Nyní nás však více zajímá, že od pol. stol. 11. máme už také možnost utvořit si představu o tom, jaký diplomatický materiál kromě listů tehdy na české půdě vznikál. A to je druhá základní otázka, které věnujeme pozornost.

Nesporně nejdůležitější součástí tohoto materiálu je tzv. zakládací listina kapituly litoměřické (CDB I, č. 55). Dochovala se, nehledíc ke konfirmacím, opisům a překladům do češtiny, ve dvou vyhotoveních, z nichž se tu budeme pro jednoduchost zabývat jen tím, které je v diplomatické literatuře označováno obecně siglou A a které je už podle svého písma nejen starší druhého, nýbrž dokonce velmi staré. Na listě pergamenovém je tu sapsána v podstatě v objektivní formě paměť o tom, jak vévoda Spytihněv založil kapitulní kostel v Litoměřicích a opatřil statky, služebnými osobami a svobodami. Paměť uvádí svědky jednotlivých darování, chybí v ní však datum. Stylisticky i vnější svou úpravou (protože text pokračuje ještě i na zadní straně pergamenového listu) má nelistinnou formu. S tím jen zdánlivě kontrastuje, že je opatřena pečetí. Snadno totiž zjistíme, že tato pečeť není autentická, nenáleží vůbec do doby Spytihněvovy a podle všeho je fantastickým výtvozem a doplňkem teprve 13. věku. Uvážíme-li vše, co jsme takto zjistili, a promítneme-li do toho, co je jinak známo o vývoji listiny od stol.9., musíme nesporně uznat, že písemnost, kterou máme před sebou, musí být považována za akt. Tento akt byl, aby mu nechybělo to, co podle tehdejších předstáv listina mít musela, měla-li mít platnost, v 13. stol. dodatečně opatřen pečetí a tím změněn v "listinu". Napsala si jej však mnohem dřív sama kapitula litoměřická, již bylo v době jejího založení (podle staré a patrně správné tradice náleží toto založení do r. 1057 nebo 1058) jasné, jakou má cenu, ať v jakékoli, jen když v písemné formě, záznam o tom, co z rukou vévodových dostala. Kdy k tomuto napsání došlo, o tom byla vyslovena různá mínění. Badatelé se celkem shodli na tom, že akt A nebyl napsán celý na jeden ráz. Některé jeho části, dílem po vyškrobání textu staršího, dílem na místa původně nepopsaná, byly postupně připisovány, aby i pozdější stav darování byl zachycen. Nejmladší z těchto přípisků jsou určitě až z 12.stol., mezi nimi i onen nejzajímavější z nich, v němž se nám v diplomatickém materiálu poprvé ozývá čeština. Postupný vznik aktu A je jistě v plném souladu s tím, jak si vznik i funkci aktu představujeme. Ne tak jasná je otázka, kdy základ aktu A byl napsán. S jistou rezervou je možno připustit, že se to mohlo stát, jak někteří z badatelů prokazují (Friedrich, nejnověji Kristen), hned při založení kapituly, že tedy máme před sebou původní vyhotovení příslušného aktu. Dosah sporu, který tu trvá, není vhodné přeceňovat. Podstatnější je, že exemplář A, jsa nepochybně aktem, je sám o sobě dokladem toho, že se u nás zápisy diplomatické povahy ve formě aktů psaly. To tedy znamená a výslovně musí být zjištěno, že jen pouhým omylem mohlo být kdysi o existenci aktů u nás pochybováno, či tato existence přímo popírána (V. Hrubý). V krajním případě bylo by totiž třeba vidět v A pokus o padělek aktu. Ale bylo by mohlo někomu napadnout u nás padělat to, co vůbec neexistovalo?

Litoměřický akt není ostatně - tu jsme zase u další důležité věci - v naší diplomatické látce ojedinělý. Probíráme-li ji, nacházíme nejméně

do konce 12. stol. některé doklady další, které musíme považovat rovněž za akty. Některé z nich jsou ovšem málo jasné; v jádře jde o pamětní zápisy, vpracované do pozdějších listinných fals, jiné jsou však zcela přesvědčivé, tak např. testament šlechtice Asina ve prospěch kláštera ostrovského (CDB I, č. 154), či zápis o směně, kterou provedl se svými příbuznými Hartman z Mírkova (tamže č. 268). Uvádíme právě tyto dva i proto, abychom upozornili na to, že aktové zápisy u nás neexistují jen o právních činech vévodových (jak je tomu v aktu litoměřickém), nýbrž i o právních pořizováních šlechticů. Asi bez výjimky se týkají všechna právní pořizování v aktech obsažená nižších duchovních feudálů. Je tedy možno zevšeobecnit pozorování výše už učiněná o aktu litoměřickém aspoň v tom smyslu, že akty u nás vznikají vesměs nejen příčiněním, nýbrž i ve prospěch některého z nižších feudálů duchovních. Zápis o směně Hartmanově (a ještě jeden další) sice zdánlivě z tohoto pravidla vybočuje a dal do jisté míry právem (J. Pražákovi) podnět k vyslovení domněnky, že i šlechtici u nás projevíli ve 12. stol. zájem o to, dát si svá vzájemně učiněná právní pořizování sepsat ve formě aktu duchovním feudálem, fungujícím tu jaksi po způsobu pozdějších věrohodných míst uherských. Uvážíme-li však to, co je dále dovozeno o vztahu českého šlechtice k listině během stol. 12. i 13., přesvědčíme se o neudržetelnosti takových domněnek a nutně připustíme, že aspoň v pozadí i těchto právních pořizováních nezbytně přece jen stál feudál duchovní.

Jsme u třetí základní otázky: Kdy, kde a za jakých okolností vzniká na české půdě listina ve vlastním slova smyslu. Odpověď zní, že k tomu došlo za vlády českého vévody a později krále Vratislava II. Je opřena o několik listin, hlásících se vesměs ještě do vévodské doby Vratislavovy a určených vesměs nižším duchovním feudálům, jimiž konkrétně jsou kláštery hradištský a opatovický a kostely vyšehradský a boleslavský. Jejich seznam lze bez nesnází pořádat na základě CDB I, třeba jen dodat, že tu jde především o listiny vydané na jméno Vratislava samého, dále o jednu listinu olomouckého knížete Oty pro klášter hradištský, která je s Vratislavovou listinou paralelní, a konečně (pro kostel boleslavský) udánlivě o listinu vévody Břetislava. Při zkoumání těchto listin jsme v nevýhodě proto, že žádná z nich se nezachovala v původní podobě, tím méně v originále, nýbrž jen v různé formě buď domnělých originálů či jen mladších opisů, z nichž žádný určitě není bez novějších přídavek nebo změn, z nichž jednu jsme ostatně už také zaznamenali. Předem k těmto listinám musíme také přistupovat s jistou nedůvěrou, hledíme-li vůbec na listiny, jimiž se panovník jistým způsobem zavazuje (a takovou povahu všechny listiny, o které jde, nesporně mají), jako na něco, co si na něm vymohl jejich příjemce. Je totiž mimo pochybnost, že proces emancipace církve, reprezentované příjemci našich listin, u nás v 11. stol. zdaleka ještě tolik nepokročil, abychom v jakékoli formě jejich "vymáhání" církevními ústavy na panovníkovi mohli připustit.

Na druhé straně jsou tu některá nesporná fakta, mluvící v jejich prospěch:

1. Naše listiny, mající všechny už skutečnou listinnou formu, ve své stavbě jsou si blízké, dvě z nich (hradištská a boleslavská, obě Vratislavovy) vykazují dokonce některé stylizační shody, takže přichází právem v úvahu domněnka, že byly napsány nikoli snad u svých příjemců, nýbrž přímo na Vratislavově dvoře.
2. Mezi společné znaky našich listin náleží sice i to, že žádná z nich nemá koroboraci, nicméně o Vratislavově hradištské máme bezpečnou zprávu z 16. stol., že pečetí opatřena byla; všechny domnělé originály jak listin vyšehradských, tak opatovické, mají přitištěné pečeti. Protože na jednom exempláři listiny vyšehradské a na opatovické jde o pečeti zhotovené patrně otiskem téhož typáře, musíme připustit nejen to, že všechny naše listiny zpečetěny byly, nýbrž přímo že Vratislav měl vlastní pečetní typář a tedy jeden ze základních prostředků k tomu, aby listiny mohl vydávat.
3. Naše listiny se zřejmě objevily u nás předčasně, tj. nebyly pro jejich vznik nutné společensko-ekonomické podmínky. Nemají totiž žádné pokračování, a jak hned uvidíme, za jiné situace a z jiných podnětů znovu vzniká u nás listina teprve v 30. letech 12. stol.
4. O Vratislavovi II. můžeme celkem s určitostí předpokládat, že na jeho dvoře byla vedena politická korespondence především s papežem a s vysokými duchovními v říši. Početné listy jemu adresované jsou jednak v papežských registrech, jednak v důležitém tzv. "Kodexu řezenském". Listy Vratislavem vydané se nedochovaly, s jejich existencí však musíme počítat.
5. Vratislav jako první český král předstihl politicky velmi podstatně vývoj své doby. Co bylo možné v Čechách v jeho době, nebylo možné během dalších zhruba sedmdesáti let. Uvážíme-li vše to, můžeme o příčinách a podmínkách vzniku Vratislavových listin vyslovit asi tuto domněnku: Jsou na české půdě zjevem vskutku předčasným a v důsledku toho také jen přechodným. Duchovní feudálové, jakkoli o ně jistě stáli, si je na Vratislavovi nevymohli. V jejich vzniku se mnohem spíše spojilo: a) přání duchovních feudálů listiny mít, b) touha Vratislavova vyrovnat se na poli diplomatickém římskému panovníkovi, c) příležitost listiny pověřit, když přece existovala Vratislavova pečeť.

Možno jen ještě dodat, že dvůr Vratislavův (nebo jeho nejbližší okolí, totiž Vyšehrad) měl vztah k písemnosti jasně kladný, jak ukazují zejména velmi proslavené kodexy tam vzniklé; po této stránce byla tu tedy půda ke vzniku listiny připravena.

Je ještě jedna okolnost, která nad jiné jasně naznačuje, že listina

u nás vznikající v době Vratislavově je něčím předčasným. Je to fakt, že nemáme dochovánu až do 30. let stol. 12. u nás vůbec žádnou listinu, kterou by byl vydal kterýkoli z českých feudálů duchovních, vyšších i nižších, v jakékoli záležitosti. Tím se dostáváme k další, již čtvrté základní otázce, totiž kdy a jak vzniká listina u českých duchovních feudálů. Povšechně lze odpovědět, že mohla vzniknout teprve tehdy, kdy bylo dosaženo určitého stavu ekonomicko-spoločenských podmínek, spočívajících (v době, o kterou tu jde) především ve vlastnictví půdy a alespoň v jistém stupni dispoziční volnosti s ní. Dále aspoň, pokud jde o biskupy, kdy bylo dosaženo takového stupně církevní organizace, který nezbytně vyžadoval, aby základní předpisy tzv. spirituálií byly písemně fixovány. Konkrétně došlo zřejmě ke splnění všech těchto základních podmínek u nás nejdříve u olomouckého biskupa Jindřicha Zdika. Na jméno Zdikovo máme dochováno celkem 7 diplomatických písemností, z nichž čtyři jsou listiny, tři pak listy. Tento soubor je pozoruhodný tím, že jsou v něm stylistické souvislosti, dovolující domněnku, že byl stylizován touž osobou. Je možné, že samým biskupem; některé okolnosti na to dosti určitě ukazují. Jistě to avizuje velký zájem, který biskup o diplomatické písemnictví projevoval.

Ze souboru písemností Zdikových nás tu budou ovšem zajímat jen listiny, neboť listy biskupovy nejsou už tehdy u nás jistě ničím mimořádným (novým). Zjistíme toto:

1. Příjemcem tří listin je kostel olomoucký, jsou tedy listinami pro vnitřní potřebu, příjemcem čtvrté je klášter strahovský.
2. Dvě z olomouckých listin máme dochovány v originálech, dvě zbývající jen v opise.
3. Oba originály jsou opatřeny přitištěnou kulatou pečetí biskupovou, jejíž přední strana zobrazuje postavu biskupa sedícího na stolci, na zadní straně pak je sekret s jeho poprsím; celkem s jistotou můžeme předpokládat, že sekretu užíval Zdik k pečetění svých listů.
4. Všechny Zdikovy listiny se týkají kanonických právních činů, ve dvou z nich (v známé olomoucké, obsahující soupis statků tohoto kostela, a ve strahovské) jsou také právní činy týkající se temporálií (zajištění statků).
5. O listinách v originále dochovaných lze bezpečně prokázat jejich napsání v téže písařské dílně, v které vznikly také některé z oněch slavných olomouckých rukopisů, které dal Zdik pro svůj kostel zhotovit.
6. Po stránce stylistické mají listiny Zdikovy sice více vyprávěcí než listinnou formu, také v nich - podobně jako v listinách z doby Vratislavovy - chybí koroborace. Chybí v nich také datovací formule, takže jen podle vnitřních známek je možno je řadit mezi léta 1131 - 1150. Na druhé straně jsou však skutečnými literárními díly a podle tehdejšího stylistického vkusu jsou rýmovány.

Biskup Zdik se nám představuje také jako příjemce diplomatického materiálu. V opisech se dochovaly četné listy (především papežské) jemu adresované, které jen omylem nebyly pojaty do CDB I, protože je Friedrich považoval za Bočkova falza. Listiny pro Zdikův kostel máme dochovány dvě, jednu od římského krále Konráda III. (K) (= CDB I, č. 138), druhou od knížete a později krále Vladislava II. (V) (= CDB I, č. 157). (Druhé domnělé listiny Vladislavovy - CDB I, č. 158 - je třeba se vzdát, jeť falzem 13. stol. bez pravého základu z doby Zdikovy.) Obě zaručují základní svobody imunitní povahy. Listina K je výsledkem diplomatické akce, kterou Zdik zřejmě provedl u Konráda, aby pohnul svého knížete k vydání listiny V. Lze připustit, že měla určitý vliv jak po stránce grafické, tak i stylistické později v Olomouci. Není však radno tento vliv přecenit. Podstatnější je, že listinu V můžeme s určitostí přiřadit k diktátu vlastních listin Zdikových a tudíž uzavřít, že vznikla nejen na Zdikův podnět, nýbrž přímo jeho působením. Vnějšíkově se tu Zdikova účast projevuje tím, že přítíštěná tu pečeť vévody Vladislava je kontrasignována sekretem Zdikovým. Je to po zhruba 70 letech zase první listina českého panovníka, o které víme, a nejstarší v originále dochovaná naše česká panovnická listina vůbec.

Až potud by měl Zdikův zájem o listinu patrné plody jen po dvojí běžné linii, totiž vydavatelské a přijemecké. Ve skutečnosti byl však ještě širší, jak dokumentuje tzv. zakládací listina kláštera sedleckého (CDB I, č. 155). Je to objektivně stylizovaná písemnost, dosvědčující, kterak šlechtic Miroslav založil a statky nadal nový cisterciácký klášter v Sedlci. Platnost právního činu pověřil svou pečeti kníže Vladislav a biskup Zdik svým sekretem. Snad byla připojena také ještě pečeť biskupa pražského. Písemnost má tedy vnějšíkově plně listinnou formu, protože pak i stylisticky má jisté souvislosti se skupinou, jejíž jádro tvoří listiny Zdikovy; je možné, že i na její stylizaci měl biskup sám podíl. Jisté je tolik, že jeho úsilí o uplatnění listiny na české půdě vyjadřovalo tehdy u nás už nesporně dosti průkaznou snahu církve o emancipaci z moci světské a mělo proto výsledky už ne jen dočasné povahy. Svědčí o tom jasně některé okolnosti, které se týkají vývoje listiny na české půdě ještě v době Vladislavově.

Od Vladislava známe především kromě listiny, výše už uvedené, z jeho doby královské ještě několik dalších, z nichž některé jsou v originále, jiné v opise či ve formě pozdějších padělků dochovány. Mezi nejstaršími z nich sice dvě vznikly u svých příjemců (CDB I, č. 204, 210), nicméně v nich jsou údaje, které nás zajímají. V první je mezi svědky uveden vyšehradský probošt Gervasius s titulem králova kancléře, v druhé je též ve formulě datum per manus. I když tu nejde o první případy vůbec, kdy máme u nás zmínku o panovníkově kancléři, jsou významné proto, že ony starší jsou jen v pramenech narativní povahy či v listinách nespolehlivých, dále tím, že avizují teprve tehdy vskutku novou skutečnost: proniknutí formule datum per

manus do našich - zatím panovnických - listin, předpokládající aspoň jistý stupeň skutečné kancelářské organizace.

Jsou dále i jiné doklady toho, že aspoň počínajíc Vladislavem II. taková organizace, reprezentovaná především právě kancléřem, při dvoře existuje. K této organizaci náležely i další osoby, sdružené, podobně jako na jiných dvorech, v tak řečenou panovnickou kapli. Dodat třeba:

- a) Hlavními tehdejšími centry této kaple u nás byly dva hlavní kostely, pražský a vyšehradský.
- b) Činnost tehdejší kanceláře královské (a kancléře především) se diplomaticky projevovala jen ve sféře politiky zahraniční; to znamená, že stylizování a psaní listin bylo tenkrát asi výhradně věcí podřízených kaplanů v listinách namnoze jmény vůbec neuvedených a jen graficky či stylově kriticky postižitelných.
- c) Významné místo tu zaujal jeden z kaplanů, jež lze s jistou rezervou ztotožnit se známým kronikářem Vincenciem, fungujícím notářsky (jak uslyšíme) zprvu u pražského biskupa a pak CDB I, č. 208, 227, část č. 386 u Vladislava II.

Diplomatický ruch zastihujeme za Vladislava II. i u pražského biskupa. Necháme-li stranou výše naznačenou možnost, že už biskup Oto měl pečeť, máme jistotu, že se nám od jeho nástupce Daniela I. zachovaly čtyři listiny (č. 182, 228 - 230), kromě jednoho kanonického listu, který opět pomíneme. Tyto listiny jsou jednotné už tím, že jde vesměs o autentiky, s nimiž se tak poprvé na české půdě už také přímo setkáváme. Jednotné jsou i tím, že všechny stylizoval patrně už uvedený Vincencius. K tomu budiž dodáno na vysvětlení:

- a) Listiny přisuzované Vincenciovi u Vladislava a Daniela tvoří stylistickou jednotu, v níž jsou stopy vlivu formuláře italských veřejných notářů, s nímž se Vincencius měl příležitost seznámit v Itálii.
- b) Něco z charakteristických prvků téže diktátové skupiny se najde v kronice Vincenciově.
- c) Jaké měl Vincencius vztahy k Danielovi, Vladislavovi a konec konců k samému Zdikovi, vysvětluje z jeho kroniky.

Jsme u poslední otázky, které tu musíme věnovat pozornost. Jak se vyvíjela listina v českých zemích zhruba v posledním čtvrtstoletí 12. věku, konkrétně od abdikace Vladislava II. (1172) do počátku královské vlády Přemysla I. Že se tu projevila kontinuita listinné tradice v jistém smyslu "založená" zásahem Zdikovým, jsme řekli již výše. Nyní půjde o to, ohledat v jednotlivostech povahu a intenzitu této tradice u příslušníků tříd a třídních skupin tehdejší české společnosti.

1. Kontinuita listinné tradice u panovníka a členů panovnického domu se význačně projevuje v tom, že se nám dochovaly listiny nyní už od všech českých vévodů, počínajíc Soběslavem II., dále dokonce i od některých českých kněžen a knížat moravských. Všechny panovnické listiny tohoto čtvrtstoletí jsou opatřeny pečetěmi svých vydavatelů. S jedinou výjimkou, která se ostatně netýká českého adresáta, není tu listin pro feudály světské a ani patrně ne pro města, necháme-li právem stranou známou, ale nikoli pravou, listinu Soběslavovu pro pražské Němce (CDB I, č. 290). Neexistují listiny, které by byl kdokoli z tehdejších Přemyslovců od kohokoli z domácích činitelů přijal. Stylistickým a grafickým rozbořem jejich listin lze zjistit, že tyto listiny vznikají zčásti sice u svých příjemců (vesměs nižších či vyšších duchovních feudálů), z části však jejich kancelářskými zařízeními. Tato zařízení souvisejí jako před tím s panovnickou kaplí. Kromě dosavadních dvou center v této kapli již zjištěných (kostelů vyšehradského a pražského), vytváří se zvláště významné centrum další, jímž je cisterciácký klášter plaský. Toto centrum je přímo specifikem českého diplomatického vývoje poslední čtvrti století 12.; uvidíme, že rychle doznívá na počátku stol. 13. V diplomatickém centru plaském vznikl vpravdě imponantní soubor listin, který se skládá jednak z listin zeměpanských Plasům přímo určených, jednak z listin zeměpanských pro příjemce jiné, jednak konečně z kusů, dosvědčujících právní počiny různých osob, především šlechticů, ve prospěch Plas, vykonané pod autoritou pečeti buď vévody či pražského biskupa (jeho kapituly), z největší části ve formě protokolů o příslušných prohlášeních před zemským právem učiněných.

2. Diplomatická aktivita u biskupů se projevila nyní jen u pražských; souviselo patrně s některými vnějšími okolnostmi, že v Olomouci smrtí Zdikovou zhruba na celé půlstoletí diplomatická činnost zaniká. U srovnání s dobou Vladislavovou je dále nápadné, že všechny listiny, které tu máme (necháme-li stranou ty, které vydal Jindřich Břetislav sice jako pražský biskup, avšak spolu (a především) také jako český vévoda (CDB I, č. 280, 303, 313, 335), se vesměs týkají jen temporálií. Ve třech z těchto případů je nadto - aspoň nominálně - příjemcem listiny šlechtic (v pozadí stojí feudál duchovní); prvá z nich má přímo povahu listiny lenní. Dvě z těchto listin jsou vydány vysloveně v záležitosti samého pražského kostela, jsou tedy listinami pro vnitřní potřebu; tím je už dán také předem jejich vznik u vydavatele (v kostele pražském), ve zbývajících třeba počítat s uplatněním faktických příjemců (duchovních ústavů, v jejichž prospěch listina byla vydána).

3. Jen zřídka máme zatím listiny (listy i tu nechme stranou, jde ostatně o jediný případ), jež někdo z nižších duchovních feudálů vydává. Máme tedy u nich co činit takřka naporád s diplomatickou činností po linii příjemecké. Ve větší či menší míře (podmíněné situací) lze v listinách,

které nižší duchovní feudálové přece jen už vydali, odkrýt snahu zabezpečit zlistiněný právní čin nejen před forem kanonickým, nýbrž především zeměpanským. Tato snaha vyúsťuje ve vznik objektivně stylizovaných protokolů o prohlášeních před zemským právem, ověřených vévodskou pečeti. (Viz tu listiny plaské CDB I, č. 343, 344.) Skutečnost, že sporadické jsou zatím listiny nižších duchovních feudálů, týkající se právního činu uzavřeného s jiným duchovním feudálem, vysvětlí se tím, že zatím bylo fakticky takových právních činů ještě velmi málo; nesvědčí to tedy - jak by se mohlo zdát - proti správnosti základního postřehu, že vztah duchovního feudála k listině byl vždy vysloveně kladný. Zatímco v některých okruzích (slyšeli jsme už o plaském a možno dodat ještě okruh johanitský) máme rozvinutou činnost diplomatickou přímo doloženu, musíme v dalších některých tuto činnost aspoň předpokládat; konkrétně se to týká pražského i vyšehradského kostela (pro jejich už zjištěný těsný styk s královskou kaplí), dále kláštera břevnovského, kde by nebyly mohly vzniknout pozdější některé padělky, kdyby tu diplomatická činnost ještě ve 12. stol. nebyla věcí běžnou. V celkem značném rozsahu bude třeba počítat s tím, že představitelé aspoň významných církevních ústavů měli své pečeti, třebaže se s jejich užitím prakticky setkáváme jen sporadicky. Zvláštní postavení měla - jak už naznačeno - pečeť pražského kostela. Jsou náznaky toho (v listinných falzech), že v některých duchovních ústavech nejen že vznikaly jednotlivé akty, o jejichž existenci jsme už slyšeli, nýbrž že si tu pro svou vnitřní potřebu založili knihy k zapisování takových zápisů, které je možno považovat za období knih tradičních, známých z krajín alpsko-bavorských. Po té stránce přicházejí především v úvahu okruhy klášterů břevnovského a kladrubského, nikoli však jako místa věrohodné povahy.

4. Na jméno nižších světských feudálů, respektive o právních činech jejich se zachoval (nehledíme-li k aktům a k listinám vévodským, jimiž jsou jejich právní činy zlistiněny) zatím jen malý počet listin, ač právních činů jimi vykonaných bylo nesporně velmi mnoho. Podmíněno je to již tím, že světský feudál, nemaje vůbec kladný poměr k listině, zpravidla nedisponoval ještě svou pečeti. Většina listin o právních pořízeních šlechtických je proto vydána pod autoritou pečeti panovníkovy, po případě pražské kapituly, jakožto činitelů reprezentujících zemské právo; aspoň v některých případech vyjadřuje tato forma i souhlas panovníkův s právním pořízením šlechticovým. Neexistuje zatím žádná listina šlechtice o jeho právním pořízením zcela samostatně vydaná. Jen na dvou listinách (CDB I, č. 323, 357) je pečeť šlechtická. V prvním případě zlistinuje právní čin šlechticův vévoda, v druhém vedle listiny šlechticovy máme paralelní zlistinění jeho právního činu listinou vévodovou (CDB I, č. 358). Příjemce listiny šlechtické je vesměs jen duchovní feudál, neexistuje tedy listina šlechticova pro jiného šlechtice, ba zatím ani ne pro panovníka. O listinách pro světské feudály viz, co bylo pověděno výše v odstavci o listině u panovníka

a u biskupa; budiž zde jen výslovně ještě zjištěno, že listiny fakticky pro světského feudála zatím neexistují.

5. Pokud jde o listinu u měst, není zatím dokladů po linii vydavatel-
ské a patrně ani ne (viz výše u CDB I, č. 290) po příjemecké.

II. (1197 - 1310)

Do roku 1253 je látka přístupna v plných textech a v diplomatickém zpracování z největší části v CDB II. - IV. Pro období od roku 1253 jsou zatím Emlerova Regesta (II. sv. s dodatky ve sv. IV.).

Povšechně je možno formulovat tyto postřehy:

- a) Diplomatická látka průběhem 13. stol. i později stále narůstá.
- b) Tato látka se skládá stále ještě převážně z listin, i když některá právní pořízení jsou nyní spisována ve formách jednodušších, totiž buď mandátové nebo listové povahy. Je třeba dodat, že kromě těchto všech písemností musíme počítat v míře stále vzrůstající také s existencí listů v pravém slova smyslu, majících převážně politický a mnohdy přímo literární charakter. Originálů listů tohoto typu máme velmi málo a většinou jsme odkázáni na různá dochování opisové povahy, především ve sbírkách formulářových.
- c) Početně stojí stále v čele písemností vydané na jméno panovníkovo a členů panovnického rodu. Jako příjemci jsou stále na prvním místě nižší duchovní feudálové.
- d) Během období vznikají u nás již také první úřední knihy; jde především o sbírky formulářové, dále v okruhu zeměpanském o počátky pozdějších desk zemských, v okruhu městském o počátky knihovnictví městského.
- e) Listina na české půdě nabývá během 13. stol. ve významné míře povahy dispozitivní; s tím ruku v ruce mizí především v listinách panovnických postupně jména svědků a dochází i k některým význačným změnám ve struktuře formulí datovacích. Na druhé straně po celé století 13. je prokazatelná u nás, alespoň pokud jde o forum zeměpanské, platnost ústního svědectví vedle listinného, či zcela samostatně.

Z pozice příslušníků jednotlivých tříd či třídních skupin české společnosti jeví se situace a její vývoj takto:

1. Narůstání látky u panovníka a členů jeho rodu lze konkrétně nejlépe naznačit tím, že roční průměr písemností českého krále nám dochovaných

činí na počátku 13. stol. něco více než dvě, na konci století již zhruba deset. Český panovník a členové jeho rodu se stávají během 13. stol. v hojnější míře také příjemci písemností, existují při tom již také písemnosti pro českého panovníka vydané vydavateli domácími. Konkrétně jde však jen o přísahy věrnosti panovníkovi od nižších světských feudálů, které jsou častější až v době Václava II. a o nichž o všech lze zjistit, že byly vyhotoveny u svého příjemce, tj. v panovnické kanceláři.

Během století 13. zdokonalují se u českého panovníka a členů jeho domu postupně zařízení sloužící k diplomatické službě (k spisování listin). S tím souvisí postupně přibývání kancelářských vyhotovení v listinách panovnických. Tento stav nenabývá však až do samého konce našeho období výhradnosti, stále existují alespoň pro nižší duchovní feudály, resp. pro biskupa, příjemecká vyhotovení panovnických listin, i když se tato vyhotovení později omezují jen na případy mimořádné. Do třetice existují stále také vyhotovení, v nichž lze postihnout diplomaticky podíl jednak kanceláře, jednak příjemce (graficky, do jisté míry i stylisticky).

Kancelářská zařízení panovníka a členů jeho rodu zůstávají až do konce našeho období celkem velmi jednoduchá. Jádro panovnické kanceláře tvoří stále královská kaple; v čele kanceláře stojí kancléř, který výjimečně má stálého zástupce (vicekancléře), formálně je mu podřízen vedoucí notář (resp. vedoucí notáři), označený častěji titulem protonotář. Vedoucí postavení v královské kapli přinášelo svému držiteli zřejmě značné výhody. Odleskem toho je zápas, který svedly o své postavení v královské kapli dva kostely, které v ní měly, jak víme, pevné místo, totiž vyšehradský a pražský. Zápas byl rozhodnut ve prospěch kostela vyšehradského poté, kdy se pražský zdiskreditoval u panovníka známým církevně-politickým sporem, vyvolaným biskupem Ondřejem. Po tomto sporu dostává se hodnost kancléře po krátkodobém kancléřství litoměřického probošta Benedikta virilně a trvale do rukou proboštů vyšehradských. Z nich většina stojí jenom nominálně v čele kanceláře, jejich skutečné uplatnění je stále v diplomatické službě zahraniční. Jakýsi vrchol tohoto uplatnění kancléřova představuje známý kancléř Václava II. Petr Aspelt, probošt vyšehradský a později biskup basilejský. Jen výjimečně (za Václava I. Diviš, za Přemysla II. Petr, za Václava II. Petr Angeli) je probošt fakticky také diktátorem, ba dokonce i písařem listin. Virilnost postavení kancléřova se projevuje význačně v tom, že zůstává v úřadě i po nastoupení nového panovníka, zatímco protonotář se mění; proto mluvíme jen o jeho formální podřízenosti kancléři. Až do doby, kdy nastoupením Přemysla II. na stolec alpských zemí vznikla potřeba oddělit vyřizování záležitostí těchto zemí od vyřizování záležitostí zemí českých, měla kancelář vždy jednoho vedoucího notáře. Písařsky se vedle něho uplatnili častěji také někteří další členové kaple. Osoby, které se podílely jednak na psaní, jednak na stylizování listin, zčásti známe, neboť jsou jmenovány ať již ja-

ko svědci nebo v dpm. formuli, zčásti jsou anonymní a lze je postihnout jenom diplomaticky. Někteří z těchto anonymních notářů byli velmi významní. To platí především o notáři zprvu Přemysla I. a pak moravských markrabat, resp. i Václava I., označeného u Přemysla I. siglou 0 5 . Na základě četných indicií je pravděpodobné, že tento notář byl totožný s olomouckým biskupem Robertem (1202 - 1240). Na stopu stylizátorů i písařů listin nás někdy uvádí "datum per manus" formule; osoba v ní uvedená mívá se skutečným vznikem listiny něco společného; jde o to, diplomaticky v jednotlivých případech zjistit, co. Zdánlivě mnohem jasnější formule, totiž "scriptum per manus" a "confectum per manus", nemají prokazatelně ani se psaním, ani se stylizováním listiny nic společného; povšechně o nich platí, že vyjadřují prostě jen odpovědnost za správnost vyhotovení (tedy v jádře totéž co dpm. formule).

Většina z notářů je domácího původu a konkrétně z prostředí kostelů vyšehradského, pražského, litoměřického a olomouckého. Pomíjíme tu diplomatické středisko plaské, jehož vliv mizí již během prvního desetiletí 13.stol. Počínajíc r. 1251, tj. od počátku Přemyslova uplatnění v zemích alpských, působí v české panovnické kanceláři několik osob, pocházejících z alpských zemí. Je důležité, že tyto osoby se podílejí také na vzniku české diplomatické látky; rozdělení kanceláří (viz výše) je tedy po určitou dobu zcela fiktivní, v listinách pro rakouské příjemce znatelně převažují příjemecká, domácí vyhotovení; rakouští notáři přinášejí některé novoty do látky české, především širší užívání mandátů.

Nejvýznamnější osobou v kanceláři Přemysla II., a možno dodat hned, že i Václava II., se stal protonotář mistr Jindřich. Dávný problém, zda tento muž, v listinách častěji uváděný od r. 1273, a fungující jako datář všech listin Přemyslových od tohoto roku do jeho smrti, je totožný a autorem formulářové sbírky listin tzv. Jindřicha Vlacha, resp. také s autorem další formulářové sbírky listů tzv. Jindřicha z Isernie atd., je dnes po diplomatickém zvládnutí tohoto problému vyřešen kladně. S určitostí můžeme také říci, že Jindřich, jehož přičiněním k nám pronikají nové humanistické zásady stylistiky, nebyl cizinec (Ital), nýbrž v Itálii pouze studoval. Budiž o něm dodáno hned, že píše a stylizuje také listiny Václavovy takřka napořád až do r. 1290; přitom se v nich jménem neuvádí, zřejmě proto, že politicky byl vyřizen za okupace braniborské a u dvora mohl pak po léta zastávat jen zákulisní roli. Teprve později v souvislosti s polskou akcí Václava II. byla mu dána znovu příležitost a setkáme se s ním ve Václavových listinách pro Krakovsko-Sandoměřsko pod jménem protonotáře Jindřicha Kvasa. Sledovat ho lze až do r. 1301; potvrzuje se diplomatickým rozborem, že od r. 1281 zastával po nějakou dobu úřad městského notáře pražského a že jako vyšehradský kanovník vedl na Vyšehradě diktátorskou školu.

Vliv mistra Jindřicha až do konce našeho období se projevuje v listinách panovnických také tím, že se vytváří určitá jednota slohu těchto listin. Tato jednota trvá, i když stylizování a psaní listin převzali od Jindřicha již jiní notáři (mistr Velislav, Petrus Angeli atd.). Přitom by nebylo správné vykládat to přímočaře prostě jako užívání sbírek formulářových. Až do konce našeho období neopouštějí nás totiž vpravdě možnosti určovat v listinách nejenom individuality po stránce grafické, nýbrž i po stylistické. Možnost zjišťování těchto individualit přenáší se z formálních částí listiny do jádra jejího obsahu (narace, dispozice). Kancelářská zařízení Jindřicha Korutanského a jeho písemnosti vykazují z podstatné části kontinuitu se zařízeními z doby Přemyslovské, třebaže jeho domácí notáři tu přinesli jisté nové prvky.

U českých královen se setkáme s kancelářskými zařízeními počínajíc manželkou Václava I. Kunhutou (od nižších členek panovníkova rodu listiny nemáme). V dpm. formulích jejich listin jsou jmenováni notáři, aspoň u Kunhuty, manželky Václava I., je souvislost její "kanceláře" s Vyšehradem zcela jasná. Překvapujícím produktem je známý "Formulář královny Kunhuty", manželky Přemysla II.; o jeho rukopise (chovaném v Nár. knihovně vídeňské) nelze sice prokázat, že by měl co společného s udánlivým svým autorem mistrem Bohuslavem, zato však, že vskutku byl k dispozici ve vdovské kanceláři Kunhutině.

Z mužských členů Přemyslovského rodu nás tu mohou zajímat jen markrabata moravská. Na počátku stol. 13. měl z nich především markrabě Přemysl, bratr krále Václava I., po r. 1230 znamenitě vybudovanou kancelářskou službu, jejímž hlavním představitelem byl notář Hilarius. V pozdějších letech souvisí Přemyslova kancelář těsně s Olomoucí a s notářem O 5. Také Přemysl II., poslední z markrabat našeho období, měl pevně vybudovanou kancelář, poslední její osazení přešlo do jeho panovnické kanceláře po smrti Václava I.

Pečeť českého panovníka se vyvíjí zprvu v plné kontinuitě s pečetí českých vévodů počínajíc Vladislavem II., je tedy dvoustranná (mincovní), na aversu s panovníkem na trůně, na dorsu typář tzv. svatováclavský. Přemysl I. jako jediný z Přemyslovců disponoval také zlatou bulou v obdobné úpravě. Od sklonku 12. stol. se u nás setkáváme u dalších členů panovnického rodu (především u moravských markrabat) s typem jednostranné pečeti jízdecké. Přemysl II., stav se vévodou rakouským, užíval mincovní pečeti jízdeckého typu (jedna strana česká, jedna rakouská), od korunovace pečeti majestátní a jízdecké. Tím odpadl typář svatováclavský, který se jen dočasně ještě objevuje ve formě tzv. exergue, a byl vytvořen základní typ české pečeti panovnické, užívané až do r. 1306. Sekret máme nepochybně u Přemysla II. přímo doložen (ve zbytcích) na jednom listě pro rakouské-

ho příjemce. České královny mají sekrety již počínajíc Kunhutou, manželkou Přemysla II. Vlastní jejich pečeť je jednostranná, jednak špičatě oválná a jednak kulatá. Jindřich Korutanský, nejsa korunován, pečetil listiny jenom pečetí sekretní.

Vše ukazuje na to, že český panovník se členy svého rodu má v našem období k listině vysloveně pozitivní vztah; zčásti je ovšem tento vztah motivován ohledy povahy správní a zahraničně-politické. Také po linii příjemecké se tento vztah projevuje, konkrétně péčí archivní o písemnosti přijaté. Archivní péče o přemyslovský archiv domácí (budoucí Korunní) se zatím projevuje výhradně ukládáním listin; nebyly tedy archivně zpracovány, jak to bylo běžné u soudobých feudálů duchovních. V jednotlivých případech projevuje se dokonce nezájem o listiny do archivu patřící. Jeho důsledkem jsou nejen časté ztráty, nýbrž i to, že se např. jedna z mírových smluv Přemysla II. sice dochovala, nikoli však v archivu Korunním, nýbrž šlechtickém (Reg II, č. 24).

2. Postřehy, které níže podáváme o listině u biskupů, jsou upraveny tak, aby umožnily srovnání podmínek i výsledků diplomatické činnosti u biskupů pražských a olomouckých. Až do doby Jana III. z Dražic je nápadný rozdíl v počtu jak vydaných, tak také přijatých listin u biskupů pražských a olomouckých. Větší aktivita v Olomouci než v Praze je nepochybně podmíněna tím, že olomoučtí biskupové nabyli během prvních šesti desetiletí 13. stol. nesrovnatelně více pozemkového vlastnictví než biskupové pražští. Po té stránce jsou nesmírně zajímavými dokumenty testamenty olomouckých biskupů Roberta a Bruna (CDB III, č. 128 a Reg II, č. 571). K vytvoření bohatší diplomatické tradice v Olomouci přispěli také svým způsobem oba právě jmenovaní; sama dlouhá doba jejich pontifikátů tu byla příhodná. V Praze teprve biskup Jan III. z Dražic má obdobné postavení. V dalších desetiletích 13. století a až do konce našeho období je míra diplomatické aktivity Prahy a Olomouce celkem vyrovnaná. Tu i onde od všech biskupů máme už poměrně značný počet listin; nepoměr se vyrovnává také po linii příjemecké. Přitom však počet tu i onde přijatých listin je stále malý.

Svou vnější úpravou jsou si listiny biskupů pražských a olomouckých podobné; vysvětluje se to tím, že se přidržují úpravy současných středoevropských biskupských listin vůbec. Tu i onde narůstá během doby počet listin týkajících se tzv. spirituálií. V oboru temporálií mají listiny olomoucké svou specifickou v listinách lenních, které tvoří podstatnou součást všech listinných vyhotovení biskupa Bruna a doznívají za jeho nástupců. Je důležité vědět, že formulář Brunových listin lenních není mechanickým napodobením formuláře lenních listin magdeburských, ač Bruno výslovně práva leníků magdeburských k nám zaváděl a ač notáře (Konráda), který formulář jeho lenních listin vytvořil, si s sebou prokazatelně přivedl z Magdeburku.

Pokud jde o zařízení kancelářská, je situace v Olomouci mnohem přehlednější než v Praze. Zcela jednoduchá taková zařízení si v Olomouci vytvořil už biskup Robert, který patrně zčásti byl sám sobě notářem, ač v jeho službách zastihujeme aspoň jednoho notáře dalšího. Systém jednoho stálého notáře je zjistitelný také u všech Robertových nástupců, některé z nich je možno postihnout i jménem. U biskupů pražských stopy obdobné jednoduché kancelářské organizace se objevují až za Jana III. Jak v Olomouci, tak také v Praze až do konce našeho období existují vyhotovení příjemecká. Formule dpm. objevuje se v Olomouci - zdaleka ne však pravidelně - od doby biskupa Bruna, v Praze jen sporadicky za biskupa Jana III.

Diplomaticky má zdánlivě Praha před Olomoucí nápadný předstih v tom, že tu existuje tzv. formulářová sbírka biskupa Tobiáše z Bechyně. K tomu je třeba říci: na rozdíl od staršího hádání dovedeme dnes tuto sbírku aspoň zčásti postihnout také diplomaticky; víme kromě jiného, že základ této sbírky pochází již z doby zde častěji jmenovaného Jana III. Tzv. formulář biskupa Tobiáše z Bechyně je ve skutečnosti jen jednou z novějších redakcí starší sbírky. S největší pravděpodobností musíme však také v Olomouci už v době biskupa Bruna existenci formulářové sbírky předpokládat.

O pečetěch biskupů pražských a olomouckých platí *mutatis mutandis* to, co jsme slyšeli o vnější úpravě jejich listin: odpovídají standardu soudobé biskupské pečeti středoevropské, a to jak tvarem, tak látkou pečetní, tak obrazem. Pražští biskupové předstihli olomoucké v tom, že z nich už biskup Jan III. užívá také sekretu; v Olomouci je sekret doložen až za biskupa Dětricha. V Olomouci zato je zcela výjimečný doklad existence pečeti elekční. Užil jí, pokud víme, třikrát Bruno jako zvolenec olomoucký. Dorsum této zajímavé pečeti je opatřeno otiskem nádherné antické gemmy (viz CDB IV, č. 112, obrazová příloha č. 10, 11).

I když pro pražské biskupy se nám zachovalo méně listin než pro olomoucké, neznamená to, že by se první od druhých lišili, pokud jde o péči o své archívy. Je u obou stejná a odpovídá oné péči o archívy, která se projevuje u nižších feudálů duchovních, k nimž nyní přecházíme.

3. Počet listin, které duchovní ústavy anebo jejich představitelé i jednotliví nižší duchovní feudálové vydávají, se zvyšuje; přitom zůstává v platnosti, že diplomatická činnost jejich stále podstatně převažuje po linii příjemecké. Jejich listiny jsou stále zajišťovány vůči foru svět-skému, jednak zemskému, jednak i městskému tak, jak toho potřeba v jednotlivých případech vyžadovala. Počet listin, upravených výhradně jen podle zásad práva kanonického a výlučně pro kanonické forum určených, přitom stále vzrůstá tak, jak se komplikovaly vztahy mezi nižšími duchovními feudály navzájem; nejednou i uvnitř duchovních ústavů samých. Nejryzejší

formou takových listin jsou listiny pro vnitřní potřebu. Ve dvou případech máme také listiny elekční (Reg II, č. 1236, 1922), vybavené přesně podle požadavků kanonického procesu vlastnoručními podpisy, jednou se objevuje také vyslovená recepce podpisového znamení italských veřejných notářů (Reg. II, č. 977). V těsné souvislosti s těmito listinami jsou také listiny tzv. biskupských oficiálů, z jejich činnosti se nám ovšem zatím dochovaly jen nepatrné stopy.

Zásadně pozitivním vztahem nižších duchovních feudálů k listině je dána určitá jednota ve vývoji jejich diplomatického písemnictví, která se ovšem teprve tehdy projeví, jestliže chápeme v ústrojně jednotě tuto činnost jak po linii vydavatelské, tak po linii příjemecké. Nicméně existují vývojová specifika v jednotlivých okruzích či skupinách okruhů bezpečně postižitelná. Jsou podmíněna různými okolnostmi, které lze namnoze redukovat na to, v čem spočívá základ hospodářského potenciálu toho kterého okruhu. Určitý typ diplomatické činnosti projevuje se např. v Oslavanech, které se hospodářsky opíraly především o držbu patronátních práv ke kostelům, jiný v okruzích, zajišťujících se příjmem z desátků atd. Z okruhu kláštera vilémovského máme zcela ojediněle dochovanou lokační smlouvu s vesnickými poddanými dvou vsí tohoto kláštera ve formě chyrografu (Reg II, č. 1167). V některých prostředích přesahuje diplomatická činnost okruh vlastního zájmu; tak vzniká určitý stupeň diplomatické činnosti v cizích právních věcech. Vedle vidimusů buďtež tu uvedeny z případů zcela nepochybných listiny, které v záležitostech kláštera kladrubského vznikly už v době Václava I. v diplomatickém středisku pražského kostela. Něco podobného je snad postižitelné v diplomatických okruzích dominikánských. Velmi výrazně ovlivnila diplomatickou činnost v jednotlivých okruzích také geografická poloha příslušných duchovních ústavů, konkrétně jejich styky s městy a s městskými obyvateli. V městských okruzích jsou zlistiňovány nejen četné odkazy měšťanské, nýbrž jsou diplomaticky vyřizovány také spory, jež vyvolalo střetnutí hospodářských zájmů duchovního ústavu a města. Že v této souvislosti vznikly také padělky, rozumí se samo sebou. Povšechně je možno říci, že míra diplomatické činnosti zpravidla odpovídá významu (hospodářskému potenciálu) příslušného duchovního ústavu. V čele diplomatické aktivity po celé století 13. zůstává kostel vyšehradský.

Kancelářská zařízení, která si v jednotlivých okruzích nižší duchovní feudálové vytvořili, jsou stejně rozličná, jak je rozličná diplomatická činnost sama. Tato zařízení leckdy nesloužila jen vlastní činnosti diplomatické; notáři duchovních ústavů byli současně také začleněni do správy jejich věcí hospodářských. Jen tu či onde jsou notáři nižších duchovních feudálů v listinách přímo uváděni jménem, namnoze zůstávají anonymní a lze je postihnout jen diplomaticky. Výskyt dpm. formule v listinách nižších duchovních feudálů je velmi řídký a rozhodně není ukazatelem toho, že by

v příslušných okruzích byl vyšší stupeň organizace notářské. Celkem hojný je podle všeho počet případů, kdy nižší duchovní feudál, vydavatel listiny, je spolu sám také jejím písařem a diktátorem. V některých okruzích je zjištělná širší řádová notářská organizace. To se týká především cisterciáků, premonstrátů a také templářů.

Pečetěmi během 13. stol. disponovaly asi bez výjimky všechny významnější duchovní ústavy i jejich představení. Jednotliví duchovní měli také své pečeti, nikoli však všichni. Častěji se o tom z listin výslovně dovídáme. Pečeti měli především ovšem z jednotlivců ti, kteří se sami notářsky uplatňovali. Uvedeme tři charakterické případy: z doby Václava I. máme doloženu pečeť vyšehradského probošta a králova kancléře Diviše, z doby Přemysla II. známe pečeť jeho prvního notáře Přísnohora, který zajímavým způsobem kontrasignoval Přemyslovu pečeť na mandátu sedlckém (CDB IV, č. 146). Z doby Václava II. máme pečeť notáře olomouckého biskupa Dětricha, mistra Ambrože, plebána v Českých Křídlovicích (Reg. II, č. 1645).

Vztah nižších duchovních feudálů k listině se příznačně zračí v jejich péči o archívy. Všude tam, kde nedošlo k zásahu vnějšmu (válečné události, požáry atd.), máme listinné zásoby u nižších duchovních feudálů z 13. stol., někde takřka bez jakýchkoli mezer, zachovány (např. v Olomouci). Archívní péče se projevuje takřka ve všech okruzích tím, že listiny byly opatřovány indorzáty a signaturami, z některých okruhů známe doklady už také o existenci kopiářů. Takřka nic se nám však, bohužel, z těchto kopiářů nedochovalo. Třeba dodat, že tato zdánlivá nepéče o ně musí se vysvětlit tak, že častým užíváním došlo k jejich opotřebování a pak k nahrazení kopiáři mladšími.

4. Po linii vydavatelské jsme zhruba od pol. 13. stol. u nižších světských feudálů svědky pozoruhodného narůstání počtu listin na jejich jméno vydaných. Je to důsledek především toho, že se šlechtici během 13. stol. takřka úplně vymanili z moci panovníkovy a dosáhli volné dispozice se svým majetkem obmezené jen, když šlo o vyslovené odúmrťi, či o převod velkého majetku do rukou církve. Dál je to důsledek skutečností, že si značná část šlechticů (a dokonce i některé šlechtičny) opatřila listinné pečeti, do třetice pak důsledek toho, že vznikly šlechtické úřední instituce (cúdy), ochotné dosvědčovat pečetěmi svých představitelů, úředníků prohlášení právních činů na cúdě, ať už byla zlistiněna na jméno příslušných prohlašovatelů, či úředníků samých.

Po linii příjemecké lze stále mluvit o jisté stagnaci, přitom ještě některé písemnosti zní na jméno světského feudála jen fiktivně, jejich skutečným příjemcem byl některý z feudálů duchovních. Početně nejsilněji zastoupen mezi vydavateli listin pro světské feudály je český panovník, jde tu především o listiny výslužní, jejichž počet ovšem ani zdaleka

neodpovídá počtu existujících výsluh. Větší počet takových listin se nám dochoval teprve od Václava III. Zčásti je to nesporně následek nátlaku, který šlechtici na panovníka činili, jak víme dobře odjinud (viz Kronika zbraslavská). Celkový obraz je tu však do značné míry zkreslen tím, že musíme počítat, pokud jde o listiny pro šlechtice vůbec, s větším procentem ztrát než u feudálů duchovních. Třeba však výslovně dodat, že tyto ztráty nemohly být zdaleka tak velké, jak by se zdálo na základě dokladů dochovaných v našich formulářových sbírkách, kde panovnické listiny pro světské feudály početně zaujímají jasně první místo.

Šlechtické listiny máme: pro panovníka (viz v části 1.), pro biskupa, resp. nižší duchovní feudály, pro města a jejich obyvatele, konkrétně především pro různé podnikatele (emfyteutické smlouvy). Výslovně třeba dodat, že pouze jedenkrát (a tedy zcela výjimečně) až na počátku 14. stol. se setkáme s listinou světského feudála pro jiného světského feudála (netištěná listina Oldřicha z Boskovic z r. 1300). Jsme tu u jednoho z nejcharakterističtějších důsledků negativního poměru českého šlechtice k listině, o němž jsme slyšeli ostatně již výše.

Pokud jde o povahu listin o právních pořizováních šlechtických, musíme ozlišovat:

a) Listiny o vlastních jejich právních pořizováních pod autoritou jejich pečeti. Nejstarším příkladem takové listiny u nás je listina Vítka Prčic pro klášter milevský z r. 1220 (CDB II, č. 208). Teprve od doby Přemysla II. začíná počet listin tohoto typu narůstat. Jednotlivé starší z nich je třeba vážit velmi opatrně a počítat s možností padělků. Svým diplomatickým původem se tu zásadně od sebe liší listiny šlechticů největších od ostatních (tedy šlechticů menších). Jen prvé z nich vznikly zpravidla vlastními šlechtickými zařízeními kancelářskými, která lze zjistit nejdříve u Vítkovců a u pánů z Lichtenburka; listiny nižších šlechticů zpravidla vznikaly přičiněním nižších duchovních feudálů, pokud byli jejich příjemci. V listinách pro obyvatele měst přicházejí v úvahu hypoteticky i ostatní písaři, diplomaticky se však vzhledem k stavu materiálu nedají prokázat. Někteří notáři velkých šlechticů jsou známi z listin dokonce jménem. Situace je tu potud jednoduchá, že bývají přímo jmenováni v dpm. formulaci. Tito písaři svou povinností zasahují namnoze také do sféry administrativně hospodářské. Z jednoho dokladu (u Rožmberků) víme, že nebyli vesměs příslušníky nižších duchovních feudálů. Monopol církve na kancelář je tedy nejdříve tu u nás prolamován. Listiny velkých šlechticů vnějškově napodobují listiny panovnické. Projevuje se to zčásti také na úpravě šlechtických pečeti: zatímco pečeti nižších šlechticů jsou malého formátu a vzhledem své heraldické výzdobě obrazové mají štítovitý tvar, pečeti velkých šlechticů jsou častěji kulaté a nejhonosnější z nich jízdecké; na jejich dorsu objevují sekrety.

b) Drobní šlechtici a šlechtičny v zřejmé snaze dodat svým listinám větší důvěryhodnosti, dali své listiny opatřit také pečetěmi osob, požívajících vyšší autority. Nejcharakterističtější jsou tu listiny, jež ověřili svou pečetí úředníci zeměpanských cúd.

c) Byly i případy, kdy úředníci zeměpanských cúd (jedné nebo více) svým jménem a pod svými pečetěmi listinně dosvědčovali, že k jistému právnímu činu šlechticovu na cúdě došlo. Takové případy máme doloženy od úředníků všech cúd moravských. Jejich diplomatickým rozbořem se přesvědčíme, že na příslušné listiny úředníci sice dali své pečeti, ale cúda jako celek neměla s nimi nic společného. Konkrétně ani v jediném případě nelze dokázat, že by je byli stylizovali písaři, jež měly cúdy k dispozici; naopak v řadě případů je prokazatelný vznik takových listin u jejich příjemců, totiž u nižších duchovních feudálů.

Zmínkou o provinciálních cúdách a písařích octli jsme se ještě také u otázky jednak listin provinciálních cúd jako celku, jednak vzniku úředních knih u těchto cúd vedených, zejména pak těch, které se vyvinuly u nej přednějších z nich, cúdy pražské, přetvořené v zemský soud český, tedy českých desk zemských. V celé naší diplomatické látce máme doloženu v jediném případě listinu provinciální cúdy jako celku; jde o listinu úředníků pražských, vydanou ve formě mandátu, adresovaného úředníkům plzeňským ve prospěch kláštera chotěšovského r. 1284 (Reg II, č. 1315). Na rozdíl od listin, vydávaných úředníky jednotlivě, je tato zajímavá písemnost ověřena pečetí pražských úředníků jako celku, která vzhledem k jejich postavení má povahu pečeti zemské. Budiž dodáno, že této pečeti, jejíž typář dokonce byl donedávna ještě zachován, se pak u zemského soudu velmi dlouho užívalo k pečetění písemností. Je příznačné, že chotěšovská písemnost, ač se prezentuje jako součást běžné korespondence tehdejšího zemského soudu, se konkrétně netýká převodů nemovitostí. Vysvětlíme to tím, že pro tyto záležitosti se vžila u zemského soudu (stejně jako u cúd venkovských) jiná forma, forma zápisů do úředních knih. Za nejstarší bezpečný doklad existence takových knih, vedených při soudě zemském, je nepochybně třeba považovat soudobý, nebo o něco mladší výpis z desk, hlásící se do r. 1287 (Reg II, č. 1409) o směně nemovitostí mezi Ojířem z Lomnice a klášterem valdsaským prohlášené před zemským soudem.

Negativní vztah šlechticů k listině má svůj odlesk také v dějinách jejich archívů. Stručně je možno říci, že vývoj archívů je spjat s vývojem zařízení povahy kancelářské. To znamená, že jen u největších našich šlechticů 13. stol. můžeme počítat s počátky jejich archívu. Některé známky nasvědčují však tomu, že v některých případech i menší šlechtic shledal vhodným uložit si některou svou listinu a obrátit se v této věci na sobě blízkého feudála duchovního.

5. Města a jejich obyvatelé, s nimiž svým třídním příslušenstvím splývají venkovští rychtáři, zaujímají v poměru k listině místo, které není ani důsledně negativní ani pozitivní. Ve vztahu k listině mají tedy něco společného s feudály duchovními, něco se světskými. Vlastní venkovský lid přichází s listinou teprve do styku.

Máme jen velmi málo listin městem vydaných v jeho záležitostech jako celku. Víc je listin, jež města vydávají o právních činech obyvatelů měst. Tyto listiny jsou už vzhledem k obmezenému dispozičnímu právu měšťana s majetkem po celé naše období častěji zlistiňovány nikoli na jeho jméno, nýbrž na jméno těch osob, jimiž dispoziční právo měšťanovo bylo obmezeno. Jsou dále zlistiňovány, jak již řečeno, ve formě dosvědčení na jméno příslušného města. Teprve od 2. poloviny 13. stol. také začíná vlastní listina měšťanova, která je buď ověřena pečeti městskou, nebo (pokud měšťan pečeť má), jeho pečeti vlastní. Tu jde vesměs o příslušníky nejbohatší vrstvy městské, především o podnikatele horní. S obyvateli vesnic se setkáme v celé naší látce jen jednou jako s vydavatelem či spoluvydavatelem listiny. Jde o výše již uvedenou emfyteutickou smlouvu poddaných ze dvou vesnic s jejich vrchností - klášterem vilémovským. Víme již, že listina má formu chyrografu, třeba jen dodat, že za vesničany, kteří pečeť neměli, stvrdilo listinu nejbližší královské město, totiž Čáslav.

Města a jejich obyvatelé jsou zhruba od pol. 13. stol. v počtu stále stoupajícím příjemci listin. Příjím, skutečným a trvalým příjemcem byli však jen tam, kde se mezi ně a vydavatele nestaví duchovní feudál, jehož zájem je tu tangován, nebo nejde-li o příslušníky měst, vstupující do smluvního (lokátorského) poměru k duchovnímu feudálovi. V těchto dvou případech dochází leckdy také k dodatečnému stažení listiny do archivu interresovaného duchovního feudála. Listin přímo adresovaných obyvatelům vesnic máme jen několik málo (nejstarší komínská z r. 1257) a jsou ovšem dokumenty nesmírně zajímavými.

Příjemci listin vydaných jménem města či jeho obyvatelů jsou především nižší duchovní feudálové. Vůbec neexistují listiny měst či měšťanů ani pro panovníka ani pro šlechtice, existují zato - a to poměrně ve značném počtu - listiny, které vydal obyvatel města pro jiného obyvatele městského.

Ve městech vznikají a jsou psány i stylizovány vesměs jen listiny vydané městem v jeho záležitostech jako celku, v záležitostech jednotlivých měšťanů a listiny těchto měšťanů. Nevznikají tu patrně vůbec listiny pro město či jeho obyvatele, zejména pak nikoli takové listiny panovnícké. To znamená: vznikne-li u kterékoliv z těchto listin podezření, že byla stylizována či napsána v kanovnícké kanceláři, rovná se to pode-

zření, že je falešná. Listiny města a v záležitostech měšťanů nevznikají ve městech zdaleka výlučně. Je-li příjemcem duchovní feudál, častěji přebírá vyhotovení listiny on.

V nemalém počtu našich měst se vyvinula během 13. stol. diplomatická zařízení, jejichž nástrojem je městský notář. Tato zařízení vznikla nejdříve a nejvíce se také rozvinula ve městech bohatých (především horních) i politicky významných (Jihlava, Brno, Praha, Litoměřice, Most atd.) Do jisté míry lze počítat ve městech, která byla sídlem zeměpanských cúd, se splýváním diplomatických zařízení města a zeměpanské cudy. Ve městech poddanských docházelo k splývání diplomatických zařízení města s těmi, která si pán vytvořil k výkonu správy. Úkolem městského notáře nebylo jen vyhotovování listin. Vedl různé zápisy účetní i správní povahy (pozůstalosti, seznamy psanců). Ještě ve 13. stol. je možno aspoň v některých městech (Praha, Brno) počítat také s tím, že byly založeny zprvu zcela jednoduché městské knihy, které byly k dispozici také k zapisování právních činů měšťanských před městskými úřady prohlášených.

Od r. 1247, kdy máme dochovánu u nás první pečeť městskou (Brno), roste počet městských pečetí tak, že koncem 13. stol. mají nepochybně své pečeti už všechna města královská a některá z poddanských. Pečetí obyvatel měst jsou zatím doloženy jen v malém počtu. Pečetí městských se neuvádí jen k pečetění příslušných listin městských či v záležitostech měšťanských vydaných. Z různých podnětů se objevují městské pečeti i na listinách, záležitostech městských vůbec se netýkajících, buď k dosvědčení toho, jakou mělo město na příslušném jednání účast, nebo k bezpečnějšímu zaručení příslušného právního činu. Městská pečeť sloužila také jako prostředek uzavírací, např. při pozůstalostním řízení či k pověření původu zboží.

Stav dochovaného materiálu dosvědčuje, že si ve významnějších našich městech měšťané již ve 13. stol. zřídili také prostředky k uchování svých písemností, tedy městský archiv. Různými katastrofami, které města častěji postihovaly, si musíme především vysvětlit skutečnost, že archivy městské nejsou pro naše období zdaleka tak úplné jako archivy feudálů církevních. Některé přímé doklady naznačují také, že měšťané si přece jen v plné míře neuvědomovali, jaký význam pro ně listina má. (Otištěno bylo v SPPFBU C 11 1964, str. 51.)

Bibliografická příloha

Výčet prací, který podáváme, nemá povahu soupisu edic pramenů, tím méně literatury. Omezujeme se jen na edice základní povahy, z literatury uvádíme jen práce, jež čtenáři přímo doporučujeme, aby se s nimi seznámil; jen tak totiž postihne lépe náš výklad a získá možnost do problémů proniknout hlouběji. Práce řadíme v pořádku korespondujícím s naším výkladem. Každou práci uvádíme jen jednou; abychom označili ty, které se týkají i dalších partii našeho výkladu, užíváme u příslušných prací podle šíře jejich zaměření jedné nebo dvou hvězdiček.

P r a m e n y:

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae: Tomus I. (805 - 1197) edidit G. F r i e d r i c h, Praegae 1904 - 1907. Tomus II. (1197 - 1230) edidit G. F r i e d r i c h, Praegae 1912. Tomus III/1- (1230 - 1238) edidit G. F r i e d r i c h, Praegae 1942. Tomus III/2 - (1238 - 1240) edidit G. F r i e d r i c h et Z d. K r i s t e n, Praegae 1963. Tomus IV./1. (1240 - 1253) ediderunt J. Š e b á n e k et S. D u š k o v á, Praegae 1962, IV./2. Praegae 1965. Srov. J. Š e b á n e k, Le nouveau "Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae". Le Moyen Age 1964, str. 285 - 301.

Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae: Tomus III. - V. (1241 - 1306) edidit A. B o č e k (J. C h y t i l), 1841 - 1850. J. Š e b á n e k - S. D u š k o v á, Kritický komentář k Moravskému diplomatáři (zpracování látky z III. svazku), Praha 1952.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Pars II. (1253 - 1310) edidit J. E m l e r, Praegae 1882. Partis IV. Additamenta, edidit J. E m l e r, Praegae 1892.

Acta regum Bohemiae selecta phototypice expressa, I. - III., edidit G. F r i e d r i c h (1908 - 1935).

L i t e r a t u r a:

++J. Š e b á n e k, Das Verhältnis zur Urkunde als methodischer Faktor der diplomatischen Arbeit. SPFFBU, C6, str. 5 - 19. - V. H r u b ý, Původní hranice biskupství pražského a hranice říše české v 10. století. ČMM 50, str. 85 - 154. - B. K r z e m i e ň s k a, D. T ř e š t í k, O dokumencie praskim z roku 1086. Commentationes V, str. 79 - 88. - G. F r i e d r i c h, O privilegiu papeže Jana XV., daném r. 993 klášteru břevnovskému. ČČH XI, str. 12 - 21. - T ý ž, O dvou nejstarších listinách kláštera rajhradského, Sborník Gollův, 1906, str. 72 - 80. - +V. H r u b ý, Falsa Břevnovská. ČČH XXVI, str. 94 - 126. - J. Š e b á n e k, K otázce břevnovských fals. SPFFBU, str. 261 - 284. -

G. F r i e d r i c h, O zakládací listině kapituly Litoměřické. Rozpravy Čes. akademie IX, 2, str. 1 - 27. - T ý ž, Ještě o zakládací listině kapituly Litoměřické. ČCH VIII, str. 166 - 172. - Zd. K r i s t e n, Pamětní záznam o založení a obvěnění kapituly litoměřické. Acta UPO, Historica II, str. 69 - 97. - +V. H r u b ý, Tři studie k české diplomatice. Z rukopisu připravil J. Š e b á n e k. Brno 1936. Stran 185. - + Zd. F i a l a, K počátkům listin a panovnické kanceláře v Čechách. Hist. sb. ČSAV I, str. 27 - 45. - J. P r a ž á k, Ke kritice českých aktů XII. stol. Sbor. arch. prací VIII/1, str. 130 - 151. - T ý ž, Nejstarší listina pražského kostela. Sbor. arch. prací X/1, str. 215 - 229. - M. F l o d r, Skriptorium olomoucké. Brno 1960, stran 300. - ++ J. Š e b á n e k, Moderní padělký v moravském diplomatáři Bočkově do r. 1306. ČMM IX, str. 27 - 84, 455 - 499. - H. Z a t s c h e k, Ein deutsches Vorbild für die mährische Urkundenschrift. ZSDG 2, str. 176 - 182. - K listině CDB I, č. 158 viz níže Š e b á n e k, práce o 05. - H. Z a t s c h e k, Die Bedeutung der Deutschen in der Kanzlei der Přemysliden. Germanoslavica 2, str. 196 - 220. - T ý ž, Zur Geschichte der böhmischen Hofkapelle bis 1306 (k tomu srv. ČMM 65, str. 214 - 217). - M. P a v l í k o v á, O oltářních autentikách biskupa Daniela I. VKČSN, 1953, II, str. 21.- +Zd. F i a l a, K otázce funkce našich listin do konce 12. stol. SPPFBUC 7, str. 5 - 34. - J. Č a r e k, O pečetěch českých knížat a králů z rodu Přemyslova. Praha 1934. Stran 56. - V. V a š k ů, Příspěvek k otázce svatováclavské pečeti. SPPFBUC 5, str. 26 - 39. - V. H r u b ý, K otázce vzniku města pražského. Českou minulostí, str. 77 - 95. - V. V o j t í š e k, O privilegiu knížete Soběslava pro pražské Němce a jeho konfirmacích. Přetisk ve Výboru 1953, str. 311 - 322. - J. P r a ž á k, Diplomatické poznámky k litomyšlské listině krále Vladislava I. Sborník na paměť 700 let založení města, str. 9 - 32. - ++J. Š e b á n e k - S. D u š k o v á, Česká listina z doby Přemyslovské 1,2. Sborník arch. prací VI/1, str. 136 - 211. - J. Š e b á n e k, K otázce studia a vydávání diplomatických sílesíak. Sl. sb. 48, str. 1 - 16 (Listiny johanitské). - V. N o v o t n ý, Začátky kláštera kladrubského a jeho nejstarší listiny. Rozpr. Čes. Akademie 1932. Stran 50. - ++S. D u š k o v á, Listiny kladrubské. SPPFBUC II, str. 285 - 307. - Zd. K r i s t e n, Pamětní záznamy kostela olomouckého a kláštera louckého. Acta UP - Historica III - 1962, str. 183 - 195. - R. N o v ý, Listiny pražských biskupů IX. - XIV. století. Acta universitatis Carolinae. Praha 1960. Stran 165. - +J. Š e b á n e k - S. D u š k o v á, Panovnická a biskupská listina v českém státě doby Václava I. Rozpravy ČSAV 71, seš. 4, 1961. Stran 126. - + T í ž, Listina v českém státě doby Václava I. (u nižších feudálů a u měst). Rozpravy ČSAV, 73, seš. 10, 1963. Stran 154. - S. D u š k o v á, Dva zvláštní případy konfirmačních listin Václava II., Počátky kanceláře Václava I. Rozpravy ČSAV, 69, seš. 9, str. 57 - 109. - +J. Š e b á n e k, Notář Otakar 5 a nejstarší listiny oslavanské a velehradské. ČMM LXVII, str.

222 - 290. - T ý ž, Kdo byl notář Otakar 5. Rozpravy ČSAV, 69, seš. 9, str. 3 - 39. - +T ý ž, Po stopách díla notáře Heřmana. ČMM LXVIII, str. 194 - 243. - S. D u š k o v á, "Confectum per manum" v listinách Václava I. SPFFBU C 5, str. 40 - 59. - +Zd. F i a l a, Panovnické listiny, kancelář a zemský soud za Přemysla II. Sborník arch. prací I/1, str. 167 - 294. - J. P r a ž á k, Kladské dějiny. Zápisky katedry čsl. dějin VII. 1963, str. 21 - 38. - J. Š e b á n e k, Zum österreichischen Urkundenwesen Ottokars II. in den Jahren 1251 - 1253. MIÖG LXXII, str. 110 - 121. - Š e b á n e k J. - D u š k o v á S., Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen. Archiv für Diplomatik 14 (1968), s. 302 - 422, 15 (1969), s. 251 - 427. - J. B. N o v á k, Henricus Italicus und Henricus de Isernia. MIÖG 20, str. 253 - 275. - A. P e t r o v, Henrici Italicus Libri formarum e tabulario Otacari II. Bohemorum regis quatenus rerum fontibus aperiendis possint inservire, Petrohrad 1907, str. 192. - +V. H r u b ý, Jindřich Vlach z Isernie a počátky městských knih pražských i desk zemských. Čas. Arch. školy I, str. 142 - 166. - D. T ř e š t í k, Formularze czeski XIII. wieku. Commentationes VII. 1962, str. 43 - 56. - S. D u š k o v á, Kdo byl notář Jindřich. SPFFBU C 7, str. 59 - 74. - J. Š e b á n e k, Čeští notáři na cestě Václava II. za polskou korunou. Commentationes IV, str. 75 - 84. - Vlad. V a š k ů, K otázce individuálního stylu v listinách Václava II. a Václava III. SPFFBU C 7, str. 75 - 94. - A. H a a s, Česká královská kancelář za Jindřicha Koruntanského. Zprávy českého zemského archivu IX, str. 65 - 102. - J. B. N o v á k, Kritika listáře královny Kunhuty. Sbor. Gollův, str. 124 - 152. - G. F r i e d r i c h, O kanceláři a listinách markrabí moravských Vladislava a Přemysla (1198 - 1239). Věstník K. Č. S. N. IX, str. 1 - 43. - J. Š e b á n e k, K otázce slovenik v českém diplomatáři. Hist. štúdie II, str. 242 - 258. - J. Š e b á n e k, Studie o kanceláři Dětricha, biskupa olomouckého 1281 - 1302. ČMM L, str. 171 - 275. - +J. Š e b á n e k, Kapitoly z české diplomatiky. ČMM LXVI, str. 28 - 97. - J. B. N o v á k, Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně 1276 - 1296. - Hist. archiv Čes. akad. 22, stran 248. - R. N o v ý, Nejstarší český urbář z let 1283 - 1284. ČSČH 1960, str. 210 - 227. - T ý ž, Pečeti pražských a olomouckých biskupů. Sbor arch. prací X/1, str. 181 - 229. - B. K u b í č k o v á, K počátkům pražského oficialátu. Praha 1925. Stran 91. - S. D u š k o v á, Listiny rudíkovské. ČMM LXVIII, str. 244 - 282. - J. Š e b á n e k, Ein falset interpretiertes Přemyslidschriftstück für das Stift St. Florian in Oberösterreich. SPFFBU C 11, str. 73 - 89. - T ý ž, Listiny přímětické a jiné naše listiny na patronátní práva doby Přemyslovské. SPFFBU C 3, str. 79 - 102. - T ý ž, Listina města Brna z r. 1252 pro klášter herburský v Brně a její pravost. Šimákův sbor. str. 54 - 71. - S. D u š k o v á, Velehradský falzátor z pol. 13. stol. ČMM LXVII, str. 291 - 307. - T á ž, K otázce kolonizace na Příborsku ve 13. století. Slezský sborník 59, str. 337 - 345. - J. P r a ž á k,

Břevnovská deperdita z doby Přemyslovské. SFFFBU C 7, str. 109 - 123. -
S. D u š k o v á, Naše listiny z doby Přemyslovské pro nižší světské
feudály a otázka šlechtických archívů. SFFFBU C 3, str. 56 - 78. -
J. Š e b á n e k - S. D u š k o v á, Česká listina doby Přemyslovské.
III. - J. Š e b á n e k, Listina měst a jejich obyvatel. Sbor. archiv.
prací VI/2, str. 99 - 160. - T ý ž, Vizovická listina Smila ze Strělek
z r. 1261 jako historický pramen především k otázce osídlení na Valašsku.
Sborník Valašsko III. Vsetín 1956-61, str. 11 + 2 obr. příl. - T ý ž,
Tři nejstarší doklady o Vsetíně. Listiny z konce 13. a počátku 14. stole-
tí. SFFFBU C 8, str. 77 - 93. T ý ž, Město Ústí nad Labem v listině
z r. 1249. ČSČH 9, str. 880 - 889. - T ý ž, K otázce kupeckého domu
v Olomouci, Slezský sb. 61, str. 46 - 69. - J. M e z n í k, Jihlavské
privilegium a počátky města Jihlavy. Sbor. arch. prací IV/2, str. 4 / 28.
- J. Š e b á n e k, Ještě k otázce jihlavské listiny. Numismat. sborník
ČSAV 1962, str. 125 - 142. - T ý ž, Uničovská listina z r. 1223. Čas.
spol. př. st. č. LX, str. 1 - 15. - V. V o j t í š e k, O pečetech a
erbecích měst pražských a jiných českých. Praha 1928. Stran 255.

ČESKÁ PANOVNICKÁ KANCELÁŘ A LISTINA V LETECH 1310 - 1526I. Lucemburské období 1310 - 1439

A - Kancelář

Po vyhnání Jindřicha Korutanského z Čech a po nástupu Jana Lucemburského v prosinci 1310 (korunován 2. února 1311) bylo zřejmé, že panovnickou kancelář Janovu bude třeba budovat v zásadě na nových základech. Už proto, že Jan byl synem současného římského krále, poučeného vyspělejšími poměry západními, musila jeho kancelář být od počátku institucí postavenou na pevných základech, tím spíše, že doba sama vznik a rozvoj kancelářů a větší rozšíření písemného pořizení stále více vynucovala. Protože pak čelným rádcem mladého krále byl moravský arcibiskup Petr z Aspeltu, za Václava II. vedoucí osobností kanceláře přemyslovské, bylo také nepochybné, že hned od počátku bude v kanceláři zaručen řád i - pokud možno - určitá kontinuita se starším domácím vývojem.

První listiny v českých záležitostech vydával Janův otec Jindřich VII. - od července 1310 (RBM II. č. 2221) - ale ještě téhož roku vyšly i první písemnosti čtrnáctiletého Jana. Zpočátku se netýkaly poměrů českých, nýbrž římských (RBM II. č. 2238); Jan byl totiž po dobu Jindřichovy nepřítomnosti říšským vikářem. Ale již 30. listopadu 1310 (RBM II. č. 2241) je dosvědčena Janova listina v české záležitosti, ověřená - Jan neměl zřejmě ještě vlastní pečeť - pečeti jeho úředních rádců, v prosinci je pak doložena Janova sekretní pečeť. Protože od té doby jsou Janovy listiny dosvědčeny průběžně, není pochyb, že jeho kancelář se konstitovala ještě na sklonku r. 1310. Je-li z politické situace té doby zřejmé, že čelná místa většinou - zejména zpočátku - obsadili členové Janova doprovodu, je na druhé straně prokázáno, že do práce byl aspoň částečně zapojen personál kancelářů Janových předchůdců.

Struktura kanceláře v mnohém navazovala na starší vzory, především pokud šlo o úřednickou hierarchii. Nominálně byl v čele probošt vyšehradský s titulem "cancellarius regni Bohemie", jenž ve výjimečných případech se stával i skutečným vedoucím kanceláře (to tehdy, když právě činností kancelářskou si vysloužil prebendu vyšehradskou). Jinak byl v čele kancléř ivorský ("regis" nebo "aule regie"), případně některý z protonotářů, kteří

se již zřetelněji vydělují ze skupiny ostatního konceptního úřednictva. Pod ním pak přichází větší počet nižších, převážně bezejmenných a poměrně často fluktujících úředníků - písařů, ingrossátorů, vesměs ještě duchovního stavu. Termín "secretarius", jenž se tehdy již poměrně často vyskytuje, nemá specifický význam tajného - osobního úředníka krále; náplň takového postavení je nutno zkoumat konkrétně u každého jednotlivce. Může jít i o osoby stojící mimo kancelář, jak je to patrné i u Janových nástupců.

Ale v Janově kanceláři dochází od počátku i k závažným novotám, ukazujícím na souvislost s vyvinutějšími poměry západními. Je to především instituce register, jež je (z náhodně dochovaného zlomku) prokázána již k r. 1312, což dovoluje závěr, že byla nepochybně založena již na samém počátku existence kanceláře. Nešlo zřejmě - aspoň ne z počátku - o obecná registra kancelářská, nýbrž především o pomůcku, evidující věci povahy fiskální - komorní. V kanceláři tak vzniklo komorní registrum, jež s vynecháním stereotypních formulí evidovalo příslušný materiál pro panovníka nejdůležitější, jenž byl po menších skupinách do register zapisován, nepochybně podle konceptů. Pomůcka jednou zavedená se udržela zřejmě po celou existenci Janovy vlády, i když se značnými mezerami a s menším uplatněním, než se zprvu očekávalo, hlavně díky častým a dlouhým panovníkovým cestám do zahraničí. Časté spory v těchto záležitostech a rozpory v panovníkových úpisech tomu nasvědčují.

Dějiny kanceláře Janovy jsou pak v dalších letech jeho vlády do značné míry odrazem jeho činnosti politické. Protože kancelář panovníka doprovázela na většině jeho cest, měla jako ústřední orgán často malou důležitost, neboť nezřídka ztrácela i na dlouhé měsíce kontinuitu s českým prostředím. Odraz toho lze pozorovat i v internacionalismu jejího složení; vedle českých a německých úředníků zde přichází i řada úředníků francouzských.

K změnám v kanceláři došlo v polovině dvacátých let, kdy se především objevuje nový typ velké panovnícké pečeti. K tomu průběhem dalších let přistupují některá zdokonalení kancelářské praxe, především zpočátku sporadicky se objevující kancelářské poznámky. Chronologicky nejstarším typem je mandační nebo relační poznámka, ohlašující, kdo vydal, resp. zprostředkoval příkaz kanceláři k vyhotovení listiny. Tato poznámka, dosavadní literaturou nazývaná nejrůznějšími způsoby, nejčastěji mlhavě jako kancelářská, prodělala po počátečním kolísání určitý vývoj v tom smyslu, že od doby Karlovy uvádí zpravidla i autora konceptu a lze jí proto podle jejích dvou částí - zvat relačně (je-li jmenován sám král tedy mandačně) - konceptní. Je-li první listina Janova s touto poznámkou z r. 1331 (CIM II. č. 158), neznamená to, že by se tato novota hned vžila. S další obdobnou poznámkou se totiž setkáváme až po čtyřech letech, a to v listině mladého markraběte moravského Karla (CIM II. č. 173), jenž nepochybně v této funkci měl svou kancelář

již od počátku, byť jistě v podstatě menším rozsahu než byla kancelář jeho otce. Přesto je však třeba zmínit se o ní na tomto místě, neboť v době Janovy nepřítomnosti se Karel snažil - aspoň v určitých případech - svou kancelář kancelář otcovu nahradit. Proto také nepřekvapuje, spatřujeme-li v jejím čele kancléře a známe-li jménem řadu úředníků. Ale nejen to; v řadě listin Janových jsou klausule o spoluúčasti Karlově, jenž měl značný vliv i v královské kanceláři samotné.

Ke konci vlády Janovy byla ve Vratislavi zřízena samostatná kancelář tamního zemského hejtmanství, která vydávala listiny jménem krále a v jejím čele stál samostatný kancléř a jež přetrvala i do dob jeho nástupců.

Z doby panování Janova jsou však vedle listin a listů dochovány i jiné, méně bezprostřední prameny - formulářové sbírky. Zatímco v přemyslovske kanceláři tato díla nabyła značného rozšíření, za Jana je na jejich výskyt nutno čekat až na konec jeho vlády. Je to pochopitelné i z vnějších důvodů; sestavení formulářové sbírky je potřebí sice především osoby mající zájem o takovou práci, ale vedle toho i předpokladů objektivních, totiž určitého nahromadění možných předloh i značné konsolidovanosti kanceláře. Taková situace se vytvořila právě na konci vlády Janovy, kdy se v kanceláři projevoje i účast Karlova. Jde o dva soubory formulí; první je tzv. Summa Gebhardi v rukopisu pražské universitní knihovny, jež obsahuje mj. značný počet Janových, ale především Karlových písemností. Protože však současně lze v ní nalézt ještě větší množství listin městské proveniencie pražské (s několika výjimkami, jež nepadají na váhu, jde o písemnosti z let 1336 - 1345) protože všechny tyto listiny nelze podle obsahu převést na jediného jmeovatele, není možno vyřknout určitý soud. Přesto však většina textů je tématicky blízká problematice komorní, tedy úřadu královského podkomořího, čímž se možnost vzniku této sbírky v kanceláři královské stává poměrně pravěpodobnou. Je to konečně potvrzováno i další formulářovou sbírkou, kterou starší literatura kladla většinou v chronologii před "Summu", mladší do úobí těsně po ní. Je to "Codex epistolaris Johannis regis" dochovaný rovněž jediném, dnes ale ztraceném rukopisu vratislavském. Podle názorů novějších vznikla tato sbírka, čerpající z obdobných vydavatelských okruhů jako ředchozí, sice v kanceláři panovnické, nikoliv však již v Janově, nýbrž v kanceláři mladého Karla. Toto ovšem zůstává hypotézou, stejně jako je mnoho nejasných otázek i ve vztahu k jiným, méně významným a probádaným ukopisům formulářů té doby (viz např. rukopisy wilherinský, osecký a oba řeboňské).

Bezprostředním pokračovatelem Janovy kanceláře se stala kancelář jeho syna Karla, jenž v rozmezí necelých 7 týdnů se stal v r. 1346 nejdříve králem římským a pak i českým. Protože přímou vládu markrabskou vykonával na pravě až do r. 1349, je zřejmé, že jeho kancelář moravská se stala zákla-

dem kanceláře říšské a s ní vbrzku splynuvší kanceláře české. Spojení agendy tří významných kanceláří způsobilo, že již od počátku měla Karlova kancelář značně větší rozsah než kancelář jeho otce a nepochybně i větší než kancelář Ludvíka Bavora. Je pochopitelné, že Karel nenavazoval v ničem na kancelář Ludvíkovu (i když se s ní musil vyrovnat), ale stejně tak se zdá, že nenavázal a nezačlenil kancelář Janovu do své, nýbrž pouze převzal její písemnou pozůstalost. Spolupůsobila přitom zřejmě hlavně skutečnost, že Karlova a Janova kancelář v poslední době působily paralelně a že Karlova kancelář vznikla dřív, než Janova česká zanikla.

V úřednické hierarchii je Karlova kancelář poněkud bohatší - též díky četnějším pramenům - než Janova. V čele sice stojí kancléř králův jako dříve (i když zpočátku terminologie kolísá) a pod ním několik protonotářů a řada notářů, jimž jsou k dispozici úředníci nižšího postavení, vyhraňuje se však s větší určitostí skupina úředníků vyšších, konceptních. Proti pak stojí úředníci subalterní - užívání především k psaní čistopisů, konkrétnímu opisování register a jiným méně náročným pracem (ingrossatores, scriptores ap.) i když jednorázově se mohli podílet i na činnosti konceptní. K těmto v podstatě již dříve přicházejícím úředníkům přistupují především registrátoři, kteří nejsou sice doloženi, nepochybně však už za Jana sporadicky přicházejí. Pokud je chápeme jako úředníky pracující v registratuře vůbec, nutno je dělit na registrátory ve vlastním slova smyslu, radící se k vyššímu konceptnímu úřednictvu jako jeho nižší složka, a na ingrosátory registratury, kteří konali i jiné mechanické práce. Zatímco první prováděli zodpovědnější práce, jako kolace textů a ověřování originálů tzv. registrační poznámkou, druzí opisovali texty listin do svazků register podle příslušných předloh, obyčejně konceptů. Dále jsou to především korektoři, dosvědčení však jen v určitých dobách Karlovy vlády a na počátku samostatného panování jeho syna, kteří opravovali písemnosti, a sigilátoři, sporadicky dosvědčení již na konci panování Janova.

Vedle skutečných členů kanceláře měla spojená kancelář Karlova ještě 4 čestné představené. Ke třem arcikancléřům přistupuje kancléř království českého - vyšehradský probošt. Tito všichni hodnostáři obdrželi ve 40. - 50. letech řadu slavnostních potvrzení práv spojených s jejich tituly. To však bylo (až na zcela nepatrné výjimky několika rekognicí mohučského arcibiskupa především v letech 1375-6) vše, čím se jejich souvislost s kanceláří projevila.

Dominující postavou pestré mezinárodní společnosti, kterou kancelář tvořila, byl její dlouholetý představený, kancléř Jan ze Středy, biskup litomyšlský a olomoucký (1353 - 1374, s malými přestávkami), známý humanista a organizátor kancelářské práce. Za něho došlo, především v době císařské korunovace Karlovy v r. 1355, ke kancelářské reformě, jež na dlouhou

dobu fixovala kancelářské zvyklosti i sloh listin. I když je v pramenech o jeho odchodu mnoho nejasného a nezřetelného, přesto je patrné, že v r. 1374 Jan upadl do Karlovy nemilosti a byl vzdalován od pražského dvora i práce v kanceláři. Jeho zásluhy však byly kvitovány tím, že v čelo kanceláře nebyl postaven jiný kancléř, nýbrž pouhý protonotář.

Byla-li Karlova kancelář jednotná, neznamená to, že by se v ní nemohly v některých dobách objevit náběhy k vytváření oddělení pro jednotlivé oblasti, především proto, že na nich byli někteří úředníci více zainteresováni. Tyto náznaky jsou však příliš sporadické, než aby bylo možno předpokládat, že nabyly trvalejší platnosti. Stejně tak lze jen zmínkou uvést, že v úzkém vztahu k dvorské kanceláři byly i jiné obdobné instituce. Tak především kancelář podkomořská (pokud ovšem nebyla přímou součástí dvorské kanceláře, jako za Jana), nebo kancelář dvorského říšského soudu, jež však měla samostatný personál, zvláštní pečeti i specifickou dikci listin. Vedle toho přicházejí nadále i písaři a představení nejrůznějších zařízení dvorských služeb, jako např. písaři kuchyně královské ap. Jiná byla situace s tzv. vedlejšími kancelářemi, které jménem panovníkovým vydávaly listiny pro některé přesně vymezené oblasti. Tak měl Karel na počátku své vlády samostatnou kancelář lucemburskou (zanikla s předáním přímé vlády bratru Karlovi Václavovi v r. 1353), od dob Janových fungovala kancelář vratislavská a vedle toho existovala i kancelář pro věno Karlovy druhé manželky Anny Falcké, pro Horní Falc se sídlem v Sulzbachu. Také manželky Karlovy měly své kanceláře; šlo však o úřady značně nesamostatné a malé důležitosti, s výjimkou kanceláře císařovny Alžběty (především po Karlově smrti). Naprosto samostatné postavení měla r. 1349 znovu založená markrabská kancelář moravská, vytvořená vedlejší větví rodu Lucemburského a existující do r. 1411, která především v období Joštově došla velkého rozmachu, jak pokud šlo o emisi písemností, tak i pokud šlo o její kulturní postavení (titulárním představeným tu byl probošt kostela olomouckého). Z jejích interních pomůcek se nedochovalo nic, listiny a listy mají obdobné formy jako písemnosti královské (relačně konceptní poznámky ale uvádějí skoro vesměs jen markraběte). Kancelář Prokopova byla nepochybně od Joštovy zcela oddělena.

Vlastní dvorská kancelář Karlova měla nepochybně již od počátku svá registra, přičemž není jisté, zda šlo pouze o registra komorní, či všeobecná. Registrační poznámky se začínají množit a jsou uchovány i zlomky originálních register. Chronologicky nejstarší je zlomek tzv. vídeňský z března a dubna 1348, považovaný někdy za české registrum komorní. S odstupem řady let jsou pak dochovány zlomky drážďanský a výmarský, pocházející z jedné knihy register hlavních, v nichž byly spojeny věci české i říšské a nebyl činěn ani rozdíl mezi různými jazyky, obsahem, formou a zpečetěním. Zlomky ty pocházejí z počátku roku 1359 (výmarský) a z přelomu let 1360 - 1361.

O registrech jdou pak už zprávy nepřetržitě, z nichž některé zdánlivě umožňovaly výklad, že někdy po r. 1361 došlo k reformě v jejich vedení v tom smyslu, že byly založeny dvě paralelní řady podle příjemců (říše, český stát). To však neodpovídá skutečnosti, neboť i za Václava jich bylo užíváno ve stejných formách a ke stejným účelům.

Zvýšení úřední agendy v Karlově kanceláři způsobilo, že bylo často užíváno formulářových sbírek. Základ daly sbírky cizí. Tak proslavená sbírka italského notáře Petra de Vineis, nebo sbírka s písemnostmi Janovými. Vbrzku ale vznikaly svody vlastního materiálu Karlova, jež samozřejmě měly větší konkrétní význam. Většina těchto sbírek je tak či onak spjata se jménem kancléře Jana ze Středy, jehož často až nabubřelý sloh se v nich projevuje (ne tedy pouze v jeho osobních listech). Nejrozšířenější z nich byla tzv. "Summa cancellariae", též zvaná "Cancellaria Caroli IV.", známá v neméně než 17 rukopisech a 5 redakcích. Vznik archetypu, jenž se nezachoval, bývá kladen do doby kolem r. 1360, ostatní redakce do dvou následujících desetiletí. Datum vzniku bude asi třeba posunout o několik let, nejspíš do poloviny 60. let. Až na poměrně málo výjimek jde vesměs buď o písemnosti Karla IV., nebo přímo Jana ze Středy; obsahově pak o nejrůznější druhy písemností: od listů až po privilegia. Pro písemnosti Karlovy sloužily za předlohy nepochybně jak koncepty, tak registra. Protože formulářové zvyklosti nejsou tu dovedeny do všech důsledků, získává se tu mnoho konkrétních údajů.

Druhou sbírkou, spojenou se jménem Jana ze Středy ještě úže, je tzv. svídnický formulář Janův, jenž - pocházejí nejspíše někdy z konce 50. let 14. stol. - je svým obsahem rozdílný od předcházejícího, i když proveniencí a důležitost je obdobná. Pro úplnost je třeba uvést i další sbírku Janovu "Cancellaria Johannis Noviforensis", obsahující hlavně Janovu osobní korespondenci převážně až z konce 70. let 14. století.

Poslední z velkých známých sbírek je konečně tzv. "Collectarius perpetuarum formarum" Jana z Gelnhausen, královského registrátora, později postupně úředníka olomouckého biskupa a písaře městského v Brně a Jihlavě. Toto dílo vzniklo v Brně někdy kolem r. 1380, téměř výlučně na základě Karlových register a obsahuje v první redakci (zvané moravské) přes 300 formulí. K druhé, mladší redakci (zvané rakouské a mající o několik desítek formulí méně), je přidán ještě teoretický výklad o způsobech sestavování písemností.

x x x

Karlův syn Václav IV. byl jako již dvouleté dítě korunován v r. 1363 za krále českého a také ještě za Karlova života zvolen a korunován (6. července 1376) za krále římského. Není proto divu, že jeho jménem byly vydávány listiny již od šedesátých let. Šlo však vesměs o jednotlivosti a teprve od poloviny r. 1376 přicházejí jeho písemnosti v souvislé řadě. Z tohoto vnějšího důvodu, ale i z řady dalších, lze genesi Václavovy kanceláře charakterizovat asi takto: listiny vydávané před dosažením hodnosti krále římského pocházejí vesměs z kanceláře jeho otce, kde na ně byla brána různá měřítka: na jedné straně byly chápány jako plnohodnotný produkt kancelářský, na druhé se v nich spatřovalo něco vedlejšího, neplnoprávného. To se pak odráží především v jejich vnějším uspořádání i ve způsobu, jak byly opatřovány kancelářskými poznámkami. Změna přichází až s volbou Václavovou římským králem (10. června 1376), kdy vzniká samostatná kancelář, vydávající pouze Václavovy písemnosti. Je ovšem pochopitelné, že to nebyla instituce nezávislá na kanceláři Karlově. Proto lze někdy jen s tíží rozlišovat úředníky obou kanceláří, kteří často přecházeli z jedné do druhé. Novou osobou byl však představený kanceláře - kancléř Jan z Jenštejna, zprvu biskup míšeňský. I když k stabilizaci kanceláře Václavovy dochází poměrně brzy, přesto je její činnosti až do smrti Karlovy jen doplňujícího charakteru. Teprve potom přebírá všechny funkce královské kanceláře v českých zemích i v říši a pochopitelně přibírá další úředníky (v tom i některé členy bývalé kanceláře Karlovy, i když tito většinou od dvora odcházejí).

Organizace kanceláře Václavovy byla v podstatě stejná jako za předchůdců, jen v tom snad je rozdíl, že počet úřednictva (hlavně vyššího) byl menší, i když agenda sama byla stále rozsáhlá. Větší efektivnosti práce bylo docíleno nepochybně intenzivnějším využitím jednotlivých kancelářských sil, i když i v této době lze pozorovat v činnosti jednotlivých úředníků různé přestávky. Ty byly způsobeny tím, že úředníci se věnovali svým soukromým záležitostem (především správě prebend, nebo sporům o ně), ale též tím, že byli panovníkem vysíláni na nejrůznější cesty, především diplomatického nebo politického charakteru. Vedle osob duchovních se koncem 14. století uplatňují v kanceláři stále osoby světské a situace dospívá až tak daleko, že v 10. letech 15. století stojí v čele úřadu dva světští protonotáři jako jediní vyšší úředníci. Ve vnějších dějinách kanceláře Václava IV. má důležitost několik dat. Zatímco r. 1383, kdy na čas Lucembursko přešlo pod příomou vládu Václavovu, neměl v ní větší odraz, přichází politická změna ve vedení kanceláře roku následujícího, kdy nástupce Jana z Jenštejna, bamberšský biskup Lambert, a protonotář Konrád z Geisenheimu jsou vystřídáni novými, králi bližšími osobami. V době králova zajetí v r. 1394 se kanceláře aspoň na krátký čas zmocnila panská jednota, jež z ní vydala pro své členy několik listin. Rok 1400 pak přinesl sesazením Václavovým s říšského trůnu podstatné omezení teritoriálního rozsahu kompetence samotné kanceláře, byť jinak k žádným strukturálním změnám s výjimkou postupného omezování počtu

úřednictva nevedl. Pozvednutím Ruprechta Falckého na říšský trůn se povýšila a rozšířila i jeho falcká kancelář, jež v té době začala vést soustavně též registra - oddělená pro věci rodové a říšské. Kancelář Václavova tak jí byla postupně vytlačována ze sféry říšských zájmů. Kanceláři Václavově v té době stál již od r. 1396 v čele jako kancléř Václav Králík z Buřenic, jenž za své služby získal mj. i proboštství vyšehradské a spojil tak kancléřství dvorské s titulem kancléře království.

Největší otřes byl kanceláři způsoben druhým zajetím Václavovým v letech 1402-3, kdy se kancelář na dlouhé měsíce prakticky rozpadla a úřednictvo se rozešlo. Zikmund, jenž se v tuto dobu pokoušel z titulu správce zemského vydávat listiny z ústřední moci, služeb této kanceláře nepoužíval. Teprve s útekem Václavovým z vězení na sklonku r. 1403 se začala nová výstavba kanceláře, na níž se vedle kancléře podílel z dřívějších vyšších úředníků především František z Jevíčka. Jinak se tu setkáváme s řadou nových jmen. Panovníkův zájem o činnost kanceláře, rekonstruovatelný především z četnosti bezprostředních příkazů k vydání listin, který již od počátku samostatné vlády upadal, se poněkud zvýšil v politicky vypjaté době přelomu let 1408-9, aby pak opět poklesl na minimum. Změnu nepřinesl ani rok 1411, kdy na Moravě zanikla samostatná markrabská vláda a tato země přešla do sféry kanceláře královské. Jen přechodně se zvětšil počet listin; pak už nastává definitivní sestup. Kancléř Králík se stále více odpoutává od kanceláře a dvora; jeho smrt v r. 1416 nebyla vůbec počítována a proto jeho úřad již nebyl znovu obsazen. Kancelář pak dožívá za vedení dvou významných laiků, Jana z Bamberku a Jana z Weilburku, původem Němců, kteří však srostli s českým prostředím. Koncem vlády kancelář, ač je v úpadku, plní správní a organizační povinnosti lépe než dříve. Vysvětlení tohoto paradoxu je asi v tom, že kancelář je v té době v podstatě fixována na jediné místo, takže měla pravidelnější styk s rozhodujícími činiteli.

Počátkem roku 1411 došlo ke změnám i v kanceláři říšské. Ruprechtovou smrtí se uvolnil trůn, na nějž byli zvoleni jednak markrabí moravský Jošt, jednak uherský král Zikmund. Brzká Joštova smrt (18. ledna 1411) způsobila, že kancelář Zikmundova se fakticky rázem ujala všech říšských povinností. Zikmund nebudoval kancelář od počátků; měl již řadu desetiletí zavedenu svou uherskou kancelář, jež se stala, byť doplněna, podkladem dalšího vývoje. Nově pak vznikají jednotlivé kancelářské produkty, jako např. říšská registra, jež byla vedena v jednotné řadě.

Václav převzal po svém otci i nejrůznější druhy kancelářských pomůcek, zejména registra. I když není zachován žádný jejich originální zlomek, nýbrž jen neúplný výpis z několikaletého období činnosti kanceláře (1398 - 1407), tzv. Codex Přemysleus z dvacátých let 15. stol., je patrné, že registra byla uspořádána stejným způsobem jako Karlova, byla jednotná po ce-

lou dobu Václavovy vlády a nenastalo v nich dělení ani podle formálních hledisek, jako to ostatně mj. dosvědčují marné pokusy Ruprechtovy (a později i Zikmundovy) o to, aby jim Václavova registra byla vydána nebo alespoň zapůjčena.

Podobně tomu bylo i s formuláři. Pro potřeby Václavovy kanceláře byly upraveny některé formulářové sbírky Karlovy, citované výše. Teprve průběhem času se k nim připojily nově vzniklé sbírky, čerpající již z materiálu Václavova. V současné době jsou známy tři: tzv. Cancellaria regis Venceslai IV., dochovaná v rkp. třeboňském a pražské kapituly, a dvě další sbírky, obsahově velmi úzce navzájem příbuzné, chované v rukopise Národního musea a v moderním opisu ze ztraceného rkp. v SA Brno. První z nich podává materiál převážně z 90. let 14. stol. a v té formě, v níž je dnes dochována, sloužila profesoru pražské právnické university Janu Kardinálu z Rejštejna jako pomůcka jednak rétorická, jednak i praktická. Byl totiž činný ve Václavových diplomatických službách. Jsou-li v této první sbírce v značné míře i listiny, liší se od obou sbírek zbývajících. Ty obsahují totiž převážně písemnosti povahy listové, případně mandáty a jejich vznik lze položit až do desátých let 15. stol. nepochybně přímo do samotné kanceláře.

Vedle dvorské kanceláře existovaly i za Václava ještě jiné kanceláře vydávající listiny jeho jménem; nejvyvinutější byla jeho kancelář říšského dvorského soudu (do r. 1400) a živou činnost lze pozorovat i určitý čas i kanceláře svídnické. Své úředníky měly i ostatní dvorské úřady a stejně i manželky Václavovy, i když s jejich písemnostmi se setkáváme poměrně zřídka.

Smrtí Václava IV. se kancelář rozpadla. Protože pak Zikmund měl zařízenou svou kancelář již mnoho let, Václavovy úředníky nepřevzal, tím spíše, že nebyl přijat za krále českého, a že jeho česká agenda měla jen velmi omezený rozsah. Nepochybně však převzal její písemnou pozůstalost, neví se však, v jakém rozsahu.

Po celou dobu husitských válek neměl český stát ústřední kancelář, když její potřeba byla v některých dobách pocítována. V takových případech - týkalo se to především sněmovní agendy - však byla k dispozici nejblíže kancelář Starého Města pražského (případně spojených měst pražských), která snadno takové úkoly zvládla. Kancelář Zikmunda Korybuta se nepochybně vůbec neprosadila, stejně jako Korybut sám.

Pokud jde o kancelář Zikmunda Lucemburského, byli v ní již od starších dob zaměstnáváni i čeští úředníci, šlo však o osoby, jež vyřizováním chemikálních záležitostí byly pověřovány - vzhledem k ostatním povinnostem -

jen sporadicky. Teprve v r. 1436, kdy byl Zikmund husitskými Čechami přijat za krále, musil vyhradit českým otázkám větší pozornost. To se nepochybně stalo ustavením samostatného oddělení pro české záležitosti v říšské kanceláři, jež bylo sice podřízeno kancléři (jímž byl tehdy Kašpar Šlik), mělo však nepochybně i samostatného protonotáře.

Přímým dokladem tohoto českého oddělení je existence samostatného českého registra z let 1436-7, které evidovalo písemnosti vydané pro země koruny české a to pokud šlo o kusy latinské a německé. Česky psané listiny v něm nepřicházejí, ač není pochybností, že se už vydávaly ve větší míře dříve. Lze proto oprávněně předpokládat, že bylo vedeno ještě registrum české, jehož zbytky jsou dochovány ve výpiscích a kde vedle češtiny se částečně uplatnila i latina. Pokud jde o formulářové sbírky znějící na jeho jméno, nedošla žádná výraznějšího rozšíření. Bylo to možné tím spíše, že sbírky z doby Karlovy přežily nejen do doby Václavovy, ale bylo jich běžně užíváno i za Zikmunda.

Smrt Zikmundova v prosinci 1437 nezpůsobila v činnosti kanceláře větší nejistoty, jednak proto, že Albrecht II. nastoupil velmi záhy a skoro současně se stal držitelem všech držav Zikmundových, dále pak proto, že vedení kanceláře zůstalo v rukou Kašpara Šlika. Za krátké vlády Albrechtovy se pokračovalo ve všech zvyklostech kanceláře jeho předchůdce. To se týká hlavně úřednického aparátu, jenž se stále více laicisuje. Kancelář se ještě zřetelněji než dříve mění z pouhého výkonného orgánu panovníkovy politiky v jejího aktivního činitele, především v nacionalistickém směru.

Jaké postavení zaujímal česká agenda v této kanceláři, nelze s určitostí říci; nejspíše se blížilo situaci na konci vlády Zikmundovy. To potvrzuje i skladba registratury. Vedle dochovaného říšského registra, jež obsahuje i řadu konceptů, bylo vedeno nepochybně i registrum české, a to zřejmě způsobem obdobným. Sestávalo ze dvou řad, z nichž první byla vedena celou dobu Albrechtovu, druhá byla zřejmě založena až ke konci jeho vlády. O jejím rozdělení nelze říci nic bližšího, neboť čeština se v Albrechtově kanceláři až na výjimky nevyskytovala.

Úřednictvo Zikmundovy kanceláře bylo z pochopitelných důvodů převážně německého původu, za Albrechta pak již zřejmě výlučně, i když zde historické oprávnění nebylo. Protože se Albrecht nemohl českým záležitostem věnovat, doba jeho vlády není v české diplomatice leč epizodou.

Smrtí Albrechtovou končí na dlouhou dobu jakákoliv souvislost české a říšské kanceláře a zatímco říšská kancelář po smrti Albrechtově začíná budovat na nových základech, česká kancelář v znovu vzniknuvším interregnu na 14 let vlastně opět mizí. V této době rozkladu ústřední moci se opět

nepocítuje nutnost takové instituce; pokud však se přece naskytla, uměli si zemští správcové vypomoci službami jiných.

Změna nastává na počátku 50. let, kdy se stále zřetelněji rýsuje kandidatura Ladislava Pohrobka. Tam však už začíná nová kapitola.

B - P í s e m n o s t i

Otázka rozdělení písemností panovnických přes svou důležitost nebyla vcelku dosud spolehlivě vyřešena a to především proto, že se tyto písemnosti vyvíjely nejen po stránce formální, nýbrž i obsahové a netvořily proto neměnný celek. Protože pak neexistovaly - nejen u nás, nýbrž v celé Evropě - kancelářské řády vlastně po celý středověk (ostatně tato otázka v nich stejně neměla výraznější postavení), hrála tu velkou úlohu osobní iniciativa a často i neznalost jednotlivých úředníků kanceláře spolu s různými náhodnými, dnes většinou nepostihnutelnými faktory.

Přesto lze v písemnostech lucemburských panovníků, jež budou probrány jako celek (protože Janova kancelář není dosud monograficky zpracována, týkají se další úvahy především písemností z kanceláří jeho nástupců; je to možné, protože mezi písemnostmi Janovými a jeho nástupců nebylo zásadních rozdílů), vidět v podstatě tři skupiny písemností. První tvoří *d i p l o m y* pod majestátní pečeti - přivěšenou, druhou *m a n d á t y* s pečeti přitištěnou ale neuzavírající, k níž inklinují i písemnosti s menší pečeti přivěšenou, a konečně *l i s t y*, které pečeť uzavírala. Třeba však říci, že přechody mezi těmito druhy (především oběma prvními) byly plynulé. Často mohla být písemnost skupiny první vydána ve vnějších formách skupiny druhé a opačně, nehledě na to, že plynulost byla i v použití vnějších znaků. Úlohu tu hrály totiž i otázka finančního rázu, někdy i okamžitá nedostupnost příslušného typáře pečeti aj.

V této době máme co dělat už namnoze ba posléze skorem výlučně s písemnostmi kancelářské provenience; pokud je některá nekancelářská, jde vždy o výjimku, již je třeba vysvětlit blíže, nebo o falsum. Zvláštním typem kancelářských písemností jsou tzv. membrány (předem zpečetěné nepopsané blankety), jež byly ve 14. stol. již nutným předpokladem operativnější ústřední správy větších celků teritoriálních a uplatnily se proto především v době personální unie českého státu s říší. Výčítky, kterým byl Václav IV. v říši již v současné době vystaven, jsou proto do značné míry neoprávněny a pramení z toho, že blankety byly především v ruce Václavových říšských úředníků českého původu, kteří byli často v napjatém vztahu k říšským osobám (např. Bořivoj ze Svinař). Protože tito úředníci byli

zpravidla doprovázení nějakým členem kanceláře, nedá se užití předem zpečetěné membrány vždy s jistotou určit. Nejdůležitějšími kritérii jsou tu formulace relačně konceptních poznámek, itinerářové nesrovnalosti nebo některé vnější znaky.

Zjištěním, že písemnosti jsou za Lucemburků namnoze kancelářské proveniencie, nemá být řečeno, že podíl příjemců na stylizaci listiny úplně mizí; nabývá jen jiných forem. Impuls k vydání listiny ústně přednesený a obsahující žádost o udělení určitých práv, vycházel jako dřív pravidelně od příjemce. Bral však na sebe také novou formu. Písemné petice, či petice zprostředkující osoby, to byly nové formy, na jejichž základě byly listiny i koncipovány. Je přitom pochopitelné, že schválené písemné žádosti byly často textově přejímány od petitora, nikoliv jen pokud jde o dispoziitivní část, nýbrž i v naracích, případně v arengách. Po vyřízení žádosti panovníkem v radě byla kancelář pověřena vypracováním čistopisu listiny. Toto pověření jí bylo dáno buď samotným panovníkem, nebo některou osobou k tomu kompetentní. Podle povahy věci byl buď nejdříve vyhotoven koncept příslušným vyšším úředníkem a po případné kontrole byl zpravidla koncept ingrosátorem přepsán na čisto. Ingrosátor měl však často i aktivní úlohu při zpracování listiny; nezřídka prováděl dataci písemností, jež zůstaly bez konceptů, nebo když koncept vznikl v jiné době. Byly-li brzy po sobě vydány různým příjemcům obdobné písemnosti, stačil zpravidla jen koncept jediný. Koncepty posléze sloužily za podklad zápisů do register. Originály písemností byly předávány adresátům, dlicím u dvora, přímo proti zaplacení stanovené taxy, ostatním pak prostřednictvím panovníkových posílů. Obdobný způsob přicházel i u ostatních druhů písemností, byl jen přizpůsoben jejich specifickým vlastnostem.

Protože soustavný výklad o vnějších znacích písemností by si vyžádal mnoho místa, omezíme se tu jen na nejstručnější charakteristiku obou složek. Na předním místě stojí ověřování písemností, prováděné vesměs zpečetěním, jež bylo podle závažnosti i slavnostnosti ceremoniálu prováděno pečeti různých typů. Zatímco zlaté buly užívali jen Karel IV. a Zikmund (ten již před císařskou korunovací), je u všech panovníků základním typem pečeti vosková pečeť majestátní, povětšinou doprovázená nějakou pečeti rubní. Zatímco přivěšení těchto pečeti bylo možné dvojím způsobem (buď na hedvábném závěsu nebo na pergamenovém proužku), pečeti menší byly přivěšovány jen druhým způsobem. Těchto pečeti bylo dále užíváno i k ověřování přitisknutím, jednak na aversu pod textem, jednak - a to nejčastěji - uprostřed reversu. Stejně jako u listů uzavřených, je na pečeti přitisknuté užíváno vždy papírového krytu, a to i u ostatních druhů pečeti, jež jsou dochovány ve značné míře.

Všechny písemnosti s přivěšenými pečetěmi jsou psány na pergamenu; u ostatních druhů začíná od Karla IV. pronikat i papír, jenž postupem doby získává stále větší uplatnění (prosazuje se i v kancelářských pomůckách; zatímco zlomky register Janových i tzv. vídeňský Karlův jsou na pergamenu, další jsou již na papíru).

Formát písemností je v zásadě určen jejich rozsahem, i když je někdy patrné (hlavně za Jana), že i na poměrně obsáhlé texty byla určena látka psací menších rozměrů. Velikosti, významu a celému vnějšímu uspořádání odpovídalo do značné míry i písmo listin, jež je převážně typu bastardního, i když se objevují listiny s písmem knihovým na jedné a kursivním na druhé straně. U některých diplomů je věnována značná péče první řádce a jejím najuskulním písmenům (od 2. pol. 14. stol. se u některých těch písmen objevují tzv. sloní choboty), především však úvodní iniciále, hlavně u textů latinských. Monogramy a signa se objevují jen za Karla IV. a Zikmunda, a to ještě zřídka, jinak mizí beze stopy.

Čistopis nemusil být vždy dílem jediného opisovače, mohlo se na něm podílet více členů kanceláře. Tak především registrační poznámka, přicházející na registrovaných písemnostech pravidelněji od pol. 14. stol., je zpravidla psána vyšším registrátorem. Vedle toho je někdy též relačně - konceptní poznámka (za Jana - první výskyt v r. 1331 - a v počátcích Karlovy vlády sporadicky, od r. 1355 běžně) psána někdy v ní uvedeným konceptním úředníkem, nebo poznámky expediční či korektorské opět jinými úředníky.

Jazyková struktura písemností je pestrá. Vedle latiny, která měla v předchozím období u nás výlučný, v říši téměř výlučný monopol, se začíná za Jana uplatňovat ve větší míře i němčina, příp. pro příjemce francouzské francouzština. Za Karla získává němčina rovnoprávnost i po stránce kvantitativní - kvalitativní rozdíl mezi jednotlivými jazyky (až na výjimky) nelze postřehnout - a za Václava získává převahu. Zatímco výskyt francouzských listin za Václava není doložen (pokud přicházejí v opisech francouzské texty, jde o překlady), za Karla se s nimi možno setkat v jeho kanceláři lucemburské. Důležitost má však rok 1394, kdy byla vydána první česky stylizovaná listina z panovnické kanceláře. I když šlo až do husitství většinou o jednotlivosti, byla naznačena cesta dalšímu vývoji. Za Zikmunda se čeština užívalo již běžně a dvouletá vláda Albrechtova nemohla vývoj vrátit zpět. Užití jazyka nebylo libovolné, záviselo na řadě faktorů vnitřních i vnějších a dokumentovalo i národnostní povědomí příjemcovů.

Složitost skladby je dána nejen druhem písemností, nýbrž i užitým jazykem. Ale i jinak lze pozorovat stále zřetelnější tendenci k zjednodušení. Např. verbální invocace u latinských diplomů přichází stále řidčeji.

Tyto listiny začínají proto nejčastěji velkou intitulací, která u jednotlivých panovníků podléhá častým změnám v souladu se změnami jejich titulatur, pokud je sami uznali. S dalšími formulami je instituce spojena již arengou, která často způsobuje, že v listině není adresa ve vlastním slova smyslu, neboť jméno příjemcovo přechází do narace. Po dispozici, jejíž častou součástí je mandát určený od příjemce odlišným osobám a institucím, přicházejí formule eschatokolu. Stále větší formalitou se stává svědečná formule, ostatní si své postavení udržují. Datace je v latinských písemnostech původně v kalendáři církevním, jenž je za Karla zatlačován římským; na konci jeho vlády přichází častěji i datování průběžné, jež za Václava převládá. Léta panování v protikladu k intitulaci neřadí jednotlivé hodnosti dle významu, nýbrž dle pořadí, v němž panovník příslušné tituly získal. EPOCHU těchto dat netvoří vždy pevný den, nýbrž je jí někdy i pohyblivý církevní svátek. Epochou letopočtu je vesměs 25. prosinec předcházejícího roku.

Listiny německé a pak i české postrádají některé formule úplně (tak invokace, ale z větší části i arengy a svědečné formule). Datování je v nich vesměs uváděno v kalendáři církevním.

Mandáty, tím spíše i listy ve všech jazycích, jsou jednodušší ještě o další listinné formule. Tak především intitulace je často ve zkrácené formě, u latinských kusů chybí arenga, postrádáme i rozvinutější naraci (u uzavřených listů je adresa na dorsu a to často latinsky i u písemností psaných jazyky národními), chybí i sankce a koroborace. Datace je silně zkrácena, často chybí i rok vydání.

II. Léta 1453 - 1526

A - K a n c e l á ř

První písemnosti Ladislavovy pro české příjemce jsou už z doby před zvolením českým králem, z r. 1452. Protože jsou však psány vesměs mimo oblast českého státu (Vídeň), je nepochybné, že pocházejí z Ladislavovy kanceláře rakouské, případně rakousko-uherské. Teprve v polovině roku následujícího, kdy Ladislav už přišel na české území (nejdříve do Brna), lze předpokládat (a srovnání písařských rukou to dosvědčuje), že písemnosti začínají vycházet ze vznikající kanceláře české, jejíž vytváření je dovršeno panovníkovou korunovací 28. října 1453, kdy bylo též obsazeno místo kancléře, a to dokonce dvojmo. Zatímco proboštem vyšehradským, a tím i titulárním kancléřem království, se stal Jan z Rabštejna, byl do čela kanceláře ve funkci dvorského kancléře postaven klerik vynikajících kvalit odborných, bratr

Janův, Prokop z Rabštejna, laik s nižším svěcením, jenž byl pro tyto účely uvolněn z kanceláře Friedricha III., kde byl navázal i přátelství s Eneášem Sylviem Piccolominim. Současně s Rabštejnem, jenž byl pro svůj vážný zájem o českou otázku i toleranci náboženskou přijatelný i Jiříkovi z Poděbrad, je v kanceláři z konceptních úředníků, jichž byl omezený počet, znám jménem jen Mikuláš Liscius, doktor práv, též bývalý člen kanceláře Fridrichovy. Jim k ruce bylo několik ingrosátorů a lze pozorovat, jak se jejich počet během doby rozšiřoval a jak někteří úředníci se alespoň poněkud specializovali na určité druhy písemností.

Z kancelářských pomůcek není zachováno nic. Je však známo, že za vlády Pohrobkovy nebyly zakládány nové knihy register, nýbrž se pokračovalo v zápisech do starých, převzatých z českého oddělení kanceláře Albrechtovy. Není však možno určit, zda se oba svazky, vedené paralelně od počátku, v něčem odlišovaly; protože všechna formální hlediska selhávají, zdá se nejspíš, že každý registrátor měl jeden svazek register k dispozici pro své zápisy bez ohledu na jejich obsah i formu.

Po náhlé smrti Ladislavově v listopadu 1457 kancelář nezanikla, nýbrž přešla do jiné fáze vývoje. Hlavní osobou nebyl totiž panovník, nýbrž zemský správce Jiřík z Poděbrad, jenž nejen že podržel svůj úřad, nýbrž již za několik měsíců mohl Ladislavovu kancelář převzít i jako český král. V jejím čele (s malou přestávkou v bouřlivém roce 1462) zůstal po 10 let Prokop z Rabštejna (naposledy se s tím titulem připomíná v únoru 1468 při poselství k uherskému králi). Jan z Rabštejna - titulární kancléř království - se v kanceláři uplatňoval jen mimořádně (hlavně v r. 1462), a tak se lze nejspíš domnívat, že po odchodu Prokopově (jenž zemřel někdy v r. 1470) zůstal již kancléřský úřad neobsazen, tím spíše, že Jan přešel do služeb Matyáše Korvína. Bylo to možno i proto, že v kanceláři na místech protonotářů působily vysoce kvalifikované síly, na nichž ostatně ležela hlavní tíže kancelářské činnosti i za fungujících kancléřů.

Otázka skladby kancelářského personálu byla v té době skoro už výlučně rozřešena ve prospěch živlu českého a laického.

Situace se však dále zkomplikovala prohlášením se Matyáše Korvína za českého krále 3. května 1469, s nímž bylo spojeno i jmenování Korvínova českého kancléře, Zajíce z Házmburka. Zdá se však nepravděpodobné, že by Korvín zřídil samostatné české oddělení, tím méně celou kancelář. Toto jmenování, jež po přechodu Zajícově k Vladislavovi bylo obnoveno a zaniklo až v roce 1485, bylo zřejmě jen politickou manifestací; písemností do českých zemí pocházely z jednotné uherské kanceláře, i když z rukou českých úředníků. Naopak se postupně rozšiřovala agenda kanceláře Jiříkovy, a to nejen v teritoriálním slova smyslu, nýbrž i pokud šlo o okruh příjemců.

Ani z Jiříkovy kanceláře se nám nedochovaly žádné pozůstatky registračních knih, ač je o nich povědomost po celé období jeho vlády; vydaly celkem dva obsáhlé, po sobě následující svazky. Upustilo se tedy v té době od dvoukolejnosti, běžné v době předchozí. Jinak však zůstalo při starém, ať šlo o písemnosti, jež měly do register vcházet, nebo o praxi registrátorskou.

Rovněž není dochována (a pravděpodobně ani neexistovala) žádná formulařová sbírka kancelářské proveniencce. V několika souvěkových rukopisech dochovaná sbírka, zvaná "Cancellaria Georgii regis" byla správně charakterizována jako soubor písemností o činnosti významného diplomata Jiříkova dvora, Řehoře Heimburského, případně i zahraničně-politickém usilování Jiříkově vůbec.

Dlouhé období vlády Jiříkova nástupce Vladislava Jagellonského mělo řadu specifických rysů, jež se pochopitelně odrazily v jeho kanceláři. V zhruba stejné době, kdy byl Vladislav v Praze korunován českým králem, byl v Jihlavě korunován Matyáš Korvín, jenž se českým králem prohlásil již na konci Jiříkovy vlády. Sedmdesátá léta byla tak naplněna bojem mezi oběma stranami. K narovnání došlo v r. 1479 v Olomouci v tom smyslu, že titul českého krále byl ponechán oběma; zatímco Vladislav podržel vládu v Čechách, Matyáš se jí ujal doživotně na Moravě. Toto rozdělení českých zemí mělo svůj odraz i v rozsahu činnosti kanceláře Vladislavovy; teprve smrtí Matyáševou v r. 1490 se obě země fakticky opět spojily. Protože však Vladislav se stal současně i králem uherským a odstěhoval se do Budína, kam jej doprovázela i část kanceláře, má tete datum několikerou důležitost, a to tím spíše, že je i mezníkem stavovského boje, jenž tím vstoupil do nového stadia. Při tomto rozdělení byla kompetence obou složek kanceláře přesně specifikována; k panovníkovi se přičleňuje jen expositura kanceláře v čele s protonotářem, i když často spatřujeme v panovníkově okolí i kancléře, jenž však v zásadě řídil vlastní kancelář, dlejší už stabilně v Praze. Z budínské expositury měly tak vycházet jen písemnosti pod menší pečeti, z pražské kanceláře listiny pod majestátem (tj. pod velkou znakovou pečeti, protože majestátní pečeť čeští panovníci té doby neměli). Toto rozdělení však Vladislav občas obcházel vydáváním listin pod majestátní pečeti uherskou. K jistým změnám došlo za Vladislavova přechodného pobytu v Praze v r. 1509, kdy na žalobu stavů byla kancléři Albrechtu z Kolovrat velká pečeť odňata a pražská kancelář měla vydávat jen písemnosti pod menší pečeti. Dospělo se však zřejmě k nějakému bližší neznámému vyrovnání.

Celá doba vlády Vladislavovy je jediným dokladem úpadku panovnické moci, jenž má svůj bezprostřední odraz i v hodnotě jednotlivých písemností, které se často ani nemohly prosadit, nebo vyžadovaly ještě souhlasu zemských úředníků.

Již od počátku vlády Vladislavovy mizí až na zcela nepatrné výjimky i jakýkoli vnější vztah proboštů vyšehradských k titulu nejvyššího kancléře. Titulu šéfa kanceláře se dostává hned od počátku Vladislavova panování - a to poprvé - významnému světskému činiteli Ctiboru Tovačovskému z Cimburka, jenž byl současně i zemským hejtmanem moravským. Protože hejtmanství Ctibora nepochybně zcela zaměstnávalo, je patrné, že titul kancléřský zůstal v tomto případě vlastně formalitou, neboť Ctibor z povinností, normálně kancléři příslušejících, konal pouze některá diplomatická jednání. Skutečným představeným kanceláře byl významný představitel městského stavu Samuel z Hrádku a Valečova v roli vicekancléře, byť tak není výslovně nikdy jmenován. Po odchodu Ctiborově z kancelářského života se na jeho místo dostal Jan z Šelnberku (1479 - 1503), jehož kancelářská činnost byla naopak velmi intenzivní. V té souvislosti je třeba uvést rok 1497, kdy titul nejvyššího kancléře (jak se již od konce Jiříkových dob nazývá, aby se svým titulem připodobnil nejvyšším zemským úředníkům) byl při rozdělování nejvyšších zemských úřadů přiřčen stavu panskému. V nižších funkcích funguje stále stejná hierarchie úředníků od protonotářů až po ingrosátory. Mezi českým personálem jsou jednotlivě i Němci, ale i ti vykazují aktivní znalost češtiny, jak tomu bylo ostatně i dříve.

V druhé polovině 15. století se vyhranil pojem sekretáře v značně odlišném slova smyslu než v době předchozí. Jako sekretáři vystupují významné osoby často i cizího původu, jež sloužily nejvyšším a často i nejskrytějším cílům panovníkovy politiky zahraniční i vnitřní; kancelář s nimi nebyla v přímém styku, i když jejich služeb využívala.

Registratura převzala zvyklosti kanceláře Jiříkovy, v tom především jednotnou řadu hlavních register. Teprve asi rok 1490, kdy se pod českou kancelář znovu vrátily i oblasti moravská a slezská, přispěl k změně, totiž k rozdělení register na dvě řady (podle jazyka písemností); zvláště byly zapisovány kusy české, zvláště německé, latinské se promiskue připojovaly k oběma řadám. Dosvědčuje to jediný dochovaný svazek Vladislavových česko-latinských register z let 1498 - 1502, jenž i jinak ověřuje závěry učiněné na registrech z doby starší. Ačkoliv v této době není znám žádný registrační úředník jménem, lze se domnívat, že tato funkce nezanikla, nýbrž trvala dále. V r. 1509 byla však spolu s vedením register vůbec přeložena zřejmě do Budína. Zda existovala nějaká registra speciální, nelze s určitostí rozhodnout, zdá se však, že nikoli.

Z doby vlády Vladislavovy je též dochována sbírka formulářových vzorců, jež vznikla až někdy na konci r. 1504, obsahovala však i mnoho materiálu z počátečních let Vladislavova panování. Jako v jiných současných a hlavně mladších sbírkách, je v této sbírce, nepochybně vzniklé jako bezprostřední kancelářská pomůcka z kancelářských předloh (jsou to vedle register a konceptů i některé došlé písemnosti i starší předlohy; tak jeden glejt z doby Václava IV.), velmi rozvinutý titulář, prostupující celým rukopisem.

Vcelku procházela kancelář Vladislavova permanentním úpadkem, způsobeným stále se zvětšujícím poklesem moci panovnické i její vnitřní situací. Vývoj vrcholí po r. 1509. V takovém stavu se s kanceláří setkáváme při smrti Vladislavově, kdy ji přejímá desetiletý Ludvík. V čele kanceláře stál tehdy Ladislav ze Šternberka, stoupenec Lva z Rožmitálu, jemuž se podařilo, že již v r. 1517 velká pečeť přešla opět do rukou kancléřových. Úřad kancléřský se stává víc a víc středem pozornosti v boji jednotlivých mocenských skupin panstva, důležitost kanceláře jako orgánu panovníkova víc a víc klesá, tím spíše, že větší část své vlády nebyl Ludvík v Čechách, nýbrž v Uhrách. Proto skoro stále vedle sebe působí pražská část královské kanceláře a buďdinské expedice, spojují se jen za panovníkova pobytu v Praze.

Již od počátku Ludvíkovy vlády je patrna zvýšená snaha po omezení panovníkovy iniciativy, jež se projevovala především v tom, že všechny relace měly jít prostřednictvím důvěrníků českých stavů a že se paralyzoval případný vliv Ludvíkovy kanceláře uherské. Dalším momentem, jež třeba vyzvednout, je zřízení kanceláře zemských hejtmanů, která do značné míry omezovala beztak již okleštěnou působnost královské kanceláře. Kancelář česká se za Ludvíka dělila na dvě oddělení: české a německé, jak ukazuje nejen současná existence dvou sekretářů (působících nyní již v kanceláři), později protokolářů (pravidelně Čecha a Němce), nýbrž i dvojí řada register, jež však všechna vzala za své - nepochybně u Moháče.

Smrtí Ludvíkovou a zánikem jeho kanceláře končí v podstatě středověký vývoj této důležité, často základní instituce královské vlády; s příchodem Habsburků přichází nová doba i v tomto směru.

B - P í s e m n o s t i

V rozdělení písemností v podstatě zůstávají v platnosti starší zvyklosti; jen lze postřehnout, že poněkud se váha přenáší na druhy písemností méně honosných, i když hlavní zlom přichází až v období dalším. Stejně tak bylo obdobné i řízení, předcházející vyhotovení čistopisu, s tím snad rozdílem, že Jagellonci, v případě své nepřítomnosti v Praze nebyli o obsahu příslušných písemností informováni.

Hlavním ověřovacím prostředkem zůstává i v této době pečeť, i když se začíná - ale zatím velmi zřídka - objevovat i podpis panovníkův, jenž pravidelně pečeť dubluje. Držitelem poslední majestátní pečeti byl až do r. 1526 Ladislav Pohrebek. Jeho nástupci majestát nevlastnili - nahrazovala jej velká pečeť znaková, vedle níž užívali - řídíce se určitými pravidly - ještě řady pečeti menších.

Pergamen se uplatňuje už téměř výlučně jen pro listiny s přivěšenou pečetí, jinak převládá papír. Formát i příprava látky psací odpovídá zaměření příslušné listiny. Stejně tak bylo užíváno podle druhů písemností i různých typů písma. Listiny byly psány bastardou, ostatní písemnosti písmem kursivnějším až kursivním. Do textů latinských proniká postupně písmo humanistické: minuskula a kursiva (do r. 1490 jen v relačních poznámkách, později i v celých písemnostech).

Změnám podléhá i relačně - konceptní poznámka, a to v tom smyslu, že v podstatě mizí její konceptní část, zatímco v části relační lze pozorovat podstatné omezování okruhu osob schopných relace. Za obou Jagellonců na ni nadto intenzivněji působí odlišné formulace uherské kanceláře, takže je patrna dvoukolejnost.

Z vnitřních znaků upoutá především stále zřetelněji se uplatňující český jazyk, jenž podstatně zatlačuje oba další, i když i ty mají své oprávnění v konkrétních případech, pokud jde o němčinu, hlavně v oblasti vedlejších zemí - obou Lužic i Slezska.

Skladba listiny podléhá stále většímu zjednodušování a to ve všech jazycích. To je do značné míry podmíněno i změnou obsahu jednotlivých listin, které stále ve větší míře jsou vydávány příjemcům světským, ať institucionálním (především města), tak jednotlivcům, při čemž na druhé straně odpovídají jako příjemci instituce duchovní.

Bibliografická příloha

I. Lucemburské období 1310 - 1439

A - Kancelář

Listiny Jana Lucemburského jsou zpřístupněny především v III. a IV. svazku Emlerových RBM, avšak způsobem pro studia diplomatická zcela nevhodným. Ani pokud jde o úplnost, toto dílo dnes již zdaleka nevyhovuje. Nové nálezy - především z 20. a 30. let tohoto stol. - nejsou ještě publikovány, aspoň v podstatě jsou však přístupny v HÚ ČSAV. Ze speciálních pramenných publikací mají pro Janovy listiny význam především příslušné svazky edice Codex iuris municipalis (I. II. IV. - 1).

Z obecnějších prací, citovaných již v předcházejících kapitolách, má pro dějiny kanceláře v celém tomto období význam Vojtíškova rozprava o jejím vývoji a hlavně Čelakovského kniha o registrech. Ze speciální literatury k české diplomatice lucemburského období třeba uvést knihu F. Tadra, Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu lucemburského Jana, Karla IV. a Václava IV. (1310 - 1420), Praha 1892, str. 293, jež ovšem nepodává skutečné dějiny jednotlivých kancelářů, nýbrž především soupisy jednotlivých úředníků se seznamenáním jejich prebend ap. Ani ten seznam není však zdaleka úplný, jak ukazují již doplňky Hynka Kolmanna, O kolektorech komory papežské v Čechách a censu vyšehradském do počátku století XV., VKČSpN 1897 č. XXVII filos.-hist.-jazyk.třída, str. 42 - 80. V současné době je jejich neúplnost ještě zřejmější.

Registrům Janovým je věnována rozprava V. Vojtíška, Pražský zlomek komorního registra krále Jana z r. 1312, původně ve Friedrichově sborníku 1931, znovu v jeho Výboru rozprav a studií, Praha 1953, str. 367 - 379. U prvního vydání a zvl. ot. z něho, k němuž je přidán latinský překlad, je připojena reprodukce.

O zpřístupnění formulářových sbírek je postaráno lépe než o vlastní listinnou látku. Oba základní formuláře jsou vydány: Th. Jacobi, Codex epistolaris Johannis regis, Berlin 1841 a F. Tadra, Summa Gebhardi, AÖG 63 (Wien 1882), str. 305 - 594. Z ostatních rukopisů jsou historicky nejcennější formule vydány Fr. Palackým v jeho výše uvedeném díle Ueber Formelbücher. Rozbor rukopisů je částečně podán v úvodu k Tadrově edici a pak hlavně u A. Haase, Codex epistolaris Johannis, regis Bohemie, ČAŠ 13 - 14 (1935 - 1936, vyšlo 1938), str. 121 - 142.

Evidence písemností Karla IV., jichž počet jde do tisíců, byla z hlediska říše provedena v VIII. sv. Regest imperii (ed. A. Huber, Innsbruck 1877) a v příslušném dodatku (týž, tamže 1889). Od té doby nové objevy učinily nezbytným další dodatek, jehož vydání bylo svěřeno zemědělcům již L. Hüttenbräukerové. Z množství zahraničních edic a registárů, kde je větší počet listin Karlových, lze uvést aspoň MGH Constitutiones VIII. Z českých prací třeba uvést hlavně příslušné svazky RBM. Dosud vyšlo: V-1, 2 (1346-1350) ed. J. Spěváček (Praha 1958-60), VI-1-3 (1355-8) ed. B. Mendl (1928-54) a VII-1-5 (1358-63) ed. B. Mendl - M. Linhartová (1954-63). Dále jsou to příslušné sv. CDM a CIM a II. sv. Archivum coronae regni Bohemiae ed. V. Hrubý (1928), jakož i přílohy díla F. M. Pelcla, Geschichte K. Karls etc., Dresden 1783.

Z literatury lze vedle příslušných partií Bresslauovy příručky uvést: A. Huber v předmluvě k RI VIII; Th. Lindner, Das Urkundenwesen Karls IV. und seiner Nachfolger (1346 - 1437), Stuttgart, 1882; týž, Beiträge zur

Diplomatik Karls IV. und seiner Nachfolger, *MIÖG* 3 1882, str. 229-245 (první část se zabývá registr. poznámkami a registrátory, druhá barvou šňůr, na něž se pečeti přivěšovaly); týž, *Beiträge zur Diplomatik der lucemburgischen Periode* AZ 9 1884, str. 167 - 192. Kanceláři a listinami říšského dvorského soudu se zabývá částečný tisk jinak netištěné (ač byla ohlášena) habilitační práce H. Krupicky, *Das Urkundenwesen des deutschen königlichen Hofgerichts von 1273 - 1378*, Breslau 1937.

O registrech vedle zmíněných prací V. Vojtíška a J. Čelakovského poučují i L. Gross, *Ein Fragment eines Registers Karls IV. aus dem J. 1348*, *NA* 43 (1920), str. 579-601 i s edicí, výmarský zlomek vydal a zpracoval B. Mendl, *Výmarský zlomek register Karlových* v *ČAS* 7 (1930), str. 30 - 56, též doplněný zvláštní otisk, s reprodukcí. *Drážďanský zlomek* vydal A. F. Glafey, *Anecdotorum S.R.I. historiam ac ius publicum illustrantium collectio*, *Dresdae-Lipsiae* 1734; censurou ze státoprávních důvodů v edici potlačené listiny zpřístupnil H. Bresslau v *NA* 11 (1885), str. 95 n. Zpracování císařských register se podjal G. Seeliger, *Die Registerführung am deutschen Königshof bis 1493* v *MIÖG Ergbd.* 3 (1890-4), str. 238 - 364, poznámky se naleznou i u H. Zatschka, *Studien zur mittelalterlichen Urkundenlehre*. Koncept, Register und Briefsammlung, *Brünn-Prag-Leipzig-Wien* 1929. O sestavení materiálu ze středověkých výpisů těchto i pozdějších register se zasloužil především A. Sedláček, *Zbytky register králův římských a českých z let 1361 - 1480*, Praha 1914. Pokus o rekonstrukci činnosti jednoho úředníka podal P. Schöffel, *Rudolf von Friedberg. Studie zur Kanzleigeschichte Karls IV.* AZ 40 (1931), str. 26 - 49. Dějiny kanceláře lucemburské moravské sekundogenitury jsou citelným desideriem naší literatury, i když je materiál do značné míry v CDM sebrán.

Mnoho pozornosti bylo věnováno studiu formulářových sbírek souvisejících s kanceláři panovnickou a především hlavní osobě působící při jejich vzniku, Janovi ze Středy. Z životopisných pokusů třeba jmenovat: F. Tadra, *Jan ze Středy (Johannes Noviforensis)*, kancléř císaře Karla IV., biskup litomyšlský a olomoucký v *ČČM* 60 (1886), str. 85 - 101 a 297 a H. Zatschek, *Karolingische Studien I. Zu Johannes von Neumarkt* v *MVGDB* 73 1935, str. 1 - 19, kde další literatura. Po několika nábězích byla *Summa cancellariae* vydána F. Tadou, *Summa cancellariae (Cancellaria Caroli IV.)* Praha 1895 podle 16 rukopisů; důležitý rukopis drkolenský Tadra pro edici ještě neužil. Viz i čl. H. Kaisra, *Zu den Quellen der Summa cancellariae Caroli IV.* *NA* 25 1900, str. 217-9. Druhou sbírku zhodnotil E. Schieche, *Svídnický formulář Jana ze Středy*, *ČAS* V. 1927, str. 110 - 159 (též německé znění v *ZGSchl* 61, 1927). Třetí Janovu sbírku vydal opět F. Tadra, *Cancellaria Johannis Noviforensis episcopi Olomucensis (1364 - 1380)*. v *AÖG* 68 (1886), str. 1 - 157. Po zcela nevyhovujícím pokusu J. W. Hofmanna, *Sammlung ungedruckter Nachrichten II.*, Halle 1737, str. 1 - 292 vyšel péčí H. Kaisera,

Collectarius perpetuarum formarum Johannis de Geylnhausen, Innsbruck 1900. Týž pod názvem Der Collectarius perpetuarum formarum des Johann von Gelnhausen, Strassburg 1898, podal i důkladný rozbor uvedeného formuláře. O autora je četná literatura; shrnuje ji J. Dřínal, Brněnské městské knihy, právo a listiny za písaře Jana z Gelnhausenu, SAP VIII-1 (1958), str. 109 - 129.

U listin Václava IV. je evidence ještě složitější. RI pro toto období nejsou vydána a ani připravována, ač pokusy o to byly několikrát ohlášeny (M. Pangerl, J. Emler, V. Hrubý). Stejně tak ani RBM nejsou pro tato léta ve své známé formě plánovaná; realizuje se tzv. Regestový katalog, jenž byl vydáván v několika podle archivů provenienčně oddělených řadách. Zatím vyšlo: Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Wenceslai IV. Tomus I. Fontes archivi metrop. eccl. Prag. ed. V. Jenšovská Fasc. 1 Pragae 1967 a Tomus II, Fontes archivi capituli eccl. Wissegradensis ed. V. Vavřínek, Pragae 1968. Nejúplnější evidenci jeho listin podává A. Sedláček ve svých rukopisných regestech v HÚ ČSAV. Z tištěných děl nejvíc Václavových listin mají (vedle edic uvedených výše u Karla IV.) Deutsche Reichstagsakten ed. J. Weizsäcker, hl. sv. I. - III., Gotha 1867-77; F. M. Pelzel, Lebensgeschichte des Römischen und Böhmisches Königs Wenceslaus I. II., Prag 1788 - 1790 a A. Haas, Archiv koruny české 5. Katalog listin z let 1378 - 1437, Praha 1947.

K dějinám kanceláře a register vedle výše zmíněných prací lze přidat studii F. Lindnera, über Kanzlei und Kanzler des Königs Wenzel in den Jahren 1378 - 1400 a AZ IV. (1879), str. 150 - 173, I. Hlaváčka, Studie k diplomacie Václava IV. IV. Itinerář krále Václava IV. v Čs ČH 10 (1962), str. 64 - 94, téhož Die Geschichte der Kanzlei König Wenzels IV. und ihre Beamten in den Jahren 1376 - 1419. Historica 5 (1963), str. 5 - 69 (jako IV. část studií), téhož Studie etc. VI., Relátoři listin Václava IV. a královská rada, ČsČH XI. (1963), str. 198 - 225; téhož Studie etc. VII. Dvě formulářové sbírky s Václavovými písemnostmi, SAP XIII-1 (1963), str. 146 - 168; téhož Studie etc. VIII. Kancelář a její hospodářské postavení na král. dvoře, SAP XIV-1 (1964), str. 238 - 255 a téhož Studie etc. IX. Registra, jejich vedení a registrační poznámky v kanceláři Václava IV. 1963 Acta univ. Carol., Philosophica et historica No. 5, Pomocné vědy historické, str. 15 - 78. V upravené formě a rozmnoženy o některé další, vyšly tyto studie knižně pod titulem "Das Urkunden- und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376 - 1419", Schriften der MGH 23, Stuttgart 1970, stran 528. K formulářům zatím jen V. Hadač, Summa cancellariae regis Bohemiae (Cancellaria regis Wenceslai IV.). Kritický rozbor a srovnání rukopisů, ČAŠ 4 (1926-7), str. 11 - 48.

Listinný materiál Zikmundův je pro období vlády v říši evidován po-

měrně dobře - byť se značnými mezerami - v RI XI W. Altmannem a to především na základě dochovaných svazků říšských register. Pro dobu před tímto datem je nyní k dispozici maďarský registář E. Mályusze, Zsigmondkori oklevéltár I., II. - 1, 2 (1387-1410), Budapest 1951 - 1958. Z literatury diplomatické vedle již uvedené knihy Lindnerovy a jeho některých studií hlavně A. Zechel, Studien über Kaspar Schlick. Anfänge, erstes Kanzleramt, Fälschungsfrage, Praha 1939 a H. Heimpel, Aus der Kanzlei Kaiser Sigismunds v AUF 12 (1932), str. 111 - 180, jenž podává analýzu jedné formulářové sbírky jeho listů. O běžném užívání formulářových sbírek Karlovy kanceláře za Zikmunda srv. W. Goldinger, Die Standeserhöhungsdiploime unter König und Kaiser Sigismund, MIÖG 78 (1970), str. 323 - 337. Ke kanceláři Albrechtově a listinám z ní vyšedším lze upozornit hlavně na rozsáhlou práci H. Kollera, Das Reichsregister König Albrechts II., Wien 1955 a práce tam uváděné.

B - Listiny

Reprodukce písemností českých lucemburských panovníků nejsou příliš četné a jsou většinou roztroušeny v nejrozličnějších pracích. Poměrně nejvíc zpřístupňují KUIA: Karel 20, Václav 3, Jošt 1 a Zikmund 9 kusů. Z jiných lze jmenovitě uvést Ideu státu československého II. Praha 1936, kde jsou zastoupeni všichni uvedení panovníci. Karolinum statek národní, Praha 1934 má 1 listinu Karlovu a 2 Václavovy. Pro Václava podává nově řadu reprodukcí výše zmíněná kniha Hlaváčková. K membránám a zrodu listiny I. Hlaváček, Studien zur Diplomatie König Wenzels (IV.). Der Geschäftsgang in der Kanzlei, MIÖG 69 (1961), str. 292 - 330 a též, K diplomacie úmluv Václava IV. s Karlem V. z r. 1380, Zápisky katedry čsl. dějin 3. č. 3 - 4 (1958), str. 55 - 61, a též, Zum Konzeptwesen in der Kanzlei Wenzels IV. MIÖG 72 (1964), str. 142 - 145. K rozdělení písemností viz nejnověji též, Studie ... I. Písemnosti královské kanceláře a jejich dělení. Zápisky etc. IV. 1960, str. 43 - 52. O jedné zvláštnosti příjemecké listiny Karlovy píše M. Kühnová, Eine Urkunde aus der Kanzlei Karls IV. Forschungen und Fortschritte 28 (1954), str. 115 - 118. Z jednotlivých listin byla největší pozornost věnována inauguračním listinám Janovým. Shrnuje ji V. Chaloupecký, Inaugurační diplomy krále Jana z r. 1310 a 1311 v ČČH 50 (1949), str. 69 - 102. Několika skupinám listin Jana Luc. a mladého Karla věnoval pozornost J. Spěváček, především v ČSČH 16n., 1968n. a 19, 1971 a MIÖG 76, 1968. Viz i D. Kudrnová, Starobrněnský písař v listinách krále Jana Lucemburského, Sborník k nedožitým padesátinám PhDr. Jiřího Radimského, Brno 1969, str. 161 - 169.

O lucemburských pečetěch informuje nejlépe O. Posse, Siegel der deutschen Könige und Kaiser, hlavně v II. a V. dílu (týká se i pečetí Jana Lucemburského). Poznámky se však najdou i ve většině diplomatických rozprav, o nichž výše. Zvláště je třeba upozornit na Lindnerovu rozpravu v MIÖG 3.

Pečetěmi markrabskými se zabýval M. Švábenský, Soupis pečetí moravských markrabat a markrabének z lucemburského (a habsburského) rodu v brněnských archivech. Brněnský archivní věstník 1960, č. 4, str. 9 - 26.

Písmu panovnických listin lucemburských bylo věnováno jen málo pozornosti. Vedle přehledné a starší literatury, shrnující stati A. Hessela, Die Schrift der Reichskanzlei seit dem Interregnum und die Entstehung der Franktur v Nachrichten von der Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. KL. NF, Fachgruppe II. 2. Bd. 1936-9, str. 43 - 59 a článku P. Spunara, Genese české bastardy a její vztah k českým prvotiskům. LF 78 (1955), str. 34 - 51 lze uvést jen D. Kudrnovou, Písaři v listinách Jana Lucemburského. Folia diplomatica VIII-2, str. 48 - 65.

O němčině jako kancelářském jazyku za Lucemburků je bohatá literatura. Hůře je tomu s ostatními jazyky, především s latinou. Uvést lze tyto práce: L. E. Schmitt, Die deutsche Urkundensprache in der Kanzlei Kaiser Karls IV. (1346 - 1378). Halle 1936; H. Bindenwaldová, Die Sprache der Reichskanzlei zur Zeit König Wenzels. Halle 1928 a I. Hlaváček, Studie II. Český jazyk v kanceláři Václava IV. LF 84 (1961), str. 238 - 252. Viz i V. Uhlířová, Zur Problematik der tschechisch verfassten Urkunden der vorhussitischen Zeit, AfDipl. 11/12 (1965/66), str. 468 - 544 (v české verzi v SAP 14-1, 1964).

II. Léta 1453 - 1526

A - Kancelář

Písemnosti Ladislavovy nejsou dosud ani evidovány a proto je o nich jen špatný přehled. Nejvíce jich je v Sedláčkových Zbytecích register, v příslušných svazcích CIM a níže citované publikaci Palackého. Ladislavovy písemnosti vydané z moci rakouské jsou částečně evidovány ve FRA II. Bd.2, Wien 1850. Nověji viz jen K. Beránek, Listiny a listy z české královské moci v dolnorakouských registrech krále Ladislava, Arch. čas. 18, 1968, str. 34 - 39. Rovněž jeho diplomatika není podrobněji zpracována. Vedle Čelakovského a Vojtíška lze uvést jen R. Urbánka, Tři Janové z Rabštejna, Sborník filologický 11 (1936-9), str. 199-238, jenž přináší korektury starších názorů.

Ani u Jiřího z Poděbrad není, pokud jde o evidenci, situace o mnoho lepší. Vedle výše uvedených prací nutno připomenout Archiv český, jenž má mnoho materiálu, a pak edici F. Palackého, Urkundliche Beiträge zur Geschich-

te Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georgs von Podiebrad (1450 - 1471), Wien 1860, FRA II. Bd. 20. Nově jen Fr. Beneš, Dodatky k publikovaným listům krále Jiřího Poděbradského, SAP 16, 1966, str. 198 - 203. Monografické pozornosti se po diplomatické stránce Jiříkově vládě nedostalo. Některé cenné poznámky však lze nalézt v úvodních částech jednotlivých kapitel níže citované práce Mackovy o kanceláři Vladislavově. I o jeho registrech jsou jen zmínky (u Čelakovského). Cancellaria Georgii regis našla zpracovatele v R. Urbánkovi, Kancelář krále Jiřího v ČCH 17 (1911), str. 13 - 27, nově ve výboru jeho prací, nazvaném Z husitského věku, Praha 1958.

Diplomatický materiál Vladislavův je edičně opět značně roztržštěn; nejvíc lze najít v jednotlivých svazcích CIM a AČ. Diplomatikou se zabýval J. Macek, O listinách, listech a kanceláři Vladislava Jagellonského (1471 - 1490). SAP II-1 (1952), str. 45 - 122, jenž sleduje všechny složky vývoje a přihlíží i k době předchozí. Vedle něho podává četné poznámky i Čelakovský, O registrech etc. Jediný orig. svazek Vladislavových register, uložený nyní v SÚA Praha, je vydán J. Teigem v AČ XVIII, 1900, str. 1 - 289, v regestech již v AČ VI. str. 569 - 591. Ve svých úvodních partiích se této tematiky dotýká i studie Z. Kristena, Listy poselací a jejich registra v královské kanceláři české až do Bílé Hory v ČAŠ V. 1927, str. 1 - 109.

A konečně Ludvík; o pramenné základě u něho platí totéž co o jeho předchůdci. Z diplomatických studií lze uvést jen dobrou, ale neotištěnou diplomovou práci J. Heřmana, Kancelář Ludvíka Jagellonského, Praha 1958, z níž vyšel výtah pod názvem Kancelář Ludvíka Jagellovce (1516 - 1526) v Zápiskách Katedry čs. dějin a archivního studia 7 (1963), str. 89 - 109.

B - Listiny

O pečetích Ladislavových V. Hrubý, Úvod do archivní teorie a praxe, Praha 1930, str. 113 nn., jenž i o dalších panovnících; pro Jiříka a Vladislava lépe J. Macek l.c. str. 61 - 64. O Ladislavovi nyní F. Beneš, Česká panovnická pečeť krále Ladislava - její povšechný rys, SAP XIII-1 (1963), str. 272 - 284, jenž uvádí i některé své drobnější další práce hlavně o pečetích Jiříkových. Pro posledních 36 let pak J. Heřman l.c. Jinak uvedené již rozpravy Mackova a Heřmanova.

I. H l a v á ě k

DESKY ZEMSKÉ A DVORSKÉ

Počátky existence desk zemských v Čechách je třeba položit do let 1260 - 1278. Desky byly úzce spjaty s činností zemského soudu, pravděpodobně to byly původně pomocné písemné záznamy "notáře zemského" či písaře zemského soudu pro lepší evidenci na soudě projednávané agendy. Stejně jako soud zemský (vytvořil se ve vyhraněné formě v letech 1255 - 1260), je nutné i zemské desky v jejich počátcích pokládat za instituci královskou - zeměpanskou, která teprve ve svém dalším vývoji po smrti Přemysla II. a hlavně potom po vymření Přemyslovců nabyla rázu instituce stavovské. O tom, že desky ve svých začátcích byly institucí královskou, svědčí i jejich původní označení "registra regalia", o němž je zcela bezpečně prokázáno, že se nevztahovalo na neexistující kancelářská registra královské kanceláře, nýbrž právě na desky zemské. O tom, jaká byla vnější podoba desk v této nejstarší době jejich existence, není možné říci nic určitého, protože se nejstarší desky - jak známo - nedochovaly. Ani jediný v originále dodnes dochovaný v ý p i s z d e s k, který se vztahuje k zápisu z r. 1287 a byl pořízen asi o 20 let později, nedovoluje pro svou stručnou formu představu o tom, jak asi nejstarší desky vyhlížely v originálech. Pro dobu o málo pozdější to dovoluje šťastnou náhodou zachovaný půhonný kvatern z let 1316 - 20 - 24, jediný pozůstatek z desk po požáru v r. 1541, který všechny ostatní starší kvaterny zničil.

Není-li tedy možné povědět nic bližšího o vnější formě nejstarších desk, je ze zachovaného zbytku z let 1316 - 24 jasné, že již tehdy byly desky vedeny v tzv. k v a t e r n e c h, tenkrát pergamenových. Kvaternem se rozumí složky psací látky po čtyřech arších čili dvojlistech, které byly po sepsání svázány v knihu, již se tradičně zvláště u desk zemských rovněž říkalo kvatern.

Desky nebyly asi již od svého počátku vedeny v jediné řadě, nýbrž podle druhů agendy zemského soudu nejméně ve dvou řadách. Byly to především d e s k y p ů h o n n é (l i b r i č i q u a t e r n i c i t a t i o n u m), do nichž byly zapisovány půhony před soud, tj. žaloby a obeslání obžalovaných pro trestné provinění. Stejně tak již asi od počátku byly vedeny d e s k y t r h o v é (l i b r i - q u a t e r n i c o n t r a c t u m). Nejstarším dokladem jejich existence je formulářová zmínka o nejstarší městské knize pražské, která měla být založena podle jejich vzoru někdy těsně po r. 1278 a dále zmíněný již výpis ze zápi-

su z r. 1287, v němž šlo o prodej vsi. Do desk trhových byly vkládány právě zápisy o převodech nemovitého majetku feudálů, prodejích a koupích - staročesky trzích - svobodných (stč. zpupných) šlechtických statků a příslušného pozemkového majetku. Není ani vyloučeno, že pod pojem desk trhových je třeba pro konec 13. a první polovinu 14. století zařadit i zápisy dluhů na zpupných statcích váznoucích, pro kterou agendu byla v době vlády Karla IV. zavedena další řada, d e s k y z á p i s n é (l i b r i - q u a t e r n i o b l i g a t i o n u m). Desky zápisné byly vedeny opět dvojí, a to v ě t š í - pro dluhy nad 100 kop grošů česk. a m e n š í - pro dluhy pod tuto částku. K těmto základním řadám přibyly po polovině 15. století - v době rozmachu stavovské moci - ještě d e s k y p a m á t n é (l i b r i m e - m o r i a r u m), do nichž byly vkládány rozsudky zemského soudu, sněmovní usnesení apod. Vedle hlavních řad byly i další knihy, související s procesní činností, kvaterny obeslání, registra svědomí, knihy úroční, ubrmanské aj. - Ve 14. a 15. století stačil zápis v deskách pro důkaz právní (o držení statku apod.).

Jazyk zápisů byl v době předhusitské latinský, od husitství začalo přibývat zápisů českých, až podle sněmovního usnesení z r. 1495 měly být všechny zápisy ve všech řadách (tedy v deskách půhonných, trhových, zápisných i památných) prováděny výhradně česky, s jedinou výjimkou listů majestátních, které mohly být zapsány podle jazyka originálu, když byl tento vydán v latinské nebo němčině.

V r. 1541 při velkém požáru Malé Strany a Hradu pražského všechny kvaterny shořely. Všechny hlavní deskové řady byly však ihned obnoveny, přičemž byly běžné právní záležitosti vkládány do nově založených kvaternů; dále bylo pečováno o to, aby byla do nich vložena veškerá práva, která byla zapsána ve shořelých deskách, byla však ještě platná. Tu se postupovalo různým způsobem; nové vklady byly provedeny buď podle listin, které měli oprávnění v rukách, nebo podle výpovědí očitých svědků, nebo konečně na základě individuálních přihlášek. Příslušnou instrukci k obnovení vydal prosincový zemský sněm z r. 1541 a na jarním sněmu v r. 1543 byla učiněna opatření k ochra- ně obnovených desk zemských; papírové originály měly být napříště uloženy ve zvláštní chráněné komoře na Hradě pražském a opis na pergamenu měly být chovány na Karlštejně. Avšak již v r. 1565 bylo pořizování opisů na pergamenu zastaveno - pro velké náklady.

Při obnovení desk došlo ke sporu mezi stavy a králem o některá stavovská privilegia, proti jejichž vložení do obnovených desk měl Ferdinand I. odpor. Teprve v r. 1545 se stavům podařilo prosadit zapsání dřívějších privilegií, přitom však Ferdinand dosáhl toho, že jeho volební revers z r. 1526 byl značně pozměněn v jeho prospěch.

Vítězství habsburského absolutismu a centralismu po porážce protihabsburského stavovského povstání na Bílé hoře, jak bylo zakotveno v Obnoveném zřízení zemském z r. 1627, se výrazně projevilo i v dalších osudech desk zemských. Deskový úřad, který byl před Bílou horou ovládán výhradně stavy, se stal institucí královskou a úředníci desk zemských královskými rady. Zápisy zákonů a nařízení do desk nebyly už prováděny z pověření stavů (relace sněmovní), nýbrž z rozkazu krále (relace královské). Změny nastaly však i ve vlastním vedení desk.

Desky půhonné ve starém smyslu se přestaly vést a byly nahrazeny kvaterny žalob a obeslání k zemskému soudu, avšak jen v omezené míře. Důležitější ještě bylo, že se stále více uplatňovalo i v činnosti deskového úřadu písemné řízení, i když bylo ještě požadováno osobní dostavení k deskám. Vklady do desk trhových a zápisných se však daly velkou většinou na základě listin, jejichž zapsání se stalo předpokladem k zajištění majetkového práva. Tak se po Bílé hoře trhové a zápisné kvaterny proměnily vlastně v úřední kopii listin (nazývány proto později obecně knihy instrumentů), nicméně však měly tyto deskové zápisy - kopie i nadále autentickou průkaznost.

Staré rozlišování desk zápisných na větší a menší bylo po obnovení desk přeneseno na všechny druhy v tom smyslu, že se k "větším" deskám potom počítaly kvaterny trhové a větší zápisné, k "menším" kvaterny půhonné a žalob, menší desky zápisné a další úřední knihy a rejstříky deskového úřadu. Rozrostlá agenda vedla k vytváření nových typů desk, které podle svého určení byly připojovány k starým řadám, resp. je nahrazovaly. Od r. 1645 byly vedeny zvláštní kvaterny r o z d í l n ý c h v ý p o v ě d í m e z i v ě ř i t e l i, od r. 1651 p ř i h l á š e k k d ě d i c t v í, od r. 1653 kvaterny k š a f t ů, v r. 1655 se začaly vést dva nové druhy: kvaterny d í l ě í c h c e d u l í a kvaterny o d h a d ů. Konečně r. 1658 začínají zvláštní kvaterny s v a t e b n í c h s m l u v. Všechny uvedené druhy se připojily k deskám "větším".

Obnovené zřízení zemské změnilo také jazykovou tvářnost desk zemských, protože němčina byla postavena na roveň češtině. Německých zápisů (vkladů) během doby poznamenáhu přibývalo, takže asi od přelomu 17. - 18. století začínají převažovat nad českými.

Desky zemské po svém obnovení byly spojeny s "menším zemským právem" či "pražskými menšími úředníky", kteří spolu se svými dalšími podřízenými úředníky byli odpovědní za vlastní vedení deskové agendy. Menšími pražskými úředníky byli místopurkrabí pražského hradu, místosudí, místekomorník, místopisár, úředník královny a úředník podkomořího. Místekomorníkovi podléhal s t a r o s t a k o m o r n í ě í, představený komorníků - poslů, kteří obstarávali dodání obsílek, žaloby, prováděli inventury mobiliáře při pozús-

talostech, uváděli dědice do držení zboží (stejně tak věřitele v držení zboží dlužníků). O své úřední agendě vedl starosta registra, která byla nazývána r e g i s t r a s t a r o s t o v a p r á v v e d e n í a zahrnovala v sobě řadu knih pro různé právní postupy.

Místosudímu podléhali d e k l a m á t o ř i, kteří podle OZZ byli dva, český a německý. Při zasedání menšího práva deklamátoři podávali přednesení.

Místopísaři byl podřízen jednak p í s a ř "m a l ý", dále v ě t š í a m e n š í i n g r o s s á t o r, jednak tzv. r e g i s t r á t o ř i, jichž bylo ku konci činnosti deskového úřadu na sklenku 18. století 12 řádných a 6 mimořádných či "přespočetných". K personálu náleželi ještě d e - p o z í t o r, t a x á t o r a sluha.

Malý písař protokoloval usnesení při zasednutí menšího práva. Větší ingrosátor (nazýván obvykle latinsky i n g r e s. m a i o r) měl obstarávat zapisování privilegií, dvorních reskriptů, konsensů, kšaftů, rozsudků a odporů, menšímu ingrosátoru (i. m i n e r) patřilo zapisování sněmovních usnesení, plných mocí, dílčích cedulí a relací purkrabského úřadu. Registrátoři obstarávali vklady všech ostatních listin a zápisů a vydávali episy a výpisy z desk.

V době vlády Josefa II. samostatná činnost deskového úřadu skončila. Dvorským dekretem ze dne 14. VIII. 1783 mu byla odňata jeho desavadní soudní pravomoc a přenesena na nový zemský soud. Zemské desky se staly vlastně správními knihami nového zemského soudu. V r. 1796 se v důsledku nových opatření v katastrální evidenci dominikální půdy od základu změnila i vnější podoba zemských desk. Podle zákona z 22. IV. 1794 a instrukcí z 5. VIII. 1796 byla pro každý deskový statek zavedena zvláštní rubrika v nově založené h l a v n í k n i z e. Rubrika měla oddělení pro stav držby a pro stav závazků (břemen) na statku vázancích, s příslušnými odkazy na pomocné knihy instrumentů, na něž poklesly kvaterny starších typů. Projevilo se to i ve změněném vnějším označení kvaternů. Hlavní kniha zemských desk se stala vlastně ústřední pozemkovou knihou šlechtické dědičné držby nemovitostí. Po r. 1851 se přestaly knihy instrumentů psát a desky v dosud popsané podobě přestaly existovat; byly sice formou sbírky - opisů listin u hlavní knihy - vedeny ještě dále, ale ztratily úplně svůj samostatný význam po r. 1874, když podle nového zákona o vedení pozemkových knih se začaly i deskové statky vkládat do pozemkových knih příslušných katastrálních obcí, vedených u okresních soudů. Rozhodným pro tento vývoj byla pochopitelně likvidace feudálních vztahů po r. 1848, zrušení poddanství a zákonné zrovnoprávnění nemovitého majetku všech občanů, čímž odpadl důvod pro zvláštní evidenci šlechtických (a vůbec vrchnostenských) zboží a statků.

Po zrušení deskového úřadu jako zvláštního soudního místa byly dosavadní kvaterny rozděleny do tří samostatných oddělení na větší desky, menší desky a desky stavovské. Desky každého oddělení byly zvlášť očíslovány. Menších desk během první poloviny 19. století už vůbec nepřibýlo, kvaternů stavovských jen nepatrně, zato u větších desk narostlo po josefinské reformě ještě několik set knih instrumentů. Veškerá písemná pozůstalost starého deskového úřadu i nového zemského soudu od r. 1783 (pokud šlo o vedení desk) byla uložena u Krajského soudu civilního v Praze, u něhož byly desky "vedeny" i po r. 1851 resp. 1874, až v r. 1927 byla celá historická část deskového archivu do r. 1851 převzata do archivní úschovy. Dnes jsou zemské desky jedním ze základních archivních celků Státního ústředního archivu.

Desky zemské jsou jedním z nejdůležitějších historických pramenů českých. Deskami procházely po více než 550 let téměř všechny prodeje a koupě svobodných statků a zboží, byly do nich zaznamenávány další způsoby jejich nabývání, dělení, převádění, veškerá břemena na statcích váznoucí, peněžní transakce, svatební smlouvy, kšafy, peručnictví, nadání i dary, vedle toho i trestní stíhání, žaloby, staré české feudální právní zvyklosti i procesní postupy. Je pochopitelné, že desky mají v první řadě význam pro poznání hospodářských, sociálních, právních i kulturních poměrů feudálů (především šlechty), jsou však důležité i pro dějiny poddaných, hlavně pro vývoj poddanských dávek pozemkové vrchnosti, protože všechny tyto věci byly vkládány do desk při zapisevání převodů zboží.

Pro starší dobu (před berní rulou) jsou desky hlavním pramenem pro topografii, hlavně pro územní vývoj jednotlivých panství.

Neocenitelné a dosud téměř nevyužitě jsou desky pro dějiny cen pozemků a půdy vůbec, stejně tak i pro vývoj pozemkové renty. Velký význam mají i pro dějiny právní v užším smyslu.

Desky zemské na M o r a v ě byly vedeny nepochybně podle českého vzoru od r. 1348. Měly dvě řady, desky trhové a půhonné, přičemž bylo moravskou zvláštností, že desky byly vedeny v e d v o u m í s t n í c h ř a d á c h, olomoucké a brněnské, jak to odpovídalo dvojímu sídlu moravského zemského soudu. Desky zápisné na Moravě ve starší době psány nebyly.

Jako v Čechách, i na Moravě došlo ke změnám ve vedení desk kolem poloviny 17. století. Od r. 1642 byla vedena už jen řada brněnská, ovšem pro celou Moravu, přičemž kvaterny trhové byly děleny podle krajů; byly zavedeny navíc jak desky zápisné, tak i další druhy, které v té době začínaly i v Čechách. Další vývoj moravských desk byl obdobný českému a likvidace feudálních vztahů znamenala i na Moravě konec působnosti desk zemských.

Oproti zemským deskám českým měly desky moravské šťastnější osud v tom, že se dochovaly od svých počátků. Desky trhevé olomeucké i brněnské řady existují dodnes v originálech na pergamenu od r. 1348 do r. 1642, knihy půhonné - nehledí-li se k starším zlonkům - čteněji od počátku 15. století. Jazykově byly desky původně latinské, od let osmdesátých 15. století české a od vydání moravského Obnovení zřízení zemského r. 1628 pronikala stejně jako v Čechách pomenáhlou němčina.

Jako historický pramen mají samozřejmě moravské desky stejný význam pro moravskou historii jako české pro českou. Historická část moravských desk (tj. obecně do r. 1850) je nyní uložena ve Státním archivu v Brně.

Někdy ve 14. století (přesné datum není známo) byly zavedeny desky i v knížectví opavském a krnovském a nejpozději od počátku 15. století rozděleny na tzv. knihy z a d n í (= asi českým deskám trhovým) a knihy p ř e d n í (= asi deskám půhonným). Vnitřní vývoj opavských a krnovských desk odpovídal potom zhruba vývoji v Čechách a na Moravě, což zvláště platí pro období od poloviny 18. století do konce feudalismu. Desky knížectví opavského jsou zachovány od r. 1413 (půhonné do r. 1780, trhové od 1431-1850), desky knížectví krnovského od 1404 (trhové do 1850, půhonné od 1498 - 1740), s jistými časovými mezerami, ne však příliš velkými. Obojí desky jsou nyní uloženy ve Státním archivu v Opavě spolu s dalšími úředními i pomocnými knihami zemského práva, z nichž nejdůležitější jsou knihy sněmovnic usnesení stavovských sněmů obou knížectví z 16. - 18. století. Význam slezských desk jako historických pramenů se ovšem plně shoduje s tím, co bylo pověděno u desk českých. Navíc by bylo možné upozornit na to, že opavské a krnovské desky nebyly dosud vydatněji využity pro bližší poznání správního a i státoprávního vývoje Slezska za feudalismu.

x x x

Desky zemské byly zásadně určeny pro svobodné osoby, tj. šlechtice a později nejvíce pro zpupné statky feudálních pozemkových vrchností. Pro osoby, statky a zboží, které trvaly i po prosazení dědičnosti lén v manské čili lenní závislosti na českém králi, se začaly vést u soudu dvorského po polovině 14. století desky dvorské. I když právní postavení královských "služebníků" a lenních či manských zboží bylo značně odlišné od statků svobodných, diplomaticky jsou desky dvorské velmi podobné zemským. Stejně jako u těchto byly u soudu dvorského vedeny desky půhonné, trhové a zápisné, zatímco čtvrtý druh, desky pro volací (libri proclamationum) byl pro svůj

obsah možný j e n u dvorského soudu. Do desk provolacích byla zapisována "provolání" statků a zboží, která účinkem šlechtické odúmrťi nebo z jakéhokoliv jiného důvodu (např. při prohlášení majitele za nepřítel země), jak zněl starý termín - spadla na krále.

Král mohl s těmito statky nakládati podle své vůle. Často se stávalo, že je dával jako "výsluhy" svým služebníkům, jindy si je tito jako odměnu za své služby vyprosili (tzv. výpros), přičemž někdy šlo i o statky, o nichž nebylo ještě ani jisto, zda skutečně králi připadnou. Kdo si statek vyprosil, obdržel na základě královského rozkazu od dvorského písaře p r o v o l a c í l i s t, v němž se ukládalo městské radě některého města, které bylo v blízkosti statku, aby jej dala o třech po sobě následujících trhových dnech provolati jako statek, který odúmrťi přišel na krále. Kdo by se domníval, že má k provolanému statku lepší právo než král, měl to dokázat před dvorským soudem. Protože provolací list měl u sebe vlastně zájemce sám, byla kontrola toho, zda statek byl opravdu řádně ve stanoveném městě provolán, prováděna tak, že příslušná městská rada přitiskla k provolacímu listu městskou pečeť, načež jej vrátila tomu, kdo si odúmrť vyprosil a ten jej odevzdal dvorskému soudu. V provolací knize, v níž byl každý případ zapsán, bylo potom poznamenáno, že provolání bylo řádně provedeno.

Jestliže se ve lhůtě 14 dní po posledním provolání nikdo nepřihlásil, že by měl k provolanému statku lepší právo než král, byl vyslán soudní posel, aby ohlásil držiteli statku, že ten byl provolán za odúmrť a aby jej vyzval k obraně jeho práva. Přihlásil-li se někdo se svými náreky, bylo provedeno líčení pře před dvorským soudem a výsledek zapsán do příslušného zápisu v provolací knize. Knihy provolací přestaly být vedeny r. 1497, kdy se král práva odúmrťi v dřívějším rozsahu vzdal; jsou památkou jedinečného významu pro naše právní dějiny, místopis a genealogii.

Ostatní druhy byly vedeny až do poloviny 19. století. Staly se vlastně výhradně deskami pro manské čili lenní statky a pro projednávání žalob a sporů jich se týkajících. Protože se agenda dvorského soudu v těchto záležitostech vztahovala na léna celé české koruny, byly v deskách dvorských vedeny i záležitosti moravských a slezských lén. Po r. 1783 přešla pravomoc dosavadního dvorského soudu v Praze (i lenních soudů při některých královských hradech, Křiveklátě, Karlštejně, Trutnově) na nejvyšší dvorský lenní soud, který působil do r. 1850. Tímto resem také končí (až na nepatrné výjimky) zápis v deskách dvorských.

Od sklonku 18. století byly podle vzoru hlavní knihy desk zemských zavedeny i pro lenní statky tzv. l e n n í e x t r a k t y pro evidenci držby a zadlužení statků, když již předtím v 17. - 18. století docházelo v typech desk ke změnám a zavádění nových druhů, analogicky jako u desk zemských.

Určitá část zachovaných desk jsou knihy, které se vedly u jednotlivých hradských manských soudů.

Význam desk dvorských pro historika je obdobný významu desk zemských. Je třeba ovšem připomenout, že lenních statků bylo mnohem méně než svobodných a hlavně to byly statky mnohem menšího rozsahu, takže např. pro dějiny hospodářské se důležitost dvorských desk nemůže se zemskými měřit. Dochované desky dvorské jsou uchovávány ve Státním ústředním archivu v Praze.

Bibliografická příloha

A. Edice DZ českých

Základní nepostradatelnou pomůckou k DZ českým je Václav L e t o š - n í k, Die böhmische Landtafel. Inventar, Register, Übersichten. Praha 1944. - Dále viz Frant. D v o r s k ý - J o s. E m l e r, Reliquiae tabularum terrae citationum vetustissimae - Nejstarší zbytky desk zemských půhonných, Praha 1868. - J o s. E m l e r, Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum - Pozůstatky desk zemských království českého r. 1541 pohořalých, sv. I., Praha 1870, sv. II., Praha 1872 (sv. II. byl ve skutečnosti dotištěn až r. 1878.) - Rejstřík vydal r. 1899 Theodor A n t l. - Anna V a v r o u š k o v á, Desky zemské království českého. Řada I. Kvaterny trhové. Svazek 2. Kvatern trhový běžný červený od léta 1542 - 1543. (Desky zemské větší č. 4). Praha 1935. Svazek 1. Kvatern trhový běžný černý 1541 - 1542, Praha 1941.

B. Edice DD

Gust. F r i e d r i c h, První kniha provolací desk dvorských z let 1380 - 1394, AČ XXXI, Praha 1921. - T ý ž, První kniha půhonná z let 1385 - 1407, Praha 1929, vydal St. ústav histor. Desky dvorské, díl VII. - T ý ž, Druhá kniha provolací z let 1395 - 1410, AČ XXXV, Praha 1935 (Desky dvorské, díl II.). Obsáhlý referát A. V a v r o u š k o v é, ČAŠ XIII-XIV, 1938, str. 221 - 224. - T ý ž, Třetí kniha provolací z let 1411 - 1448, I. A-E, II. F-K, III. L-N, AČ XXXVII, Praha 1941 - 1944. - T ý ž, Druhá kniha půhonná z let 1407 - 1530, Praha 1944. - J o s. N o v á č e k, Trutnovské desky manské 1455 - 1575, AČ XV, str. 344 - 508.

C. Edice DZ moravských

P. C h l u m e c k ý, J o s. C h y t i l, K. D e m u t h, A. W o l f s - k r o n, Moravské zemské desky (Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren), I. svaz. řady brněnské 1348 - 1466, Brno 1856. - T. K a l i n a, II. sv.

řady brněnské 1480 - 1566, Brno 1950. - M. R o h l í k, III. sv. řady brněnské 1567 - 1641, Praha 1957.

P. C h l u m e c k ý, Jos. C h y t i l, K. D e m u t h, A. W o l f s - k r o n, Moravské zemské desky (Die Landtafel des Markgrafthumes Mähren), I. sv. řady olomoucké 1348 - 1466, Brno 1856. - Fr. M a t ě j e k, II. sv. řady olomoucké 1480 - 1566, Brno 1948. - t ý ž, III. sv. řady olomoucké 1567 - 1642, Brno 1953.

Vincenc B r a n d l, Libri citationum et sententiarum seu - Knihy půhonné a nálezové, I. sv. (zlomek 1374 - 1398, řada olomoucká 1405 - 1411), Brno 1872, II. sv. řada brněnská 1406 - 1415, řada olomoucká 1412 - 1420, Brno 1873, sv. III/1, řada brněnská 1417 - 1448, Brno 1878, sv. III/2, řada olomoucká 1437 - 1448, Brno 1880, sv. IV/1, řada brněnská 1459 - 1466, Brno 1881, sv. IV/2, řada olomoucká 1463 - 1466, Brno 1882, sv. V/1, řada olomoucká 1475 - 1494, Brno 1888, sv. V/2, řada brněnská 1480 - 1494, Brno 1892, sv. VI, řada olomoucká 1483 - 1493, Brno 1895, Berthold B r e t h o l z, sv. VII, řada brněnská 1490 - 1503, Brno 1911.

Rejstřík k edici r. 1856 (viz výše) vydal r. 1914 v Brně Frant. Č e r n ý pod názvem Ukazatel jmen k latinským zemským deskám brněnským a olomouckým.

D. Edice DZ slezských

J. K a p r a s, Pozůstatky knih zemského práva knížectví Opavského. Díl první. Knihy přední. Část prvá (registra soudní 1413 - 1461, 1464 - 1465, 1466 - 1484, půhony 1466 - 1489 a nálezy 1466 - 1484), Praha 1906, hist. archiv ČAVU. - T ý ž, Pozůstatky atd. Díl druhý. Desky zemské. Část prvá (1431 - 1536), Praha 1908, hist. archiv ČAVU. - M. R o h l í k, Opavské zemské desky. Knihy zadní 1537 - 1613, Opava 1961 (vydáno rotaprintem). - J. Z u k a l, Nejstarší registr zemského práva Krnovského (kniha půhoná z let 1498 - 1508), Věstník Matice Opavské XVIII, 1910, str. 17 - 24.

E. Literatura o DZ a DD

J. Č e l a k o v s k ý, heslo Desky zemské v Ottově slovníku naučném VII, str. 365 - 372, kde je uvedena i starší literatura (seznam desk tam připojený je antikvován knihou L e t o š n í k o v o u, viz na počátku tohoto oddílu o edicích a literatuře). - Frant. Č á d a, heslo Desky zemské v dodatcích Ottova slovníku naučného II/1, 1932, str. 60 - 61. VI. K l e c a n d a, Obnovení desk zemských po požáru r. 1541. Zprávy českého zemského archivu, sv. V., 1918, str. 191 - 270. - Fr. H r u b ý, Moravské zemské desky z let 1348 - 1642, Brno 1931 (vydání česko-francouzské a česko-německé, se 44 světlotisk. ukázkami). - G. F r i e d r i c h,

O českých deskách zemských. Universita Karlova v Praze r. 1934 - 1935. -
V. L e t o š n í k, K pokusu o evidenci obsahu zemských desk před sto lety,
Sborník AMV X., 1937, str. 307 - 331 a XI., 1938, str. 217 - 295. -
R. R a u s c h e r, O nálezích zemského soudu českého v XVI. stol., Sborník
věd právních a státních XXXIII, 1933, str. 134 - 146. - M. R o h l í k,
Zemské desky opavské - knihy zadní 1431 - 1802, Slezský sborník 49, 1951,
str. 299 - 333. - Fr. M a t ě j e k, K ukončení edice moravských zemských
desk, Slezský sborník - Acta Silesiaca 56, 1958, str. 412 - 416. - Zd.
K r i s t e n, Soud dvorský a jeho knihy za krále Ladislava, Praha 1931.

Studie a rozpravy o počátcích DZ českých viz v Přehledu vývoje českých
diplomatických studií na příslušných místech. Viz dále úvody vydavatelů
k jednotlivým vydaným knihám DZ a DD. - První povšechné informace o DZ
českých poskytne Průvodce po ústř. archivu minist. vnitra v Praze, Sborník
archivních prací roč. II., č. 2, 1952, o DZ moravských Průvodce po Státním
archivu v Brně, Brno 1954 a o DZ slezských Průvodce po archivních fondech
(Státního archivu v Opavě), Praha 1955 - na příslušných místech; o DD prv-
ní uvedený Průvodce.

Zd. F i a l a

PÍSEMNOSTI CÍRKEVNÍ SPRÁVY V LETECH 1310 - 1526

Ve vývoji písemností, vzešlých od počátku 14. do první čtvrtiny 16. století v Čechách z činnosti církevních orgánů správních a soudních, lze rozeznat několik period. Nejzřetelněji jsou jednotlivá vývojová období patrná u písemností ústřední povahy, dochovaných také v největším množství i nejbohatším členění. Léta pontifikátu pražského biskupa Jana IV. z Dražic (1301 - 1343) jeví se v nich jako vyznívání období staršího: Janova kancelář je ve svém obsazení i působení pokračováním kanceláře jeho předchůdců a biskupská listina je alespoň v oboru vlastní církevní správy stále jejím hlavním produktem. Zároveň se však objevují prvky nové a Janův episkopát je tak přípravou další periody. Druhé období, začínající zřízením pražského arcibiskupství (1344) a končící výbuchem husitské revoluce, je v kancelářské činnosti ústředních církevních orgánů dobou největšího rozvoje, a to nejen počtem písemností, ale především založením a vedením několika sérií úředních knih, vývojově pokročilejšího typu diplomatické látky, jehož počátky jsou ovšem starší. Třetí, poslední perioda, zahrnující první století sedisvakance pražského arcibiskupství, není charakterizována novými druhy nebo typy písemností, od předhusitské doby se však liší zřetelným ochabnutím kancelářské činnosti, projevujícím se v poklesu množství vznikajících písemností a zvláště ve zjednodušeném vedení úředních knih, tak příznačných pro předešlé období. K novému vzestupu dochází až po obnovení arcibiskupství v šedesátých letech 16. století, kdy s novým oživením písemné produkce ovládne arcibiskupskou kancelář novodobý aktový materiál, jenž také zčásti nahradí úřední knihy. Naznačené periodizace je možné užít rovněž pro písemnosti ostatních církevních orgánů v zemi, i když se počtem ani charakterem nemohou s písemnostmi ústřední povahy srovnávat, a spíše z praktického důvodu přidrží se ho tento přehled také u moravského materiálu, i když vývoj olomouckého biskupství šel zvláště v době husitské a pohusitské jinými cestami.

I

Navržená periodizace odpovídá vývoji organizace církevní správy a soudnictví, v jejichž působnosti písemnosti vznikaly. V letech episkopátu Jana IV. trvá ještě starší stav, kdy biskup svěřuje vyřizování některých záležitostí např. sakrálních nebo soudních dočasně anebo jen ad hoc pověřovaným zástupcům, ponechává si však jinak - ovšem za pomoci nižších správních orgánů, arcijáhnů a děkanů - správu diecéze plně ve svých rukou. V téže

době připravuje se však vznik stálých diecézních orgánů správních i soudních. Právě v posledním půlstoletí před povýšením pražského biskupství objevují se úředníci, kteří měli v dalším období stanout v čele ústředních diecézních úřadů, biskupský oficiál a generální vikář. Obdobně se vyvíjely poměry na Moravě, kde již za biskupa Bruna (1247 - 1281) byli v potřebách diecézní správy a soudnictví ustanovováni zvláštní delegovaní zástupci biskupovi. V druhé čtvrti 14. století existovaly pak již také v olomoucké diecézi biskupský oficiál a generální vikariát jako trvalé funkce.

Při obou biskupských dvorech se ve 13. století vytvořily kanceláře, v nichž v první polovině 14. století pracovalo vedle sebe několik sil - v Olomouci působily současně až čtyři kancelářské síly, v Praze dvě - a vyřizovaly jak písemnou agendu vlastní církevní správy a soudnictví, tak i právní a správní záležitosti biskupských statků. V pražské i olomoucké kanceláři vyskytují se tituly protonotáře, notářů a menších notářů (subnotarii), v Praze, kde se připomíná i hodnost biskupského kancléře, jsou doloženi zvláštní písaři soudní. Vlastní kancelářská práce byla např. v Olomouci rozdělena tak, že notáři listiny koncipovali i psali, kdežto pomocní písaři je pouze psali podle diktátu vedoucího notáře.

Většina listin Jana IV., vydaných ve správních záležitostech, je kancelářského původu, příjemeckých vyhotovení ve 14. století ztelně ubývá. Listiny vznikaly podle konceptů, na jejichž základě byla také po r. 1318 sestavena, a to s použitím starší sbírky Tobiáše z Bechyně, nová formulářová sbírka biskupské kanceláře (Cancellaria Johannis de Dražic). Po vnější i vnitřní stránce je biskupská listina značně uniformní, její styl prostý a věcný, téměř bez slavnostních formulí. Zřetelně se v ní projevuje vliv písemnosti papežské kanceláře, a to při biskupských listinách patronátních, inkorporačních, konfirmačních, odpustkových i dalších působení tzv. listů milostivých (litterae cum filo serico), kdežto mandáty jsou obdobou papežských listů, pečetěných bulou na konopném provázku (litterae cum filo canapis). Janovy listiny byly pověřovány přivěšenou biskupskou pečetí, opatřovanou někdy rubním sekretem, k níž se zvláště u listin na dispoziční s biskupským majetkem připojovala - vedle konsensní formule katedrální kapituly, připisované ve zvláštním řádku pod text listiny - ještě pečeť pražského kostela. Zejména některé kategorie biskupských listin, jejichž vydáním se úřední řízení dovršovalo, např. listiny konfirmační, mají již vyhraněný dispositivní charakter. V době dlouholeté Janovy nepřítomnosti v zemi (1318 - 1329) pokračovala biskupská kancelář, v jejímž personálním obsazení nedošlo ke změnám, ve své činnosti, vydávajíc ovšem listiny jménem administrátorů pražského biskupství.

V písemné produkci olomoucké kanceláře dochází právě na počátku 14. stol. k změnám ve stylu i vnější podobě listin, znamenajícím odklon od starší domácí tradice a sblížení s biskupskou listinou pražskou. Vedle kanceláře

pražských biskupů, jejíž některé formuláře byly tehdy převzaty a v modifikované formě se tu pak udržely až do druhé poloviny století, působila na olomouckou listinu kancelář markraběcí, v níž byli někteří biskupští notáři činní, a trval i vliv kuriálních písemností. Příznačným pro olomouckou kancelář je v této periodě časté střídání personálu, jenž ze služeb jednoho biskupa nepřecházel do služeb druhého, ale byl vystřídáván silami novými. I při této personální diskontinuitě vytváří se však nová kancelářská tradice, zřetelná zvláště v druhovém rozrůznění písemností (dvojí typ privilegií, listiny se širším a užším protokolem, mandáty, listy ad.) a v jejich diktátu. Stejně jako v Praze převažují kancelářská vyhotovení silně nad příjemec-kými a od poloviny století stává se nekancelářská listina ojedinělou výjimkou. A také v Olomouci se k biskupské listině přidružují listiny oficiálů a generálních vikářů, vydávané pod zvláštními pečeti oficialátu a vikariátu, jejichž písemná agenda vzrostla brzy do té míry, že se ve vydávání biskupských listin projevuje znatelný pokles.

Po celé toto období zůstává listina, jak už bylo řečeno, v oboru církevní správy a soudnictví převládajícím druhem písemností, vedle ní se však dávno před zřízením arcibiskupství objevují i písemnosti jiné (např. soudní protokoly nebo knihy inkviziční), které jako by ohlašovaly další periodu, v níž se tyto nové druhy diplomatického materiálu rozvinou naplno.

II

Doba vlády prvního pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic (1344-1364) je údobím důležitých změn v organizaci církevní správy a soudnictví i v zřízení a činnosti kanceláře. Reformován je oficiálský soud a nově vzniká jako pevně organizovaná instituce úřad generálních vikářů. Arcibiskup se ovšem ani nyní nezbavuje výkonu správy a soudnictví, ale je stále častěji nucen ponechávat jej uvedeným orgánům. Oficiálskému soudu vydal Arnošt r. 1356 řád, jímž potvrdil a nově upravil jeho organizaci a řízení před ním i působnost jeho úředníků, tj. oficiála, který předsedal soudu, advokátů, prokurátorů a soudních písařů. Generální vikáři, kteří bývali ustanovováni zpravidla dva až tři, zastupovali arcibiskupa především ve vlastní správě diecéze, vedle toho však vyřizovali rovněž nesporné záležitosti, související s jejich funkcí správní. Jejich soudní pravomoc se později rozšířila zvláště v oblasti sporné, když se asi od r. 1373 k oficiálskému soudu patrně pro jeho přetížení přidružil nový soud vikářský. Působnost obou církevních soudů se z větší části překrývala, oba vyřizovaly věci sporné i nesporné a jen v některých oblastech se jejich kompetence různila: tak manželské věci patřily výlučně před oficiálský soud, kdežto soudu generálních vikářů náležela výhradně soudní agenda spjatá s výkonem diecézní správy. Kromě jmenovaných úředníků působili při správě diecéze ještě další hodnostáři a

úředníci, např. světící biskupové, korektoři kleru, inkvisitoři, výběrčí desátků aj., objevující se zčásti již v době předcházející. V těchto i jiných úřadech (arcijáhenství) uplatňovali se členové katedrální a potom metropolitní kapituly, o níž se pražští biskupové a arcibiskupové při správě diecéze opírali.

Podobně v olomoucké diecézi působil v této době úřad generálních vikářů a oficiálský biskupský soud, jejichž pravomoc se nerůznila příliš od obdobných pražských institucí, vnitřní jejich organizace byla však jednodušší. Správa nově založeného litomyšlského biskupství (1344) byla zřízena podle organizace pražské diecéze. Správu a soudnictví vykonával biskup pomocí generálního vikáře a oficiála, jejichž funkce bývaly, stejně jako v Praze a v Olomouci, spojovány v jedné osobě.

S rozvojem správy a soudnictví souvisel personální a organizační růst kanceláře. V arcibiskupské kanceláři, reformované Arnoštem v padesátých letech, byla činná za vedení kancléře a protonotářů řada sekretářů, notářů a písařů, jejichž působnost byla v některých oborech přesně vymezena. Je přitom pozoruhodné, že v kanceláři, v níž byla vedena několikerá registra, neexistovala funkce registrátorů, nýbrž registra vedli titíž písaři, kteří vyhotovovali listiny. Vedle notářů a ingrosátorů, vyřizujících písemnou agendu arcibiskupa a generálních vikářů, byli zvláštní písaři arcibiskupské komory, patřící však také ke kanceláři. Vlastní písaře měl oficiálský soud (notarii actorum /causarum/ consistorii) i některé další orgány, např. korektoři kleru. V olomoucké kanceláři, v jejímž čele stáli protonotáři, jmenují se biskupští notáři, jejich pomocníci a písaři generálních vikářů. Při konsistorním soudě byli činní soudní písaři. Posléze v Litomyšli jsou dosvědčeni protonotáři, notáři a písaři soudních akt. Ve všech těchto kancelářích se v hojné míře uplatňovali veřejní notáři, jejichž působnost v církevní správě a zvláště v soudnictví byla mnohostranná. Rozvinutou písařskou činnost třeba v předhusitské době předpokládat také u nižších církevních orgánů. Přísežné notáře měly metropolitní i katedrální kapituly a rovněž při jiných významných duchovních institucích byli ustanovováni zvláštní písaři. Podle synodálních statut, z nichž je zřejmé úsilí o co největší rozšíření písemného styku v životě diecéze, měl mít pečeť každý farář.

Řízení před arcibiskupskými a biskupskými orgány dalo se podle kanonického práva a bylo z největší části písemné. Písemná byla podání i žádosti stran, ať šlo o presentaci kleriků k beneficiím nebo o žádost za potvrzení zbožného nadání, při jednání se předkládaly písemné doklady, např. listiny nebo výpisy z desk zemských, a písemně se zachycovala téměř všechna stadia sporného řízení: písemně se podávaly žaloby (libelly) a supliky

stran nebo jejich zástupců, zhotovovaly se písemnosti o ustanovení prokurátorů, písemné byly pŕhony i zmocnění, zapisovaly se výsledky, výpovědi svědků i odklady termínů. A ovšem závěry a výsledky jednání se zlistňovaly. Z arcibiskupské a biskupských kancelářů vycházelo velké množství listin konfirmačních, procesních a dispensačních, listin potvrzujících založení beneficí, donace i různé dispozice s duchovenským jměním, listin inkorporačních, statut kostelů i synod, vidimusů, listin odpustkových, výpovědí a nálezů. Tyto i další listiny, které jsou již pravidelně po stylis-tické i grafické stránce plně produktem kanceláře, vydávaly se jměnem arcibiskupa, biskupů nebo jejich generálních vikářů, jindy se však jen na předložené např. fundační listiny jiných vydavatelů připojovaly v kancelářů potvzovací doložky, pověřované pečeti ordináře nebo vikariátu.

V pražské arcibiskupské kancelářů pokračovalo se zprvu v dosavadních tradicích, listiny se koncipovaly podle starších formulářů, avšak záhy, zvláště od kancelářských reforem Armoštových, nastupují novoty. Sestavují se nové formulářové sbírky, jako byla Cancellaria Arnesti, užívaná i za jeho nástupů, nebo sbírka vzorců Jana z Jenštejna (Codex epistolaris Johannis de Jenczenstein), a na listinách se objevují kancelářské poznámky. Vliv papežské kanceláře, která svými písemnostmi zasahovala zvláště od doby Karlovy stále pronikavěji do českých zemí, nepřestává, avšak vzrůstající měrou podílí se ve vývoji domácí diplomatické prostředí, především písemnosti pannonické kanceláře. Její působení se spatřuje v zařízení arcibiskupských register, v kancelářské poznámce, jmenující vedle arcibiskupa relátory a písaře (Per dominum archiepiscopum N., Ad relacionem N.), i v poznámce registrační (R, R^{ta}), vyskytující se pod textem, na plíce nebo na tergu listin.

Registrační poznámky nevztahují se k všeobecným kancelářským registrům, jež v arcibiskupské kancelářů patrně vůbec nebyla vedena, nýbrž k speciálním registrům založeným za Arnošta z Pardubic. Nejstarší z nich jsou knihy konfirmační (Libri confirmationum), vedené od r. 1354. Obsahují zápisy o obsazování uprázdněných beneficí arcibiskupem nebo jeho generálními vikářů se stručnými údaji o presentaci, způsobu uprázdnění a exekutorech. Formou jsou tyto záznamy, řazené zprvu podle arcijáhenství, později jen chronologicky, buď opisy konfirmačních listin vydaných jměnem generálních vikářů, anebo prosté aktové poznámky, stylisované objektivně i subjektivně. Vklady do konfirmačních knih daly se na žádost a za poplatek stran, které si nejednou při arcibiskupské kancelářů ukládaly pro větší bezpečnost také originály svých konfirmačních listin.

Konfirmační knihy byly vedeny týmiž kancelářskými písaři jako knihy erekční (Libri erectionum), do nichž byly právě pro tuto jejich spojitost

přepsány i některé listiny konfirmační. Erekcční knihy byly založeny r. 1358 k pojišťování majetku kostelů i jiných duchovních institucí a pro tuto svou funkci byly srovnávány s deskami zemskými. Vkládala se do nich zřizování a nadání far, klášterů, kaplí a oltářů i různá pořízení s duchovenskými statky (trhy, směny, lokace) a jejich potvrzování arcibiskupem nebo jeho vikáři, kromě toho však i změny farních obvodů, odpustky, konfirmace, dispense, statuta a jiná pořízení. Vklady mají různou podobu: nejčastější jsou opisy potvrzovacích listin arcibiskupa nebo generálních vikářů, v nichž často bývá inserována fundační nebo jiná listina, dále opisy fundačních listin s potvrzovací doložkou arcibiskupské kanceláře a konečně od sklonku 14. století subjektivně nebo objektivně formulované protokolární záznamy o jednání před generálními vikáři (Constitutus personaliter ... coram ...) bez zmínky o listině nebo zpečetění. Listinné texty se do knih přepisovaly zkráceně z konceptů a tento způsob vedení vysvětluje, že bývá nejednou porušeno chronologické pořadí zápisů. Vklady do erekcčních knih pocházejí od týchž písařů, kteří vyhotovili originály přepsaných listin nebo potvrzovací doložky na cizích listinách a kteří rovněž na tyto listiny učinili registrační poznámku. Vedení knih, jejichž vklady se daly pro potřebu arcibiskupského úřadu i v zájmu stran, se v několika desetiletích tak rozvinulo, že od poslední čtvrtiny 14. století do r. 1419 bylo současně zapisováno ve dvou nebo i více řadách. Přitom se měnil diplomatický charakter těchto knih: ze speciálních register, kam zprvu vcházely především opisy listin kancelářů vydaných nebo potvrzených, stávaly se postupem doby stále více knihami protokolů, jejichž záznamy nepředpokládají předchozí vydání listiny, nýbrž samy listinu plně nahrazují.

Mimo konfirmační a erekcční knihy byly v arcibiskupské kanceláři vedeny 7 knihy statut, obsahující opisy statut synodálních i řádů vydaných arcibiskupem pro jednotlivé církevní ústavy, pro potřeby světících biskupů byly zařízeny knihy svěcenců (Libri ordinationum cleri) se stručnými záznamy o udělování svěcení, při kanceláři se chovaly visitační protokoly, pořizované veřejnými notáři provázejícími arcibiskupské visitátory, akta korektorů kleru a rejstříky desátků. O některých dalších druzích knih se zachovaly pouze zmínky, např. o soupisech far a jiných církevních obrocích (Registra prebendarum).

K těmto knihám přibyla r. 1373 soudní akta generálních vikářů pražského arcibiskupa, zachycující především sporná i nesporná jednání před nově zřízeným soudem vikářským. Vznikem i náplní souvisela s jinými knihami kanceláře, zvláště s knihami erekcčními, které byly částečně vedeny stejnými písaři. Vedle těchto společných písařů podíleli se na zapisování do akt ještě zvláštní písaři, kteří od počátku 15. století zapisovali výlučně věci sporné, kdežto nesporné vklady na pojištění práv duchovních institucí pocházejí od písařů erekcčních knih. Od konce 14. stol. se při vedení vikář-

ých akt, vedených chronologicky v jedné řadě pro sporné i nesporné záležitosti, uplatňují veřejní notáři. Sporné věci (pře o beneficia, spory duchovních s laiky, porušování kanonických předpisů) se zachycovaly stručnými oznámkami o jednotlivých stadiích soudního procesu nebo obširnějšími zápisy, obsahujícími také rozsudky vikářů, v záležitostech nesporného soudnictví (smlouvy, týkající se poměrů závazkových a majetkových převodů aj.) se kromě aktových zápisů objevují také texty listinné, častější zvláště v mladší době. Složitému vývoji akt odpovídá nejednotnost jejich diplomatické podoby: ukazují-li zvláště sporné záznamy na funkci pomocných kancelářských knih, dosvědčuje listinná látka, přesouvající se do akt z erekčních knih, a jim současně přísluší charakter speciálních register s platností veřejných knih.

Starší než vikářská soudní akta jsou akta pražského oficiálského soudu (Acta judiciaria consistorii), zachovaná však jen ve zlomcích. Byla vedena vlastními písaři konsistorními způsobem odlišným od akt vikářských. Soudní jednání před oficiálem se zachycovalo dvojmo: přímo na soudě vedly se příruční knihy (memoriale seu manuale), jejichž stručné poznámky, doplněné ještě písemnostmi předloženými stranami, byly poté předlohou vkladů do vlastních akt, dělených do dvou řad, zvláštní pro agendu spornou (majetkoprávní ře, věci manželské) a zvláštní pro nesporné záležitosti (věci dlužní, trhy, ájmy apod.). Na rozdíl od objektivně stylizovaných protokolárních záznamů vikářských akt daly se zápisy do oficiálských knih subjektivní formou (coram obis). Kromě vedení soudních akt vyhotovovali konsistorní písaři oficiálské istiny na nálezy ve sporech mezi duchovními anebo duchovních s laiky, charakteristické jak svým stereotypním protokolárním slohem, obrážejícím všechnu formální obřadnost soudního řízení, tak dorsálními záznamy o dalších stadiích procesu, dále na žádost stran vydávali notářská ověření předložených istin, pečetěná oficiálskou pečetí, a psali citace i jiné písemnosti související se soudním řízením. Již v první polovině 14. století vznikla při pražském oficiálském soudě formulářová sbírka.

Registra a protokoly, obdobné knihám pražským, byly vedeny rovněž při olomouckém a litomyšlském biskupství. Tak existence soudních akt olomoucké konsistoře (Acta judiciaria) je doložena již od konce 13. století, ale nejstarší protokol oficiálského soudu se zachoval až ze druhé poloviny 15. století, z níž pocházejí také další správní a soudní knihy olomoucké diecéze. Kancelářská registra jsou zde dosvědčena od doby episkopátu Jana VII. (1334 - 1351), první dochovaný svazek - je veden podle konceptů a členěn systematicky - zachycuje však látku až z konce 14. a počátku 15. století. O rozvinutosti kancelářské agendy při dvoře olomouckých biskupů ve 14. a 15. století podávají výmluvný důkaz známé manské knihy, vedené v několika souběžných řadách písaři manského soudu, i zachovaný lenní kopiář z první čtvrtiny

14. století, vznikly v biskupské kanceláři. Z protokolů a register litomyšlského biskupství se nezachránilo nic a o jejich existenci víme jen ze soudobých zmínek.

Styk ústředních diecézních orgánů s nižšími články církevní správy byl v tomto období vesměs písemný. Biskupská nařízení se posílala arcijáhnům, kteří je v opisech rozeslali děkanům a ti opět zařizovali jejich rozšíření do jednotlivých farností. Jsou známy půhony, jež kolovaly od jedné fary k druhé a byly tu postupně opatřovány poznámkami jednotlivých plebánů, depre- vázenými jejich podpisy a přitisknutými pečeti, nebo mandáty generálních vikářů, na něž plebáni přitiskovali své pečeti jako doklad provedení příkazu.

Na tomto místě je vhodné alespoň se zmínit o kláštěrech a jiných řehel- ních institucích, které měly zvláštní organizaci a na něž se diecézní správa vztahovala jen zčásti. Z činnosti řádových představených, sídlících vesměs - až na domácí řád křižovníků s červenou hvězdou - v cizině, generálních řá- dových kapitul, představených řádových provincií, jež nezřídka zahrnovaly i sousední země, i představených jednotlivých domů a jejich orgánů vznikaly početné správní písemnosti, zachované ovšem jen ve zlomcích. Dostatek písař- ských sil byl v kláštěrech, jež byly vedle kapitul odedávna středisky písař- ské činnosti a nadto ve stále vzrůstající míře užívaly i písařů námezdních, samozřejmostí, a tak nepřekvapí, že vedle psaní listin a knih v právních a správních potřebách klášterního majetku udržovala se čilá korespondence s řá- dovými představenými i druhými kláštěry, že byly vedeny a opisovány protokoly a usnesení řádových kapitul i protokoly vizitační, že se pravidelně vyhotovo- valy listiny o volbě a potvrzování opatů nebo jiných představených klášterů i potvrzovací listiny na majetková a jiná pořízení, pověřované pečeti řáde- vých nebo klášterních nadřízených, kenservátorů a visitátorů - pozoruhodné jsou tu zvláště potvrzovací listiny opata a generální kapituly v Prémontré ve formě transfixů, dechované i v Čechách. Z jiných písemností in spiritualibus jsou také z kulturněhistorického hlediska zajímavé časté listiny na konfraternitu, uzavíranou mezi jednotlivými řádovými domy domácími i zahra- ničními. Rovněž v řádové správě se ve 14. a 15. století hojně užívalo služeb veřejných notářů.

III

Husitská revoluce téměř úplně rozvrátila církevní organizaci v Čechách; pražské arcibiskupství zůstalo po 140 let neobsazeno, litomyšlské biskupství trvale zaniklo a kromě některých oblastí zvláště okrajových rozpadla se také síť nižších správních orgánů. Administrátory arcibiskupství byli v letech 1421 - 1434 olomoučtí biskupové, zastupovaní vikáři sídlícími v Žitavě, poté vykonávali správu církve podjednou administrátoři, volení pražskou kapitulou nebo jmenovaní papežskou stolicí. Zbytky diecéze spravovali pomocí konsisto-

ře, zvané později hořejší, jejíž organizace i personální vybavení bylo ovšem mnohem prostší než v době předrevoluční. Zvláště výrazně se toto zjednodušení projevilo od r. 1422 v dočasném splnutí funkce generálního vikáře a arcibiskupského oficiála. Kancelářské práce vyřizoval jeden až dva písaři, mezi nimiž bývali také veřejní notáři, v čele kanceláře se pak jmenuje protonotář. Většina země hlásila se ke straně podobojí, jejíž správu vedli administrátoři s tzv. dolejší konsistoří, ale pevnou a jednotnou církevní organizaci se utrakvistům ani v Čechách nepodařilo vytvořit. Na Moravě se v podstatě uchovávala církevní organizace z doby předhusitské.

Zjednodušená organizace diecézní správy a soudnictví a silný pokles jejich působnosti obrážejí se v dochovaných písemnostech. Od dvacátých let 15. století nebyly vedeny samostatné knihy konfirmační ani zvláštní soudní akta, nýbrž jednotné knihy, zvané akta administrátorů pražského arcibiskupství, do nichž vcházely všechny druhy správních i soudních záležitostí, projednávaných před administrátory nebo jejich úředníky, tak zejména udílení nižších i vyšších svěcení, presentace, ustanovování kleriků k beneficiím, odpustky, zřizování obročí, nadání, církevní desátky a kostelní platy, prodeje a směny duchovenského majetku, obligace, spory duchovních, disciplinární věci kněžstva, manželské spory i záležitosti herese. Alespoň v některých obdobích vedly se sice patrně samostatné erekční knihy a zachoval se i zvláštní seznam svěcenců, avšak celkově nahrazují akta administrátorů vlastně všechny druhy knih, vedených ústředními orgány předhusitské církevní správy a soudnictví.

V poslední třetině 15. století přistoupila kancelář administrátorů k rozsáhlému podniku, jenž ukazuje, že arcibiskupské úřední knihy z doby předrevoluční neztratily význam ani v pohusitském období, ale měly se stát oporou v úsilí o obnovení rozvrácené církevní organizace a znovuzískání ztracených statků. K tomuto účelu se nejspíše hodily konfirmační a erekční knihy a byly proto k získání přehledu po jejich obsahu nejdříve opatřeny rejstříky. Později byly pak týmiž písaři pořízeny opisy konfirmačních, erekčních a snad i soudních knih. Funkci těchto prepisů dobře osvětluje okolnost, že se např. z erekčních knih opisovaly jen vklady trvalé platnosti, kdežto záznamy mřežované, dočasné ceny nebo zápisy v osobních věcech se zpravidla vypouštěly.

Ve správních i soudních záležitostech vydávala kancelář četné listiny a mandáty, a to téměř výlučně jménem administrátorů. Listiny, vydávané mnohdy formou notářských instrumentů, vyhotovovaly se podle konceptů, které byly patrně také základem nové formulářové sbírky, užívané v konsistorní kanceláři. Originály, psané nezřídka již na papíře, se pověřovaly přivěšenou nebo přitištěnou pečetí vikariátu pražského arcibiskupství, na jejímž dorsu býval otištěn znak metropolitní kapituly, nebo sekrety administrátorů. Řízení před konsistoří, zvláště při jednání soudním, i spojení s nižšími orgány bylo nadále většinou písemné, jak vedle administrátorských knih dokládají

zachované půhony, svědecké výpovědi a různé mandáty, opatřené přípisky a pečetmi příjemců. Do správy diecéze zasahovaly ovšem stále písemnosti papežské kanceláře, jež adresovala administrátorům a pražské kapitule množství listů a brevů, a uplatňovaly se v ní také četné listiny papežských legátů a cizích biskupů, udílejících za sedisvakance v zemi svěcení.

V kanceláři olomouckých biskupů nedošlo ve vydávání listin k větším změnám. Vedle vlastních biskupských listin vydávaly se i v pohusitském údobí zvláštní listiny generálních vikářů a soudní listiny biskupských oficiálů, zhotovované nejednou veřejnými notáři. Z druhé poloviny 15. století dochovaly se také úřední knihy, totiž kniha investitur farářů, erekční kniha a protokol biskupského oficiála.

Z konfirmačních knih dochoval se pouze zlomek se zápisy z padesátých let 15. století. Obsahuje zkrácené opisy konfirmačních listin vikářů olomouckých biskupů, mezi nimiž se ojediněle vyskytují také objektivně stylizované aktové záznamy. Výjimečně se v zlomku objevuje zápis fundační. Rovněž erekční knihy se dochovaly fragmentárně. Do nich se opisovaly listiny biskupů, jejich vikářů nebo v době sedisvakance administrátorů olomouckého biskupství, obsahující inserty vlastních nadačních listin. Erekcční knihy byly vedeny týmiž písaři - o některých z nich víme, že byli veřejnými notáři - s jejichž rukama se setkáváme v současně vedených knihách biskupských oficiálů (Acta iudiciaria), zachovaných ve zlomcích od r. 1469. Zápisy soudních akt zachycují jednotlivá stadia řízení, konaného před oficiálem nebo administrátory, a to vesměs o sporných záležitostech. Mají objektivní stylizaci a jejich stereotypní formulář nejednou upomíná na oficiálské písemnosti z předhusitské doby. Pokud lze soudit ze zachované látky, změnil se postupem doby způsob jejich vedení: do počátku 16. století mají akta formu definitivní knihy a předpokládají tedy existenci konceptů, vkládaných však do knihy asi brzy po jednání. Od této doby se vedly manuály, do nichž se zapisovalo patrně přímo při soudním jednání. Alespoň v této podobě byla soudní akta vedena především pro potřebu biskupské konsistoře. Rovněž v oficiálských aktech, do nichž se výjimečně opisovaly také listinné texty, lze zjistit přesahy z druhých knih biskupské kanceláře, vysvětlitelné nejlépe tím, že při jejím skromném osobním vybavení vedl tyž písař různé druhy knih.

Z činnosti utrakvistické dolejší konsistoře vznikla jednak korespondence (listy poselací adresované panovníku, světským úřadům, patronům, kleru aj.), jednak úřední akta, vedená při zasedáních konsistoře. V hojnějším počtu jsou však tyto písemnosti, skládané vesměs česky, zachovány až z doby mladší, než je horní časová hranice tohoto přehledu.

- - -

Písemnosti církevních správních a soudních orgánů mají v české diplomatické látce 14. a 15. století důležité místo. Tento význam netkví jen v početnosti zachovaného materiálu, nýbrž především v jeho povaze, v jeho formální, typové i funkční rozrůzněnosti a v neposlední řadě ve výskytu vývojově nových prvků. Rovněž jeho obsahové bohatství je značné a dosud ne plně vyčerpáno. Mimořádnou cenu mají zvláště listiny a knihy psané v protokolární formě, jež historikovi umožňují daleko podrobnější a hlubší pohled na minulé dění než listiny zachycující závěr jednání. Písemnosti církevní správy nejsou pak jen pramenem studia církevních a náboženských dějin, nýbrž patří rovněž k základním zdrojům poznání vývoje hospedářského, společenského a kulturního (knihy erekční a soudní akta).

Bibliografická příloha

Nejzávažnější materiály k církevní diplomatice této doby jsou uloženy v kapitulním archivu pražském (nyní ve správě Archivu Pražského hradu), kapitulním archivu olomouckém (ve správě Státního archivu Opava, pobočka Olomouc) a arcibiskupském archivu kroměřížském (tamtéž). Z archivních pomůcek zasluhují zvláštní zdůraznění tyto práce: A. P e d l a h a, Catalogus codicum manuseriptorum, qui in archivio capituli metropolitani Pragensis asservantur, Pragae 1923 a Státní archiv v Opavě. Průvodce po archivních fondech 3, Pobočka v Olomouci, Praha 1961 a tam uvedená literatura.

Základní řady úředních knih pražské arcidiecéze jsou do značné míry vydány. Jsou to: Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim I-X, edd. F. A. T i n g l, J. E m l e r, Pragae 1865-1889. Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV. I - VI jen k r. 1407, edd. C. B e r o v ý, A. P e d l a h a, Pragae 1875-1927; Soudní akta konsistoře pražské. Acta judiciaria consistorii Pragensis I-VII ed. F. T a d r a, Praha 1893-1901. Vedle nich jsou dochovány ještě jednotlivé další úřední knihy z různých oblastí církevní správy: tak např. visitační protokol pražského arcijáhna z let 1379-1380, kniha korektorů kněžstva či kniha evidující svěcence pražské diecéze (poslední dvě jsou ve výtazích vydány tiskem A. P e d l a h o u; Akta korektorů duchovenstva diecéze pražské z let 1407-1410, Pragae 1921 a Liber ordinationum cleri 1395-1416, Pragae 1922).

O základním listinném materiálu informují J. E r š i l - J. P r a ž á k, Archiv pražské metropolitní kapituly I., Katalog listin a listů

(-1419), Praha 1956, pro nejmladší období v. edici K. B o r o v é h o, Jedná-
ní a dopisy konsistoře katolické i utrakvistické I-II, Praha 1868 - 1869.

Z materiálu bezprostřední arcibiskupovy agendy, jak je pro počátek
pražského arcibiskupství dochován v soudobé formulářové sbírce, je F. T a d-
r o u vydána Cancellaria Arnesti. Formelbuch des ersten Prager Erzbischofs
Arnest von Pardubic, AÖG LXI, 1880, str. 268-597.

Z obecnějších prací správně historických zasluhuje uvedení stať
Z. F i a l y, Správa a postavení církve v Čechách od počátku 13. do poloviny
14. století. SH 3, 1955, s. 64-88 a J. K. V y s k o č i l a, Arnošt z Par-
dubic a jeho doba, Praha 1947.

Z obecných diplomatických děl je to opět T a d r a Kanceláře etc.
(viz výše u panovnické kanceláře). A konečně jde o literaturu monografickou,
ještě ne příliš početnou: B. K u b í č k o v á, K počátkům pražského ofi-
cialátu. SPDMP V. 1932, str. 391-479. - N o v ý R., Listiny pražských
biskupů XI. - XIV. století. Diplomatickosprávní rozbor. Acta universitatis
Carolinae 1960, Philosophica et historica 5. - T ý ž, Pečeti pražských
a olomouckých biskupů (Studie ze sfragistiky přemyslovského období). SAP X-1,
1960, str. 181 - 214. - H l e d í k o v á Z d., Z dějin církevního soud-
nictví doby předhusitské (Soudní agenda pražského arcibiskupství). Zápisky
katedry československých dějin a archivního studia V., 1961, str. 43-59. -
T á ž, Soudní akta generálních vikářů. SAP XVI, 1966, str. 157 - 171. -
J e n š o v s k á V., Kancelářská "registra" Pražské konsistoře v archivu
kapituly svatovítské, Folia diplomatica XIII (1964-1965), 2, str. 25 - 29.
- B i s t ř i c k ý J., Übersicht über das Kanzlei- und Urkundenwesen
der Olmützer Bischöfe in den Jahren 1303-1364. Mediaevalia Bohemica I,
1969, str. 30 - 50.

K organizaci řeholních institucí srv. V. C i n k e, Organizace českých
klášterů ve 13. a 14. stol. na podkladě provinčním, ČSÖH XVI, 1968, str.
435 - 446 a J. S v á t e k, Organizace řeholních institucí v českých zemích
a péče o jejich archivy, SAP XX, 1970, str. 503 - 624.

MĚSTSKÁ DIPLOMATIKA V ČECHÁCH A NA MORAVĚ DO POČ. 16. STOL.

Přetváření předměstských aglomerací v průběhu 12. a zejména ve 13. století v jednotný a zcela nový organismus "feudálních" měst přinášelo s sebou také i metamorfosu všech dosavadních správních forem a zakládalo rovněž potřebu vytvořit postupně i soustavu organizujících norem společenského života uvnitř měst.

Hegemonem v hospodářském a současně i vnitropolitickém životě měst, rozhodně v nejvýznamnějších aglomeracích, jakými byla Praha, Brno, Znojmo a některé jiné, se stávala vrstva oněch obyvatel, kteří se věnovali zejména obchodu. Ve městech ostatních, kde takového společenského stimulu nebylo nebo nebyl dostatečně silný, přijímal zpravidla iniciativu panovník, jenž zakládal správní organismus takových měst na vztahu obyvatel (většinou řemeslníků) k rychtáři (judex), jako jemu odpovědné záruce městského míru.

Pro postupné vytváření (a potom přirozeně i zpětné sledování) správních a právních norem městského práva je nutné věnovat pozornost zejména středověkým velkoměstům, protože ta se stávala vzorem pro obdobný vývoj měst ostatních. Bylo v zájmu obyvatel měst - cives, též burgenses - opírajících se většinou o obchodní kapitál, vzešlý vesměs z dálkového obchodu, pronájmu mince či horního podnikání, vytvářet už od 40. let 13. století vlastní samosprávné orgány jako jakousi "cechovní" záštitu svých hospodářských zájmů proti komukoliv, včetně panovníka.

Specifická forma majetkové základny této nově se tvořící společenské vrstvy (patriciát) předznamenávala v rozhodující míře i samotné formulace právních norem. Nepřekvapuje ovšem, že od 13. zhruba do polovice 14. století je více méně jen ona reprezentantem takřka všech velkých měst. Města menší se vyvíjejí od polovice 13. století až do druhé polovice 14. století poněkud odlišněji.

Městské právo, které se tu vytváří, je v zásadě právním systémem, založeným na zeměpanském uznání zvláštního postavení majetkového práva patriciátu. Další právní normy, vytvořené na tomto základě, regulovaly potom vnitřní život města ve smyslu civilně právním a trestním. Bylo přirozené,

Za tato ustanovení se formovala více či méně pod vlivem zvyklostí dvou středoevropských právních okruhů, tzv. práva jihoněmeckého (Schwabenspieglu) a severoněmeckého Sachsenspieglu. Při tom ovšem nelze nezdůraznit významný podíl práva římského (postglossátorského), který stále vzrůstal zejména ve sféře tzv. práva věcného.

Stejný rozvoj lze pozorovat ve 13. století i v samotné městské správě, a to zejména ve městech, která se vytvářela splýváním dosud oddělených osad v jednotném okruhu městských hradeb (např. Praha, Brno, Olomouc aj.). Nově vzrůstající "universitas civium" (burgensium) musela vytvořit nezbytně správní orgány odpovídající novému celku, podstatně zvětšenému a zmnoženému řadou povinností, ale i práv. Jestliže ve sféře soudní bylo snad možno navazovat na instituci tradiční, tj. soud s rychtářem v čele, který zejména nyní tvořil spojovací článek mezi městem a panovníkem, bylo nutno zřídit orgán, starající se samosprávně o regulaci hospodářského a pořádkového života ve městech. Jím se na přelomu 13. a 14. století stala městská rada jako autonomní instituce a její existencí - výhradně ve velkých středověkých městech - byla pro 14. a počátek 15. století založena určitá dvojkolejnost městské správy. Města menšího hospodářského a politického významu zpravidla takovou podvojnou správou (institucionálně dělenou) nepoznala a vývoj se tu ubíral prostým přerůstáním: od "nadvlády" rychtáře a přísězných k samosprávě purkmistra s konšely (městská rada) v 15. stol., přičemž ovšem i ve století čtrnáctém de facto personálně obě instituce splývaly a stejní lidé zpravidla zasedali na soudě i řešili úkoly vnitřního života městské obce.

Ke vztahu soudu a rady ve 14. a 15. stol., který byl zejména ve starší literatuře vykládán ve smyslu ostrého protikladu, je třeba poznamenat, že dnes je už nutné jej přijímat značně opatrně. Ukazuje se zatím, že protiklad obou orgánů (který mívá ovšem velmi různý základ) by mohl být jen stěží chápán jako stimul, urychlující či zpomalující vývoj města. Mnohem větší význam měl nepochybně vztah města jako celku vůči vrchnosti.

Literatura:

- J. Čelakovský, O středověkém radním zřízení v královských městech moravských. ČMM 29, 1905, str. 97-133.
- J. Čelakovský, O vývoji středověkého zřízení radního v městech pražských. (Zvl. ot. Sbor. příspěvků k děj. hl.m. Prahy I. 2), Praha 1921.
- V. Vojtíšek, Soud a rada v královských městech českých. Sbor. věd práv. a stát. 21, 1921, str. 40-82 (přetisk: Výbor rozprav a studií. Praha 1953, str. 240 - 273).

- B. Mendl, Z hospodářských dějin středověké Prahy. Sbor. příspěvků k děj. hl. m. Prahy V. 2, 1932, zvl. str. 161 - 195,
- J. Mezník, Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století. Brno v minulosti a dnes 4, 1962, str. 245 - 349 (též zvl. ot.).

Písemné pořízení na městském právu

V diplomatické literatuře, věnované zejména studiu přemyslovského období, je po právu zdůrazňováno, že česká listina ve své většině má ráz ^{novin}notičí, fixujících pozemkově vlastnická, resp. uživatelská práva příjemce. Dispoziční možnosti obyvatelů měst v uvedeném smyslu ve 13. století, s výjimkou úzké vrstvy pražského a brněnského patriciátu, byly nepatrné, stejně jako i v řadě dalších ohledů byli tito "cives" spíše objekty právních ustanovení nežli aktivními subjekty takových počinů. Listinné pořízení, které nasvědčuje právní dispoziční aktivitě měšťanů (aniž bychom ji výhradně spojovali s vlastní aktivitou diplomatickou, srv. níže cit. práce J. Šebánka) se nejvýrazněji projevuje ve 13. stol. v oblasti horních měst (Jihlava, Havl. Brod) a přirozeně v obou hlavních městech moravských: Brně, Olomouci a konečně také v Praze; jinde toliko ojediněle. Určitým vodítkem může ovšem pro sledování rozšiřujícího se listinného pořizování být doložená existence městské pečeti (Sigillum judicis et civium; S. civium; S. buregensium) v jednotlivých českých a moravských městech: 1247 - Brno; 1262 - Litoměřice; ante 1264 - Praha (St. město); 1268 - Jihlava; 1269 - Ném. Brod; 1272 - Hlubčice; 1273 - Most; 1274 - Kadaň; cca 1280 - Praha (St. město, 2. typ) atd.

Na přelomu 13. a 14. století lze spolehlivě registrovat zesílení dosud poměrně slabé listinné emise v rámci měst. Je charakteristické pro tuto diplomatickou sféru, že předmětem zlistinění se stávají především ony záležitosti, které lze jednoznačně shrnout do okruhu věcného, dědického a zejména obligačního práva. Převod soukromého vlastnictví ve městech byla poměrně snadná i velmi častá záležitost a je pochopitelné, že za takových okolností docházelo písemné pořízení maximální důvěry a zejména praktického uplatnění.

Veřejnému (soudnímu) převodu vlastnického práva, event. práva uživatelského (jus utile), které nepředpokládalo obligatorní vynotování písemnosti svědečného charakteru, zpravidla v zájmu pořizovatelů bylo mít listinu (kupní, darovací, legační, obligační apod.), která se při dalších transakcích mohla stát součástí převodu jako doklad nebo - např. zlistiněné obligace - nabývaly ve specifických podmínkách měst rázu "cenného papíru".

Složitost majetkoprávních poměrů ve středověkých městech, která se znásobila zejména v 70. a 80. letech 14. stol. poskytnutím úplného dědického práva obyvatelům všech královských měst a částečně i měst poddanských, vedla k mnohem intenzivnějšímu využití praktického zařízení evidence převodů (v zájmu měšťanů samotných), totiž městských knih.

Literatura:

- E. F. Rössler, Deutsche Rechtsdenkmäler aus Böhmen und Mähren. I. Praha 1845; II. Praha 1852
- Codex juris municipalis regni Bohemiae I. - IV., Praha 1886-1961 (ed. J. Čelakovský, G. Friedrich, A. Haas)
- V. Vojtíšek, Z právních dějin československých měst. Sb. O našich městech a patrimoniích i o správě archivů. Praha 1934 (přetisk Výbor rozprav a studií. Praha 1953, str. 426-457)
- B. Mendl, Tak řečené norimberské právo v Čechách. Praha 1938
- A. Haas, Právní oblasti českých měst. ČSPSČ 60, 1952, str. 15-24
- J. Šebánek - S. Dušková, Česká listina doby přemyslovské. III. Listina měst a jejich obyvatel. SAP VI-2, 1956, str. 99-158
- J. Kejř, Právní život v husitské Kutné Hoře. Praha 1958
- Z. Šimeček, Neuausfertigungen mittelalterlichen Urkunden aus Budweis. MIÖG 66, 1959, str. 102-108
- Z. Šimeček, Renty a rentovní listiny v Českých Budějovicích. Právně historické studie 5, 1959, str. 49-73
- J. Mezník, Vývoj ceny rent a rentového vlastnictví v Brně ve 14. a 15. století. Sborník prací fil. fak. BU 9, C 7, 1960, str. 203-213
- V. Vojtíšek, O pečetích a erbech měst pražských i jiných českých. Zprávy pam. sboru hl. m. Prahy 8, 1928, str. 1-255
- V. Vojtíšek, O starých pečetích a erbech českých měst. Praha 1953 zvl. ot. VKČSN
- A. Haas, O tak řečeném právu královském rožmberských měst a městeček. JSH 26, 1957, str. 69-74
- A. Haas, Pravomoc českého krále nad poddanskými městy a městečky. PHS 4, 1958, str. 153-184.

Prameny viz č. 1, 2. Zařazení vývoje městských písemností do celkové diplomatické situace zvl. 13. století srv. v č. 6. Otázky rozšiřování pečetí městských viz č. 11, 12.

Odkazová čísla sledují pořadí cit. literatury.

B. Městské kanceláře

Obecný požadavek formálně i právně precizního vyhotovení písemného pořízení (listina, list) spojený s běžnou zvyklostí užívání universálního jazyka - latiny, obracel ve městech pozornost k osobám, které takové znalosti měly: k rektorům městských škol a k profesionálním písařům vůbec. Časové určení tohoto zájmu spadá už do druhé polovice 13. stol., kde lze pozorovat vystřídávání příjemeckých vyhotovení zvl. darovacích listin měšťanů písemnostmi už zhusta vydavatelské proveniencí. Podrobnější doklady o mnoha z těchto písařů ovšem chybějí a jedinou výjimkou je Praha, kde je však situace v diplomatickém slova smyslu komplikovanější.

Počátkem osmdesátých let 13. stol. (cca 1282) se objevuje v Praze v postavení profesionálního písaře někdejší protonotář královské kanceláře Mistr Jindřich. Z nepřímých dokladů lze soudit, že oficiálního postavení se Mistru Jindřichovi dostalo patrně kolem roku 1287, kdy se stal městským notářem (Heinricus, notarius civitatis - RBM II. 1461 z 22.11.1288) a založil v Praze také určitou notářskou tradici, která se dále rozvíjela bez přerušení. Se jménem M. Jindřicha je také spojena zpráva o zřízení a vedení (v technickém slova smyslu) přesněji neurčené knihy, která obsahovala, či měla obsahovat záznamy o soukromoprávních záležitostech, a to pro jejich evidenci. Neurčitou formulářovou zprávu lze klást nejpravděpodobněji před rok 1287, resp. k samému počátku Jindřichova působení v Praze, tedy kolem r. 1282. Z jejího obsahu (viz J. B. Novák, Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně, Praha 1903, č. 250) však vyplývá, že kniha se měla stát zjevně evidenční pomůckou nově se tvořící městské správy, která listinné pořízení nahrazovat rozhodně neměla a nemohla.

Mistr Jindřich pracoval v Praze do počátku dalšího desetiletí (cca 1292) a byl tu ve stejné funkci vystřídán M. Petrem, kdy v průběhu jeho úředního působení byl vydán pozoruhodný statut (RBM II. 1719 z r. 1296), určující poměrně přesně povinnosti městského notáře. Z textu je patrné, že notář (tedy i on sám) působil v okruhu už zcela konstituované městské rady (jako písař radní) s povinností psát na požádání jednotlivých měšťanů listy a listiny, vyřizovat úřední záležitosti městské rady a konečně se účastnit jako evidenční orgán i výběru městské berně.

Na přelomu 13. a 14. století došlo v Praze k ustanovení už dvou písařů a k roku 1310 máme zprávu o notáři, písaři a jeho pomocníkovi (notarius civitatis, scriptor et socius suus). Patrně ve stejné době počal pracovat v Praze i zvláštní písař při městském soudu. V průběhu 14. století stáli ve službách staroměstské rady zpravidla dva i více písařů. Představeným kanceláře byl protonotář, pověřovaný zejména po r. 1362 četnými diplomatic-

kými poselstvími. Vlastní řízení kanceláře spočívalo pak na jeho zástupci, menším písaři (subnotarius, písař radní). Vedle nich se objevují na poč. 15. století také zvláštní písaři berní, ungeltní, šestipanský aj., kteří ovšem s vlastní kanceláří městskou bezprostředně nesouviseli. Přibližně stejná byla i situace v ostatních pražských městech, třebaže ovšem jinde nedostoupili např. protonotáři toho významu a postavení jakému se těšili představitelé kanceláře staroměstské. Význam staroměstské kanceláře vzrostl zejména v období husitské revoluce, kdy se stala v podstatě administrativním centrem celostátního charakteru, vyhotovující písemnosti vnitřně i zahraničně politického rázu.

Analogický vývoj lze pozorovat také v druhém velkém městě starého českého státu, v Brně. V městské kanceláři tu bylo zaměstnáno také několik osob, pravidelně písař (notarius, též protonotarius) a jeho pomocník (subnotarius), vedle nich pak i více písařů příležitostných. Diferenciace činnosti, založená více méně na přesunutí běžné mechanické práce písařské na písaře menšího, umožňovala protonotáři věnovat se tvůrčí práci, jejíž konkrétní doklady jsou právě v Brně na svou dobu velmi četné. Uvést je možno kompilativní knihu sentencí písaře Jana (Die Brünner Schöpfungssprüche), dokončenou po roce 1355 a označovanou zpravidla rozsáhlým titulem "Sententiae diversis locis in Brunna jura requirentibus in scriptis traditae". Výtahem z této práce, neobyčejně důležitým, protože velmi rozšířeným, se stal tzv. "Manipulus vel directorium juris civilis", zpracovaný v letech 1376-86 slavným brněnským protonotářem Janem z Gelnhausenu. Táž osoba byla autorem formuláře "Collectarius perpetuarum formarum" (ed. H. Kaiser, Innsbruck 1900), a souboru opisů brněnských privilegií (MA Brno, rkp. č. 40) a konečně také bohatě iluminovaných rukopisů právního charakteru pro Jihlavu, kam na samém konci 14. stol. také odešel (MA Brno, rkp. knihovny Mitrovského A 265; OA Jihlava, rkp. č. 1650, 1651).

Jestliže ve velkých středověkých městech se už ve 14. stol. vytvářela zvláštní administrativní instituce - městská kancelář, zaměstnávající zhus-ta i několik písařů současně, spokojovala se města menší využíváním služeb písaře jednoho, buď stálého (notarius civitatis) nebo příležitostného, spojující s jeho písařskou činností případně i rektorství místních škol. (Např. Bělá p. Bezdězem - 1417; Duchcov - 1407; Nymburk - 1411 aj.) Některé doklady z doby předhusitské podávají zprávu o spojení městského notářství s autorisovanou funkcí veřejných notářů (srv. J. Nuhlíček, Veřejní notáři, str. 37nn), což samo o sobě také blíže vysvětluje i rozsah jejich působení písařského. Do určité míry lze generalizovat, že městští písaři, působící v menších aglomeracích, pracovali nejen pro městskou správu samotnou, ale psali také i všechny písemnosti soukromé. Situace ve středověkých velkoměstech byla však jistě od přelomu 14. a 15. stol. zcela jiná. (Srv. níže.)

Složitost právních jednání, provázená nezbytností stylistické a právnické sběhlosti, kladla určité nároky na erudici písařů. Velký význam pro rozšíření a v jistém smyslu i unifikaci notářské práce mělo založení a další činnost university Karlovy v Praze od r. 1348, zejména její artistické fakulty. Osvojení znalostí sedmera svobodných umění více jak plně poskytovalo záruku odbornosti, vyjadřované lapidární souvěkou zkratkou "notarius debet docere et non doceri". Vedle odborného školení poskytovaly znamenitou informaci o skladbě písemností i různé formulářové příručky, počínajíc koncem 13. století až do 15. stol. (srv. formulář M. Jindřicha, f. svatopavelský, Summa Gebhardi, Gelnhausenův Collectarius, žatecké formuláře, formulář pražské městské kanceláře ze 14. stol., Praxis cancellariae Prokopa písaře z první pol. 15. stol.). Prokopova praxis cancellariae však už sama naznačuje, že těžiště práce městských notářů leží mimo přímou sféru sestavování a psaní listin.

Bylo uvedeno, že činnost městských notářů od konce 13. stol. zasahovala širokou oblast vyhotovování písemností jak měst (tj. městských rad), tak také listin a listů jednotlivých měšťanů, žijících v jejich hradbách. Dochované písemnosti (zhruba doby předhusitské) poměřované terminologií právních knih z téhož období nám v diplomatickém slova smyslu poskytují následující typologický obraz:

V městské diplomatice můžeme rozeznávat: 1. městské listiny, resp. písemnosti v užším slova smyslu, členěné zpravidla terminologicky podle zcela vnějšího znaku, totiž užití pečeti, na dvě skupiny další. Jednak tzv. litterae cum magnis sigillis, tedy listiny v pravém slova smyslu a jednak tzv. litterae cum parvis sigillis, které můžeme diplomaticky jmenovat též listy; 2. tzv. soukromé listiny.

Sepsání soukromých listin (ad 2.) bylo závislé na přání i potřebách jednotlivců a je tedy pochopitelné, že jen ve zcela výjimečných případech se vůbec mohla vytvořit nějaká diplomatická kontinuita se zřením k vydavateli. Akcidentálnost takového zlistinění vtiskovala celkem přirozeně svůj ráz formuláři i celkové výpravě každé jednotlivé listiny, protože většinou každá byla dílem jiného písaře. Srovnávání je možné toliko v horizontální rovině časové bez výhradného zdůraznění vydavatelů, ale se zřetelem k provenienci grafické a event. stylistické, která ovšem v počátečním období (zhruba do pol. 14. stol.) nemusí ani vést k písaři městskému, nýbrž přímo k příjemci.

Poněkud jiná je situace u listin městských v užším slova smyslu, které byly produktem města jako zvláštní korporace a které měly velmi specifickou funkci uvnitř i vně aglomerace. Listin bylo užíváno k utvrzování trhů nemovitostí, zakládání tzv. věčných platů a pro všechny smlouvy, tedy

v zásadě k fixování právních aktů trvalé platnosti, uskutečněných městem nebo pod autoritou města jeho jednotlivými členy - měšťany. Písemnosti, opatřované menší pečeti, listy sloužily buď jako mandáty nebo dekrety k intimování konkrétních rozhodnutí městské správy nebo k autentisování porřízení menšího významu ve stejném rozsahu jako tomu bylo u listin. Jednotnost a kontinuita vnějšího i vnitřního vybavení byla v obou případech více méně zajišťována osobou či osobami městských notářů, jak po sobě přicházeli do městských služeb.

Rozšiřování písemného styku mezi jednotlivými městy v době předhusitské uvedlo v život i novotvar v diplomatickém slova smyslu, totiž tzv. listy zavřené (*litterae clausae*), vynovující meziměstské a konečně i vnitřní korespondenci, jejichž obsah neměl být veřejně znám. Opakem se pak stávaly ony úřední listy městské správy, jejichž přední funkcí mělo být široké zveřejnění obsahu (dekrety) a pro něž byl volen termín listů otevřených (*litterae apertae*). Pro úplnost nutno dodat, že všech zmíněných typů, vzestých v zásadě už v době předhusitské, bylo užíváno v rámci městské správy i po husitské revoluci, tedy v 15. i 16. století (srv. též níže).

Pro členění vývoje městské administrativy (tj. vývoje městských kanceláří) má nespornou důležitost období druhé polovice 14. století. Zejména ovšem proto, že tehdy docházelo - postupně a také nestejně - k přetváření významu i funkce diplomatických produktů, které vznikly už v době dřívější: listin, listů a zvláště pak městských knih. Musíme si být vědomi toho, což je důležitá metodologická připomínka, že přetváření administrativy bylo dlouhodobým procesem, v němž vedoucí místo v historickém slova smyslu zaujala středověká velkoměsta a jejich administrativní úrovni se ostatní města rychleji či pomaleji přibližovala.

Vedle přísahy a vedení fyzických svědků přiznávalo městské právo od 13. stol. (podle tradičního usu zemského té doby) také velký svědečný význam listinnému písemnému porřízení. Je pochopitelné, že tato dobou vydržená tradice důležitost listiny zdůrazňovala, a to i z důvodů zcela praktických (viz shora). Potřeba evidence i subsidiárního pojištění právních transakcí autoritou městské obce pro případ event. ztráty či zničení vlastního listinného porřízení vedla ke zřízení knih, a to v rámci autonomního správního orgánu měst (městské rady). Srv. zprávu o zřízení takové knihy v Praze Místrem Jindřichem shora, str. 160. Pamětní knihy, které tak vznikaly, nebyly ovšem institucí obligatorní, nýbrž zcela dobrovolnou a záviselo na měšťanovi samém, zdali o vklad do knihy městské požádal či nikoliv. V. Hrubý na základě rozboru nejstarší pražské městské knihy (MA Praha, rkp. 986, srv. ČAŠ 1, 1923, str. 156nn) a nejnovější I. Krška při studiu brněnské městské diplomatiky první pol. 14. stol. (srv. Brněn. archiv. věstník 3, 1958, str. 40-56) shodně dospěli k závěru, že listiny si v tomto období stále podržova-

ly svůj přednostní význam a knihových zápisů bylo podstatně méně nežli vydaných listin.

Kolem polovice 14. století se však situace mění, a to přirozeně nejprve ve velkých městech. Rozhodující je narůstání počtu knih radních, protože knihy soudní ve 14. stol. měly v rámci městského soudu charakter i funkci vyložené evidenční a více méně pomocnou (rejstříky či protokoly), o čemž svědčí také celkový formulář zápisů (srv. MA Praha, rkp. č. 987). Obojí jev, tj. rozhojňování knih radních a vznik knih soudních, dosvědčují však velmi výrazně rozrůstání městské administrativy jako důsledku určitých společenských proměn ve městech, aktivizujících podstatně širší okruh obyvatelstva nežli tomu bylo dřív. Dosud více nahodilosti a soukromé iniciativě podléhající vklad do autentisujících městských knih se počíná i v zájmu rozšiřující se městské obce samé stávat nutností (viz J. Mezník, K otázce struktury českých měst v době předhusitské. SPFFBU - C 12, 1965, str. 78-81).

Je třeba však zdůraznit, že rostoucí využívání městských knih ve druhé polovici 14. a v 15. století městskou listinu v užším slova smyslu vytlačit nemohlo, znamenalo ovšem *via facti* určité omezení rozsahu její emise.

Postupné splývání soudu s radou, reprezentující velmi zřetelně autonomní orgán městské správy, ovlivňovalo v průběhu 15. století i dosud existující podvojnost vedených knih. Významným mezistupněm, z vysloveně diplomatického hlediska se staly tzv. autentické manuály, jejichž význam definuje Prokop písař slovy: "Liber manualis ... dicitur ille, in quo indifferenter acta coram consulibus notantur. Et hoc manuale potest omnium librorum civilium precedenter acta continere". (Srv. Praxis cancellariae, str. 6.) Písemný záznam o úředním jednání se stal obligatorní, a to zcela nezávisle na vůli pořizující osoby. Na pořizovateli však zůstávalo, zdali si přeje navíc další autentický vklad do knih věčných či nikoliv. (Genesi manuálů v technickém slova smyslu můžeme odvozovat nepochybně od protokolárních knih soudních; zavedením manuálů se však současně změnil i ráz knih soudních, které se staly tzv. knihami věčnými a do nichž se děly vklady až po svolání majetkoprávních záležitostí na soudu, tj. na soudu zahájeném nebo na posudcích.) Důvodem pro to, v zásadě od přelomu 14./15. stol., byla ta skutečnost, že knihový zápis zcela právně alternoval vyhotovení listinné, které už nebylo podmínkou.

Vlastní městská kancelář měla pak v průběhu 15. století funkci více méně přesně vymezenou. Stávajíc se orgánem rady prostředkovala jí vyhotovování korespondence styk s nejbližším okolím i zahraničím na straně jedné, na druhé pak soustřeďovala administrativu nižších (např. dočasných) správních úřadů města.

Centralizační funkce městské kanceláře byla však stále velmi slabá, protože spočívala jen ve vydávání písemností, vyžadujících ověření městskou pečeti a ve správě knih, které v právní vnitroměstské hierarchii měly postavení nejvyšší. Byla tudíž nejvyšším administrativním orgánem a současně též písařským centrem městské rady jako specifické zařízení rady. Tím si můžeme vysvětlit ono značně volné postavení městské radě podřízených "úřadů" k městské kanceláři. Každý z nižších městských úřadů v 15. i 16. století si totiž mohl vytvářet a také vytvářel svou vlastní kancelář, zaměstnával vlastní písaře a konečně vedl také vlastní knihy jako důsledek přesně limitované správní kompetence. Městská správa spočívala v tomto období na principu decentralizace a spojení s vrcholným správním orgánem záleželo při soudních orgánech nižších v možnosti apelace (odvolání), při orgánech hospodářských v půlročním či ročním skládání účtů (kvitance, absolutorium). Je pochopitelné, že při - obrazně řečeno - horizontálním rozrůstání městské administrativy nevznikala potřeba rozšiřovat personální stav městských kanceláří, který se v 15. a 16. stol. pravidelně skládal z nejvyššího písaře (protonotáře, předního písaře), písaře menšího (subnotarius) či ingrossatora, písaře berního a konečně písaře krevního, účastnícího se útrpných vyznání. Ve městech, kde nebyla zřízena městská komora jako zvláštní finanční úřad těsně související s radou, rozšiřovala se kompetence kanceláře na administrativní správu městských důchodů ve formě vedení tzv. hlavní účetní knihy (ev. počtů purkmistrovských).

Velký rozvoj městské administrativy, který pozorujeme ve středověkých velkoměstech od 15. stol. (do značné míry jako důsledek husitské revoluce), zasáhl také výrazně i města menší. Především ovšem ve smyslu využití instituce městských knih, které už svou vnitřní diplomatickou povahou (struktura zápisů, druhy právních pořízení aj.) naznačují funkční jedinečnost v systému městské správy menších a malých měst. Je patrné, že listinná pořízení tu nejen nepředcházela knihovým zápisům, ale dokonce i nenabyla přednostní funkce ve smyslu priority právního významu. Omezeným možností dispozic z oblasti věcného práva tu plně dostačovala jedinečnost knihového zápisu, provedeného na základě soudního-radního (viz shora) projednání takových záležitostí. Jestliže tato situace platí především pro 14. event. první polovici 15. století, má druhové členění městských knih v tom kterém městě v průběhu 15. a v 16. stol. ráz pouhého narůstání, které se podstaty nedotklo. Všechny druhy knih byly pak zpravidla vedeny jedním či několika písaři, přičemž toliko jeden býval ustanoveným notářem města, ostatní buď jeho pomocníky nebo zcela příležitostnými písařskými silami.

Edice a literatura

I. Edice městských písemností - listů a listin

- L. Schlesinger, Stadtbuch von Brüx. (Städte- u. Urkundenbücher aus Böhmen I. (1876).
- L. Schlesinger, UB der Stadt Saaz bis z. Jahre 1526. (S.u. UB II.) 1892.
- W. Hieke-A. Horcicka, UB der Stadt Aussig bis z. Jahre 1526 (S.u. UB III.) 1896.
- K. Köpl, UB der Stadt Budweis in Böhmen I. 1 (1251-1391). (S.u. UB IV.) 1901.
- V. Schmidt-A. Picha, UB der Stadt Krummou in Böhmen I-II. (S.u. UB V.) 1908-10.
- J. Kalousek, Listiny a zápisy Bělské o věcech městských a sedlských z let 1345-1708. Rozp. KČSN VII-3, 1889.
- J. Strnad, Listinář král. města Plzně a druhy poddaných osad. I-II. Plzeň 1891-1905.
- A. Müller, Quellen- u. Urkundenbuch des Bezirkes Töplitz-Schönau. Praha 1929.

II. Městské formuláře (edice a zpracování)

- F. Tadra, Summa Gerhardi. AOG 63, 1882, str. 305-594.
- L. Schlesinger, Zwei Formelbücher des XIV. Jahrhunderts aus Böhmen. MVGDB 27, 1889, str. 1-35.
- W. Katzerowsky, Ein Formelbuch des XIV. Jhts. MVGDB 29, 1891, str. 1-30.
- F. Mareš, Prokopa písaře Nového města Pražského Praxis cancellariae. Praha 1908.
- J. Teige, Formulář staroměstský ze XIV. století. Základy starého místopisu pražského III., bez data, str. 1-19.
- D. Třeštík, Miejski formularz opawski z poczatku XIV. wieku. Sobotka 15, 1961, str. 1-14.

V textu shora jsou zmíněny také některé formuláře, které obsahují i některé formule městské provenience nebo byly sestaveny městskými notáři:

- J. Loserth, Das St. Pauler Formular. Briefe u. Urkunden aus der Zeit König Wenzels II. Praha 1896.
- H. Kaiser, Collectarius perpetuarum formarum. Innsbruck 1900.
- F. Mareš, Prokopa písaře novoměstského česká "Ars dictandi". Praha 1900.
- J. B. Novák, Formulář biskupa Tobláše z Bechyně. Praha 1903.

Zvláštní povahu mají též některé rukopisy, shrnující formule skutečně vydaných listin Mistra Jindřicha. K tomu i k jeho osobě v širších historicko-diplomatických souvislostech srv.:

- J. Šebánek, Česká listina doby přemyslovské. SAP VI-2 1956, str. 99-158 (zvl. str. 130nn).
S. Dušková, Kdo byl notář Jindřich. SFFFBU 9, 1960, C 7, str. 59-74 (zde shrnuta i starší literatura).

III. Notáři (vzdělání - rétorika)

- J. B. Novák, Středověká diktamina v souvislosti s antikou a renaissancí. ČČH 15, 1909, str. 302-330.
J. Nuhlíček, Veřejní notáři v českých městech, zvláště v městech pražských. Praha 1940.
K. Doskočil, Mistr Dybin, rétor doby Karlovy. Praha 1948 (zvl. ot. Zpráv čes. zem. archivu XI).
I. Hajnal, L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Budapest 1959 (srv. též ref. J. Šebánka v Historia universitatis Carolinae Pragensis III-2, 1962, str. 185-189).

IV. Městské kanceláře

- F. Tadra, Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu lucemburského. Praha 1892, str. 153-174.
V. Hrubý, Jindřich Vlach z Isernie a počátky městských knih pražských a desk zemských. ČAŠ 1, 1923, str. 142-166.
M. Válková-Frýzová, Úřad purkmistra pražských viničních hor. Sb. příspěvků k děj. hl. m. Prahy VI, 1930, str. 1-148.
M. Kratochvíl, Šestipanské úřady v Starém a Novém městě pražském do r. 1547 a jejich knihy. Sb. příspěvků k děj. hl. m. Prahy VI, 1930, str. 149-264.
J. Šebánek, Desetipanský úřad Starého města a jeho knihy. Z dějin městské správy a diplomatiky městských knih. Sb. příspěvků k děj. hl. m. Prahy V-2, 1932, str. 767-930.
F. Macháček, Městská rada a městská kancelář v Plzni v 16. stol. Sb. k nar. J.B. Nováka, Praha 1932, str. 233-261.
J. Nuhlíček, Veřejní notáři..., str. 37nn.
J. Dřímál, Brněnské městské knihy, právo a listiny za písaře Jana z Gelnhausen. SAP VIII-1, 1958, str. 109-129.
I. Krška, Brněnská městská listina z první poloviny 14. stol. Brněnský archiv. věstník 1958, č. 3, str. 40-56.
Z. Šimeček, Rentovní listiny ve středověkých Vodňanech. JSH 29, 1960, str. 1-7 (srv. též shora cit. práce téhož autora v MIOG 66, 1958, str. 102nn a Právně hist. studie 5, 1959, str. 49nn).

I. Hlaváček, Dva příspěvky k diplomatice pražských měst za husitství.
Zápisky katedry čsl. dějin 7, 1963, str. 71-87.

Z prací cizích srv. zejména:

- I. Luntz, Die allgemeine Entwicklung der Wiener Privaturkunde bis z. Jahre 1360. Abhandl. zur Geschichte u. Quellenkunde der Stadt Wien I. 2, 1917.
- M. Friedberg, Kancelaria miasta Karkowa do poč. XVIII w. in: ARCHEION 24, 1955, str. 277-304.
- H. Piskorska, Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do r. 1793. Toruń 1956.
- H. Schieckel, Das Kanzleiwesen der Stadt Leipzig bis zum Jahre 1543, Archivmitteilungen 7, 1957, str. 71-76.
- K. H. Rexroth, Die Entstehung der städtischen Kanzlei in Konstanz. Archiv für Diplomatik .. 5/6, 1959-60, str. 202-307.
- G. Burger, Die südwestdeutschen Stadtschreiber im Mittelalter. (Beiträge z. schwäbischen Geschichte, Heft 1-5) Böblingen 1960.
- J. Radtke, Kancelaria miasta Poznania do r. 1570. Warszawa 1967.
- M. Stankowa, Kancelaria miasta Lublina XIV-XVIII w., Warszawa 1968.

Souhrnný přehled městských kanceláří na poslkém území podává J. Bielecka, Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i wielkopolskich XIV - XVIII w., in: ARCHEION 27, 1957, str. 193-216.

O kanceláři a listinách i listech říšského města Norimberka ve 13. a 14. stol. srv. též systematický výklad W. Schultheisse v Quellen und Forschungen zur Geschichte der Stadt Nürnberg, Bd. 2, Nürnberg 1960, str. 104-164.

V. V textu snora bylo na několika místech poukázáno na rozšiřující se emisi listinného a listového pořízení v českých městech od druhé polovice 14. století. Tento proces se zesiluje zvl. v 15. století a zasaňuje též města menší. Nejvýraznějším rysem je pak stále intenzivnější využívání městských knih. Vedle toho ovšem i rozvíjející se meziměstská korespondence, která vyžaduje potřebné kancelářské pomůcky. Objevuje se též silný horizontální rozvoj vnitroměstské administrativy - nové úřady, které mají vlastní kanceláře. Jednání před nimi je sice stále ještě ústní, nicméně v technickém slova smyslu vše to tvoří precedens pro perspektivní přechod k řízení písemnému, čili v diplomatickém slova smyslu k tzv. Aktenkunde.

V tomto směru naznačil problematiku před lety H. Zatschek, Studien z. mittelalterlichen Urkundenlehre. Konzept, Registr und Briefsammlung.

Praha 1929. V širších souvislostech je tato otázka (listiny - listy - akta) studována zvláště po druhé světové válce. Náznaky jsou u H. O. Meisner, Aktenkunde, 1935 (2. vydání; Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit, Leipzig 1952). Z nové literatury srv. zejména: A. von Brandt, Vorbemerkungen zu einer mittelalterlichen Aktenlehre. Festschrift H. O. Meisner "Archivar und Historiker". Berlin 1956, str. 429-440. - K. Dülfer, Urkunden, Akten und Schreiben in Mittelalter und Neuzeit. Archivalische Zeitschrift 53, 1957, str. 11-53. - Z. Fiala, Diplomatika jedna nebo dvě? Archivní časopis 1960, str. 1-18. - Dosud nejdůsledněji byla tato hlediska aplikována na studium městské diplomatiky (se speciálním zřetelem ke zvláštní povaze městských knih, které tu sehrály důležitou roli) v rozsáhlé práci E. Pitzke, Schrift- und Aktenwesen im Spätmittelalter: Köln, - Nürnberg - Lübeck. Köln am Rhein 1959.

C. Městské knihy

Vývoj městských knih byl z hlediska jejich funkce naznačen už shora. Následující odstavce jsou věnovány přehledu různých typů, vzniknuvších a užívaných na našem území do polovice 16. stol.

Pod pojmem městských knih rozumíme takové knihy, které byly zřízeny a vedeny pro právní a správní potřeby a) měst i b) jednotlivých měšťanů různými orgány městské správy (viz členění níže). Přitom je nutno si ovšem uvědomit, že městské knihy svého úředního charakteru teprve postupně nabývaly a od samého počátku jej neměly. (Proto je také třeba korigovat některé dosud běžně užívané definice; např. P. Rehme, Über Stadtbücher als Geschichtsquelle, Halle 1913, str. 7; V. Vojtíšek, O studiu městských knih českých, VČA 24, 1915, reprint Výbor rozprav, str. 53.)

První zmínky o městské knize ve smyslu shora naznačené definice se vztahují k Praze počátku 80. let 13. století. Nepřímá zpráva, uvedená v jedné z formulí sbírky Tobiáše z Bechyně (FTB čís. 250, ed. J.B. Novák, Praha 1903) svědčí o okolnostech vytváření jakési knihy, do níž měly být zapisevány Jindřichem Vlachem rozličné soukromoprávní záležitosti, smlouvy ap., a to "per differentias titularum" (obsahově členění). Celá kniha měla být tak vedena podle vzoru "registorum regalium". Jen zcela obecně můžeme kvalifikovat tuto (budoucí či skutečně vzniklou) knihu jako evidenční pomůcku tvořící se městské správě, jejíž počátek i konec byl nepochybně těsně spojen s dobou činnosti Jindřicha Vlacha ve službách patricijské správy města.

První skutečně dochovanou městskou knihou je známý staroměstský "liber vetustissimus", používaný městskou radou od října roku 1310 k zapisování

rozmanitých správních i právních aktů (privilegia, udělená městu; statuty rady; městské počty; přijímání měšťanů aj.) především pro paměť. Krátce po roce 1310 se počal počet městských knih v českých a moravských městech rozhojňovat a na konci 14. století můžeme v zásadě předpokládat, že každé královské město minimálně jednu knihu vedlo. V řadě případů ji můžeme i konkrétně doložit. Je potom pochopitelné, že se počala také vytvářet i určitá systematika knih, nejprve z důvodů ryze praktických (např. Prokop písař, Praxis cancellariae), v době novější pak z historických aspektů, jež důvodem byla snaha po rekonstrukci městské administrativy v minulosti. (Přehled jednotlivých typů členění městských knih viz Soupis městských knih českých od r. 1310 do r. 1526. AUC phil. et hist. 4, 1963, str. 9.)

Dnes se ukazuje, že městské knihy je možno nejlépe členit do čtyř základních skupin podle oborů městské správy:

1. knihy pamětní - ve 14. stol. knihy menších měst, do nichž vkládány v zásadě všechny zápisy bez ohledu na druh; ve stol. 15. pak také zvl. knihy, kam zapisovány tzv. memorabilia - pamětihodnosti.
2. Knihy městské správy - knihy privilegií; finanční knihy; kancelářské knihy: knihy korespondence, formuláře, kopiaře, registra apod.
3. Knihy městského soudnictví - pro civilní záležitosti sporné i nesporné a konečně i pro trestní záležitosti. Z hlediska historického vyvoje je potom nutno rozeznávat knihy soudní, radní a konečně knihy delegovaných soudů.
4. Knihy vzniklé z přenesené veřejnoprávní působnosti města - tj. knihy sirotčí, knihy jednotlivých městských zařízení. Vzhledem k tomu, že systém členění městských knih byl vypracován zejména na základě knižních souborů velkých měst (zvl. Praha), kde už od 14. století lze hovořit o velmi rozvinutém knihovnictví, působí jisté povíže určení nevyhraněných knih - zpravidla naprosto ojedinelých - vytvářejících se v menších městech ve 14. a i v 15. stol. Zařazení takových smíšených knih do první skupiny (srv. členění shora) ponechává možnost jejich jednotlivé části kvalifikovat se zřetelem k věcným celkům skupin dalších (tj. 2 - 4), přičemž je otázkou času a místa, došlo-li v konkrétním případě k dalšímu rozvoji knihovnictví v tom kterém městě.

1. Knihy pamětní

Jde zpravidla o knihy menších měst (např. Bělá pod Bezdězem - 1417; Broumov - 1407; Březnice - 1454; Čes. Kamenice - 1380; Dvůr Králové - 1417 aj.), založené ve 14. a 15. stol. Obsahují zápisy všeho druhu, tj. převody nemovitostí, městské počty, pamětní záznamy všeho druhu, opisy privilegií apod. (velmi výrazným příkladem je pamětní kniha Prachatic, OA Pra-

chatice, sign. II. 3 z let 1373 - 1821). V mnoha případech jsou východiskem dalšího druhového rozvoje městského knihovnictví. Ze správného hlediska jsou pak tyto knihy dokonalým zrcadlem přerůstání rychtářské správně-organizační pravomoci v autonomní řízení měst radou a purkmistrem v čele. Ve středověkých velkoměstech je vývoj pamětní knihy značně samostatný. Knihy tohoto druhu bývají začasťe výhradně knihami radními a tuto správní sféru nikdy neopustily (srv. např. Liber vetustissimus z r. 1310, MA Praha, rkp. č. 986).

2. Knihy městské správy

Jako zvláštní knihové jednotky se tato kategorie městských knih objevuje nejprve ve větších a velkých královských městech v Čechách a na Moravě, a to v podobě knih finančních.

a) Knihy finanční. Pod tímto pojmem rozumíme knihy berní, rejstříky berní, radní (nebo purkmistrovské) počty, rejstříky královského šosu (pozemkové daně) a konečně různé účetní knihy městských hospodářských úřadů či ad hoc zřizovaných komisí (ungeltní, mostní rejstříky, mimořádné sbírky atd.). Specializovanost a druhový rozvoj těchto knih je dán v první řadě stupněm hospodářské aktivity toho kterého města.

Nejstaršími typy finančních knih jsou písemnosti povahy berní. Na území historických zemí se objevují od první polovice 14. stol. (Brno od r. 1343; Praha - nepřímé doklady od r. 1296). Podle správnino a konečně i vysloveně diplomatického charakteru je možno kvalifikovat dvě základní skupiny: berní knihy v užším slova smyslu a berní rejstříky. Berní knihy v užším slova smyslu (např. Brno - 1343; Znojmo - 1363 atd.) jsou v rámci městské berní správy knihami hlavními, obsahujícími zápisy o odhadech nemovitého jmění, později ve 14. stol. i movitého jednotlivých držitelů domů ve městech. Klasickým typem berní knihy v uvedeném slova smyslu jsou knihy brněnské, znojemské ze 14. stol. a plzeňské ze století patnáctého (MA Plzeň, rkp. sign. 2 a 36, č. 112 od r. 1418 a tamtéž rkp. sign. 2 a 35, č. 38 od r. 1471). Berní rejstříky v ohledu diplomatickém jsou toliko pomocnými písemnostmi (i když z hlediska historického významu mají postavení prvořadé), které vznikají přímo při výběru městské berně. Vybrané částky zapisoval berní písař nebo městský notář na místě.

Berní rejstříky obsahovaly také závěrem každého výběrčího termínu rubriky výdajů (distributa), tj. seznamy městskou radou vydávaných peněžních částek. Od druhé polovice 14. století, resp. v řadě měst až v 15. století docházelo k zaznamenávání těchto výdajů do zvláštních rejstříků, event. knih, které označujeme jako knihy počtů, účetní knihy, počty kamrmistrovské (např. v Brně) apod. Jednotné evidence o pohybu městských financí bylo docilováno vedením hlavní účetní knihy (též purkmistrovských počtů), kam byly zanášeny pouze příjmy ve velmi stručné formě a mnohem rozsáhleji pak výdaje samého purkmistra a rady. Vzhledem k tomu, že

účetní rejstříky nižších městských úřadů byly víceméně soukromými pomůckami pověřených úředníků, a to ještě s velmi omezenou platností (zhruba jeden rok), je jich dochováno dodnes velmi málo.

- b) **Knihy kancelářské.** Ve druhé polovině 15. a na počátku 16. století, v souvislosti s rozšiřováním písemné agendy měst jako více či méně autonomních korporací, docházelo v kancelářích zejména větších měst k vytváření speciálních písemných pomůcek městské administrativy. Byly to jednak formuláře (viz shora), kopiáře, knihy korespondence, knihy právních naučení, které mají povahu speciálních register a konečně také knihy privilegií. Až na nepatrné výjimky je možno všechny zmíněné kancelářské knihy shrnout pod běžné diplomatické typy register, kopiářů a formulářů.

Poněkud zvláštní povahu mají zmíněné knihy privilegií, vedle nich pak také knihy statutů. Knihy privilegií, tj. v zásadě kopiáře privilegií, poskytnutých městu přímou vrchností, se jako zvláštní knihy objevují poměrně velmi pozdě (nejstarší je Liber vetustissimus privilegiorum civitatis Cadanensis, vznikuvší na poč. 15. stol.). Vrchnostenská privilegia byla ve 14. století zapisována vesměs do pamětních knih stejně jako jiná, pro město důležitá memorabilia. Vyčlenění do zvláštní knihy mělo význam vyložené vnitrosprávní, protože samotná privilegia svou cenu neztrácela a byla naopak velmi pečlivě ochraňována. Kniha měla pak sloužit pro běžnou informaci, stejně jako i knihy statutů, především radě a potom také městskému notáři, který v jejich intencích koncipoval městské písemnosti.

3. Knihy městského soudnictví

Kategorie městských knih soudního charakteru je velmi rozsáhlá a do značné míry zejména terminologicky velmi komplikovaná. Zahrnuje jednak agendu civilní (nespornou i spornou) a trestní, jednak v ohledu kompetenčním je záležitostí soudu rychtářova a soudu městské rady. Oba aspekty je třeba sledovat ve vzájemné historické souvislosti. Výkon soudní pravomoci v českých a moravských městech od 13. století náležel městskému rychtáři, a to ve sféře civilní i trestní. Víme však, že ve významných středověkých městech došlo v průběhu druhé polovice 13., resp. od počátku 14. stol. k oddělení rady od soudu a vytvoření jakési správní dvoukolejnosti. Města menší tuto dvoukolejnost nepoznala, protože soud i rada tvořily jednotný celek, odlišující se toliko osobou představeného (rychtáře - purkmistra). Tato skutečnost se odrážela tako v podvojnosti vedení knih v případě prvním, ve druhém pak ve vedení jednolitě řady soudních knih, pojišťujících práva jednotlivých měšťanů.

Ad a) Nejstarším typem jsou radní knihy, do nichž byly zapisovány souběžně s různými pamětními zápisy také soukromoprávní záležitosti civilně soudního charakteru, a to na základě listinného pořízení na přímou žádost soukromé osoby. Význam takových vkladů záležel v právní důvěře ve spolehlivost knihy, která byla postupně obecně uznávána. Výrazným dokladem je často zmiňovaný Liber vetustissimus staropražský z r. 1310. Soudní knihy rychtářského soudu, vytvářející se zjevně o něco málo později, zachovávaly ráz protokolárních záznamů o projednávaných záležitostech na městském soudě. V konkrétním slova smyslu nebyl zápis v nich podkladem pro vyhotovení event. písemného pořízení, které v každém případě vyhotovovala městská rada a opatrovala je autentickou pečetí, neboť ta byla v její ochraně.

Ve druhé polovici 14. století a zejména na počátku 15. stol. přecházela výhradní soudní pravomoc na městskou radu a v tomto smyslu docházelo také k adekvátní úpravě knih. Znakem měnicí se situace v tomto směru je vznik manuálů radních v 15. století, které přejímaly agendu převodů nemovitostí nejprve souběžně s rychtářskými knihami soudními, až je posléze nahradily zcela. Ve vztahu k těmto knihám - manuálům - vznikaly pak jako knihy hlavní (věčné) knihy trhové (libri contractuum) a knihy zápisné (libri obligationum). Záležitosti menších dluhů do 10 kop zpravidla vedené a pojišťované do počátku 15. stol. v rychtářských soudních registrech, zůstávaly i v 15. stol. v kompetenci rychtáře, ovšem jako služebníka obce; dluhy větší (nad 10 kop) byly řešeny radou nebo jejím specializovaným výborem (úřad desetipanský), který vedl knihy vlastní.

Výkon trestního soudnictví probíhal stejnými historickými cestami jako oblast soudnictví civilního, s tím nevelkým rozdílem, že rychtáři bylo ponecháno určité postavení i v 15. století při výsledcích a výkonu proskipcí. Knihy tohoto druhu mají často výrazný protokolární charakter.

Ad b) Vývoj knih městského soudnictví (vesměs knih potvrzujících práva jednotlivých měšťanů) ve městech menších byl poněkud méně komplikovaný. Proces převážení významu rady se odrážel v knihách víceméně jen v úvodních formulích jednotlivých zápisů, přičemž sama struktura vkladů měla většinou ráz úplného listinného pořízení ve zjednodušenější formě. Srv. např. novobydžovskou knihu svědomí od r. 1311 (ed. J. Kapras, Nový Bydžov 1907, str. 29nn). Lze vyslovit předpoklad, že zápisy do knih tu měly zjevně nahrazovat listinná pořízení, která byla ve středověkých velkoměstech alespoň do polovice 14. stol. nutná a vyžadovaná.

V 15. století pozorujeme určité změny v samotném formuláři zápisu, a to potud, že nabývají formy podstatně zjednodušenější a v některých městech (protože místní diference byly značné) mají zřetelný ráz protokolárních záznamů o projednané záležitosti.

Souhrnně lze tudíž povědět (ad a), b), že výrazné odlišnosti patrné ve 14. stol. v soudním knihovnictví měst velkých a menších (nebo dokonce malých měst), se počínají v průběhu 15. věku stále zřetelněji unifikovat v rovině správně-administrativní, ponechávající si pochopitelně určité odlišnosti spíše formálního charakteru.

4. Knihy vzniklé z přenesené veřejnoprávní působnosti města

Poskytnutím volného dědického práva obyvatelům královských měst v 70. letech 14. stol. a postupováním téhož práva i městům poddanským v průběhu 14. (15.) století (ovšem velmi nesoustavně) byla postavena městská správa před problém poskytování právní ochrany majetkové podstaty oněch obyvatel měst, kteří zemřeli, zanechávající nedospělých dědiců. Vznik speciálních knih sirotčích byl tím předznamenán a rozhodovala více méně jen kvantita takových případů, dosud zaznamenávaných do knih městského soudnictví, aby došlo k založení zvláštní knihy sirotčí v příslušném městě.

Poněkud jiná je situace u zvláštních knih kostelních záduší, které byly zřizovány pro evidenci kostelních platů "pro anima" vesměs tzv. kostelníky (vitrici, Kirchenfäter). Podstatou tu bylo uplatňování patronátního práva městskou obcí nejen pokud šlo o presentaci farářů, ale také co do správy zádušního jmění. Knihy tohoto typu máme doloženy převážně až z druhé polovice 15. století (srv. např. manuál záduší sv. Mikuláše v Praze z let 1497 - 1554). Špitální knihy mají pak většinou charakter finančních knih zvláštního městského zařízení (srv. rejstřík špitálu sv. Jana v Brně z let 1468 - 1502, MA Brno, rkp. č. 178; městský špitál v Lounech, 1517-42, OA Louny, sign. I. E. 10 aj.), přičemž nelze zapomenout, že v mnoha případech byla příslušná evidence už mnohem dříve prováděna v rámci tzv. pamětních knih městské rady (např. v Brně na počátku 15. stol.).

Literatura a edice

I. Edice městských knih

F. Menčík,	Soudní kniha města Jičína. Jičín 1898.
K. Siegl,	Das Egerer Achtbuch aus der Zeit von 1310 bis 1390. MVGDB 39, 1901, str. 227-271; 375-427; Das Achtbuch II des Egerer Schöffengerichtes v. J. 1391. MVGDB 41, 1903, str. 345-386; 524-579.
J. Kapras,	Knihy svědomí města Nového Bydžova z let 1311 - 1470. Nový Bydžov 1907.
A. Horcicka,	Das älteste Böhm. Kamnitzer Stadtbuch. Praha 1915.
K. Polesný,	Dědické knihy města Znojma. Znojmo 1928.

- K. Polesný, Znojmo v r. 1442. (Statistická studie.) Otištěn rejstřík městské daně k sv. Alžběte r. 1442. Znojmo 1932.
- B. Mendl, Knihy počtů města Brna z let 1343-1365. Brno 1935.
- G. Korkisch, Das älteste Stadtbuch von Mähr. Trübau 1373 - 1554. ZVGMSchl. 41, 1938, str. 19n, 55n, 77n, 121n. (Výběrová edice!)
- K. Kochmann, Das Stadtbuch von Dux. Praha 1941.
- M. Bělohlávek, Knihy počtů města Plzně 1524-1525. Plzeň 1957.
- B. Janoušek, Purkmistrovské počty 1392 - 1393 v Č. Budějovicích. JSH 35, 1966, str. 187 - 192.
- R. Dvořák - F. Hyksa, Kniha bílá úzká (Městská registra vysokomýtská 1423 - 1464), Choceň 1969.

V těchto souvislostech je nutno též doplnit světlotiskový průřez vývojem pražských městských knih, pořizený V. Vojtíškem:

- V. Vojtíšek, Vývoj městských knih v Československé republice ve světlotiskových ukázkách. - Exempla progressum librorum civitatum rei publicae Bohemoslovenicae illustrantia phototypicae expressa. Fasciculus 1 - 3, Praha 1928-31.

K tomu srv. též Soupis městských knih českých od r. 1310 do r. 1526. Acta univ. Carolinae, phil. et hist. 4, 1963 (vyd. R. Nový).

II. Literatura o městských knihách (viz též bibliografické údaje shora)

- K. Beer, Über Losungsbücher und Losungswesen böhmischer Städte im Mittelalter. MIÖG 36, 1915.
- V. Vojtíšek, O studiu městských knih českých. VČA 24, 1915 (reprint Výbor rozprav a studií. Praha 1953, str. 52-85; zde též shrnuta veškerá literatura do r. 1915 excl. vydaná).
- V. Vojtíšek, O nejstarších knihách města Kolína n.L. ČMM 41-2, 1917-1918, str. 69-107 (Reprint Výbor ..., str. 86-115.)
- V. Vojtíšek, O nejstarších městských knihách českých, pražské a novo-bydžovské. Sb. k naroz. J. Pekaře I., Praha 1930, str. 189-214 (reprint Výbor ..., str. 341 - 366).
- J. Pražák, O diplomatické metodě studia městských knih. Archivní časopis 1953, str. 145-162, 205-227.
- J. Růžička, O knize města České Třebové z předhusitské doby. SAP IV-1, str. 102-140.
- M. Bělohlávek, Berní knihy plzeňské z let 1418- a 1471. (Příspěvek k městské diplomatice a bernictví.) Minulostí Plzně a Plzeňska 3, 1960, str. 81-91.
- R. Nový, Městské finanční knihy doby předhusitské a husitské. Zápisky katedry čsl. dějin 4, 1960, str. 29-41.

- J. Dřímál, Kroniky a pamětní knihy městských písařů brněnských v době předbělohorské. Brno v minulosti a dnes 2, 1960, str. 82-124; 3, 1961, str. 93-108.
- J. Dřímál, Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365-1509. Brno v minulosti a dnes 6, 1964, str. 185-289 (zvl. str. 185-190).
- S. Polák, Knihy pozemkové a knihy městské. AČ 1966, str. 208-215.
- S. Polák, Trhové knihy českých poddanských měst v 1. polovině 16. století. SAP XVIII-2, 1968, str. 412-451.
- J. Čarek - B. Lůžek, Názvosloví městských knih v severozápadních Čechách. SAP XVIII-2, str. 452-477.
- B. Janoušek, Nejstarší zachovaná českobudějovická městská kniha z let 1375-1407 (1411), in: Minulost a současnost Čes. Budějovic. Studie a materiály I (Č. Budějovice 1969), str. 5-16.
- R. Kastner, Kmetický soud v Litoměřicích v druhé polovině 16. stol. SAP XIX - 2, 1969, str. 495-517.
- S. Polák, Trhová kniha města Příbramě z let 1512 - 1553. SAP XIX - 2, 1969, str. 518-540.
- J. Vaniš, Knihy počtů českých měst v druhé polovině 15. století. Příspěvek k městské diplomatice doby vlády Jiřího z Poděbrad. SH 16, 1968, str. 43-79.
- J. Sochr, Vývoj městské správy v Havlíčkově Brodě a nejstarší brodská městská kniha z doby předhusitské. Sb. prací východo-čes. archívů 1, 1970, str. 43 - 57.
- V. H e r o l d, O nejstarší městské knize lounské. SAP XXI - 1, 1971, str. 33 - 92.

Rostislav Nový

PÍSEMNOSTI VRCHNOSTENSKÉ SPRÁVY DO 16. STOLETÍ

Druhá polovice 13. stol. je i z hlediska diplomatického období proměn. Dosud tradiční typologie písemností: listiny (užívané vesměs pro utvrzování majetkoprávních záležitostí zejména v okruhu církevních institucí) a listy (zcela soukromé povahy) se začala výrazně měnit. V okruhu diplomatických kategorií se projevila nová situace v několika směrech:

1. listinné pořízení typu notitiae (Beweisurkunde) nabývalo postupně rázu listiny dispositivní (carta, Gescheftsurkunde);
2. dosud soukromé listy se proměnily v písemnosti veřejného charakteru, staly se grafickým prostředkem konstituující se vrcholně feudální správy v podobě mandátů a patentů (litterae apertae, Patentes) a konečně
3. počaly vznikat vnitrokancelářské pomůcky evidenčního rázu, z nichž některé dosáhly zřetelného veřejnoprávního významu (městské knihy, desky zemské).

Nelze pochopitelně zapomenout, že postupný vývoj všech takřka diplomatických typů, jako jevů sekundárních, souvisel více nebo méně bezprostředně se změnami ve správní struktuře českého státu. Základem všech těchto změn byly pak zcela nesporně přeměny sociálně-ekonomického charakteru (vývoj výrobních sil v řemeslné i zemědělské výrobě, peněžní forma renty aj.), na něž bychom mohli konec konců hledět jako na principiální impulsy.

Hlavním rysem všech správních změn ve 13. stol. bylo postupné přesouvání takřka všech dosavadních veřejnoprávních funkcí státu (panovníka) na dotvářející se jednotky ekonomické - na města a feudální velkostatek. Centrální správě zůstávala vyhrazena v zásadě oblast zahraniční politiky (ta měla zřetelný dynastický charakter), dále sféra svrchovaných regálních práv (hornictví, mince, berně) a konečně okruh pravomoci, související se správou vlastního pozemkového majetku panovníka (dvorské úřady). Valná většina činnosti těchto správních okruhů byla až do počátku 16. stol. obstarávána administrativně královskou kanceláří. Otázka soudnictví byla řešena administrativně jen v okruhu soudu dvorského, protože na soudu zemském byl panovník toliko nejvyšším rozhodčím a zemské úřady měly vysloveně stavovský charakter. V oblasti spirituální správy měla svrchované postavení církev v podobě

proorganizované hierarchie institucí, přičemž i ona byla na druhé straně vrchností pozemkovou, stejně jako panovník.

Správní decentralizace měla v zásadě ve všech stupních dvojí charakter. Jednak veřejnosprávní, prostředkovaný listinami a listy, jednak vnitrosprávní, založený na využití stále hojnějšího počtu kancelářských pomůcek. Z povahy feudální formace, založené na soukromém vlastnictví základního výrobního prostředku - půdy, pak vyplývalo, že v řadě případů vznikala též série písemností vyloženě evidenčního charakteru, jejímž úkolem bylo registrování pozemkových důchodů, pohybu poddanské půdy a v podstatě také všech výsledků realizace vrchnostenských práv. Určitou zvláštností tohoto typu písemností bylo odlišné prostředí, v němž vznikaly. Kancelář produkovala zpravidla listiny a listy; vrchnostenské evidenční pomůcky byly však výsledkem činnosti hospodářských orgánů, totiž komoc (camera, fiscus), a to alespoň u písemností finančního charakteru.

Panské kanceláře

V poměru k organizovaným kancelářím panovníka, pražského či olomouckého biskupa a konečně i ke kancelářím středověkých velkoměst ve 14. stol. lze obecně jen velmi těžko mluvit v téže době o panských kancelářích. Vydavatelské písemné pořízení šlechty je sice doloženo už ve druhé polovici 13. stol. (srv. S. Dušková, SAP VI - 1, str. 167nn) a kvantitativně ve 14. stol. narůstá, v mnoha případech však není důkazem existence stabilní kanceláře shora uvedeného typu.

Řada dokladů ze 14. a 15. století nás informuje o notářích šlechty (někteří jsou označováni též jako protonotáři). Zmínky o nich, jako o písařích, jsou provázeny často označením stupně duchovenského svěcení. Lze se s jistou pravděpodobností domnívat, že tyto titulární atributy měly svou reálnou funkci, označující skutečný výkon sakrálních obřadů (kaplan), přičemž písařská činnost byla zaměstnáním příležitostným. Jen ve velmi omezeném počtu případů můžeme mluvit o panské kanceláři, vybavené stabilním personálem a vytvářející dokonce i kancelářské pomůcky. Vskutku reprezentativním příkladem je toliko kancelář rožmberská v Českém Krumlově. Všude jinde plnili doložení notáři (protonotáři) funkce, které nejvhodněji můžeme označit jako činnost sekretářskou, skládající listiny a listy podle potřeby feudála.

V 15. století lze pozorovat určitý vývoj, který je charakterizován vytvářením nového typu vrchnostenské kanceláře, vyrůstající ze stále výrazněji se prosazujícího významu komory. Postupující přeměna vrchnostenského rentového velkostatku v režijní patrimonium zvláště na přelomu 15. a 16. století kladla na vrchnost stále výrazněji úkoly provádět nejen důslednější

evidenci poddanských povinností (ve vlastním zájmu), pohybu poddanské půdy apod., ale nutila zejména držitele velkostatků zasahovat mnohem aktivněji do jejich řízení a organizace. Vedení peněžních a hmotných účtů, pozemkových (gruntovních) knih, vydávání vrchnostenských instrukcí, listů a jiných postupně se tvořících typů diplomatického materiálu bylo úkolem těchto vznikajících vrchnostenských kanceláří. Ty pak jako centralizující správní orgány velkostatku, přejaly do značné míry i emisi listů a listin "pro foro externo" (propouštěcí zachovalostní listy, korespondence se státními orgány aj.), která byla dosud via facti rezervována tradičním vývojem starého typu panských kanceláří (pisáren) 14. a 15. století. Obstarávání soukromé korespondence držitele velkostatku přecházelo pak zpravidla na osobní sekretáře, kteří nijak nekonkurovali kancelářskému personálu vrchnostenských kanceláří.

Literatura a edice

Edice listin a listů v Archivu českém I., II., III., IV., VII., VIII., IX., X., XI., XII., XVI., XVII., XX. jednotlivých šlechtických rodů (Šternberkové, Švamberkové, Rožmberkové, Pernštejnové, Šlikové, Lobkovicové, z Kolovrat a z Hradce) provedeny F. Palackým, F. Dvorským, A. Rezkem, A. Sedláčkem. Z novějších edic srv. B. R y n e š o v á (+J. P e l i k á n), Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka I. - IV., Praha 1929-1954 pro období 1418-1462; J. P e l i k á n, Rožmberské dluhopisy z let 1457-1481, Praha 1953.

Literatura o vývoji šlechtického velkostatku bibliograficky shrnuta u F. K a v k y, Příručka k dějinám Československa do roku 1648, Praha 1963, str. 312-321. Ze speciálních prací třeba uvést zvláště V. V a n ě - č e k, Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě. III., Praha 1939, kde výklad o vytváření pozemkové vrchnosti. - F. T a d r a, Kanceláře a písaři v zemích českých za králů z rodu Lucemburského. Praha 1892, str. 149-152. - V. Č e r n ý, Hospodářské instrukce. Praha 1930. - M. T r u c, Rožmberský kodex řečený Marienthalský. JSH 30, 1961, str. 1-23. - T ý ž, Glosy ke vzniku rožmberského urbáře. JSH 32, 1963, str. 149-153. - Vývoj do 13. století včetně podává velmi podrobně S. D u š k o v á, Listina světských feudálů. SAB VI. - 1, 1956, str. 167-209. - Z cizí literatury: O. R e d l i c h, Die Privaturkunden des Mittelalters. München-Berlin 1911, zvl. str. 153-208. - R. H e u b e r g e r, Das Urkunden- und Kanzleiwesen des Grafen von Tirol, Herzöge von Kärnten aus dem Hause Görz. MIOG, Ergbd. 9, 1915. - F. Z a t s c h e c k, Das Urkundenwesen der Grafen von Arnsberg. AFU 8, 1923, str. 281-327. - W. F l a c h, Die Urkunden der Vögte von Weida, Gera und Plauen bis zur Mitte des 14. Jhts., eine diplomatisch-historische Untersuchung. Greiz 1930.

Písemnosti vrchnostenské správy

Vrchnostenskou správou 13. - 15. století rozumíme v zásadě výkon všech veřejnosprávních funkcí soudního, politického a mnohdy i finančního charakteru v rámci feudálního velkostatku (světského i církevního). V poslední instanci se všechny tyto funkce soustřeďovaly v ruku držitele velkostatku, prakticky byly však decentralizovány v nižších správních jednotkách - na jednotlivých statcích, kde je vykonávali pověření úředníci vrchností, označováni mnohdy jako purkrabí, hradští správci apod. Vrchnost, feudální pán byl odvolací instancí soudní, a to z rozsudku vesnických rychtářů nebo purkrabí. V ohledu finančně-politickém byla decentralizace skutečného výkonu správy nutností zejména proto, že feudální velkostatek netvořil zpravidla jednotný celek (rozptýlenost) a organizační zvládnutí často velmi vzdálených panství (statků) bylo možné jen za cenu ponechání široké míry pravomoci jednotlivým hradským správcům. Prakticky až do 15. století včetně bylo jediným pojátkem skládání pololetních a výročních účtů, vyčíslovacích celkové příjmy a vydání, přičemž z hlediska vrchností byla zpravidla nejdůležitější rubrika čistého zůstatku.

Písemnosti, které v těchto podmínkách vznikaly, měly výrazně evidenční charakter a můžeme je v zásadě dělit na tři skupiny:

1. písemnosti ústřední správy
  - a) správní (soudní, normativní, agrotechnicko-organizační),
  - b) finanční (urbáře, účty);
2. písemnosti jednotlivých statků (převážně finanční povahy: výběrčí rejstříky, účty);
3. inventáře.

Všechny skupiny spolu souvisely správně a tam, kde se překrývaly i funkčně, můžeme hovořit i o totožném způsobu vedení. Tato skutečnost přichází v úvahu zejména u finančních písemností, které jsou (v obou sférách správních) založeny na principu jednoduchého kamerálního účetnictví.

Ad 1 a). Písemnosti ústřední správy velkostatků v období rentovém jsou velmi skrovné. Ve 13. a 14. století lze v podstatě hovořit toliko o evidenčních pomůckách pozemkových převodů v širokém slova smyslu, tj. o lenních knihách, doložených toliko v rámci olomouckého biskupství od r. 1353 (srv. edici K. Lechnera a informující práci V. Kyasové, Příspěvek k problematice lenního zřízení biskupství olomouckého. Věstník Muzea v Kroměříži č. 10, 1960, str. 148-155) a o tvořících se pozemkových knihách. Nejstarší doklad pozemkové knihy je z velkostatku ostrovského kláštera (jižně od Prahy), kterou lze datovat od r. 1390 (ed. DRC, str. 73-91).

Lenní knihy olomouckého biskupství byly zřízeny pro evidenci držby manských statků lenníků biskupských a svou vkladovou podobou jsou velmi blízko analogické zeměpanské instituci, totiž deskám dvorským (které zachycovaly změny pozemkové držby v okruhu soukromého patrimonía panovníkova). Vedeny byly při manském soudu olomouckých biskupů v Kroměříži (první zpráva o tomto soudu jsou z r. 1307) a vklady prováděl speciální manský písař (notarius actorum) v přítomnosti rychtáře (judex curiae episcopalis). Ve druhé polovici 14. stol. dosud jednotný typ knih byl rozdělen podle obsahových kritérií na desky trhové a desky pùhonné. Rozvíjející se písemné řízení v 16. a 17. stol. spočívalo na základě desk trhových a jejich funkce skončila posléze 1. července 1850, kdy spolu s manskými knihami byly převezeny k okresnímu soudu v Brně.

Pozemkové knihy sloužily k zaznamenávání právních poměrů jednotlivých vesnických poddanských nemovitostí. Reálným základem jejich vzniku bylo jednak upevnění vrchnostenské pravomoci na jedné straně, na druhé pak konkretizování právního postavení poddanského obyvatelstva a jeho vztahu k půdě. Postupný vývoj tzv. českého práva a rozšiřující se emfyteuze, jako následky pronikání peněžních vztahů do struktury feudálního vlastnictví půdy, učinil nezbytností zachycovat všechny transakce nemovitostí nejen ve prospěch držitelů-poddaných (vejruňky), ale také v zájmu vrchností samotných.

Kromě uvedené nejstarší pozemkové (gruntovní) knihy ostrovské od r. 1390 je třeba ještě zmínit už zcela zvláštní vedenou knihu žitenickou, vzniknuvší asi krátce před r. 1472 (srv. V. Procházka, Nejstarší česká vesnická pozemková kniha. ČSPS 68, 1960, str. 81 - 83). Struktura zápisů ve 14. a 15. století (a ještě mnohdy i v první polovici 16. stol.) je velmi jednoduchá: zápisy následují v chronologickém pořadí, uvádějíce co nejstručněji základní fakticitu právního pořízení (prodej, sirotčí svěření). Teprve v 16. stol. se počínají vytvářet tzv. reálná folia, vyhrazená pro každou nemovitost, resp. pro zapisování všech transakcí s ní.

V souvislosti s obsahovou stránkou zápisů je nutno věnovat také pozornost genesi gruntovnic jako diplomatického typu. Současný stav bádání (nejnověji shrnuto V. Procházkou, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. stol., Praha 1963) je ve znamení logického kompromisu, že totiž pozemkové knihy jsou produktem formálního spolupůsobení knih městských a urbářů (srov. níže).

Pozemkové knihy jsou výslednicí (nutno dodat, že funkční) určitého fixovaného právního stavu. Normotvorný nebo přesněji organizující proces, jako určitý základ, došel svého odrazu v písemnostech jiných: v samosprávních ustanoveních jednotlivých vesnic (tzv. rугy, odvoz. z něm. slova Rüge; též Weisthum); ve vrchnostmi vydávaných soudních artikulích a konečně

*duchovní
pohodnan*

v tzv. hospodářských instrukcích, určených zejména jednotlivých vrchnostenským úředníkům jako pragmatiky jejich činnosti. Celkovou edici všech těchto písemností pro období do počátku 16. stol. značně úplně provedl J. Kalousek roku 1905 (Řády selské a instrukce hospodářské 1350 - 1626. Archiv český XXII.). Nejstarší hospodářské instrukce pocházejí z druhého decennia 16. století.

Vrchnostenská pravomoc v době předhusitské byla (ovšem jen ojediněle) završována výkonem trestního soudnictví v rámci velkostatku. Výjimečnost byla založena na soukromém vlastnictví více či méně sceleného území, kdy se okrsek působnosti popravců kryl s územím velkostatku, protože toliko panovník (a z jeho pověření pak po krajích určení popravcové) mohl trestat ex offo. Popravcové vedli protokoly o výsleších, denunziacích a proskripčních prostřednictvím svých písařů (v podstatě soukromých písařů). Dokladů popravčích knih, vedených šlechtickými popravci, je velmi málo, přesněji toliko jedna: popravčí kniha rožmberská z let 1389 - 1429 (edice F. Mareše z r. 1878); větší počet dokladů je z oblasti měst (Jihlava, Polička), která byla pověřována analogickými funkcemi.

Ad 1 b). Mezi ústřední písemnosti finanční povahy počítáme v první řadě urbáře a vedle nich pak účty. Souvislost obou je těsná. Urbáře: těmito písemnostmi rozumíme předpisy (soudpisy) dávek peněžní, naturální a konečně robotní povahy, vybíraných vrchnostmi zpravidla ve dvou ročních termínech (na jaře - sv. Jiří; na podzim - sv. Havel) od poddaných. Struktura urbářů 13. - 15., resp. i později, bývá zpravidla dvojí:

- a) urbář-soudpis uvádí v určitém pořadí jednotlivé vesnice, počet vrchnosti poplatných lánů nebo jiných jednotek výměry pozemků (terra, aratura, hereditas) v každé vsi a konečně platy z jednotky výměry. Závěrem každého takového záznamu bývá určena celková suma zejména peněžních platů;
- b) urbář-účet je mnohem podrobnější potud, že uvádí jmenovitý rozpis držby pozemků v každé vesnici (jméno držitele, výměru, peněžní, naturální a robotní povinnosti) a závěrem opět sumář platů. V urbářích tohoto druhu se v době předhusitské setkáváme občas i s přepisem emfyteutických smluv (např. urbář kláštera strahovského z r. 1410).

V obou případech bylo obvyklé členění podle celkové struktury velkostatku, tj. uváděné vesnice - podle vzoru a) i b) - byly sestavovány v celky, odpovídající skutečnému stavu rozdrobenosti velkostatků - v nižší správní jednotky - statky.

Nejstarším českým dochovaným urbářem je zlomek, zachycující formou a (viz shora) platy poddaných pražského biskupství z let 1283-4 (srv. ČsČH 1960, str. 210nn). Ze 14. století je doložena řada urbářů (kláštery

Pohled - 1329; Zbraslav, Sedlec - cca 1333; augustiniáni kanovníci v Roudnici n.L. - 1340; Osek - cca 1347 a řada dalších), většinou však církevních velkostatků. Světský velkostatek je zastoupen nejstarším urbářem rožmberským z r. 1379 (-1382), nejbližší další je teprve urbář frýdlantský z r. 1409. Ojedinelé dochování urbářů světských velkostatků lze vyložit především značnou pohyblivostí světského velkého pozemkového vlastnictví (tendence k dědickému rozpadu), kdy na sestavení urbáře v některé z uvedených podob namnoze ani nezbýval čas.

Urbář jako diplomatický typ vznikl nepochybně na základě účelového sestavení listin (zvl. donačních či kupních smluv u církevních institucí) nebo potvrzovacích privilegií majetků. Nejvýrazněji lze sledovat vznik urbáře v případě tzv. oseckého klášterního Codex Damascus (kopiář privilegií, donací a koupí; připojen je soupis emfyteutických listin a na základě nich pořízen také klášterní urbář prostým vynětím nejpodstatnějších partií emfyteutických listin) z druhé polovice 40. let 14. století (viz Sborník histor. 13, 1965, 19nn).

Urbáře měly co do funkce význam katastrů dávek. Skutečné plnění předpisů = platů podávají však účty. Nejbližším analogickým příkladem může být vztah berních knih a berních rejstříků ve městech. Účetní rejstříky komor velkostatků jsou prokazatelně grafickým produktem těchto finančních zařízení, a to na rozdíl od urbářů, které vznikaly v kancelářích (praž. biskupství, Osek, Chotěšov aj.) nebo také jako zvláštní "zakázkové" práce veřejných notářů (rožmberský urbář; strahovský klášterní urbář).

Účetní rejstříky (nebo též knihy) měly velmi jednoduchou skladbu: byly členěny ve dvě části, z nichž první, obsahující zpravidla příjmy, byla velmi stručná (uváděny pouze peněžní částky v chronologickém pořadí), druhá, přinášející vydání byla mnohem objemnější. V závěru byl potom podáván sumář čistého zůstatku. Nejstarším a prakticky po dlouhou dobu jediným dokladem takového rejstříku (přesněji jen vyúčtování, sestaveného na jeden ráz na základě dílčích záznamů, které ovšem k dispozici nejsou) je účet pokladníka arcibiskupství pražského z let 1382-3 (ed. V. Chaloupecký, Praha 1912).

Ad 2) Nejnižšími právními články velkostatků do počátku 16. století byla tzv. purkrabství, spravující - moderně řečeno - v ohledu ekonomickém a politickém území statku (skládající se z několika nebo i celé řady vesnic úročníků). Velkostatek církevní býval dělen na menší správní obvody, tzv. rychty, které funkcí odpovídaly purkrabstvím světských velkostatků (např. klášter Zlatá Koruna). V této správní rovině vznikaly především výběrčí rejstříky, obsahující záznamy o skutečně vybraných částkách poddan-

danského úroku (je příznačné, že evidenci podléhaly v první řadě a převážně jen dávky peněžní) a konečně tzv. purkrabské účty. Ty registrovaly v pololetních termínech (sv. Jiří; sv. Havel) peněžní příjmy v celkových sumách na základě zmíněných výběrčích rejstříků a potom ovšem vydání purkrabiho (stavební opravy hradu, cest, výživa hradské posádky apod.). Písařem býval ve 14. stol. hradský kněz a jen ojediněle sám purkrabí. Teprve v 15. století, úměrně s postupujícím rozšiřováním vzdělání sestavují účetní doklady světské osoby.

První skutečně doložené výběrčí rejstříky a účty (klášterní třeboň. účty - 1367; rožmberské účty purkrabské z hradu Choustníka - 1375-87; purkrab. účty novohradské - 1390-1; výběrčí rejstřík netolické rychty klášterního velkostatku Zlatá Koreuna z 1415-19, resp. 1420) nasvědčují svou technikou, že tento diplomatický typ musel projít už svým určitým předchozím vývojem. Velmi torzovitá dochovanost je ovšem vysvětlitelná tím, že jejich evidenční význam byl časově značně omezený. Po předání peněz do ústřední komory pozbýval rejstřík významu.

Postupující přeměna velkostatku v 15. století (období tzv. hospodářských převratů) na konglomerát režijních podniků, které se hospodářsky vyplácely (ovčiny, rybníky, lesní těžba, pivovary) dala vzniknout i řadě účetních písemností specializovaného charakteru: rybničním účtům, lesním účtům apod.

Výrazný rozvoj účetní techniky, dokumentovaný nejrozličnějšími druhy účtů patrimoniální správy, je však patrný až od 16. stol.

Literatura a edice

Ad 1 a)

- K. Lechner, Die ältesten Belehnungs- u. Lehensgerichtsbücher des Bisthums Olmütz. Brno 1902 (srv. zvl. úvod a v textu zmíněnou práci V. Kyasové).
- M. Volf, Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí. Zprávy ČZA 8, 1939, str. 41-108.
- M. Volf, Výsledky soupisu gruntovních knih ve středočeském kraji. SAP XVI - 1, 1966, str. 50-127.
- V. Procházka, Nejstarší česká vesnická pozemková kniha. ČSPS 68, 1960, str. 81-83.
- V. Procházka, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století. Praha 1963.

- J. Hanzal, Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih. SAP XIV - 1, 1964, str. 39-56.
- J. Kalousek, Řády selské a instrukce hospodářské 1350 - 1626. Archiv český XXII., Praha 1905.
- V. Černý, Hospodářské instrukce. Praha 1930.
- F. Mareš, Rožmberská popravčí kniha. Praha 1878.
- V. Vaněček, Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě. I. - III., Praha 1933-39. (k celému oddílu I a shora).

Ad 1 b)

Edice urbářů a účtů

- J. Truhlář, Urbář zboží rožmberského z r. 1379. Pojednání KČSN VI-10, 1880.
- J. Emler, Decem registra censuum bohemia compitala aetate bellum husiticum praecedente. - Deset urbářů českých z doby před válkami husitskými. Praha 1881 (obvyklá zkratka DRC).
- F. Dvorský, Urbář panství Hlubockého 1490. Archiv český XVII., 1899, str. 284-374.
- F. Dvorský, Urbář panství Pardubského a Kunětickohorského 1494. Archiv český XVII., 1899, str. 375-458.
- E. Hallwich, Friedland vor fünfhundert Jahren. MVGDB 43, 1905, str. 357-428 (popis a edice urbáře z r. 1409).
- V. Chaloupecký, Účet pokladníka arcibiskupství pražského z let 1382-3. Praha 1912.
- B. Bretholz, Das Urbar der liechtensteinischen Herrschaften Nikolsburg, Dürnholz, Lundenburg, Falkenstein, Feldsberg, Rabensburg, Mistelbach, Hagenberg, und Gnadendorf aus dem Jahre 1414. (Sudeten deutsche Geschichtsquellen Bd. 3), Liberec-Chomutov 1930.
- J. Pelikán, Účty hradu Karlštejna (1423-1434). Praha 1948.
- A. L. Krejčík, Urbář z r. 1378 a účty kláštera třeboňského z let 1367-1407. Praha 1949.
- M. Zemek, Nejstarší žďárské urbáře (1407, 1462, 1483). Brno 1961.
- V. Nekuda, Urbáře na panství brněnské kapituly (Zlomky urbáře ze 70. - 80. let stol. 14. z r. 1407 a urbář z r. 1619.) Časopis moravského musea - společ. vědy, 47, 1962, str. 43-66.
- P. Zaoral, Urbář herburského kláštera z roku 1438, in: Brno v minulosti a dnes 7, 1965, str. 233-241.

Ad 2)

- J. Truhlář, Zlomky účetních knih 14. stol. PAM 13, 1886, str. 107-109.
- F. Dvorský, Registra rybničná na panství Pardubském a Bydžovském. Archiv český XVII., 1899, str. 459-527.
- J. Šusta, Purkrabské účty panství Novohradského z let 1390-1. Praha 1909.
- J. M. Klimesch, Ein Urbar der Herrschaft Netolitz aus dem 15. Jht. MVGDDB 54, 1916, str. 301-319 (srv. též rozbor J. Šusty, ČČH 13, 1907, str. 312-322, k němuž Klimesch při edici vůbec nepřihlédl. Podle Šustova určení jde o výběrčí rejstřík kláštera zlatokorunského, nikoliv o urbář!).
- M. Truc, Zlomky purkrabských účtů choustnických z r. 1375-1387. JSH 26, 1957, str. 4-9, 33-40.

Z drobnějších urbářů lze upozornit zvl. na urbáře farské. Všechny jsou registrovány v práci R. Nový, K sociálnímu postavení farského kléru v Čechách v době předhusitské. Sborník historický 9, 1962, str. 137-192.

Literatura ad 1 b, 2

- J. Šusta, Zur Geschichte und Kritik der Urbarialaufzeichnungen. SB Wiener Akademie 138, 1898, č. VIII.
- J. Salaba, Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových knih, katastrů, map, starých účtů apod. Selský archiv 14, 1921, str. 1-31; 15, 1922, str. 1-16; 16, 1923, str. 1-44.
- J. Salaba, Doplnky ke kritice českých urbářů. VKČSN 1929, č. V.
- F. Vacek, Urbáře a pozemkové knihy. ČDV 13, 1926, str. 8-31.
- V. Černý, Začátky našich hospodářských účtů. ČSPS 60, 1952, str. 121-133.
- F. Graus, Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. II., Praha 1957, str. 317-356 (exkursy I. a II.).
- J. Novotný, Poddanská půda na Moravě v 16. a 17. stol., SAP IX-1, 1959, str. 162-227 (v příloze soupis urbářů do 17. stol. incl.).
- R. Nový, Ostrovské urbáře z let 1388 a 1390. Sbor. Nár. musea - řada společenskoved. 15, 1961, č. 1.
- R. Nový, Studie o předhusitských urbářích I. Sbor. histor. 13, 1965, str. 5-64.
- J. Hanzal, Hospodářské patrimoniální účty předbělohorského období. SAP XVI-2, 1966, str. 397-419.

Rostislav Nový

VEŘEJNÝ NOTARIÁT

Veřejnými notáři byly ve středověku nazývány takové osoby, kterým jejich úřední postavení dávalo v určité oblasti právo sestavovat veřejně platné zápisy o právních pořizováních a jednáních před nimi prohlášených.

Tyto osoby (notarii publici, tabelliones) byly jmenovány nejvyššími vrchnostmi světskými nebo duchovenskými (auctoritate imperiali, auctoritate domini papae), postupně pak stále častěji osobami, jimž toto právo bylo postupováno (na neomezený, či pevně stanovený počet osob; tak v r. 1358 obdržel od Karla IV. např. toto právo pražský arcibiskup na neomezený počet jmenování). Počátky veřejného notariátu nejsou zcela jasné, nepochybné však je, že rozhodujícím činitelem byly glosátorské školy na italských univerzitách, které ve 12. století daly vzniknout novým druhům obecně platných písemností, přičemž se ovšem využívalo i starších tradic, které lze sledovat v oblasti Itálie až do starověku. Z Itálie se instituce veřejných notářů rychle šířila zejména do Francie, kde byly zvláště příhodné podmínky a do alpských zemí (hlavně jižní Tyroly). Koncem 13. století pronikají první symptomy existence této instituce v říši, Polsku a především v českém státě (zde snad o několik let dříve), kde možná již za posledních let vlády Přemysla II. nalézají uplatnění (snad lze v této souvislosti uvést jméno Jindřicha zv. Vlacha, který měl k této instituci zřejmě blízko, jak lze usuzovat z jeho formuláře). Zatímco ve 13. století šlo o pouhé jednotlivce, ve 14. věku počet notářů značně stoupá, aby dosáhl svého vrcholu za vlády Karla IV. a Václava IV. Tehdy už právo jmenovat veřejné notáře bylo postoupeno pražským arcibiskupům, kteří nad celou touto organizací vykonávali i jinak dohled; především se starali o to, aby v ten úřad se neuvázala žádná osoba s vyšším svěcením a aby vůbec kandidáti byli vhodní.

Vlastní činnost veř. notářů, jež jim zpravidla zajišťovala dobré životy, se rozpadala v době rozkvětu této instituce u nás do několika úseků. Jednak to bylo vyhotovování notářských listin (instrumentů) na právu kano-nickém v otázkách správních, v jiných záležitostech (v právu soukromém a soud-ní agendě) zasahovali i do jiných sfér. Veřejní notáři brali dále podíl i na církevním soudnictví, hlavně v rolích prokurátorů stran. Jejich uplatnění se i v jiných oborech nespojilo pak už přímo s jejich úřadem veřejno-notářským, i když pro funkci městských písařů nebo členů jiných kanceláří jim tento úřad byl znamenitým doporučením.

V době předhusitské se veřejní notáři uplatnili poměrně intenzivně i v kanceláři pražské university, kde působili vedle universitního notáře (kterým byl však též zpravidla někdo z nich) příležitostně četní další, jejichž vztah k universitě byl však přiměřeně volnější. V universitních otázkách a záležitostech sestavovali především opět notářské instrumenty, vedle toho však tam vznikaly i různé úřední knihy jednotlivých fakult, národů ap. Tak jde především o různé knihy statut university jako celku či jednotlivých fakult nebo kolejí, které jsou dosvědčeny již skoro od samých počátků; nejméně od r. 1358 byly vedeny matriky, z nichž však je dnes známa pouze matrika právnické university od r. 1372 do 1418 a zlomek nejstarší matriky vlastní university. K nejdůležitějším pramenům tak patří děkanská kniha artistické fakulty z let 1367-1585, která měla především pamětní ráz a uváděla i jména licenciátů, bakalářů a mistrů fakulty. Jiné druhy knih jako registra, kopiáře ap. jsou většinou známy jen z druhé ruky. Při vedení těchto knih se však veřejní notáři uplatnili jen zčásti; ve zvýšené míře tu participovali i akademičtí funkcionáři, jejichž podíl na agendě v době pohusitské stoupá, neboť klesá agenda vyhrazená původně právě veřejným notářům. Je to důsledek vnějšího úpadku university, jak se mj. odraží zřetelně v tom, že z dřívějších čtyř fakult působí jen fakulta jediná.

Hlavním produktem činnosti veřejných notářů byly notářské instrumenty, které měly svou specifickou skladbu i ověřovací prostředky, jimiž bylo notářské znamení (signum) jednotlivých notářů, doprovázené vlastnoručním podpisem. Pečeť jako ověřovací prostředek se tu neuplatňuje, a pokud přece přichází, nejde nikdy o pečeť veřejného notáře, nýbrž odlišné osoby či instituce, jež měla na dispositivní formuli instrumentu podíl (svědkové, jednající osoby, zainteresované úřady). Skladba instrumentů je odlišná od všech ostatních druhů písemností hlavně v tom, že velká datovací formule a jména svědků, bez nichž by byl instrument automaticky neplatný, přicházejí zpravidla hned po invokaci a nikoliv až v eschatokolu. Veřejní notáři vedli o své činnosti evidenci v podobě knih nebo jednotlivých listů imbreviatur, kam zaznamenávali podstatné údaje z jednotlivých právních aktů, jimi zpracovávaných. Zatímco instrumentů jednotlivých notářů (jejich počet pro dobu předhusitskou dosahoval v českých zemích několikaset - ještě dnes lze evidovat skoro na 500 notářů) je značný, imbreviatury jsou u nás - až na zcela nepatrné výjimky - známy pouze z pramenů odvozených.

Významnou pomůckou k činnosti veřejných notářů byly formulářové sbírky. Vedle jednotlivých formulí instrumentů, které přicházejí v nejrůznějších sbírkách všeobecného obsahu, se v našich pramenech nachází i řada formulářů určených převážně nebo dokonce výlučně k jejich potřebě.

Doba rozkvětu veřejného notariátu v Čechách končí husitskými válkami. Činnost veřejných notářů však nezanikla, nýbrž byla později obnovena, byť

v omezené míře, a to především ještě v oblastech katolických. Převzetí Maximiliánovy konstituce z r. 1512 pro český stát Ferdinandem I. pak existenci notariátu zajistilo i právně. Protože však život se bral novými cestami, zatímco instituce veřejného notariátu setrvala v podstatě ve svých starých kolejích, stalo se nevyhnutelným, že veřejný notariát stále méně a méně odpovídal potřebám společnosti, živořil až prakticky zanikl za josefinských reforem v r. 1781 (tehdy byla činnost veř. notářů omezena jen na právo vyhotovovat směnečné protokoly). Změny 19. století přinesly pak tu změnu, že veřejný notariát se - po několika změnách a kolísání - stal pomocným orgánem soudním, jímž zůstal až do doby současné.

Bibliografická příloha

Z obecných prací o notariátu a o jeho uplatnění se i v jiných sférách života lze uvést aspoň H. O e s t e r l e y e, Das deutsche Notariat 1, 2, Hannover 1842-45, dále F. E l s e n e r a, Notare und Stadtschreiber, Köln-Opladen 1962 a A. B o ü a r d a, Manuel de la diplomatie française et pontificale II., L'act privée, Paris 1948. Jako vzornou edici pramenů specifických pro notářskou agendu lze uvést II. svazek díla Acta Tirolensia. Die südtiroler Notariatsimbreviaturen des 13. Jahrhunderts, Innsbruck 1899, kterou připravil a zásadním úvodem opatřil H. v o n V o l t e l i n i. Viz i W. S c h m i d t - T h o m é / H. G e r i g, Das Notariat/Das Notariats-signet, Köln 1967.

Z české nebo teritoriálně blízké literatury je to vedle Tadvých Kancelářů a písařů atd. především J. N u h l í č e k, Veřejní notáři v českých městech, zvláště v městech pražských, Praha 1940 a F. L u s c h e k, Notariatsurkunde und Notariat in Schlesien von den Anfängen (1282) bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Weimar 1940, všechny tři s důležitými a důkladnými soupisy notářů a jednotlivých instrumentů (seznam Tadrův je pochopitelně Nuhlíčkovým antikvován, ač ani ten není naprosto úplný). Z vedlejších produktů je třeba uvést edici F. T a d r y Listář veřejného notáře ve XIV. století, VKČSpN 1893 a pro universitní poměry studii M. H a a s o - v é - J e l í n k o v é, Správa a kancelář pražské university v první době jejího trvání, Praha 1948. Nejnověji shrnují výsledky současného bádání četné práce M. B o h á č k a, především jeho Repertorium und Bibliographie für die Universität Prag bis 1500, Ius Romanum medi aevi pars II, 71 aa-ee, Mediolani 1966, kde jsou uvedeny i všechny závažné edice a analytické studie v různých ročnících sborníku Studie o rukopisech.

Ivan Hlaváček

STRUČNÝ ÚVOD DO OTÁZEK NOVĚJŠÍ DIPLOMATIKYa) Obecné otázky

Povaha a základní cíle novější diplomatiky, tj. diplomatiky období asi od 15. stol. do počátku 20. století, se v podstatě nijak neliší od cílů diplomatiky "středověké". Měla-li diplomatika "středověká" za hlavní úkol zjištění pravosti úřední písemnosti, především listiny, za tím konečným cílem, aby bylo možné jednoznačně klasifikovat hodnotu příslušné písemnosti jako historického pramene (svědectví), potom v novější diplomacie zůstává tento konečný cíl totožný, i když otázka pravosti nebo padělanosti písemností nemá v ní téměř významu. Z toho vyplývá, že v novější diplomacie se do jisté míry mění metodika vědeckého zpracování diplomatických písemností, jak to přirozeně vyžaduje velké množství písemností i jejich jemnější specializace - v porovnání s poměry středověkými - nemění se však cíl a základní úkol disciplíny samé.

Základními diplomatickými písemnostmi novější doby byly v hlavních a nejdůležitějších kancelářích - tj. státních kancelářích 16. - 20. století úřední spisy, akty, které jsou tedy pro novější diplomatiku základním předmětem studia. Na rozdíl od poměrů středověkých dovolují novější úřední spisy stanovení podrobných okolností vzniku téměř každé konečné úřední písemnosti, která jako jistý produkt činnosti úřadu z kanceláře vyšla. Nesmí se ovšem zapomínat na skutečnost, že i novější úřední spis má svůj historický vývoj a že jej nelze posuzovat staticky. Dlouho do nové doby byla totiž hlavním cílem produkce státních kanceláří listina ještě středověkého typu a spisy tvořily jen její materiál přípravný, doprovodný a informativní; neměly vlastní právní povahu a dispozici. Ponenáhlu však listiny staršího typu se ocitly u kancelářské produkce v menšině, u nás zcela jasně už od konce 17. století. S tím přirozeně souviselo, že i vnější - formální stránka neměla u úředních písemností novější doby takovou důležitost jako dříve a že se hlavní důraz kladl stále více na obsah písemnosti. Dostí nepříjemným důsledkem toho je v novější diplomacie až příliš velká volnost (roztříštěnost) v terminologii, takže až dosud jen málokterý typ písemnosti je možné jednoznačně diplomaticky definovat, resp. určit.

Klade-li se v novější diplomacie hlavní důraz na úřední spisy, je třeba i upozornění, že se to netýká všech kanceláří a úřadů novější doby.

Instituce stavovské a stavovské minulosti si uchovaly např. u nás až do sklonku feudalismu diplomaticky poněkud jiný charakter než státní orgány a hlavní váhu u nich podržely vedle listin především úřední a veřejné knihy, které do období novější diplomatiky přešly v celkově málo změněné podobě ze starších dob (např. zemské desky, i když se po 1627-8 staly institucí panovníka, sněmovní usnesení, jednací protokoly; i později kastastry a jejich agenda - po 1655 - byla diplomaticky odlišná od státní). Značný význam si podržely až do sklonku 18. století veřejné městské knihy v městských kancelářích, i když tyto přirozeně také produkovaly úřední akta. Konečně v kancelářích vrchnostenských vedle starších typů správních a úředních knih (urbářů, pozemkových knih apod.) se s rozvojem správní techniky rozvíjel "na újmu" ostatních úředních spisů do zcela mimořádných množství jeden typ spisů - účetní materiál, což přirozeně souviselo s hlavním zájmem feudální vrchnosti o výnos velkostatku a zisk z něho.

I když novověk úřední spisy jako typ diplomatických písemností nevytvořil - byly známy již ve středověku a i ve starověku - je přece třeba věnovat předem pozornost jim, jejich kvantitativnímu vzrůstu i jejich specializaci, protože jedním z hlavních úkolů novější diplomatiky je právě zkoumání procesu vzniku úředního spisu. Je třeba postupně zkoumat vývoj úředního jednání od podnětu k němu, přes jednotlivá stadia jednání i úprav až k aprobaci konceptu, pořízení čistopisu a posléze uložení spisu do spisovny. Teprve pochopení procesu vzniku úřední písemnosti v novější době umožňuje správné poznání závěru tohoto procesu, vlastního zlistinění a tím také skutečnosti odpovídající správné hodnocení zkoumané písemnosti jako historického pramene. Historický vývoj úředního spisu, který je možné diplomaticky definovat jako soubor úředních písemností (akt), který vzešel při jednání o jedné věci a patří v nové době zpravidla pod jedno číslo jednací (v protokolu), šel paralelně s vývojem kanceláří, především panovnických (státních). Proto je třeba nejprve povědět stručně o tomto vývoji, který je možno charakterizovat jako postupné z odbornění čili byrokratizaci středověkých kanceláří ("byrokratizace" nemá v tomto vývoji nejnovější pejorativní příděch, nýbrž právě naopak znamená zkvalitnění).

x x x

Středověké panovnické kanceláře, pokud se ve 13. - 14. století vyvinuly v zařízení, které je už možné jako kancelář označit, byly ovládány příslušníky kléru, který tvořil také téměř stoprocentně "osazenstvo" takových kanceláří. Ku konci 14. a v počátečních desetiletích 15. století pronikali už v hojnějším počtu i do panovnických kanceláří laikové, když

se už dříve objevili laičtí písaři v kancelářích městských. Postupně začínal laický živel v kancelářích převažovat. To mělo velmi důležitý následek pro vývoj kancelářů: příslušníci kléru dříve neviděli (až na výjimky!) v kancelářské práci své povolání, nýbrž buď jen výnosné formální funkce (vedoucí činitelé) nebo prostředek k urychlení vlastní církevní kariéry. (písaři, registrátoři apod.) Naproti tomu značná část laických zaměstnanců viděla v kancelářské práci své skutečné zaměstnání, a pokud byli tito lidé již odborníky, pak vlastně plně záviseli na svých funkcích v kanceláři, tj. zároveň byli naprosto závislí na panovníkovi.

První byrokraté nechtěli být jen pouhými písaři, o nichž by rozhodovali kněží a světští stavové, snažili se přirozeně o získání vlivu na samotnou agendu kanceláře, na rozhodování. Protože byli závislí na panovníkovi, musili se nutně stát zastánci myšlenek centralismu a panovnického absolutismu proti převážně šlechtickým stavům. Protože stavové si u nás ani jinde v Evropě nedovedli ani u svých vlastních institucí vytvořit odbornou (= byrokratickou) protiváhu proti kancelářím panovnickým, musil časem zákonitě zvítězit nový typ kancelářů, osazených většinou už od 15. století úředníky "z povolání". Je třeba zdůraznit, že pokud se projevovala byrokratizace i u stavovských institucí, dalo se tak až později, a to pod vlivem kancelářů panovnických, většinou však nedůsledně a přímo neprakticky, u nás do značné míry účinkem starých (a rovněž nepraktických) feudálních zvyklostí právních, které nějakou větší změnu prostě ani nedovolovaly.

Laikové - úředníci však nepronikli jen do kanceláře samé. Protože byli stále přítomni v blízkosti panovníka, s ním cestovali na jeho cestách, dostali se postupně i do funkcí v královské radě, z níž časem vytlačovali představitelé stavů. Je pravda, že i oni sami se často dostávali povýšením do řad šlechty, ovšem byli to pak šlechtici jiného typu než stará rodová šlechta, jak je to např. u nás vidět s naprostou jasností (byrokraté rakouského centralismu v 17. - 19. století).

Na byrokratizaci kancelářů působily i jiné vlivy než právě uvedené. Od 14. století se uplatňovala v kancelářích ve stále větší míře i lidová řeč na úkor latiny. Souviselo to s obecným společenským vývojem, který není možné podrobněji na tomto místě probírat, v kancelářské praxi to však mělo za následek, že zmizela dřívější určitá "odborná" převaha kleriků, založená právě na znalosti latiny, protože pro kancelářskou písemnou produkci v národních jazycích byli příslušníci kléru spíše v nevýhodě.

Z technických vlivů přicházelo v úvahu na prvním místě rozšíření výroby a spotřeby papíru. Papír svou levnější a snazší výrobou umožnil především vzrůst produkce písemností v kancelářích. Papír byl proti pergamentu

mnohem levnější, takže jej mohl jako psací látku nejen plně nahradit v běžné potřebě, nýbrž časem zatlačit a omezit jeho užívání. Už ve 14. století se ve střední Evropě papíru běžně užívalo pro písemnosti "menšího významu" a pro pomocné kancelářské knihy (registra), během 15. století se potom užívání papíru rozšířilo natolik, že pergamen zůstal vyhrazen jen listinám s přivěšenou pečetí (majestáty) a vůbec písemnostem mimořádného významu. V kancelářské praxi umožnil levný papír hojné užívání "pomocných" písemností, a tak do značné míry ovlivnil papír jako psací látka i rozšíření a vývoj úředního spisu. Na druhé straně se však papíru začalo od 15. století běžně užívat i pro vydávání listin a přitištěnou pečetí (mandáty) a listů různých typů. Později bylo papíru užíváno i pro listiny trvalé platnosti, takže potlačil pergamenovou listinu i v její vlastní právní oblasti. V 17. století byl už papír téměř výhradně užívanou psací látkou v kancelářích panovnických, městských, vrchnostenských i církevních.

Vedle papíru měl na novější kancelářskou praxi značný vliv i vynález tisku. Od konce 15. století se tisk uplatnil při těch písemnostech, které byly určeny širokému okruhu příjemců ve stejném znění, tedy např. při patentech všeobecné platnosti, při vyhláškách, při publikaci sněmovních artykulů apod. Pro kancelářskou praxi mělo používání tisku ten význam, že ukázalo, jak je možné z jednoho centrálního místa rychle a ve stejném, předem stanoveném termínu uplatnit na velkém teritoriu důležitá státní rozhodnutí, publikovaná vhodným typem písemností (právě proto byly nejčastěji tištěny patenty). Tato možnost opět zpětně působila na byrokratizaci hlavně ústředních státních kanceláří a na důslednější uplatňování vzájemné hierarchie jednotlivých úřadů.

x x x

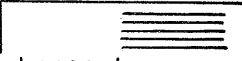
Při zkoumání procesu vzniku konkrétních úředních spisů je možné postupovat podle obecných zásad. Podnět k úřednímu jednání mohl být dán zvenčí, písemnou žádostí (suplika) nebo dotazem jednotlivé osoby - tu se mluví obecně o podání, které došlo do kanceláře; obdobně mohla dojít od nižšího úřadu k vyššímu žádost o rozhodnutí věci. Došlé podání bylo zapsáno do podacího protokolu (exhibitního), a opatřeno tzv. praesentatem, tj. denním datem doručení do kanceláře.

Potom nastala pro vyřízení došlého spisu vlastně nejdůležitější fáze, která však nebyla (a nemohla být) v každé kanceláři stejná. Šlo o zásadní rozhodnutí, jak má být došlé podání vyřízeno. Mohlo se to stát tak, že bylo přiděleno některému vyššímu činiteli kanceláře (nebo i nejvyššímu,

představenému), který na došlé podání vlastnoručně napsal vyřizovací instrukci, tj. stručné pokyny někdy jen několika slovy, i jediným, v jakém smyslu má být formulována odpověď. Tato instrukce může být pokládána za první stupeň konceptu, i když v uvedeném příkladě jen po stránce věcné (rozhodnutí věci), nikoliv formální, protože instrukce sama nebyla ještě konceptem v užším významu tohoto pojmu (instrukce mohla být i ústní). Teprve po vlastním rozhodnutí o došlém podání bylo toto přiděleno koncipistovi, aby podle zmíněné instrukce vypracoval vlastní koncept vyřízení.

Vznikl-li podnět k jednání v kanceláři samé, pak byla instrukce napsána na zvláštním papíru a chybí jak podání tak i jeho záznam v podacím protokolu (stejně tak tomu bylo, dal-li podnět čili vlastně rozkaz k napsání písemnosti "majitel" kanceláře, např. panovník).

Koncipista vypracoval podle pokynu vyřizovací instrukce nebo podle jiného rozkazu či návodu podrobný návrh vyřízení (odpovědi apod.). Koncipistou nemusila být vždy osoba téhož úředního zařazení. Záležitosti běžné agendy, věci málo významné vyřizovali a koncepty odpovědí na podání psali v těchto případech podřízení úředníci, a takové koncepty byly potom bez korektur převáděny písařem - ingrosistou na konečný čistopis. Šlo-li o záležitost důležitější, byl koncept psaný podřízeným koncipistou předkládán k schválení (příp. opravě, vidování) vyššímu orgánu v kanceláři, nebo i samotnému vydavateli. Byly ovšem i případy, kdy celý koncept byl psán vlastnoručně vydavatelem, nebo alespoň podle jeho vlastnoruční vyřizovací instrukce. Zvláštní skupinu konceptů tvořily v některých kancelářích čistopisy, které nebyly z různých důvodů expedovány (např. pro chyby, nastalou změnu poměrů, nezaplacení taxy apod.). Takové čistopisy zůstaly po opravení v registratuře jako nové koncepty.

U konceptů je třeba studovat i jejich formální stránku. Koncepty byly všeobecně psány na horším druhu papíru než čistopisy, mají mnohem zběžnější (často nedbalé) písmo a v 16. - 19. století bývaly většinou psány, jen po pravé polovině listu , aby levá zůstala volná pro případné opravy nebo doplňky konceptu.

Pro studium konceptů a podílu různých úředníků kanceláře na jejich vzniku je třeba znalosti organizace příslušné kanceláře, písařských rukou různých úředníků a také významu různých poznámek a přípisků jak na konceptech, tak už na původním podání.

Na podání vedle preaesentata, které bývalo psáno pod adresou úřadu nebo pod. se mohou vyskytovat ještě další přípisy z různých písařských rukou (nepočítá-li se s vyřizovací instrukcí, o níž už byla řeč výše): poznámky exhibitora, registrátora, taxátora apod., z nichž každá měla svůj zvláštní význam.

Na konceptu vedle hlavní ruky koncipistovy je možné se shledat s rukama jeho nadřízených úředníků, kteří připojovali opravy a doplňky původního textu. Dále se na konceptu vyskytuje obyčejně značka aprobační - parafa (schvalovací), příp. i několik, bylo-li aprobantů více. Někdy však aprobační značka na konceptu není a místo ní se najde značka začátečního písmena jména ingrosisty, která znamená, že koncept byl přepsán na čisto. Nejčastěji se na konceptech nachází značka ex. nebo exp. = expediatur, která znamená schválení konceptu a souhlas k jeho přepisu do čistopisu. Konečně se často nacházejí na konceptech značky a záznamy registrační, protože se většinou registrovalo podle konceptů.

Registrátor zpravidla přejímal do registratury zároveň podání i koncept čistopisu. Obojí opatřil stručným registrem a datem, event. koncept i číslem, pod nímž byl pak zapsán v registrech (pokud byla tato vedena - u nás nejpozději do poloviny 18. století).

Čistopis vyřízení představuje v novější diplomacie konečný stupeň zlistinění. Pro historické hodnocení písemnosti je především třeba zjistit, zda čistopis byl skutečně expedován a doručen příjemci. Jde totiž o to, že někdy ani plně vyhotovené a zpečetěné čistopisy expedovány nebyly, např. když příjemce nezaplatil taxu. Je pochopitelné, že je-li časopis uložen v archivu příjemce, pak je jisté, že expedován byl. V jiných případech musí rozhodnout již zmíněné kancelářské poznámky.

I když písař čistopisu zásadně nesměl na textu konceptu nic měnit, nebyla jeho práce zvláště v 16. - 18. století zcela mechanická. Musil často rozvádět zkratky konceptu, vyplňovat běžné fráze a obraty, které v konceptu nebyly vypisovány, a někdy napsat samostatně celý text, jestliže koncept byl jenom stručným návodem k odpovědi na běžná bezvýznamná podání. Titulaturu a vnější formální vybavení čistopisu musil ingrosista obstarat sám podle toho, o jaký druh čistopisu mělo jít. To nebývalo na konceptu nijak formálně naznačeno, toliko podle obsahu a forem textu bylo možné poznat, jaký druh čistopisu má být napsán. Vedle ruky písaře se na čistopisu nacházejí obyčejně podpisy signatářů. V novější diplomacie byly čistopisy pravidelně podpisovány (vedle pečetí), a to alespoň jedním signatářem, na písemnostech státní proveniencí z 16. - 19. století se pravidelně nachází podpisů více (např. na velké většině čistopisů z české dvorské kanceláře v 16. - 18. století jsou podpisy krále, nejv. kancléře, místokancléře a sekretáře). Kým a jak musil být čistopis podepsán, bylo určováno kancelářskými řády, zvyklostmi, u panovnických kancelářích to bývala důležitá věc ústavního práva.

Původně podpisoval panovník sám všechny úřední písemnosti vydané jeho jménem. Při časem vzrůstající agendě však již všechno nepodpisoval,

např. v české kanceláři dvorské se od poloviny 16. století vyskytovaly již písemnosti, stylizované ve třetí osobě, tzv. dekrety, na nichž panovníkův podpis chybí. Tyto dekrety bývaly v době předbělchorské předmětem četných stížností stavovské opozice, protože se tím otvírala cesta k zneužití úřední moci samými kancelářskými úředníky, hlavně nejv. kancléřem. Vedle podpisů zůstávaly dlouho běžným pověřovacím prostředkem i pečeti. Ve způsobu zpečetění však došlo ve srovnání se středověkem ke změnám, které si vynutilo užívání papíru. Přivěsit pečeť bylo možné jen k listinám pergamenovým. U písemností psaných na papíru přicházely již od 14. století pečeti přitiskuté pod papírovým nebo oplatkovým krytem. Funkce pečeti nebyla u všech druhů písemností stejná. U mandátů, patentů, dekretů pověřovala, ale u listů poselacích jen uzavírala. Je třeba připomenout, že se pečeti (ovšem přitiskuté) uplatňovaly i u patentů tištěných v mnoha exemplářích. Naproti tomu vlastnoručními podpisy byl opatřen jen jeden exemplář, ostatní stejné exempláře měly už od poloviny 16. století podpisy faksimilované.

x x x

Popsaný způsob procesu vzniku úředního spisu naznačuje věc jen v obecné formě. Je pochopitelné, že např. ve vrchnostenských kancelářích staršího období (16. - 17. století) nebylo úřadování ani zdaleka tak rozvinuté jako v kancelářích státních a že vznik spisu se tam dál kratší cestou (většinou šlo o osobní listy - ať už majitele nebo úředníků). Naproti tomu však byla možná i cesta mnohem složitější, než jak tu byla popsána. Vznik spisu se totiž někdy neomezil jen na vnitřní pochod v kanceláři, nýbrž rozhodování o tom, jak má být podání vyřízeno, padlo jinde, vně kanceláře, např. v zasedání panovníkovy rady. Potom přicházela vyřizovací instrukce (někdy i koncept) rovněž zvenčí.

Přibližně v období třicetileté války došlo ve střední Evropě k rozpadu do té doby jednotných panovníckých (dvorských) kanceláří. Začaly se vytvářet různé specializované komise a rady, zárodky pozdějších resortních dvorských úřadů (od sklonku feudalismu ministerstev). Nové úřady měly své vlastní kanceláře a vytvářely vlastní registry, ve správě došlo k dělbě práce podle oborů činnosti.

Nutným předpokladem pro studium diplomatických problémů je od sklonku feudalismu znalost základních právních norem, podle nichž byly vytvářeny nové úřady či nové úřední agendy v úřadech už existujících a které také někdy působily přímo či nepřímo i na vlastní diplomatickou stránku

písemností, např. typ dvorských dekretů od r. 1763, základní změna diplomatické povahy výhostných listů po vydání patentu o zrušení nevolnictví, změna diplomatické povahy církevních matrik po vydání patentu z 20. února 1784 a dvorsk. dekretů z 15. ledna 1787, zavedení novodobých pozemkových knih u okresních soudů po vydání zákona z r. 1871 (č. 95 ř.z., český zemský zákon z 1874 č. 92, na Moravě a ve Slezsku 1874, č. 97) atd. apod.; v nové době téměř každý nový zákon a nařízení má za následek vznik a vzrůst úředních písemností nové agendy. Studovat tyto věci vlastním diplomatickým způsobem by nebylo právě účelné, protože by se po časově náročném zkoumání vlastně "objevovala Amerika". Stejným základním předpokladem je znalost úředních a kancelářských instrukcí a řádů, v novější době i spisových a registraturních plánů, které všechny umožňují rychlou počáteční informaci po daném problému.

Na druhé straně je třeba zvláště zdůraznit, že pro diplomatické zhodnocení ani znalost základních právních norem ani znalost kancelářských instrukcí atd. úplně nestačí, už proto ne, že proces vzniku úřední písemnosti se dodnes velmi často od předpisu odchyluje (někdy velmi podstatně!) a skutečné vlivy a okolnosti, působící při vzniku písemnosti, může v konkrétních případech určit výhradně metoda diplomatická. Ta je bezpodmínečně nutná tam, kde povšechné znalosti organizace úřadu a kanceláře pro objasnění problému nedostačují. Mimoto slouží vlastní diplomatický postup vždy jako bezpečný kontrolní způsob, je-li třeba zjistit, nakolik se v úřední a kancelářské praxi postupovalo podle předpisu a nakolik "podle vlastní úvahy" či zvyklostí, zda nezasáhly do procesu vzniku úřední písemnosti nelegální vlivy zvenčí atd.

Vedle institucí vnitropolitických se byrokratizace kanceláří výrazně uplatnila i v oblasti politiky zahraniční, pro jejíž úkoly se brzy v novověku začaly vytvářet nové samostatné kanceláře, jejímiž předchůdci byli středověcí soukromí sekretáři panovníků pro jejich politickou korespondenci. Od nich vede dlouhý vývoj k dnešním ministerstvům zahraničních věcí. Instrukce vyslanců, vysílaných jen ad hoc, byla od 16. století nahrazována stálým diplomatickým zastoupením, které si vytvořilo i zvláštní typy písemností se zvláštní terminologií, dodnes užívanou.

b) Typy a formy písemností

Koncepty (notula, minuta, v 16. - 17. století i copey) jsou návrhy textů úředních písemností, z nichž po schválení (vydavatelem, vyšším kancel. úředníkem apod.) jsou zhotoveny čistopisy (originály) příslušných písemností.

- Druhy konceptů:
1. prostý kancelářský, psaný i nižším úředníkem, obyčejně bez oprav, bez znatelné účasti vydavatele či vyššího úředníka; přichází v běžných případech u obyčejných podání;
  2. opravovaný (revidovaný) buď vyššími úředníky nebo i samotným vydavatelem (např. panovníkem); na konceptu se nachází parafa aprobanta (nebo i několik), obvykle se zkratkou exp. = expediatur;
  3. vlastnoručně psaný vydavatelem; i v tomto případě může být koncept opraven (doplněn) vyšším úředníkem kanceláře;
  4. kancelářský podle instrukce vydavatele; ten může být znovu revidován jako u bodu 2;
  5. zvláštní skupinu tvoří čistopisy, které nebyly expedovány (pro chyby v textu, pro nezaplacené taxy), byly opraveny a ponechány v registratuře jako nové koncepty.

Čistopisy (Reinschrift) představují definitivní zlistinění. Nutno zjistit, zda byly opravdu vypraveny a doručeny příjemci (viz výše v textu odd. a). Názvy a výměry čistopisů u jednotlivých typů diplomatických písemností viz dále.

Opisy (kopie) jsou buď 1. prosté, neověřené (často je velmi obtížné zjistit původ), nebo 2. úředně ověřené; ty jsou obvykle spolehlivější. Mohly být zhotoveny jak u vydavatele, tak i u příjemce. Dostí často napodobovaly i vnější znaky písemnosti (např. podpisy!), pak jde o opisy tzv. obkreslené - copia imitativa, Nachzeichnung. Spolehlivost opisů všeobecně není příliš velká; text bývá opsán nepřesně, s chybami, často chybí i celé odstavce apod.

I v novověku byly vydávány listiny na pergamentu (až do počátku 20. století). Byla to především privilegia (městská, cechovní, trhová), dále listy erbovní a lenní, lenní reversy, udělení titulů a statků, inkolát, pasy, tzv. veniae aetatis (prominutí nedospělosti), pravidelně majestáty, tj. listiny s majestátní pečetí a jiné méně časté. Zachovávaly celkem klasické listinné formule ze staršího období.

Ostatní písemnosti úředního charakteru byly ve velké většině vydávány na papíru. V abecedním pořádku to byly hlavně tyto:

cirkulář (oběžník): úřední sdělení, určené většímu počtu úřadů (převážně vydavatelé podřízených) nebo jiných příjemců, od konce 18. století většinou tištěné;

- dekret (decretum, resoluce):** objektivně stylizované nařízení nebo rozhodnutí panovníka nebo nejvyšších úřadů, určené určité osobě nebo úřadu, bez adresy a bez podpisu panovníka, jen s podpisem vydávajícího úřadu. Speciálně dvorský dekret (od r. 1763), vydaný dvorským úřadem bez podpisu panovníka, dále presidentský d., vydaný v r. 1945 podle zvláštního zmocnění prezidentem republiky před ustavením Prozatímního národního shromáždění (měl působnost zákona). V současné době běžný název pro úřední výnos v důležitější věci (dekret na byt);
- depeše:** 1. urychleně dopravená (telegrafická) zpráva vojenských nebo diplomatických úřadů; 2. pravidelné informativní zprávy diplomatických missí jejich vládě o poměrech a událostech ve státě, v němž jsou pověřeny zastoupením;
- edikt:** 1. nařízení s platností zákona, vydané zpravidla formou panovníckého listu (u nás velmi řídké); 2. v soudní praxi od 19. století písemné vyhlášení soudního nálezu, odtud dražební e., exekuční e.;
- extrakt:** 1. výtah z podání pro potřebu referenta k úřednímu jednání (či pro informaci panovníka); 2. výtah z dřívějších spisů, sloužící k informaci o projednávaném podání; 3. deskové nebo pozemkové knižní výtahy, mající právní platnost;
- fasse:** písemné přiznání o majetku, vydané majitelem (vrchností, poddanými) k úřední potřebě a sloužící dalšímu úřednímu jednání (berní f., školní f.);
- generálie:** 1. nařízení nadřízených úřadů, obsahující zpravidla předpisy všeobecného rázu pro postup agendy a úřadování v různých oborech veřejné správy. Skupiny generálií v archivech vznikly v 18. - 19. století rozdělením spisů jednoho věcného druhu (lesních, školských apod.) na dvě skupiny: in genere - pro spisy obecné povahy a in specie - pro jednotlivé konkrétní případy; 2. pojmem generálie se označují i osobní (životní) data některé osoby;
- insinuát:** zpráva bez nařizovací formy, kterou posílá úřad úřadu bez ohledu na vzájemnou nadřazenost;
- instrukce:** písemný předpis (norma) pro kompetenci, povinnosti a způsob činnosti (nového) úřadu nebo úředníka;
- intercept:** tajnou službou zachycená a adresátovi nedoručená písemnost (obvykle soukromá, ale i úřední), která se někdy stala podnětem k jinému úřednímu jednání;
- intimát (intimace):** sdělení nadřízeného úřadu podřízenému úřadu o rozhodnutí buď tohoto nadřízeného úřadu nebo jiného úřadu;

- katastr:** 1. úřední soupis pozemků podrobených pozemkové dani (k. tereziánský, josefský, stabilní); 2. též soustavný soupis osob, věcí nebo práv (k. voličů);
- kreditiv (lettres de créance):** v diplomatickém styku pověřovací listina hlavy státu pro vyslance, určená k odevzdání hlavě státu nebo vládě, u níž je vyslanec pověřen;
- list:** 1. jsou-li jeho obsahem pořízení právní povahy, má-li právní závaznost či průkaznost, jde v diplomatickém smyslu o listinu: např. 1. mocný (dávající příjemci plnou moc k převodu dluhů a závazků k dispozici majetkem apod.); 1. zhostný, výhostný, jímž feudální vrchnost propouští poddaného z poddanství na svém dominiu - po r. 1781 úřední dokument pro evidenci obyvatelstva; listy křestní, rodné, domovské, oddací, úmrtní, výuční, vůdčí, nákladní, vojenské atd. ; 2. poselací (missiv, Sendschreiben), obyč. uzavřený list, obsahující sdělení či rozkaz panovníka nebo úřadu podřízeným úřadům a institucím; 3. nediplomatické významy pojmu: dopis (psaní) v soukromé korespondenci, označení pro noviny a časopisy, list v knize. Speciální význam má 4. 1. vlastnoruční (billet, Handschreiben), který vydavatel buď opravdu vlastnoručně napsal, nebo jen kancelář vyhotovený podepsal; tyto listy i v úředních záležitostech vydané nemají jinak předepsané kancelářské formální náležitosti jiných produktů kanceláře;
- mandát:** v novověku zpravidla list otevřený, jenž má vždy nařizovací obsah a obrací se velmi často k většímu počtu osob;
- normálie:** vnitřní předpisy (normy), ustanovení a pokyny nadřízeného orgánu podřízeným místům, zpravidla obecnější povahy, např. o vyřizování určité věcné agendy; n. bývaly hlavně v 18. - 19. století opisovány (nebo i originály vázány) do knih normálií u podřízených úřadů - jejich příjemců;
- nota:** 1. písemné sdělení, vyměňované mezi úřady téhož hodnostního pořadí; 2. v diplomatickém styku písemné sdělení, vyměňované mezi vládami; zvláště pak n. verbální - nepodepsané a objektivně (ve 3. osobě) stylizované sdělení vlády vládě druhé;
- pas:** 1. úřední průkaz totožnosti, v současnosti především pro cesty za hranice státu, dříve však i pro průkaz totožnosti uvnitř státu; 2. spec. úřední průkaz pro zvláštní oprávnění, např. zbrojní pas;
- patent (littera patens, offener Brief):** 1. nezapečetěný, otevřený a přítíštěnou pečetí opatřený, od 2. poloviny 16. století i tištěný list (= diplomaticky listina), jehož obsah se týká širšího okruhu veřejnosti a má zpravidla v období panovnického absolutismu

platnost zákona; vyznačuje se obvykle velkou intitulací panovníka-vydavatele a jeho podpisem, který bývá i u tištěných exemplářů někdy vlastnoruční, zpravidla však rovněž tištěný (faksimile); 2. v období sklonku feudalismu ustanovovací listina u důstojníků; 3. ještě nyní patent na vynález: tu se termín udržel proto, že v 16. - 18. století bývaly formou patentů (otevřených listů) povolovány speciální necechovní výroby určitých výrobků nebo oprávnění k nové, dosud neznámé výrobě;

petice (suplika): obecný název pro žádost, kterou podával jednotlivec nebo i více lidí (p. masová) vyššímu, rozhodujícímu činiteli (např. hlavě státu, zákonodárnému shromáždění; byla-li žádost adresována papeži, nazývá se techn. termínem suplika);

protokol: zápis o ústním jednání a jeho výsledcích, uvádějící vždy dobu, místo a předmět jednání a osoby na něm zúčastněné, jež zpravidla p. podepíší; ostatní významy slova viz ve Slovníčcích archivní terminologie;

přednesení (přednes, Vortrag): v 18. - poč. 20. století referát nebo dobré zdání podřízeného úřadu panovníkovi nebo nadřízenému úřadu. Důležitá byla zvláště v habsburské monarchii p. císaři, po jejichž levé straně nebo na konci bývají přípisky nebo rozhodnutí panovníka (spec. u Frant. Josefa I.);

reces (recessus, Abschied, Bescheid): 1. vyřízení, vydávaná kanceláří jménem panovníka, ale bez jeho podpisu (srov. dekret); 2. dohoda dvou stran o právních a majetkových otázkách (např. decennální reces z r. 1748);

rekreditiv (lettres de récréance): list, jímž hlava státu propouští vyslance, odvolaného jeho vládou;

relace (zpráva, Bericht): hlášení podřízeného úřadu (orgánu) nadřízenému, např. četnická rel., rel. okr. hejtmana místodržitelství;

reskript: rozhodnutí či rozkaz panovníka, stylizovaný v 1. osobě a vydávaný vlastnoručně podepsaný (u nás v praxi značně omezeny po r. 1763, od kdy místo nich vydávány dvorské dekreta);

revers: 1. listina, kterou vydavatel vstupuje k příjemci v určitý právní poměr nebo tento poměr blíže určuje a vymezuje, např. r. volební, jímž se nově zvolený panovník zavazuje zachovávat zemské zřízení a stavovská privilegia, r. k zemi, jímž nově přijatý šlechtický (svobodný) obyvatel země slibuje dbátí zemského zřízení, r. lenní, jímž lenník slibuje zachovávat své závazky k lennímu pánu; 2. písemné, vlastnoručně podepsané prohlášení, obsahující nějaký osobní závazek;

- rolla: 1. návrh vyřízení (vyřizov. instrukce), posílaný postupně (per rollam) k posouzení, dobrému zdání nebo podpisu členům úřednického kolegia - obvyklý způsob u vyšších úřadů na sklonku feudalismu; 2. = berní rula z let 1653 - 1655;
- vyhláška: není pojmem diplomatickým; formou vyhlášky je možné publikovat jakýkoliv typ úřední písemnosti, je-li její obsah určen širší veřejnosti. Děje se to vytištěním písemnosti a vyvěšením na veřejně přístupném místě nebo publikováním v úředním listě;
- výnos (Erlass): straně publikované rozhodnutí hlavy státu nebo vyššího úřadu (ministerstva) o konkrétním případě; množství výnosů stoupá až od 19. století.

Další speciální písemnosti a nejčastější kancelářské zkratky viz ve Slovníčku archivní terminologie; zpracovali F. R o u b í k, A. H a a s, J. K o l l m a n n a Z. F i a l a Praha 1954 a ve Slovníčku archivní terminologie II. - názvosloví pro zemědělsko-lesnické archivy, zpracoval Václ. Č e r n ý, Praha 1955.

Bibliografická příloha

W. B a u e r, Hilfswissenschaftliche Forschungen und Forschungsaufgaben auf dem Gebiete der neueren Geschichte, Deutsche Geschichtsblätter 1908. - M. H a a s, Ueber das Actenwesen und Kanzleistiell im alten Preussen (Forschungen zur brandenburg. und preussischen Geschichte 22.), 1909. - G. W o l f, Einführung in das Studium der neueren Geschichte, Berlin 1910. - W. B a u e r, Einführung in das Studium der Geschichte, Tübingen 1921. - Rich. H e u b e r g e r, Allgemeine Urkundenlehre für Deutschland und Italien (Meister-Grundriss), Lipsko 1921. - Všíma si diplomat. písemností do 18. století a stručně až do přítomnosti. - H. S p a n g e n b e r g, Die Kanzleivermerke als Quelle der verwaltungsgeschichtlichen Forschung, Archiv für Urkundenforschung 1928. - Lothar G r o s s, Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806 (Inventare Oester. staatl. Archive, Inventare des Wiener Haus- Hof- und Staatsarchiv I.), Vídeň 1933. - Srov. referáty J. Š e b á n k a v ČMM 1935, str. 210 a Jos. M a t o u š k a v ČAŠ XII., 1934, str. 116-129. - H. O. M e i s n e r, Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit, 2. vyd., Lipsko 1950. - Nové zpracování Meissnerovy příručky vyšlo také r. 1969 pod novým názvem Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert bis 1918 a s částečně změněnými formulacemi autorovými. - E. N e u s s,

Aktenkunde der Wirtschaft. I. Kapitalistische Wirtschaft, Berlin 1954;
II. Volkseigene Wirtschaft (1945 - 1955), Berlin 1956. - R. S c h a t z,
Behördenschriftgut. Aktenbildung, Aktenverwaltung, Archivierung, Eppard
n. Rýn. 1961; o tvorbě živ. registratur. - Zd. F i a l a, Diplomatika,
jedna - nebo dvě? AČ 1960, č. 1, str. 1 - 18 (a na tento článek navazující
diskuse v některých dalších číslech).

Pozn. 1. Konkrétním problémům z novější diplomatiky věnované české práce
viz v Přehledu vývoje českých diplomatických studií.

Pozn. 2. Četné partie, věnované diplomatickým otázkám, má i známý, edič-
ně-zpracovatelský podnik Die Österreichische Zentralverwaltung,
který zatím přinesl nejvíce vydaných diplomatických písemností
novější doby, důležitých pro naše poměry.

Pozn. 3. Práce archivní a archivně-teoretické, jako např. Brennecke,
Enders, Schellenberg, Miťajev apod. n e j s o u uváděny.

Zd. F i a l a

ČESKÁ KRÁLOVSKÁ KANCELÁŘ A KANCELÁŘSKÁ ZAŘÍZENÍ
JINÝCH STĚŽEJNÍCH INSTITUCÍ STÁTNÍ ZEMĚPANSKÉ SPRÁVY
V LETECH 1526 - 1848

A. Česká královská kancelář v letech 1526 - 1749 - 1848

I. 1526 - 1618

Česká kancelář přechází z období jagellonského na práh doby habsburské jako instituce jednak královská, jednak stavovská. To se projevuje především u osoby jejího představeného - nejvyššího kancléře království českého, který je vázán přísahou králi i stavům. A jestliže již v letech předcházejících byla česká kancelář často jablkem sváru mezi králem a stavy, pak po r. 1526 se boj těchto dvou mocenských složek českého státu o rozhodující vliv na kancelář několikanásobně přiostrčil a vyhrotil, aby posléze (v r. 1620) byl jednoznačně a definitivně rozhodnut ve prospěch moci královské. Navenek se tento zápas, jehož průběh tu budeme moci sledovat jen v nejhrubších obrysech, jeví jako téměř nepřetržitý řetěz tu větších, tu menších, přitom však až únavně tvrdošíjných šarvátek, o rozsah kompetence kancléře. Základní tendence panovníka a stavů v těchto vzájemných střetnutích byla v podstatě určována tím, na kterou stranu se přikláněla sama kancelář a její šéf: dokud se kancléř cítil být více reprezentantem stavů, usiluje král o omezení kompetence české kanceláře; jakmile se však panovníkovi podařilo prosadit do úřadu nejvyššího kancléřství své oddané stoupence, pak panovník přirozeným snahám kancléřovým o zvýšení váhy jeho úřadu už nebrání, ba naopak je podporuje; a jsou to nyní stavové, kteří se musí bránit proti vzrůstajícímu vlivu kanceláře. Její vliv přerůstá postupně přímo ve zneužívání a překračování kompetence, zejména když v posledních dvou desetiletích před Bílou horou se stala doménou extrémní katolické strany, aktivního nástroje absolutistických snah Habsburků, směřujících k likvidaci nekatolické stavovské opozice. Že se pak první akt stavovského povstání odehrál v květnu 1618 právě v místnostech české kanceláře, bylo jenom logickým vyústěním předchozího vývoje.

x x x

Sledujme nyní podrobněji tento proces na konkrétních faktech, jak se nám jeví z hlediska diplomaticko-správního.

Především je třeba osvětlit údobí, kdy král usiluje o omezení kompetence české kanceláře, protože nemohl počítat s její bezvýhradnou podporou při svých politických záměrech. Toto údobí sahá od r. 1526 do r. 1542, tj. do nastoupení Jindřicha z Plavna, oddaného Ferdinandova stoupence, do úřadu nejvyššího českého kancléře. (Předtím se vystřídali jako nejvyšší kancléři Adam z Hradce, který zastával tento úřad již za krále Ludvíka (1523 - 1531), Jan Pluh z Rabštejna (1531 - 1537) a Volf Krajíř z Krajku (1537 - 1542)).

Ještě před zvolením Ferdinanda I. za českého krále dali čeští stavové na základě zkušeností z doby jagellonské vložit do zemských desk články o tom, že "král budoucí a napotom králové čeští nemají dávatí rozkazovati ani dopouštěti psáti žádných majestátuv ani potvrzení do království českého a do zemí k němu příslušejících, též do říše, což k koruně české přísluší, odjinud nežli z kanceláře české a od kancléře království českého a pod pečetí krále českého, i tak, jakž spravedlivě býti má". Král si ce brzy po svém zvolení (avšak ještě před korunovací) slíbil v prosinci 1526 dodržovat toto sněmovní usnesení, ale zanedlouho nato začal podnikat kroky směřující fakticky proti němu. Vhodnou příležitostí mu k tomu poskytla nejednota stavů českých a moravských. Moravané totiž z rozhořčení nad tím, že je Čechové nepřizvali k volbě krále, a z obav před přílišným vlivem české kanceláře (a v dané situaci znamenalo to: před vlivem českých stavů) na moravské záležitosti žádali Ferdinanda, aby písemnosti na Moravu vydával z kterékoliv ze svých kanceláří podle své libosti, nejenom tedy z kanceláře české. To však byla pouze záminka. Skutečné podněty vyplývaly z centralistické Ferdinandovy politiky, která v tomto období směřovala ke svému cíli (tj. k podřízení správních orgánů českého státu ústředním dvorským úřadům vídeňským) omezením kompetence české kanceláře po trojí linii: a) zřízením kanceláře české komory, b) pokusem zbavit nejvyššího kancléře funkce strážce velké královské pečeti, c) vybudováním české expedice při ústřední rakouské dvorské kanceláři ve Vídni.

Ad a) V r. 1527 zřídil Ferdinand v Praze pro správu finančních záležitostí všech zemí koruny české nový úřad - radu komory královské, krátce zvanou česká komora. Jejímí úředníky jmenoval nezávisle na mínění stavů osoby sobě oddané: komoru podřídil přímo ústřední dvorské komoře vídeňské. Česká komora měla od počátku svou vlastní kancelář v čele s komorním sekretářem. Jestliže do té doby byla jediným úřadem oprávněným vyhotovovat veškeré písemnosti, jejichž vydavatelem byl český král, pouze královská kancelář, mohly nyní ty královské písemnosti, které se týkaly finanční agendy, vycházet (podle instrukce vydané králem komoře 25. 3. 1527) i z kanceláře komorní. Třebaže Ferdinand nešel tak daleko, aby kan-

celáři královské právo vydávat písemnosti ve věcech finančních výslovně odňal (z čehož ovšem pak vznikaly četné kompetenční spory mezi královskou kanceláří a komorou), nesli stavové a nejvyšší kancléř tento průlom do dosavadního monopolního postavení královské kanceláře velmi nelibě, zejména pokud z komory vycházely i královské listiny (soudobým názvem: privilegia, majestáty, listy na pergameně), tedy písemnosti prvního řádu, jež musily být opatřovány velkou královskou pečeti. (Neměli však námitek proti tomu, aby komorní kancelář vyhotovovala nižší druhy královských písemností, k jejichž zpečetění postačil sekret, a vůbec už se zřejmě nestarali o ty písemnosti vycházející z komory, jejichž vydavatelem byl podle intitulace nikoli panovník, nýbrž jen komorní radové jménem krále).

Ad b) Protože královská česká kancelář a její šéf měli sídlo na pražském hradě, kdežto Ferdinand se svým dvorem sídlil v Praze jen výjimečně, pokusil se král uchovávat velkou pečeť - nezávisle na kancléři, který přece podle ústavy byl strážcem velké pečeti - při dvoře. Lze tak však soudit jen nepřímo - na základě jednoho ustanovení zmíněné již komorní instrukce z r. 1527: listiny vyhotovené v komorní kanceláři měly být, dříve než budou expedovány příjemcům, zasílány ke dvoru, aby tam byly opatřeny velkou pečeti a panovníkovým podpisem. Pokud se tento pokus Ferdinandovi vůbec zdařil, neměl dlouhého trvání, neboť nejpozději v r. 1530 disponoval velkou pečeti opět zase kancléř. Nová panovnícká instrukce pro českou komoru z 24. dubna 1530 mluví totiž sice také o zasílání listin v komoře vyhotovených ke dvoru (k podpisu panovníka); potom (po vrácení komoře) je má však komorní kancelář předkládat ještě ke zpečetění a k podpisu nejvyššímu kancléři českému. To byl nesporně významný dílčí úspěch kancléře a českých stavů v jejich obranném boji o práva české kanceláře. Protože se však nepodařilo prosadit jeho zakotvení do zemského zřízení z roku 1530, mohla si komora dovolit (zřejmě s tichým souhlasem krále) toto pravidlo obcházet: aby se nemusila podřizovat nepohodlné pro ni kontrole kancléřově, vypomáhala si tak, že v mnohých případech pečetila i listiny (majestáty) prostě sekretem, jehož typářem už od počátku disponovala. Příjemcům takovýchto nesprávně zpečetěných listin se to však později nevyplatilo. V r. 1541 prosadil český sněm zásadu, že majestáty, mají-li mít právní platnost, musí být zpečetěny tou pečeti, kterou má u sebe nejvyšší kancléř; majestáty vyšlé před tím z komory pod sekretem, mají být v tomto smyslu obnoveny, sic pozbudou platnosti. Snad se zdá podivné, že Ferdinand vyslovil s tímto sněmovním usnesením souhlas, takže nabylo zákonné platnosti a mohlo být zapsáno do zemských desk. Podle Kristenova názoru to však byl ze strany Ferdinandovy ústupek jen zdánlivý. "V bystrém postřehu vytušil neblahý omyl stavů; vycítil, že názory svými utkvěli ještě zcela v půdě středověké, že přeceňují význam majestátů, nemají pochopení pro cenu ostatních "písemností" a pro myšlenky nové doby.

V témž usnesení totiž stavové prohlásili, že všechny ostatní druhy "písemností (tj. ty, k jejichž zpečetění nebylo třeba pečeti velké)" královských může panovník vydávat ze všech svých kanceláří. A této krátkozrakosti stavů dovedl pak Ferdinand využít. Aby nemusil ve všem býti vázán souhlasem nejvyššího kancléře jako reprezentanta stavů, užívá stále hojněji "jiných písemností" k zavádění novot ... ". - V této souvislosti je třeba si ještě uvědomit, že i když - jak už bylo výše naznačeno - se v roce 1542 stal nejvyšším kancléřem králův oddaný stoupenec (Jindřich z Plavna 1542-54), přece jen nemohl kancléř z ústavněprávních důvodů z počátku nebrat ohled na stavy a být nástrojem panovníkovým v takové míře, jak by si třeba i sám přál. Zato po potlačení protihabsburského odboje v r. 1547 stavovský vliv na kancelář poklesl, i když ne úplně, tedy aspoň natolik, že Ferdinand přestává usilovat o omezení kompetence kanceláře. Od té doby naopak česká kancelář svůj vliv v souhlase s králem rozšiřuje. Projevem toho je například článek formulovaný v zemském zřízení z r. 1549, že písemnosti týkající se zahraničních lén české koruny smí král vydávat pouze z české královské kanceláře; výslovně se zakazuje vydávat takové písemnosti z kanceláře "německé" (tj. z dvorské kanceláře rakouské). Důležité je, že se toto ustanovení vztahuje nejen na majestáty (jak tomu bylo například v usnesení z r. 1541), nýbrž zřejmě na jakékoli expedované písemnosti. (V zřízení z r. 1549 je totiž řeč o listech vůbec, zatímco v usnesení z r. 1541 se mezi majestáty a ostatními listy přísně rozlišovalo.)

Ad c) Protože Ferdinand pobýval se svým dvorem většinou mimo Prahu, vytváří si přímo u dvora zvláštní diplomatické zařízení - českou expedici, aby nebyl při vyhotovování písemností expedovaných do českých zemí vázán na služby české kanceláře, sídlící trvale na pražském hradě. Patrně již v r. 1527 ustanovil při dvoře českého sekretáře, který měl krále stále provázet a který disponoval jistým počtem nižšího kancelářského personálu; a současně slyšíme o slezském neboli německém sekretáři (s jedním písařem) při téže české expedici. Tak se v české expedici (přesněji řečeno: v expedici pro země koruny české) dvorské poprvé setkáváme s jevem charakteristickým později nadlouho pro kanceláře i jiných českých úřadů doby habsburské, totiž s rozdělením písemné agendy podle jazyka spisů. (Česky se psalo především ve styku s Čechami a Moravou, německy především se Slezskem a Lužicemi.) Česká expedice měla být podle původních Ferdinandových úmyslů přímou součástí jeho (rakouské) dvorské kanceláře a oba sekretáři se měli řídit pokyny (rakouského) dvorského kancléře. Vyplývá to z Ferdinandových instrukcí pro (rakouskou) dvorskou kancelář z let 1527 a 1528. Český sekretář (a patrně i slezský, o němž však toho víme velmi málo) byl však vedle toho vázán slibem poslušnosti i nejvyššímu kancléři českému, na němž byl závislý i hmotně. Tím se ovšem sekretáři dostávali často do nemilého postavení sluhy dvou pánů. Přitom se zmíněná

instrukce z r. 1528 pokoušela odsunout českého kancléře na vedlejší kolej: o meritu záležitostí se mělo rozhodnout u dvora (velkého vlivu tu via facti nabývala na české záležitosti dvorská tajná rada, centrální habsburská instituce, složená převážně z cizinců); sekretář měl zařídit vyhotovení písemností podle rozkazu (rakouského) dvorského kancléře (pečeť - i velká - měla být, jak jsme slyšeli sub b), rovněž u dvora) a od kancléře českého si měl vyžádat pouze podpis, a to jen u nejdůležitějších písemností. Odpor českých stavů a nejvyššího kancléře však brzy donutil Ferdinanda k ústupkům: o tom, že velkou královskou pečeť dostává do rukou opět český kancléř, jsme již slyšeli sub b); v souvislosti s tím dochází zřejmě již během let 1528-30 k tomu, že česká expedice se vůči (rakouské) dvorské kanceláři osamostatňuje (zpočátku aspoň právně, i když ještě ne fakticky) a stává se přímou pobočkou, expositurou kanceláře české. Pobýval-li pak král v Praze, splynula expositura s českou kanceláří; a naopak, meškal-li český kancléř u dvora (což zpočátku bylo asi méně časté), ujímal se sám bezprostředního řízení expositury. Brzy poté byl český (a později - počátkem 50. let - i slezský, resp. slezsko-lužický neboli německý) sekretář povýšen na místokancléře. To znamenalo ovšem zvýšení jeho pravomocí, a bylo namířeno sice především proti (rakouskému) dvorskému kancléři, ale snad i proti kancléři českému, neboť stranám, přicházejícím ke dvoru ze zemí české koruny, nemusily být v takové míře jako dříve, kdy stál v čele expositury pouhý sekretář, činěny průtahy odkazováním k českému kancléři do Prahy. Závislost české expositury však - zdá se - přestává fakticky teprve po roce 1539 (po smrti silné osobnosti prvního a zároveň posledního nejvyššího dvorského (rakouského) kancléře - tridentského kardinála Bernarda von Cles), respektive (úplně) až po r. 1559, kdy (rakouská) dvorská kancelář zanikla sloučením s kanceláří římské říše.

Brzy po tomto datu jsou doloženi u české expositury dvorské vedle místokancléřů (českého a německého, tj. slezsko-lužického) jim podřízeni český a německý sekretář. Toto odstupňování vedoucích kancelářských funkcí je nesporně odrazem rozmnožení počtu i ostatního nižšího kancelářského personálu. Časem se stalo zvykem nazývat českou exposituru kanceláří českou při dvoře nebo českou dvorskou kanceláří. O tom, jaká byla dělba práce mezi ní a mateřskou kanceláří na hradě pražském, nedovedeme dnes ještě říci nic určitého, co by mělo obecnější platnost; tu je třeba vyčkat detailních diplomatických studií věnovaných speciálně této otázce. Jde totiž o to, která z obou součástí české královské kanceláře (zda dvorská nebo pražská) byla oddělením hlavním nikoli jen podle jména, nýbrž ve skutečnosti. Vcelku se zdá, že majestáty vyhotovovala sice výhradně kancelář v Praze (zasílajíc je však před expedováním ke dvoru, aby byly opatřeny panovníkovým podpisem), avšak převážná masa ostatních expedovaných písemností, zejména listy poselací, vycházely z dvorské expositury (bylo to možné mimo jiné i proto, že

například listy poselací z doby Ferdinanda I. nepotřebovaly - na rozdíl od majestátů? - podpisu kancléře sedícího v Praze). Ostatně i královny příkazy k vyhotovení majestátů docházely pražské kanceláři prostřednictvím její dvorské "pobočky". Na přesun těžiště činnosti české kanceláře z pražské části do dvorské ukazuje přesvědčivě i to, že nástupci Jindřicha z Plavna v úřadě nejvyššího kancléře - Jáchym z Hradce (1554 - 1565) a Vratislav z Pernštejna (1565 - 1582) - začali pobývat převážně u dvora, aby zabránili poklesu svého vlivu a zastavili růst vlivu místokancléřů stojících v čele expositury. Česká kancelář v Praze současně klesala převážně na úroveň expedice písemnosti nejvyšších českých zemských úředníků a královských místodržících, obstarávajíc především jejich korespondenci s panovníkem, zatímco její podíl na vyhotovování písemností královských se stává stále menším. Proto se o ní někdy mluví jako o kanceláři místodržitelské nebo hejtmanské. Bude úkolem dalšího bádání zjistit, kdo ji fakticky řídil (zda tu snad působil další místokancléř) a jaká byla její organizace.

- - -

V roce 1583 přesídlil Rudolf II. se svým dvorem do Prahy a pobýval tu pak téměř nepřetržitě až do konce své vlády. V důsledku toho dvorské a pražské oddělení české kanceláře splynulo opět v jednotnou instituci, pro niž nyní jako pro celek se častěji užívá názvu česká kancelář dvorská, třebaže přívlastek "dvorská" stavové čeští neradi slyšeli. Pobyt dvora v zemi způsobil, že obyvatelé království se častěji než dříve obraceli se svými záležitostmi přímo k panovníkovi, a tím agenda kanceláře nebývale vzrostla. Zároveň se kancelář postupně přeměňuje z pouhé písárny a expedice ve skutečný úřad, tj. v orgán s mocí rozhodovat. Zárodky toho jsou sice staršího data, ale teprve doba rudolfinská dotvořila předpoklady pro tento nový charakter kanceláře královské. Nezájem podivínského panovníka o státní záležitosti, pokud se úzce nedotýkaly přímo jeho osoby, a jeho nechuť k rozhodování vedly k tomu, že kanceláři byla namnoze ponechávána volná ruka k samostatným a svévolným zásahům i do nejzávažnějších záležitostí; přitom kancelář se často dopouštěla obcházení jiných kompetentních úřadů, což se projevovalo zejména protiprávním vměšováním do soudních procesů.

Rozšiřování a zneužívání kompetence české kanceláře mělo dalekosáhlé důsledky politické, neboť v stupňujícím se boji dvou stran českých stavů - katolické prohabsburské menšiny a nekatolické většiny - nebyla kancelář ani zdaleka neutrálem. V 90. letech 16. století nebyl pro Rudolfovu liknavost delší dobu jmenován nejvyšší kancléř. Místo zůstalo neobsazeno od roku 1593 (kdy přešel do vyšší funkce Adam z Hradce, který byl kancléřem od r. 1582) až do r. 1597, a pak od ledna 1598 do konce srpna 1599. Vedení

kanceláře se v těch dobách dostalo do rukou místokancléře Kryštofa Želinského ze Sebusína, horlivého evangelíka. Ten dovedl tak obratně využívat svého postavení k ochraně a prosazování svých souvěrců a k omezování katolíků, že budil znepokojení až u papežského dvora. Nelze se ubránit podivu, jak velkou oblibu si dovedl získat na poměrně dlouhou dobu u panovníka v náladách a náklonnostech tak vrtkavého a nevypočitatelného, jako byl Rudolf II., na něhož měli jinak často větší vliv osobní sluhové než nejvyšší političtí hodnostáři. Zřejmě se místokancléři, dokonalému znalci dvorských pletich, podařilo spojit v očích Rudolfových boj proti katolické a papežské straně s bojem proti omezování panovnické moci. K růstu vlivu Želinského přispělo i to, že místo druhého místokancléře nebylo (snad též příčinám Želinského) obsazeno. Několikaleté akce a intriky pražského papežského nuncia Speziana proti Želinskému byly dlouho bezúspěšné. Teprve v lednu 1597 se Rudolf uvolil na Spezianův nátlak obsadit konečně nejvyšší kancléřství, a to Jiřím Bořitou z Martinic, v němž se dostalo Želinskému za šéfa fanatického katolíka. Nicméně místokancléři a jeho stoupencům se málem podařilo vytlačit Martinice z úřadu: našeptávali totiž císaři, aby povýšil Martinice z kancléře na nejvyššího purkrabího, což byl - aspoň formálně - nejpřednější zemský úřad. Nebylo toho však ani třeba, neboť Martinic již v lednu 1598 zemřel a Želinský se znovu stal neomezeným pánem kanceláře. Nikoli však již nadlouho. Spezianovu nástupci nunciu Spinellimu, muži nevybíravých prostředků, se přece nakonec podařilo pomocí intriky zdiskreditovat Želinského aspoň natolik, že Rudolf zpočátku vyňal náboženské a církevní záležitosti z působnosti kanceláře a později - koncem srpna 1599 - ustanovil nejvyšším kancléřem mladého odchovance jezuitů - Zdenka Vojtěcha Popela z Lobkovic, osobního a politického nepřítele Želinského. Za této situace místokancléři nezbylo než na své místo resignovat a opustit kancelář.

Příchod Lobkovicův do kanceláře je významným mezníkem v dějinách české královské kanceláře předbělohorského období, a to

- a) jednak po stránce politické,
- b) jednak po stránce diplomatické nebo - chceme-li - byrokratické.

Ad a) Překračování a zneužívání kompetence nejen nepřestalo (vynětí náboženských a církevních záležitostí z pravomoci kanceláře, které Rudolf nařídil na sklonku éry Želinského, zřejmě už nyní neplatilo), nýbrž ve srovnání s érou Želinského vzrostlo do rozměrů až oblodných, takže současní cizí znalci českých poměrů nazývali českou kancelář absolutní vládou v království. Změnili se však ti, proti nimž to bylo namířeno. Kdežto za Želinského si stěžovali na kancelář katolíci, slyšíme nyní nářky od stavů evangelických. Jako kdysi Želinský, tak i nyní Lobkovic požíval důvěry Rudolfovy a dovedl ji dokonale využít k tomu, aby vydatně pomáhal hnát českou politiku tím směrem, na jehož konci byla Bílá hora.

Kompetence české kanceláře před Bílou horou zaujímala, jak to vyjádřil Stloukal srovnáním s poměry 20. století, "nejen agendu ministerstva vnitra, nýbrž i ministerstva zahraničí a velkou část agendy ministerstva spravedlnosti, kultu, vojenství, obchodu, dopravy a namnoze i ministerského presidia". Byla duší veřejné správy v celém českém státě, kromě financí, které náležely české komoře; je však příznačné pro expansivnost české kanceláře, že nevycházela z neustálých kompetenčních sporů s komorou. V české kanceláři byli dále vyhlašováni a bráni do přísahy nově jmenovaní úředníci. V místnostech kanceláře se též konala zasedání královské rady, takže v očích současníků splýval tento orgán s kanceláří v jednu instituci. Česká kancelář fungovala rovněž jako expedice i jiných nejvyšších úřadů (tak například obesílala k zasedání členy komorního soudu).

Jestliže na jedné straně kancelář všemožně svou kompetenci v rámci českého státu věcně rozšiřovala, dovedla se na druhé straně za Lobkovicova kancléřství úspěšně bránit proti zásahům říšských úřadů do českých záležitostí; tak především si uhájila naprostou nezávislost vůči říšské kanceláři.

Ad b) Když se Lobkovic ujal svého úřadu, nebyla kancelář po stránce organizační ve stavu právě nejlepším. Pokud jde o vyšší úřednictvo, byli po roce 1583 (po sloučení pražského a dvorského oddělení) zpočátku v kanceláři vedle nejvyššího kancléře dva místokancléři a čtyři sekretáři, avšak za Želinského se tento stav zredukoval na jednoho místokancléře a jednoho sekretáře. O nižším kancelářském personálu nedovolují naše dnešní vědomosti učinit si souvislejší představu. Lobkovic postupně (počínaje rokem 1601) vybavil kancelář dosud největším počtem sil. Celková organizace kanceláře za jeho éry, která je vrcholem vývoje před Bílou horou, skýtá tento obraz (přitom se ovšem nevyhneme, pokud lze, i částečně retrospektivě):

Kancléř. K tomu, co vyplynulo již z předchozích výkladů, je třeba dodat ještě toto: Kancléř musil být rodilý Čech a příslušník stavu panského. Byl nesesaditelný, pokud nespáchal zločin proti státu nebo králi. Lobkovic nebyl dokonce sesazen ani tehdy, když v r. 1609 odmítl podepsat známý Rudolfův majestát na náboženskou svobodu, ačkoli to bylo zjevné porušení úřední povinnosti. (Tento majestát podepsal proto, jak známo, místo Lobkovic nejvyšší purkrabí Adam ze Šternberka, třebaže to bylo něco naprosto neobvyklého.) Kancléř byl členem královské rady jako její referent a prostředník mezi stavy a králem. V pořadí českých nejvyšších zemských úředníků příslušelo si- ce kancléři až šesté místo, ale fakticky soustřeďoval ve svých rukou moc největší (jeho pravomoc se vztahovala na území celé české koruny, zatímco pravomoc většiny ostatních českých nejvyšších zemských úředníků se omezovala jen na Čechy). - Byl (aspoň teoreticky) jediným pravoplatným reprezentantem české kanceláře navenek; bez jeho podpisu nesměla vyjít z kanceláře

Žádná písemnost (alespoň v době Lobkovicově; na počátku habsburského údobí tomu tak asi ještě nebylo); majestát z r. 1609 tu ovšem tvoří svéráznou výjimku. Opatroval velkou královskou pečeť. Veškerý kancelářský personál, počínaje místokancléřem, byl mu zavázán služební přísahou; výběr úředníků závisel na kancléři, pouze na jmenování místokancléře měl přímý vliv i král.

Předchůdci Zdenka z Lobkovic se zpravidla příliš nestarali, leč výjimečně, o byrokratickou stránku svého úřadu, vykonávající svou funkci spíše jen z aspektu politického. Jinak Lobkovic. Ujal se přímého řízení i písemné agendy kanceláře, a to nikoli jen formálně, nýbrž jako skutečně výkonný úředník - byrokrat. Otvíral sám došlé spisy, opatřoval je presentantem, sám je pročetl, dával pokyny o způsobu jejich vyřízení a vedl si zpočátku i soukromý zápisník o jednotlivých spisech. Počínal si tak zejména během prvních dvou let svého kancléřství. Příčinou nebyly jen osobní byrokratické sklony nového kancléře, třebaže tu hrály svou roli; za dané situace však to bylo přímo nutností, chtěl-li Lobkovic postavit kancelář plně do služeb té státněpolitické linie, jejímž byl stoupencem. Při Lobkovicově nastoupení byla totiž z vedoucích kancelářských míst obsazena pouze funkce českého sekretáře, a tím byl člověk pro Lobkovicе nespolehlivý - evangelík Jan Milner, kdy si pravá ruka Želinského. Protože však to byl jediný tehdy úředník, který se vyznal v kancelářské agendě do všech podrobností, nebylo možno jej prostě ihned propustit, zvláště když v r. 1599 byl Lobkovic byrokratickým nováčkem, jenž se musil od svého podřízeného teprve učit a ovšem jej zároveň na každém kroku kontrolovat. Nebylo takřka jediného spisu, který by Lobkovic Milnerovi přenechal k samostatnému vyřízení ve všech stadiích kancelářského zpracování, zejména nikoli v těch stadiích, kdy šlo o meritorní rozhodnutí. - Období přímého výkonného řízení agendy Lobkovicem v letech 1599 - 1601 je ovšem výjimkou v dějinách české kanceláře. Když se během let 1601-2 podařilo Lobkovicovi vyhledat na vedoucí místa v kanceláři (místokancléř, dva sekretáři) důvěryhodné osoby a navrátit tak úřad do normálního stavu, mohl se Lobkovic po odchodu Milnerově omezit jen na vrchní vedení agendy, zatímco bezprostřední vyřizování spisů přenechával většinou místokancléři a oběma sekretářům; tak například si přestal vést zmíněné soukromé zápisníky o jednotlivých spisech (přeměnil si je na zápisy o jednání královské rady). Nicméně ve srovnání s předchozími kancléři je i potom ještě jeho účast na byrokratickém chodu kancelářské mašinerie mimořádná. Nadále procházejí došlé spisy (až na výjimky) Lobkovicovými rukama, jak o tom svědčí jeho vlastnoruční presentace na nich (aspoň pro období do r. 1608 to víme - díky práci Stloukalově - zcela bezpečně) a někdy i jiné vlastnoruční Lobkovicovy vyřizovací poznámky na spisech. A konečně lze předpokládat jeho osobní podíl na četných novotách a reformách zavedených především v oblasti některých pomocných kancelářských knih (tj. knih pro vnitřní potřebu kanceláře).

Místokancléř. Na rozdíl od kancléře nebyl vázán přísahou stavům, jsa úředníkem pouze královským. Byl vybírán a dosazován z nižší šlechty kancléřem s jistým souhlasem krále. I místokancléř musil být rodilý Čech. Požadovalo se po něm právnické vzdělání. Účastnil se rovněž zasedání královské rady jako referent, na rozdíl od kancléře však zde neměl hlasovacího práva, ačkoli užíval titulu královského rady. Jako právoplatný zástupce nejvyššího kancléře měl přímý přístup ke králi, jemuž předkládal písemnosti k podpisu. Opatroval dále menší královskou pečeť (sekret). V dřívějších dobách, kdy se kancléři příliš nestarali o písemnou agendu, býval místokancléř skutečným byrokratickým šéfem kanceláře (to platí ovšem až o místokancléřích doby habsburské; v době jagellonské ani místokancléř do písemné agendy zřejmě příliš nezasahoval). Ovládal její úřední stroj, "seděl v úřadě, jednal s partajemi, dával direktivu, o všem věděl atd." (Borovička). Za Lobkovic místokancléřův vliv v tomto směru poněkud poklesl; zřejmě jen tehdy, nebyli kancléř přítomen, mohl sám otvírat došlé spisy a rozhodovat samostatně o způsobu jejich vyřízení, ponechávaje jen důležitější věci kancléři. Jinak však záviselo na Lobkovicově vůli, jak velkou míru samostatnosti v každém jednotlivém případě místokancléři přenechával. K úkolům místokancléřovým náleželo dále opravovat a aprobovat důležitější koncepty vypracované koncipisty, respektive sekretáři; obzvláště důležité písemnosti koncipoval sám celé.

Sekretáři. Ve srovnání s poměry předhabsburskými došlo v jejich postavení k důležité proměně. Z někdejších panovníkových osobních úředníků, kteří byli jen ve volném spojení s kanceláři, se po r. 1526 stávají nedílnou součástí kancelářské organizace, ba přímo jejími hlavními sloupy. Zaujali tak vlastně místo někdejších protonotářů, o nichž v době habsburské již neslyšíme (zůstává však otevřenou otázkou, zda snad protonotáři nepůsobili aspoň po nějaký čas ještě v pražském oddělení české královské kanceláře před r. 1583). Je možno však připustit, že se dědictví po protonotářích nezmocnili úplně, nýbrž že se o ně v jistém poměru podělili s místokancléřem (respektive místokancléři, pokud bývali někdy dva), jehož význam, jak již bylo výše naznačeno, se proti době před r. 1526 rovněž zvýšil. Sekretáři mohli ostatně místokancléře právoplatně zastupovat, zejména byli místokancléřský úřad neobsazen. Tak například v zastoupení místokancléře opatrovali i královský sekret. Mívali rovněž titul radů království českého a účastnili se zasedání královské rady jako referenti a zejména jako zapisovatelé. Co se týče jejich vzdělání a původu, bývali právníky a rekrutovali se ze stavu rytířského i městského.

Sekretáři bývali zpravidla dva. To odpovídalo rozdělení kanceláře podle jazyka spisů na dvě oddělení nebo (jak se tehdy říkalo) expedice - českou a německou. (Slyšeli jsme již, že takto byla rozdělena již dvorská expositura české kanceláře. Zda tomu tak bylo i v pražském oddělení před

rokem 1583, nevíme). Jazykové rozdělení agendy nebývalo však vždy přesné; například agendu týkající se německých měst na Moravě vyřizovala expedice česká, třebaže šlo o spisy jazykově německé. O písemnosti latinské se dělily expedice obě. Mimoto byla latina dopisovací řečí mezi oběma expedicemi. Ve způsobu práce existovaly mezi expedicemi určité - i když nikoli zásadní - rozdíly ve vyřizování došlých spisů, psaní konceptů a vedení pomocných knih. Pravomoc každého ze sekretářů se vztahovala jen na příslušnou expedici. Pouze v dobách, kdy sekretářství některé expedice nebylo obsazeno, řídil fungující sekretář agendu obou expedicí (například Milner). Někdy naopak zase působili v každé expedici (nebo aspoň v jedné z nich) sekretáři dva (tedy celkem v kanceláři tři až čtyři); starší z nich měl v tomto případě titul prvního sekretáře. - Německá expedice úřadovala v místnostech oddělených od expedice české a nebyla tedy pod stálou kontrolou místokancléře. Proto míval německý sekretář ve srovnání s českým větší samostatnost (ačkoli rozsah jeho agendy byl mnohem menší) a býval někdy nazýván i německým místokancléřem. - "Práce sekretářů na vyřizování běžné agendy záležela v tom, že vyřizovali spisy kancléřem nebo místokancléřem jim přikázané, píšící na ně vyřizovací instrukce, a pak přehlíželi koncepty vypracované koncipisty. Důležitější koncepty psali sami. Někdy prohlížel po sekretářích koncepty ještě místokancléř, většinou však pracovali samostatně, majíce i možnost rozhodovat běžné věci" (Stloukal); zejména to platí - pokud jde o samostatnost ve vyřizování - o sekretáři německém (srov. výše).

Odpovědnost kancléře, místokancléře a sekretářů jakožto vedoucí složky kanceláře byla navenek vyjádřena tím, že podpisovali spolu s panovníkem (a někdy i bez něho - srov. níže o dekrettech) všechny písemnosti vyšlé z kanceláře, přejímajíce tím ručení za jejich obsah a náležitou formu (podrobnosti viz v části o písemnostech).

Nižší kancelářský personál neměl zpravidla možnost samostatného rozhodování. Byl dvojí - zvláštní pro každou expedici - a podléhal bezprostředně příslušnému sekretáři.

Hodnostně nejvýše stál taxátor. Pečetil listiny, vydával je příjemcům a vybíral za ně taxy. (Třeba podtrhnout, že se tato jeho činnost týkala pouze listin, majestátů, tedy písemností pergamenových, nikoli písemností ostatních, psaných na papíře.) Někdy se na dorsu listin setkáme s jeho podpisem. O vydaných listinách vedl expediční protokol a mimo to zvláštní účetní záznamy, podle nichž vyúčtoval kancléři měsíčně a ročně příjem své expedice. Byl zároveň pokladníkem a hospodářem příslušné expedice: obstarával například nákupy kancelářských potřeb, pečoval o zařízení a v případě potřeby o stěhování kanceláře atd.; vyplácel stálý plat a podíly

z tax nižším úředníkům (vyšší úředníci byli vypláceni přímo českou komorou; i jim ovšem příslušela určitá procenta z tax).

Registrátor. Tato funkce byla původně spojena v jedné osobě s funkcí taxátora. Hlavním a původním úkolem registrátora bylo vedení register a správa registratury. Ta sestávala jednak z originálů došlých písemností, jednak z konceptů písemností vydaných; registrátor je opatřoval stručným registrem a pořadovým číslem, podle něhož byly pak spisy pořádány do měsíčních fascikulů. Kromě toho vedl ještě podací (exhibitní) protokol i různé jiné pomocné knihy zachycující běh spisů v kanceláři (o nich viz níže) nebo písemně fixující různá ústní jednání v kanceláři (například výsledky předvolaných osob apod.). Tyto práce nevykonával ovšem sám, měl k ruce několik sobě podřízených registrantů. K povinnostem registrátorovým náleželo i kolacionování vydaných písemností, ověřování úředních opisů, osobní vyřizování různých záležitostí u jiných úřadů (například zejména u zemských desk) apod.; někdy dokonce vykonával část funkcí příslušejících vlastně taxátorovi, což byla reminiscence na starší období (viz výše).

Expeditor. Jeho funkce byla v mnohém obdobou funkce taxátora, avšak na nižším stupni: kdežto do okruhu působnosti taxátora náležely listiny (pergameny), staral se expeditor o pečetení, expedování a vyúčtovávání písemností papírových; vedl tedy expediční protokoly listů otevřených, listů posílacích a dekretů. Své účetní záznamy však předkládal nikoli kancléři (jako taxátor), nýbrž pouze sekretáři své expedice. Expedování příjemcům dávalo se buď osobně v kanceláři (tedy stejně jako u listin) nebo posly, respektive poštou; někdy (pro příjemce pražské, zvláště pro úřady v Praze sídlící) je donášel expeditor osobně.

Zatímco zakátoři, registratoři a expeditoři bývali zpravidla po jednom v každé expedici, dalších úředníků bylo v každé z obou expedic vždy několik.

Jsou to především koncipisté; jejich povinnosti jsou dány už jejich názvem. Zbývá dodat, že hodnostně i platově stáli výše než expeditoři. Jakožto lidé studovaní, často graduovaní právníci, bývali kromě psaní konceptů někdy pověřováni jednáním se stranami, vyřizováním menších sporů projednávaných v kanceláři apod. Místo koncipisty sloužovalo jeho držitelé leckdy jako odrazový můstek do vyšších hodností (například i místokancléř Želinský a sekretář Milner zahájili svou kariéru v české královské kanceláři jako koncipisté).

Další jsou písaři čistopisů (nazývaní též ingrossátoři nebo kancelisté). Vyžadovaly se od nich zejména zběhlost v užívání titulů (které koncipisté naznačovali v konceptech jen zkratkovitě) a kaligrafický ru-

kopis. Individuální ráz jejich písma je kaligrafií natolik zastíněn, že rozlišování jednotlivých písmařských rukou je velmi obtížné, ne-li vůbec nemožné. Písaři sice po zkolacionování čistopisu s konceptem psávali na koncepty parafy svých podpisů, avšak ty lze rozluštit jen tehdy, známe-li jména písmařů odjinud. Bezprostřední dohled nad písmaři vykonávali registrátoři a taxátoři.

V prvním desetiletí 17. stol. pracovalo v české expedici nejméně 8 koncipistů a asi (jde o odhad) 15 písmařů, v expedici německé (odkud máme přesné doklady) 3 koncipisté a 6 písmařů. Tato čísla ukazují názorně poměr obou expedic v rozsahu jejich agendy.

Na nejnižším stupni žebříčku stáli v české kanceláři poslové, vrátní neboli dveřníci, sluhové a topič. Příležitostně bývali někdy v kanceláři zaměstnáváni malíři, kteří kreslili iniciálky písemností a vyobrazovali znaky na tzv. erbovních listech.

x x x

Písemnosti českou kanceláří vyřádané (v období předbělohorském, především v prvním desetiletí Lobkovicova kancelářství) dělíme na 4 základní skupiny, a to:

- 1a) majestáty,
- 1b) listy otevřené neboli patenty,
- 2) listy zavřené neboli poselací či misivy,
- 3) dekrety.

Zatímco první tři skupiny existovaly už v dobách předhabsburských (přirozeně na jiném stupni vývoje), jsou dekrety produktem teprve druhé poloviny 16. století.

V dalším výkladu si budeme všimnout především těch vnějších a vnitřních známek, jimiž se zmíněné jednotlivé typy písemností od sebe odlišují. Půjde nám tedy o to, poznat základní kritéria pro třídění oné části diplomatického materiálu české kanceláře, který se dochoval v originálním vyhotovení (nebudeme se tedy v této souvislosti zabývat například koncepty, o nichž viz v úvodní partii k novověké diplomacii) a který byl určen k expedování z kanceláře příjemcům. Přitom současný stav našich znalostí dovoluje pouze písemnosti třetí skupiny (misivy) sledovat v celém jejich vývoji již od r. 1526 (na základě práce Kristenovy); naproti tomu to, co bude řečeno o ostatních třech skupinách, lze s plnou jistotou vztahovat jen na období prvního

desetiletí Lobkovicova kancléřství (srov. práci Stloukalovu), a proto také klademe pojednání o písemnostech právě na toto místo.

la) Majestáty. Současníci je nazývali listy na pergameně (podle psací látky), privilegia (podle obsahu), diplomy (podle způsobu složení), nejčastěji však majestáty (podle zpečetění velkou královskou pečetí, kterou patrně současníci ztotožňovali s královskou pečetí majestátní; bylo to však nepřesné, neboť skutečné pečeti majestátní - zobrazující panovníka sedícího na trůně s odznaky moci - se v době habsburské již neuzívá; velká pečeť, původně mladší souputnice a nyní nástupkyně pečeti majestátní, je pečetí znakovou (erbovní). Majestáty (tohoto názvu budeme nadále pro listiny užívat) jsou mezi písemnostmi druh slavnostní a - aspoň po formální stránce - stále ještě v našem údobí nejvýznamnější.

Charakteristickými vnějšími znaky majestátu jsou zejména a) jeho psací látka, jíž je vždy pergamen (na rozdíl od ostatních skupin písemností), b) plika, c) visutá pečeť (velká). Avšak ne všechny majestáty jsou opatřeny pečetí velkou; jakkoli je to v rozporu s výše zmíněným sněmovním usnesením z r. 1541, visí na mnohých z nich i v období Rudolfa II. sekret; nicméně i listiny zpečetěné sekretem bývaly označovány v kanceláři za majestáty. Že sekretu nebylo užito občas snad jen náhodným nedopatřením, plyne z toho, že použití velké nebo malé (sekretní) pečeti bylo někdy předpisováno již na konceptech (například: "na pergameně s visutou menší pečetí"). Patrně byly rozdílným zpečetěním rozlišovány majestáty podle svého významu. Jak tomu bylo s pečetěním majestátů vydávaných kanceláří české komory, bude pro dobu Rudolfovu teprve třeba zjistit. Bylo by však asi nesprávné, kdybychom přivěšování sekretu k majestátům kladli (analogií podle situace v první polovině vlády Ferdinanda I.) jen na vrub komoře.

Pokud jde o vnitřní skladbu majestátu, jsou jejími charakteristickými znaky zvláštní intitulace, promulgace, koroborace a datovací formule. Intitulace začíná vždy náslovným "My (Nos, Wir)" a uvádí veškeré tituly panovníka. Promulgace je stylizována co nejobecněji, tj. obrací se ke všem lidem vůbec; podle slovesa "bekennen" v promulgaci německých majestátů bývaly někdy majestáty nazývány prostě "Bekennen". U zvláště významných majestátů nalezneme před promulgací ještě i formuli zvěčňovací. Koroborace (která u misiv a dekretů chybí) je formulována (avšak jen u majestátů českých a německých, nikoli u latinských) tak, aby bylo patrné, že pečeť visí, respektive je také označen (ne vždy) druh pečeti (velká, menší). Datovací formule uvádí vždy i léta panování. Jen zřídka se v majestátech setkáme s arengou a jinými pozůstatky středověké listinné skladby (například se sankcí).

Typické je umístění vlastnoručních podpisů: Panovník podpisuje vlevo dole pod textem pouhým jménem bez titulů. Podpis nejvyššího kancléře

bývá umístěn níže pod podpisem panovníkovým; je vždy latinský (tedy i na majestátech českých a německých) a sestává ze dvou řádků; první obsahuje jméno a je těsně nad záhybem plíky, druhý obsahuje titul a je už pod záhybem plíky. Místokancléř se podpisuje rovněž vždy latinsky s titulem ve dvou řádcích, jež jsou oba umístěny pod záhybem plíky, avšak vpravo pod textem. Nad tím na plíce se čte podpis sekretáře příslušné expedice, uvedený formulí (která není přímou součástí podpisu, jsou psána jinou rukou) "Ad mandatum Sacrae Caesareae Maiestatis proprium", křestní jméno sekretářovo je (na rozdíl od kancléře a místokancléře) psáno v jazyce listiny, titul sekretářský se neuvádí.

Z indorsních poznámek kancelářského původu se někdy vyskytují na pergamenech značka a číslo registrace a podpis taxátora, respektive registrátora.

Podle právního obsahu možno majestáty rozdělit na

- a) listiny týkající se celého království nebo jednotlivých zemí nebo aspoň významných vrstev obyvatelstva,
- b) městská privilegia,
- c) listiny pro jednotlivce (z této skupiny si zaslouží zvláštní zmínky erbovní listy neboli nobilitace - tj. povyšování do šlechtického stavu - vyznačující se barevným vyobrazením uděleného erbu uprostřed textu listiny).

lb) Listy otevřené neboli patenty. Liší se od majestátů především psací látkou, již je zpravidla papír, a způsobem zpečetění: pečeť je vždy menší (sekret) a je přitištěna uprostřed pod textem pod papírovým krytem (nemá tedy patent plíku). Vnitřními znaky se od majestátů liší jen nepatrně, a to - v některých formulích - nikoli vždy. Intitulace bývá stejná, jen někdy chybí náslovné "My (Wir, Nos)". Promulgace je někdy stylizována méně obecně, obracejíc se jen k určitému okruhu osob, jimž je patent přímo určen. Jsou-li příjemci konkrétně uvedeni již v inskripci, zní pak promulgace například jen "Věděti vám dáváme, že ...". Koroborace českých a německých patentů mluví o přitištění pečeti, takže již podle koroborace lze poznat, jde-li o majestát nebo o patent. Datovací formule je úplně stejná jako u majestátů. Podpisy jsou umístěny na patentech obdobně jako na majestátech, nejsou však orientovány plíkou, která zde není. Proto podpis sekretářův je až pod podpisem místokancléře; formule "Ad mandatum ..." je již před podpisem místokancléřovým, jenž je psán v jazyce patentu (zatímco podpis kancléřův je i na patentech vždy latinský).

Okruh záležitostí, které byly vyřizovány patenty, je velmi široký a je nemožné jej přesně vymezit. Mimoto mnohé právní počiny mohly být zlisti-něny jak formou majestátu, tak i formou patentu, a na druhé straně se kompetence patentů křížila s kompetencí misiv a dekretů. Stloukal uvádí sice

jako pravidlo, že patentů se používalo pro vyřizování běžnějších věcí administrativních (právních, soudních, církevních, vojenských, živnostenských a záležitostí jednotlivých osob), avšak postupem doby se na tomto poli stále více uplatňují pro svou jednoduchost misivy a (zejména v době Lobkovicově) dekrety. V určitých druzích agendy si však přesto patenty uchovaly výlučné postavení; vytvořilo se tu několik konstantních speciálních typů patentů: a) compulsorial neboli list púhonný - byl vydáván českou kanceláří žadatelům, kteří měli právní spor a potřebovali od úřadů vydání svědomí a výpisů pro důkazní řízení; b) glejt - zaručoval obviněnému bezpečný a svobodný přístup ku právu, aby mohl hájit svou při; c) pas - zaručoval svobodný a bezpečný pohyb na cestách; d) Freibrief neboli list otevřený o provozování řemesla; (tyto tři typy mívaly stereotypní formulaci, do níž se jen doplňovaly konkrétní údaje, zejména osobní); e) mandát (název pochází od formule "mandamus", která však není typická jen pro mandát, neboť se vyskytuje - ať již latinsky, česky nebo německy - i v jiných písemnostech). Na rozdíl od ostatních druhů patentů má však mandát širší publicitu - obrací se (podobně jako majestát) ke všem vůbec; mandáty se vydávaly často ve více exemplářích a rozesílaly se na různé adresy k veřejnému vyhlášení. Již od doby Ferdinanda I. bývaly i tištěny; avšak i tištěné mandáty měly podpisy vlastnoruční a pod papírovým krytem přitištěnou pečeť; pouze podpis panovníkův býval na nich někdy faksimilován.

Některé patenty jsou psány i na dvojlistě - tzv. list na duplátě; platí to zejména o compulsorialu, glejtu, pasu a některých důležitějších vyhotoveních jiných (např. udílení let, potvrzování privilegií, pokud se dalo patentem, apod.).

2. Listy posélačí (zavřené), misivy, Sendbriefe, Sendschreiben. Jejich název pochází jednak od toho, že byly doručovány po poslech nebo poštou, jednak od toho, že byly expedovány uzavřené. Pro svou formální jednoduchost, stručnost a tedy snadnější vyhotovení velmi dobře vyhovovaly současným byrokratickým potřebám a zatlačovaly do pozadí majestáty a patenty. Psací látkou jejich je vždy papír. Pečetěny jsou vždy sekretem přitištěným, avšak nikoli pod textem (jako je tomu u patentů), nýbrž jako uzávěrka na zadní straně složeného listu (přes konce pergamenového proužku, který je provlečen uzavřeným listem). Na druhé zadní straně (protilehlé té zadní straně, na níž je pečeť) je napsána adresa, která je zvláštností listů posélačích a která se od dnešních adres psaných na obálky liší tím, že při listech doručovaných posly chybí někdy místo dodání. V některých případech je vedle vlastního adresáta užíván i adresát v zastoupení. Řádky adresy jsou psány k o l m o k řádkům vnitřního textu. Posélačí list je vždy adresován konkrétní osobě (může jich být ovšem i několik zároveň), ať již fyzické nebo právnické. To vyplývá z toho, že platnost posélačích

listu je zásadně individuální. Dále jsou pro poselací list charakteristické tyto znaky:

- a) Panovníkova intitulace je zkrácena, uvádí jen hlavní tituly, chybí vždy náslovné "My". Je psána ve dvou řádcích, a to odděleně od ostatního textu - uprostřed nad ním. (Již podle toho poznáme na první pohled, že jde o list poselací.)
- b) Adresa (inscripce) v textu chybí, neboť je na zadní straně.
- c) Hned po intitulaci (ovšem po patřičné prostorové mezeře) následuje přímé oslovení adresáta, což je nejvlastnější znak poselacího listu. Forma oslovení se řídí podle společenského postavení příjemců: například pán se oslovuje "Urozený věrný náš milý", měšťané "Opatrní věrní naši milí", rytíř "Statečný věrný náš milý" atd.
- d) Pro jádro misivy, tj. dispozici, je příznačné, že je stylizována ve formě buď zcela nebo aspoň nepřímo poroučející, například: "... a protože tobě milostivě poroučeti ráčíme" apod. Zejména nápadné je to však při zakončení textu, takže to upomíná na středověkou listinnou sankci, například "tak se zachovej pod uvarováním hněvu a nemilosti naší" apod. Jestliže však panovník žádal od adresáta nějakou mimořádnou službu, bývá tu místo toho slib odměny.
- e) Koroborace u misiv chybí.
- f) Schema podpisů a datovací formule jsou stejné jako u patentů.
- g) Zvláštností misiv je někdy připojované dodatečné oznámení - tzv. postscriptum (P.S.). Bylo-li postscriptum kratší, vpisovalo se za podpisy, respektive mezi podpis panovníkův a kancléřův. Delší P.S. (anebo nebylo-li u podpisů dostatek místa) se psalo na zvláštní vlepený lístek, u misiv na dvojlistě na prázdnou vnitřní stranu. V P.S. se již adresát znovu neoslovuje, avšak vždy je zde znovu datum; je-li datum stejné jako u vlastního textu, pak zní jen "Datum ut supra" (nebo "- ut in litteris"); bylo-li však P.S. psáno jiný den než list, je datum vypsáno plně, i když ve stručnějším znění než ve vlastní misivě.
- h) Pro stručnou informaci podpisujícího panovníka (aby nemusil číst celý list) připisovala kancelář na dolní okraj listu stručný regest. Byl vždy německý (tedy i v misivách českých) a před expedováním byl od listu odříznut (někdy však nedokonale, takže stopy regestu jsou na listu patrné, jindy zase na odříznutí v kanceláři zapomněli vůbec).

To, co bylo výše řečeno o misivách, platí především - stejně jako u majestátů a patentů - pro dobu rudolfinskou, zejména pro éru Lobkovicova kancléřství. Pokud jde o jejich starší vývoj od počátku doby habsburské, třeba zdůraznit tyto skutečnosti:

- a) Čím více se vzdalujeme od doby jagellonské, tím více se formulář misiv ustaluje a některé formule nabývají postupně pravidelně se opakujícího znění.
- b) Zpočátku se misivy píší podél širší strany papíru (jako tomu bylo u misiv předhabsburských a jako je tomu i potom zpravidla u majestátů a patentů). Vedle toho se však začíná brzy uplatňovat zvyk psát podél kratší strany (tedy "na výšku"), zprvu jen u misiv na dvojlistě, později i u misiv na jednom listě; v době Rudolfa II. pak novější způsob převládá úplně.
- c) Co se týká podpisů, za Ferdinanda I. nesměl nikdy chybět podpis králův, kdežto kancléř nebo místokancléř podpisovali tehdy jen občas, jiní úředníci jen zcela výjimečně. Pokud se podpis kancléřův na Ferdinandových misivách vyskytuje, je zpočátku stylizován přímo jako ověření (například "Vidit Adamus de Nova domo / supremus regni Bohemiae cancellarius manu propria"). Zato podpisy nižších úředníků, jestliže se s nimi přece jen setkáme, postrádají kancelářské poznámky (pozdější "Ad mandatum..." - srov. výše). Ta se vyskytuje až za Maxmiliána II., zato odpadá před kancléřovým podpisem sloveso "Vidit". Tehdy se také pravidelně začínají vyskytovat kromě podpisu krále podpisy kancléře, místokancléře a sekretáře v té podobě, jak bylo uvedeno výše.
- d) V dobách, kdy fungovala dvorská expositura kanceláře, vycházely misivy především odtud (z pražského oddělení jen málo).
- e) Misivy starší doby habsburské, zejména z prvních let Ferdinandovy vlády, jsou ve své imperativní stylizaci mírnější a méně důrazné než pak za Rudolfa II. (a i za Matyáše).

Dosud jsme mluvili o těch misivách královských, které byly zasílány osobám a institucím králi podřízeným. Poněkud jinak vypadají královsky adresované osobám na téže úrovni, tj. cizím panovníkům. Ze zdvořilostních důvodů se v nich intitulace klade nikoli nad text, nýbrž až na počátek textu (bez mezery) před oslovení adresáta, čímž se tyto misivy podobají patentům. I stylizace dalšího textu je odchylná. Vcelku tu jde o jakousi kombinaci misiv královských s některými prvky patentů a listů soukromých.

Česká kancelář vyhotovovala vedle misiv královských také misivy nejvyšších zemských úředníků a místodržících. Mají formu listů soukromých, od nichž se liší pouze tím, že se v textu odvolávají na krále, z jehož moci a v jehož jméně byly vydávány. Výjimkou jsou však místodržitelství misivy z let 1547 - 1566, kdy zastával místodržitelství úřad arcikníže Ferdinand. (V jiných dobách byl, jak známo, místodržitelství úřad svěřován některým nejvyšším zemským úředníkům.) Jeho listy poselací adresované podřízeným se v podstatě neliší ani vnějším vzhledem ani formulářem

od současných misiv královských, jen intitulace je samozřejmě odchylná. Avšak misivy arciknížete zasílané otci se vyznačují jinou úpravou a stylizací: není v nich intitulace, takže začínají hned oslovením Ferdinanda I., a celková formulace je prodchnuta zdůrazňováním synovské poslušnosti. Jakousi náhradou intitulace je obšírnější podpisová formule (například "Vaší královské milosti poslušný syn Ferdinand, arcikníže rakouský"). Misivy otci jsou většinou psány německy, česky jen zcela výjimečně.

3. Dekrety se od předchozích tří skupin písemností liší velmi podstatně. Jsou to listy, které vydávala česká kancelář sice jménem krále, avšak bez intitulace a podpisu krále. O králi se v dekretu mluví ve třetí osobě, jsou tedy stylizovány objektivně. Začínají slovy "Jeho Milost, římský císař, uherský, český etc. král, pán náš nejmilostivější, ráčí poroučeti ..." nebo "Z milostivého poručení Jeho Milosti, římského císaře..." apod. Podobně jako misiva obrací se i dekret k jedné nebo několika konkrétním osobám, avšak na rozdíl od misivy je přímo neoslovuje, nýbrž mluví o nich ve třetí osobě. Přitom se adresát uvádí přímo v textu plným jménem, a proto nebyla adresa na zadní straně nezbytností. S misivou má dekret společnou imperativní formulaci dispozice a jejího zakončení. Charakteristická je pro dekret zvláštní datovací formule; je vždy latinská a začíná slovy "Decretum per Imperatoriam Maiestatem in consilio Bohemico" (+ vlastní datum); podle počátečního slova má dekret i své jméno. Podpisová formule je rovněž odlišná: podpis králův chybí, kancléř se na dekretěch podpisuje nikoli latinsky, nýbrž v jazyce textu, a to pouhým jménem bez titulu; před podpisem místokancléřovým pak chybí kancelářská poznámka ("Ad mandatum...").

Pokud jde o vnější znaky, je třeba uvést, že

- a) psací látkou je papír,
- b) někdy se psalo na šířku jako u patentů, jindy na výšku jako u misiv,
- c) menší pečeť (sekret) je přitížena někdy pod textem, jindy vzadu, někdy chybí vůbec (koroborace ovšem u dekretů rovněž není).

Době předhabsburské jsou dekrety věcí neznámou. Jak postupně vznikaly po r. 1526, bude zapotřebí teprve osvětlit. Dnes pouze víme, že jakýmsi předchůdcem dekretů byly některé neosobně stylizované listy Ferdinanda I. s datovací formulí "Actum na hradě pražském" (k tomu někdy "v kanceláři české") nebo "Actum in consilio Caesariae Maiestatis", "Actum ve Vídni v kanceláři české" apod. Vlastní forma dekretů se vyhranila za Maxmiliána II.: v r. 1565 se poprvé setkáme s formulí "Decretum per Imperatorem". Dobou rozkvětu dekretů je však zejména období Lobkovicova kancléřství. Tehdy se počet záležitostí vyřizovaných formou dekretů zvýšil na míru předtím nebývalou, takže dekrety mnohdy nahrazovaly patenty a misivy. Při známé nechuti Rudolfa II. k vyřizování státních záležitostí, kdy na panovníkově

stole ležely stohy písemností čekajících na jeho podpis, byly dekrety, které králova podpisu nepotřebovaly, výborným prostředkem k urychlení agendy. Zároveň ovšem umožňovaly kanceláři obcházet krále a postupně se staly dekrety přímo symbolem zneužívání moci a jedním z hlavních terčů nenávisti nekatolické stavovské opozice proti kanceláři. Znění datovací formule, z níž by vyplývalo, že o obsahu dekretu rozhodl panovník v zasedání královské rady, bylo většinou prázdnou frází; ve skutečnosti tu kancléř Lobkovic často kryl královskou autoritou svá vlastní nařízení. Zvláště nelibě pohlíželi stavové na ty dekrety, jimiž kancelář neoprávněně zasahovala do soudních záležitostí, zastavujíc nebo odkládajíc procesy. Pro tento druh dekretů se vytvořil název recesy (litterae inhibitoriales, Abschied). (Pojem "reces" má ovšem i jiné významy - srov. výše ve slovníčku.)

Kancelářské knihy užívané v české kanceláři mají charakter knih pro vnitřní potřebu. Můžeme je rozdělit na tři skupiny:

1. registra,
2. protokoly,
3. tituláře.

1. Registra. K tomu, co bylo řečeno v oddíle o základních pojmech diplomatických, je třeba - pokud jde o habsburské předbělohorské údobí a především o období Lobkovicova kancléřství - dodat toto:

a) Registra byla vedena v každé expedici zvlášť, přitom však v obou expedicích v podstatě stejným způsobem.

b) V každé expedici se užívalo několika druhů register:

1. registra majestátů vydaných pod velkou pečetí,
2. registra listů erbovních neboli nobilitací, které byly vydávány pod menší pečetí,
3. registra patentů a dekretů,
4. registra misiv.

Pokud jde o skupinu sub 3, byla od r. 1555 vedena odděleně 1. registra patentů a mandátů, 2. registra dekretů a recesů, 3. registra glejtů; v době Rudolfa II. však toto rozdělení odpadlo.

c) Pokud jde o stav dochování, viz přehledy v příslušných pracích, uvedených v seznamu literatury.

d) Zapisování do register. Zapisovalo se nikoli do svázaných knih, nýbrž na volné složky, které byly až dodatečně vázány, jak svědčí časté omyly při vazbě - přehození jednotlivých archů. Pořadí zápisů bylo chronologické - zápisy rozděleny podle měsíců a uvnitř jednotlivých měsíčních oddílů někdy číslovány, přičemž čísla zápisů odpovídala pořadovým číslům konceptů seřazených v měsíčních fasciklech a souhlasila i s číslováním zápisů v expedičních protokolech (o nichž viz níže). Časový rozsah zápisů

obsažených v jednom svazku register je různý - někdy několik měsíců, jindy rok, jindy i několik let.

Do register bylo opisováno nikoli z originálů, nýbrž z konceptů. Jinak by se totiž nemohlo stát, že v registrech jsou velmi často opsány kromě vlastního textu expedovaných písemností i poznámky, které se nacházely na konceptech, nikdy však na originálech, jako například instrukce pro ingrossátory. Dokonce se v registrech najdou zápisy písemností, které nikdy z kanceláře nevyšly, protože jejich koncept byl dodatečně změněn nebo zrušen. Takové zápisy třeba přičíst na vrub nepozornosti registrujícího písaře, který až po opsání textu konceptu si povšiml poznámky "nevyšel" nebo "zjinačeno"; v tom případě zápis buď zamřežoval nebo prostě připojil příslušnou poznámku o zrušení nebo změně, jindy ze zrušeného konceptu opsal pouze záhlaví a poznámku "zjinačeno" nebo "nevyšel", vlastní text pak již neopisoval.

Písemnosti se zapisovaly do register zásadně plným textem, avšak stereotypní formule, tituly, datum apod. byly zkracovány. Ty písemnosti, které měly ustálenou stylizaci a pro něž byly sestavovány pouze tzv. směrné koncepty obsahující jen konkrétní údaje, jako například pro glejty, compulsorialy apod., se zapisovaly do register rovněž jen směrně, což je dalším dokladem toho, že zápisy do register se pořizovaly na základě konceptů.

Jednotlivé zápisy byly opatřovány záhlavím (tzv. adjustace), sestávajícím buď z adresy opsané z konceptu nebo ze jména osoby, o níž spis pojednává, nebo ze stručného regestu; u patentů a dekretů sestávalo záhlaví z označení právního charakteru písemností (například "Glejt", "Reces" apod.) a jména osoby nebo instituce, jíž se týkala. V německých registrech se pro záhlaví často užívalo regestu určeného k stručné informaci podpisujícího císaře; tento regest (o němž srov. výše) býval v německé expedici psáván již i na koncepty.

Do register se zapisovalo zpravidla nikoli hned po pořízení originálu, nýbrž až po delší době, když se nakupilo větší množství konceptů. - Zda byly k registrování určeny zásadně všechny písemnosti nebo jen vybraná část, zůstává otevřenou otázkou, v níž není v dosavadní literatuře jednoty. Důkazy vznášené při pokusech o řešení tohoto důležitého diplomatického problému nelze na tomto místě sledovat. Budiž pouze připomenuto, že rozhodujícím kritériem by bylo srovnání počtu zápisů v registrech s počtem zápisů v expedičních protokolech (o nich srov. níže); avšak z období, které bylo diplomaticky zatím zkoumáno, se zachovaly buď jen registra nebo jen expediční protokoly, nikoli obojí druh zároveň.

Výjimečně jsou v registrech kromě písemností královských zapsány i písemnosti vydané v úředních záležitostech osobně kancléřem nebo místokancléřem. Zajímavé je rovněž, že některé královské písemnosti vyhotovené

českou kanceláři jsou zapsány v registrech české komory.

e) K registrům se pořizovaly jmenné abecedně-chronologické rejstříky, a to jako zvláštní svazky.

f) Vedle register písemností královských existovala též registra misiv nejvyšších českých zemských úředníků a místodržících. Zachoval se však z nich pouze nepatrný zlomek (zápisy misiv vydaných v březnu 1613).

2. Protokoly. Kdežto register užívala česká kancelář již po staletí, protokoly jsou novým typem úředních knih, s nimiž se setkáváme v české kanceláři až od druhé poloviny 16. stol. Jejich vznik si vynutila lavinovitě rostoucí písemná agenda, pro jejíž evidenci registra svými vlastnostmi sama o sobě již nepostačovala. Tím, že se do register zapisovaly písemnosti téměř v plném znění (s výjimkou stereotypně se opakujících formulí), bylo jejich pořizování zdlouhavé a těžkopádné. Protokoly naproti tomu zachycovaly spisy pouze heslovitě; poskytovaly tak rychlou a přehlednou orientaci po spisech a zároveň touto svou úsporností umožňovaly, aby zapisování do nich nepokulhávalo za tempem ostatních součástí kancelářské mašinerie, aspoň nikoli v takové míře jako registra. Nedostatkem register bylo i to, že evidovala pouze písemnosti vyšlé, zatímco postupující byrokratizace potřebovala přehledy i o písemnostech do kanceláře došlých, o zapůjčování a předávání spisů jiným úřadům, o postupu spisů jednotlivými stadii kancelářského zpracování atd. Proto také ve srovnání s registry je protokolů poměrně více druhů. Vyznat se v jejich pestré směsici - zejména pokud jde o zjištění funkce a vzájemného vztahu jednotlivých druhů - patří k nejobtížnějším a dosud ne plně dořešeným diplomatickým úkolům. Nikoli neprávem se někdy mluví v literatuře o zakleté říši protokolů. Přitom soudobé názvy jednotlivých svazků svou rozmanitostí a nedůsledností dnešního badatele spíše zavádějí, než aby mu napomáhaly k řešení (to platí ostatně leckdy i o registrech). Obtíže tu pramení, zdá se, zejména z toho, že v předbělohorském údobí se prostředky k přesné evidenci v mnohých okruzích agendy teprve hledají; tak například vedle starších, méně dokonalých protokolů vznikají protokoly dokonalejší; přitom dochází často k vzájemnému překrývání funkcí, neboť méně dokonalý starší typ se ze setrvačnosti udržuje ještě po nějakou dobu vedle typu nového apod. Komplikovaná problematika protokolů se nadto ještě znásobuje mezerami v jejich dochování.

Vyjmenovat všechny druhy protokolů a stanovit, v kterých údobích se jednotlivých z nich užívalo, není proto na tomto místě možné. Spokojíme se pouze tím, že je roztřídíme podle rozdílné funkce do čtyř hlavních skupin:

1. Protokoly podací neboli exhibitní - pro evidenci korespondence došlé.
2. Protokoly manipulační nebo vyřizovací, které obsahují záznamy o tom,

kterému z úředníků byl ten který spis přidělen k vyřízení, o předávání nebo půjčování došlých spisů jiným úřadům i o jiné manipulaci s nimi. Těchto protokolů je několik druhů; v době Lobkovicově jsou to (soudobými názvy) "zprávy", "repertoria" a "manuály". To, co bylo výše řečeno o obtížích při diplomatickém postižení protokolů, platí především o této skupině.

3. Protokoly expediční - pro evidenci písemností kanceláří vydávaných.

Dělí se na:

- a) expediční protokoly majestátů,
- b) expediční protokoly patentů a dekretů,
- c) expediční protokoly misiv.

Do expedičních protokolů se zapisovalo patrně na základě konceptů, podobně jako do register.

4. Protokoly o zasedání královské rady. Nesouvisejí sice - na rozdíl od předchozích tří skupin - přímo s evidencí spisového materiálu, avšak při podrobnějším zkoumání je možno v mnohých jejich zápisech, zejména ve formulacích usnesení, vidět vlastně přípravu direktiv, podle nichž pak kancelář postupovala při vyřizování jednotlivých záležitostí a spisů.

Ke všem druhům protokolů bývaly sestavovány rejstříky.

Protokoly v české kanceláři nikdy (ani v období pobělohorském) nevytlačily z užívání registra. Byla tu tedy jiná situace než v kanceláři české komory, kde zhruba po půlstoletí koexistence s protokoly registra počátkem 17. stol. úplně zanikla.

3. Tituláře jsou příručky obsahující abecední seznamy úřadů a významných osob, s nimiž byla kancelář v písemném styku. Osoby byly roztrženy do rubrik podle stavů, u každé byly uvedeny její tituly. Uvědomíme-li si, jak velký důraz byl kladen na správné a přesné titulování v písemnostech, pochopíme i funkci titulářů.

x x x

Sledujme nyní další osudy české kanceláře, jak se utvářely na sklonku vlády Rudolfovy a na počátku panování Matyášova. Dosud jsme slyšeli o zneužívání pravomoci kanceláře katolickou stranou proti nekatolíkům. Avšak kancelář zároveň prosazovala český centralismus na úkor zájmů stavů vedlejších korunních zemí. Odpor, který tím vyvolávala, vyústil kolem přelomu prvního desetiletí 17. století v otevřený separatismus moravský a slezský respektive slezsko-lužický.

A) Morava. Když po známých bouřlivých událostech v roce 1608 se arcikníže Matyáš stal na základě libeňského míru pánem Moravy, čímž se ovšem uvolnil vztah Moravy ke koruně české, byla v souladu s přáním moravských stavů zřízena i zvláštní moravská kancelář na Matyášově dvoře ve Vídni, tzv. moravská dvorská expedice. Jejím ředitelem se stal Ladislav z Lobkovic a sekretářem moravský stavovský úředník Fridrich Jordán. Moravská kancelář však neměla dlouhého trvání. Krátce poté, co Matyáš po vynucené abdikaci Rudolfové spojil ve svých rukou jako český král vládu nad všemi zeměmi české koruny, uvolnili se Moravané k jednání s českými stavy a dne 26. května 1611 s nimi uzavřeli smlouvu, podle níž byla Morava znovu připojena ke správě české kanceláře. Moravští stavové však podmínili svůj ústupek řadou výhrad (ve smlouvě zakotvených), jejichž smyslem bylo zabránit napříště porušování práv a svobod markrabství moravského. Tak například mělo přestat vydávání královských rozkazů na Moravu ve formě dekretů; z jiných koncesí, jež byli čeští stavové Moravanům podle smlouvy ochotni přiznat, uveďme aspoň to, že se měl napříště brát ohled na přání moravských stavů při obsazování úřadu místokancléře, kterého bude volit generální sněm všech korunních zemí, a to na základě společného návrhu českých stavů a moravských zmocněnců.

Aby smlouva nabyla platnosti, musila být potvrzena panovníkem. Nejprve však potvrdil moravským stavům na jejich sněmu v Brně obsah smlouvy jménem Matyášovým jeho bratr arcikníže Maxmilián - deklarácí z 29. srpna 1612; článek o místokancléři byl však stylizován tak, že vlastně nebral ustanovení česko-moravské stavovské smlouvy z předchozího roku na vědomí a zakotvoval prakticky dřívější stav ("... aby ouřad místokancléřství dle starého obyčeje s jistým JMČské vědomím a vůlí dosazen ..."); o volbě místokancléře generálním sněmem, jak chtěli stavové, není v deklaraci ani zmínky. Matyáš sám potvrdil smlouvu až za půl roku svým majestátem z 19. února 1613, avšak v tomto dokumentu byla původní ustanovení smlouvy okleštěna ještě více, než to učinila deklarace Maxmiliánova: z třiceti článků stavovské smlouvy bylo schváleno pouze osm a mezi vynechanými je ovšem rovněž článek o místokancléři.

B) Slezsko a Lužice. Mnohem důraznější a jednotě koruny české nebezpečnější byly - i pokud jde o kancelář - akce stavů slezských a lužických. Když přijel Matyáš do Vratislavi, aby zde přijal holdování, vynutili si na něm dne 7. října 1611 vydání listiny (tzv. slezský reces), kterou se slezsko-lužické zaležitosti - pokud se netýkaly české koruny jako celku - vyjímaly z pravomoci české kanceláře. Dosavadní německá (slezsko-lužická) expedice měla být podle recesu osamostatněna odloučením od české kanceláře a měla mít své sídlo na dvoře panovníkově. Její vedoucí personál - místokancléře, dva apelační rady a jednoho sekretáře - má příště jmenovat panovník podle návrhu slezských a lužických stavů. Šéf slezsko-lužické

expedice (místokancléř) nemá v žádném ohledu podléhat nejvyššímu českému kancléři, jsa vázán přísahou pouze králi.

Vydání recesu bylo provázeno bouřlivým nesouhlasem nejvyššího českého kancléře Zdeňka z Lobkovic a českých stavů. Aby jejich protesty aspoň zčásti neutralizoval, stanovil Matyáš v recesu výslovně, že příslušná opatření a) nemají být na škodu právům českého království, b) jsou jen prozatímní, neboť definitivní podoby nabudou teprve po dohodě mezi slezsko-lužickými a českými stavy. Ostatně Matyáš sám s realizací těchto - byť jen prozatímních - ustanovení příliš nespěchal; vždyť se nechal přimět k vydání recesu pouze proto, aby nepřišel o vřatislavské holdování. Trvalo téměř půl roku, než mohla samostatná slezsko-lužická expedice zahájit svou činnost; teprve 19. března 1612 totiž složil nově jmenovaný slezsko-lužický místokancléř Jiří ze Schönaichu králi přísahu. Jak žárlivě slezsko-lužická expedice střežila svou samostatnost a jak se jí snažila dát i vnější výraz, svědčí to, že zanedlouho začala užívat názvu "slezská dvorská kancelář".

To vše pokládali čeští stavové za porušování práv české koruny. Neustávali připomínat císaři, že podle českého zemského zřízení se kompetence české kanceláře vztahuje na všechny země koruny české a že místokancléř (tedy i slezsko-lužický) má být podle starého obyčeje podřízen nejvyššímu kancléři. V polovině roku 1616 došlo konečně mezi zástupci slezsko-lužických a českých stavů k jednání (které bylo předvídáno v slezském recesu), a to před dvoučlennou komisí ustanovenou císařem (komisaři byli olomoucký biskup - kardinál František z Dietrichštejna a nejvyšší český purkrabí Adam ze Šternberka). Jednání se účastnili i zástupci stavů moravských, kteří se ve sporu přiklonili k Čechům. Zdlouhavá a únavná jednání však pro vyhocená stanoviska obou stran nedávala naději na jejich smírné zakončení. Proto se Matyáš - popuzen neústupností slezských a lužických delegátů - rozhodl slezskou kancelář jako samostatnou instituci zrušit a degradací na pouhé oddělení (expedici) ji znovu sloučit s českou kanceláří v jeden celek, jako tomu bylo za časů předchozích panovníků. Dne 19. září 1616 pak vydal pro činnost slezsko-lužické expedice zvláštní instrukci, v níž z dřívější samostatnosti zůstaly expedici jen nepatrné zbytky:

- a) v čele expedice zůstal slezsko-lužický místokancléř;
- b) ty písemnosti z ní vycházející, které neměly panovníkův podpis (tedy dekreta), měly obsahovat poznámku "Decretum in consilio regis Bohemiae expeditionis Sylesiacae et Lusaticae";
- c) o záležitostech týkajících se pouze Slezska a Lužice se mohl slezsko-lužický místokancléř s přidělenými slezskými rady usnášet i tehdy, nemohl-li být poradám přítomen pro zaneprázdnění nejvyšší kancléř

(z formulace tohoto článku však vyplývá, že se tak mělo dít jen výjimečně - při nebezpečí z prodlení); vyloučeno to však bylo u těch záležitostí, které se sice rovněž týkaly Slezska a Lužice, ale které měly nějaký vztah i k jiným zemím české koruny; z působnosti slezsko-lužické expedice byla rovněž vyňata (a vyhrazena expedici české) korespondence s těmi slezskými knížectvími, v nichž se užívalo v úředním styku češtiny;

- d) sekretář slezsko-lužické expedice měl disponovat malou pečetí (sekretem);
- e) všechny písemnosti vydávané kanceláří do Slezska a Lužice měl kromě nejvyššího kancléře podepisovat slezsko-lužický místokancléř a sekretář (nikoli tedy jako za Rudolfa II. místokancléř český).

Nerozřešenou otázkou zřejmě zůstalo, zda slezsko-lužický místokancléř má přísahat (kromě přísahy králi) též nejvyššímu českému kancléři. V instrukci se o tom mlčí, i když o faktické podřízenosti kancléři nelze patrně pochybovat. Rovněž se z instrukce nedovídáme, jakým způsobem se má nadále dít obsazování slezsko-lužického místokancléřství.

Instrukce pro slezsko-lužickou expedici je vůbec prvou instrukcí pro českou kancelář. Týká se ovšem jen jednoho oddělení kanceláře; globální instrukce se české královské kanceláři dostalo až po Bílé hoře. Tato skutečnost poněkud udivuje, uvědomíme-li si, že jiné ústřední úřady českého státu (česká komora a apelační soud) měly královské instrukce již od samého počátku své existence v první polovině 16. stol. Nebylo by asi správné se domnívat, že se starší instrukce pro českou kancelář doby habsburské prostě nedochovaly; spíše se nabízí vyvodit závěry ze srovnání výlučně zeměpanského charakteru české komory a apelačního soudu se stavovsko-zeměpanskou (a tedy spornou a proměnlivou) povahou české kanceláře královské.

x x x

Když v roce 1612 přesídlil Matyáš se svým dvorem z Prahy do Vídně, přešla tam i část úřednictva české kanceláře, a i její šéf Zdeněk z Lobkovic se zdržoval převážně u dvora. Šlo tu patrně *mutatis mutandis* o návrat ke stavu, jaký existoval před rokem 1583, avšak jak tomu konkrétně bylo, zejména jak se pražská a vídeňská část dělily o vyřizování agendy, nelze za dnešního stavu znalostí přesněji určit. Je však dostatečně známo, že česká kancelář nadále stupňovala boj proti nekatolické stavovské opozici až do osudného 23. května 1618. Jen díky pobytu ve Vídni ušel nejvyšší kancléř Zdeněk z Lobkovic svržení z okna české kanceláře na pražském hradě, a tak kromě dvou místodržících padl z vlastního kancelářského

personálu za obětí rozlíceným stavům pouze sekretář Filip Fabricius, který byl za to později povýšen Ferdinandem II. do rytířského stavu a v upomínku na defenestraci dostal přídomek "von Hohenfall".

x x x

II. 1618 - 1620

Po defenestraci uprchla většina úřednictva pražské královské kanceláře na císařský dvůr do Vídně; z vyšších úředníků se k povstání připojil pouze místokancléř Bohuslav z Michalovic, který se pak stal jedním z třiceti direktorů. Zda a jakou činnost vyvíjelo úřednictvo české kanceláře ve Vídni, bude třeba teprve objasnit. Ve správě Čech zaujala její místo v období od defenestrace až do korunovace Fridricha Falckého kancelář pohotově zřízená při direktorské vládě. Do jejího čela postavili direktori Benjamina Fruweina z Podolí, jako českého sekretáře, a funkci sekretáře německého, která byla patrně podřízenější, svěřili Kašparu Lukovi. Bohuslav z Michalovic je sice i nadále nazýván místokancléřem, avšak těžko říci, zda se tento jeho titul dá uvést do souvislosti s nějakou jeho činností v direktorské kanceláři; patrně tu jde spíše o titul formální - o pouhou reminiscenci na dobu před povstáním.

Typy písemností vyhotovovaných direktorskou kanceláří se v podstatě shodují s typy písemností někdejší královské kanceláře, jak jsme je poznali výše, až na to, že se neuzívá nyní majestátů. Vydávají tedy direktori patenty, dekrety a především listy poselací. Formou se však direktorské písemnosti od královských liší. Nejvýraznější je to u listů poselacích, které jsou stylizovány podle vzoru misiv soukromých osob: začínají oslovením adresáta (chybí tedy intitulace), na něž navazuje přání zdraví a všeho dobrého, vlastní text pak končí vyprošováním si milosti boží; pod textem bývá společný podpis celého direktoria. Uzavřený list je zpečetěn přes proužek pergamenu sekrety všech přítomných direktorů pod společným papírovým krytem. Novinkou bylo to, že misivy vyhotovené ve větším počtu exemplářů pro různé příjemce jsou tištěny - pouze adresa na rubu je dopsána rukou; v době před povstáním se s tímto jevem setkáme jedině u patentů.

Z pomocných úředních knih se z direktorské kanceláře dochoval pouze expediční protokol, obsahující zápisy celkem 2253 písemností, vydaných od 24. května 1618 až do zániku kanceláře počátkem listopadu 1619. Protože originály i koncepty většiny písemností v protokole zachycených už dnes neexistují (nebo jsou nezhoditelné), je protokol pramenem nesmírné ceny,

i když jeho heslovité zápisy nemohou ztracené písemnosti plně nahradit. Do protokolu byly v jedné chronologické řadě zaznamenávány všechny druhy vydaných direktorských písemností, kdežto v bývalé královské kanceláři - jak víme - se užívalo pro každý typ písemnosti zvláštního druhu expedičního protokolu. Toto zjednodušení (které je ostatně patrné i ve formě jednotlivých zápisů) vyplynulo zřejmě z provizorního charakteru direktorské kanceláře.

Zda jsou v protokolu zapsány všechny písemnosti vydané kanceláří příjemcům v zemích české koruny, zůstává nerozřešenou otázkou, na kterou - vzhledem k troskovitému dochování originálů - bude i v budoucnu velmi svízelné odpovědět. Pokud jde o korespondenci posílanou do zahraničí, byla zaznamenávána do protokolu asi po dobu jednoho měsíce od začátku povstání, potom však záznamy o ní přestávají, ačkoli je známo, že byla i nadále velmi rozsáhlá. Z toho vyplývá, že od konce června 1618 začala být zahraniční korespondence pro svou mimořádnou závažnost a důvěrný charakter vedena odděleně od běžné agendy. Patrně převzal její řízení sám prezident direktorské vlády Václav Vilém z Roupova, který se ujal svého úřadu dne 22. června (předtím nemělo direktorium, jak známo, žádného stálého předsedu). Toto opatření se týkalo, zdá se, i některých obzvláště závažných písemností z korespondence vnitrostátní. Tím vším se ovšem pramenná hodnota protokolu poněkud snižuje. Zapisování se dalo česky, a to i u kusů jinojazyčných (ovšem s příslušnou poznámkou - například "Psaní německé" apod.).

Co se týče jiných úředních knih, dovedeme bezpečně doložit užívání protokolu exhibitního (podacího), který se však nedochoval. O registrech nevíme ničeho. Naproti tomu z kanceláře direktorů moravských, kteří byli zvoleni moravskými stavy počátkem května 1619, když se konečně Morava připojila k protihabsburskému povstání, se nám jako jediná úřední kniha zachovala právě registra - jeden svazek, obsahující opisy 683 písemností vydaných v českém jazyce moravskými direktory od 6. května do 17. září 1619. Podobně jako v expedičním protokolu českých direktorů, jsou i v registrech moravských direktorů zapisovány všechny typy vydaných písemností společně (patenty, misivy a různá neosobně stylizovaná nařízení, která můžeme v podstatě ztotožnit s dekrety; majestáty moravští direktoři - stejně jako direktoři čeští - nevydávali). Co se pak týká expedovaných písemností samotných, pozorujeme u nich (ve srovnání s produkty direktorské kanceláře české, která mohla přímo navázat na praxi kanceláře královské) jistou neustálenost v jejich stylistické formě (kolísání se ostatně projevuje i ve způsobu vedení register). Pokud jde o organizaci direktorské kanceláře na Moravě, byla obdobná jako v Čechách, avšak kromě sekretářů českého a německého působil v ní i sekretář latinský.

Česká direktorská kancelář obstarávala vedle písemností direktorských také agendu stavovských sněmů a sjezdů. Z tohoto okruhu její působnosti je nejznámějším produktem zlistinění konfедераční ústavy z 31. července 1619, smluvené zástupci českých, moravských, slezských, horno- a dolnolužických stavů na generálním sněmu. Konfederace o 100 člancích byla vyhotovena ve dvou českých a čtyřech německých exemplářích, které mají formu sešitů o 17 - 19 pergamenových listech; na posledním listě visí v několika řadách pod sebou na pergamenových prouzcích (opatřených podpisy) 96 pečeti signatářů konfederace (na některých prouzcích však podpisy chybí). Z obsahu konfederace nás zajímají především ty články, v nichž se mluví o budoucí obnovené královské kanceláři. Za základ byla vzata příslušná ustanovení známé nám již smlouvy s Moravany z r. 1611. Ta byla nyní poněkud rozšířena a vztažena na všechny země české koruny. O kancléři se ustanovuje, že má být evangelického náboženství a má meškat neustále při dvoře královském; jeho hlavní povinností je dbát, aby kancelář šetřila svobod a výsad zemských a aby písemností z ní vycházející, ať už jménem krále nebo kohokoli jiného (míněni jsou patrně především nejvyšší zemští úředníci), nebyly v rozporu s ústavou. Výslovně se kanceláři zakazuje ujímat se záležitostí náležejících do kompetence jiných úřadů a soudů. Vydávané písemnosti mají být stylizovány "s mírností a rozšafností ... bez dotýkání anebo nemilostí hrožení".

A. Gindely interpretoval ustanovení konfederace o kanceláři tak, že "působnost kancléře byla obmezena a odnata jí všeliká moc výkonná, kterouž dosud prováděla, takže měla odtud obstarávati jen písemné spojení mezi mocnářem a zeměmi koruny České ve smyslu a duchu práv jednotlivých zemí. Podle toho byl kancléř takřka jen tajemníkem královým, jehož postavení také tím bylo vytknuto, že nemaje určitého bydliště měl krále vždycky provázeti." Naproti tomu R. Stanka ve svém výkladu tvrdí, že kancelář se podle konfederace měla stát strážcem ústavy, orgánem kontrolujícím v zájmu stavů úkony královské vlády.

Důležitější než otázka interpretace normativních článků o kanceláři je ovšem skutečná praxe budoucí královské kanceláře. Tu nás však naše dosavadní znalosti, jak vyplyne i z dalšího výkladu, nechávají na holičkách.

Zvláštní samostatné doplňky konfедераční ústavy tvořila partikulární usnesení, která se týkala jednotlivých vedlejších korunních zemí. Mimo jiné se v nich stanovilo, že slezsko-lužickým místokancléřem a sekretářem mají být jmenovány na návrh slezských a lužických stavů osoby německého původu, a jejich vliv na agendu královské kanceláře měl být podstatně posílen (tak například slezsko-lužický místokancléř má být přítomen, když kancléř bude králi cokoli přednášet). České expedici pak měl být přidán místokancléř pro moravské záležitosti. Zda podle toho měli být v české expedici místokancléři dva - český a moravský - (a tedy v celé kanceláři tři), není zcela jasné. Důležité však je, že jednota kanceláře pro celý český stát

měla zůstat v podstatě zachována, a to přes snahy slezských stavů, kteří počátkem r. 1619 vystoupili se svým staronovým požadavkem zřízení samostatné slezské kanceláře. V recesu smluveném dne 22. dubna toho roku mezi direktory a delegáty slezských stavů dokonce direktoři - ve snaze zajistit si podporu Slezanů v protihabsburském odboji - slíbili, že jim "budoucně k vyzdvižení kanceláře na jejich další připomenutí nápomocni budou". Avšak do konfederace ani do partikulárních snesení tento bod, nebezpečný jednotě českého státu, nebyl vtělen.

Direktorská kancelář skončila svou činnost v listopadu 1619, když po korunovaci Fridricha Falckého (4. listopadu) byla zřízena nová kancelář královská. Nejvyšším kancléřem byl jmenován dosavadní president direktoria Václav Vilém z Roupova, českým místokancléřem Petr Milner z Milhauzu (syn Jana Milnera, známého sekretáře z doby Rudolfa II.) a sekretářem (slyšíme jen o jednom) Jan Oršinovský z Firštenfeldu, oba rovněž bývalí direktoři. V únoru 1620 došlo za pobytu zimního krále ve Vratislavi po dohodě se slezskými stavy i k ustanovení slezského místokancléře; stal se jím králův tajný falcký rada doktor Ludvík Camerarius, muž ochotný hájit v české kanceláři slezské zájmy. Současně se stal sekretářem slezsko-lužické expedice Abraham Cincl. O jmenování místokancléře moravského, jak to bylo předvídáno v konfederaci, neslyšíme ničeho.

Písemnosti královské kanceláře Fridrichovy navazují, pokud se týká jednotlivých typů a jejich formy, na stav z doby před povstáním. V duchu příslušných ustanovení konfederace jsou však stylizovány v umírněném tónu. Některé Fridrichovy listy adresované do Nizozemí (a také některé královny listy určené choti) jsou šifrovány. Šifrovací klíč spočívá jednak ve vzájemné záměně jednotlivých písmen abecedy, jednak v nahrazování určitých písmen nebo i celých slov dvoucísmnými čísly nebo zvláštními značkami.

x x x

III. 1620 - 1749

Po ztroskotání stavovského odboje a zániku kanceláře Fridricha Falckého obnovila v českém státě činnost stará, habsbursky orientovaná královská kancelář, v jejímž čele stojí dále až do své smrti v r. 1627 Zdeněk z Lobkovic. Aspoň už od r. 1624 je však jejím skutečným trvalým sídlem Vídeň, i když oficiálně se ještě řadu let poté tento stav pokládal za provizorium s výhledem na návrat do Prahy, k němuž však již nikdy nedošlo. V Praze působila pouze kancelář místodržitelská, která - na rozdíl od poměrů předbělohorských - byla personálně samostatnou institucí, nikoli již pobočkou kanceláře královské; svým postavením byla na téže úrovni jako

kancelář moravského tribunálu (zřízeného v r. 1636) nebo kancelář vrchního úřadu slezského (zřízeného v r. 1629). Většího významu se jí dostalo toliko v letech 1632-37, kdy místodržícím v Čechách se stal sám následník trůnu a mladší král Ferdinand III. V tomto období místodržitelská kancelář, do jejíhož čela byl tehdy postaven Jiří Adam z Martinic s titulem králův kancléř, vyřizovala vedle své vlastní místodržitelské agendy i většinu těch záležitostí, které - pokud se týkaly Čech - by jinak příslušely kanceláři královské. Ta zůstávala nadále ve Vídni pod vedením Viléma Slavaty z Chlumu, Lobkovicova nástupce v úřadě nejvyššího kancléře, a omezila svou působnost jen na agendu týkající se Moravy, Slezska a obojí Lužice a z českých záležitostí jen na věci nejzásadnější povahy. V roce 1637, když Ferdinand III. nastoupil na trůn, však tyto poměry přestaly a vídeňská česká královská kancelář obnovila svou kompetenci v dřívějším rozsahu. Přitom Martinic - po některých tahanicích prestižního rázu - přešel do Vídně, kde se stal náměstkem Slavatovým, nikoli však jako místokancléř (jak bychom očekávali), nýbrž po- držel svůj titul z pražské epizody. Od těch dob je český místokancléř tedy nazýván kancléřem (jehož ovšem nesmíme zaměnit s nejvyšším kancléřem), zatímco titul místokancléřský zůstal vyhrazen místokancléři německému. Na tom nic nemění skutečnost, že po Martinicově smrti (1651) zůstala hodnost kancléře až do r. 1703 neobsazena.

Období pobělohorské přineslo důležité změny v právním postavení české královské kanceláře v rámci správního organismu českého státu. Změny však spočívají v podstatě v tom, že to, co bylo před květnem 1618 v činnosti kanceláře protiprávní a budilo odpor stavovské opozice, stalo se nyní samozřejmým usem, jemuž se nadto v r. 1627 dostalo ústavního zakotvení v Obnoveném zřízení zemském (OZZ). Ty články OZZ, které se týkají české kanceláře, tvoří jakousi první instrukci pro kancelář jako celek. Upravují však pouze její činnost (působnost) navenek, nikoli vnitřní kancelářské poměry a chod spisové agendy, což ostatně ani nebylo dobře možné v dokumentu ústavní povahy. (Jinak je tomu u rakouské dvorské kanceláře - RDK -, která má z této doby - z 1. září 1628 - instrukci velmi podrobnou. RDK, o níž víme, že v r. 1559 splynula s kanceláří říše římské, byla v r. 1620 znovu osamostatněna. Její pravomoc se však nyní vztahovala jen na dědičné země rakouské, nikoli na všechny země spojené pod vládou Habsburků, jak tomu bylo - resp. jak se o to dály pokusy - po r. 1526.) Nejvyšší kancléř, i když byl nadále vybírán z příslušníků stavu panského, se stal úředníkem výlučně zeměpanským, neboť vliv stavů na výkon jeho funkce prakticky odpadl. Zračí se to i ve změně titulu, jak se uplatnila od dob Slavatových: nikoli již nejvyšší kancléř království českého, nýbrž nejvyšší kancléř krále českého. Oficiální označení kanceláře se rozšířilo o přívlastek "dvorská" (s tím se sice setkáme i před r. 1618, avšak stavové to tehdy pokládali za něco nenáležitého, odporujícího zemskému zřízení). Nejvyšší kancléř byl podle OZZ jmenován králem vždy jen na pět let, pak muselo být ustanovení i též

osoby obnoveno. Jako před Bílou horou, tak i nyní splývá česká dvorská kancelář (ČDK) do jisté míry - svými nejvyššími představiteli - s českou dvorskou královskou radou. Nejvyšší kancléř sám je předním rádcem královým, jinak se však rada skládá (vedle kancléře a místokancléře) nikoli už z nejvyšších českých zemských úředníků (těm dokonce OZZ zakazovalo objevovat se v kanceláři, pokud by nebyli výslovně předvoláni, což se mělo dít jen výjimečně), nýbrž z osob panovníkem libovolně jmenovaných - převážně z cizinců. Přitom aspoň část těchto dvorských radů neomezuje svou činnost jen na účast na poradách: stávají se z nich výkonní byrokraté, přímí úředníci kanceláře, a vytvářejí hodnostní mezistupeň v pořadí mezi místokancléřem a sekretáři. (Vyplývá to i ze seznamů českých úřadů a úředníků - z tzv. schematismů - vydávaných každoročně počínaje rokem 1703.)

OZZ přiřklo české dvorské kanceláři postavení nejvyššího politického i soudního úřadu českého státu (pokud se takto kancelář chovala i před Bílou horou, bylo tehdy chápáno jako zneužívání pravomoci, zejména v záležitostech soudních). Vliv a agenda ČDK podstatně vzrostly tím, že bylo zásadně připuštěno odvolání proti rozhodnutí všech nižších úřadů ke králi, a to například i od zemského soudu, což bylo před Bílou horou vyloučeno. Pro projednávání soudních záležitostí bylo v ČDK případ od případu vytvářeno devítičlenné kolegium, jehož rozhodnutí ovšem musil potvrdit panovník. Poněvadž však hrozilo, že panovník a tedy ČDK budou nyní odvoláními přímo zavaleni, objevila se v tzv. Deklaratoriích a novelách k Obnovenému zřízení zemskému z r. 1640 jistá omezení: odvolání v civilních záležitostech se přípouštělo nadále pouze u věcí v hodnotě nad 300 kop, v záležitostech trestních pak jen tehdy, došlo-li při předchozím projednávání u nižších instancí prokazatelně k porušení procesních předpisů.

Normy obsažené v OZZ a Deklaratoriích však ani zdaleka nevymezovaly pravomoc ČDK v úplnosti - tak, aby z vedoucích úředníků činily jen vykonavatele předem daných právních předpisů. V 17. stol. a dlouho ještě i ve století 18. záleželo především na vedoucích úřednících, jakou konkrétní tvářnost dají činnosti svého úřadu. Projevilo se to výrazně například v poměru ČDK a RDK, zejména pokud šlo o vliv na zahraniční politiku. Když v druhé polovině vlády Leopolda I. stál v čele ČDK jako nejvyšší český kancléř František Oldřich hrabě Kinský (1683 - 1699), zatlačil svého kolegu - rakouského dvorského kancléře - plně do pozadí a sám platil za prvního ministra císařova; on to také byl, kdo sjednával známý mír karlovecký. Zato po smrti Kinského, kdy se vedení ČDK dostalo do rukou osob menšího významu, získala převahu zase RDK.

Naše vědomosti o nižším kancelářském personálu - počínaje sekretáři - jsou kusé a neurčité. Bude třeba teprve ověřit, zda nižší úřednictvo bylo stále až do vydání velké instrukce pro ČDK v r. 1719 rozděleno do české a

německé expedice. Jestliže ano, musilo to však být rozdělení ryze formální a anachronické při převaze němčiny. Ostatně v oblasti meritorního rozhodování se na počátku 18. stol. za Josefa I. vytvořilo v ČDK pět věcně-teritoriálních referátů, jejichž řízení převzali tzv. tajní dvorští referendariové: funkci tří referendariů zastávali sekretáři (jejichž počet vzrostl na přelomu 17. a 18. stol. na tři), zbývajícími dvěma referendarii byli tzv. asesoři. Referáty byly tyto:

1. pro kontribuční záležitosti a jiná publica,
2. pro Čechy,
3. pro Slezsko s výjimkou Hlohovska, Svídnicka, Javorska a Kladska,
4. pro knížectví hlohovské, svídnické, javorské a kladské a pro říšské záležitosti týkající se Čech (zahraniční česká léna, sněmy v Řezně apod.),
5. pro Moravu.

Jakým způsobem disponovaly jednotlivé referáty nižšími úředníky pro vyřizování písemné agendy, nedovedeme dnes ještě s určitostí říci.

Významný mezník v dějinách ČDK představuje rok 1719. 26. dubna vydává Karel VI. obsáhlou instrukci, reorganizující činnost kanceláře. Instrukce ustaluje především vedoucí složku ČDK. Tvoří ji vedle nejvyššího kancléře, kancléře a místokancléře 8 dvorních radů, z nichž dva jsou vybíráni ze stavu panského a šest ze stavu rytířského nebo z učenců. Těchto 11 úředníků tvoří plenum kanceláře, neboli consessus utriusque senatus. Rozdělení agendy na pět referátů se ruší a místo toho nastává důsledné rozdělení z hlediska věcného na agendu politickou (publica) a soudní (judicialia) - jednoduše pro celou oblast českého státu. Zřízeny tedy dva senáty - politický (senatus publicorum), jehož členy jsou místokancléř a dva radové, a soudní (senatus judicialis), skládající se z kancléře a šesti radů. Nejvyššímu kancléři dovoleno předsedat střídavě kterémukoli z obou senátů (ostatně i radové mohli fluktuovat mezi oběma senáty) a uloženo mu střežit formální jednotu kanceláře. O záležitostech zahraničních se instrukce nezmiňuje; ty byly totiž - jak vyplývá z instrukce vydané o rok později pro RDK - plně vyhrazeny dvorské kanceláři rakouské. Pokud jde o nižší úředníky. mluví se v instrukci pouze o sekretářích. Jejich počet se stanoví na tři; z nich jeden se přiděluje k dispozici politickému senátu a dva senátu soudnímu. Patrně i další podřízení úředníci, jimž se v této době říkalo oficianti, byli rozděleni mezi oba senáty, čímž ovšem definitivně vzalo za své dělení kanceláře na českou a německou expedici, pokud se až dosud v praxi vůbec udrželo. V instrukci se předvídá vydání zvláštní samostatné instrukce pro činnost oficiantů, avšak k tomu již nedošlo. Ze seznamu oficiantů zjišťujeme, že v posledních letech před zrušením v r. 1749 působili v ČDK registrátor (ještě na přelomu 17. a 18. století bývali dva - český a německý), taxátor (do r. 1723 byla tato funkce spojena s úřadem registrátora

v jedné osobě, od r. 1723 je však samostatná), protokolisté (od r. 1732 jsou dva - jeden in iudicialibus, druhý in publicis), archivář (je doložen od r. 1721), 3 - 4 koncipisté, 7 - 13 kancelistů, až 16 akcesistů, 2 - 4 strážní cveří a konečně bylo při ČDK 4 - 6 advokátů a 13 - 20 dvorských agentů s právem zastupovat strany v záležitostech v kancelářích projednávaných.

Písemnosti vycházející z pobělohorské ČDK

Vyskytují se jednak typy známé nám již z období předbělohorského (majestáty, patenty, listy posélačí neboli misivy a dekrety). jednak typy nové.

I. Pokud jde o expedované písemnosti nám již známé, nemění se jejich základní charakteristické znaky; k jistým změnám nebo k ustálení předchozí rozkolísanosti dochází však u některých znaků průvodních (akcesorických) a zčásti i v soudobé terminologii. Nejvýznamnější z těchto změn jsou tyto:

a) Obsáhlejší majestáty jsou velmi často vydávány ve formě knihy až o několika desítkách pergamenových listů, vázaných v tuhých deskách, z nichž visí na šňůrách, provlečených hřbetem listů, velká panovnická pečeť v dřevěném pouzdře. Týká se to zejména majestátů obsahujících konfirmace starších listin.

b) Obdobně i obsáhlejší patenty mají podobu sešitů. Přitom převládají patenty tištěné, neboť z několika druhů předbělohorských patentů se v období pobělohorském nejvíce uplatnily ty, které byly určeny k uvedení ve všeobecnou známost, tedy ty, jimž se před Bílou horou říkalo mandáty; tohoto názvu se však po Bílé hoře přestává užívat a mluví se prostě o patentech. V tištěných patentech jsou zpravidla tištěny i podpisy a tiskem je naznačena i pečeť (písmeny L.S. v kruhu).

c) U těch panovnických misiv neboli listů posélačích, které jsou zasílány podřízeným orgánům státní správy (ale pak u panovnických misiv pro podřízené příjemce vůbec), se mění jejich soudobé pojmenování: místo názvu misiva se od pokročilého 17. století a důsledně pak zejména ve století 18. užívá termínu reskript. - V období pobělohorském se už neseťkáváme s misivami (reskripty) psanými na jednom listě papíru, nýbrž vždy na dvojlistě, resp. - byl-li text dlouhý - na několika do sebe vložených dvojlistech. I tehdy, byl-li text tak krátký, že zabíral i s podpisy jen první stranu, užívalo se dvojlistu, jehož vnitřní (druhá a třetí) strany zůstaly prázdné (na čtvrtou stranu se, jak víme, psala adresa).

d) U dekretů se po Bílé hoře vymanily, pokud jde o způsob expedování, dva typy: otevřené a zavřené. U dekretu otevřených chybí vnější adresa;

pečet (sekret) je pod papírovým krytem přitištěna na té straně, na níž končí text a na níž jsou umístěny i podpisy. U dekretů zavřených (jichž je většina) se nachází na zadní straně adresa, která se od adresy misiv (reskriptů) liší tím, že její řádky jsou psány p a r a l e l n ě s řádky vnitřního textu (zatímco u misiv, ev. reskriptů, jsou řádky vnější adresy psány, jak víme, k o l m o k řádkům vnitřního textu). Pečeť je u zavřených dekretů přitištěna pod papírovým krytem vzadu jako uzávěrka. (Uzavírání je však u dekretů poněkud jiné - jednodušší - než u misiv, ev. reskriptů.) - U části dekretů se mění i datovací formule. I když v tomto období ještě převládá (u obojího typu) datovací formule uvozená slovem "Decretum", objeví se někdy datum uvozené slovem "Signatum", např. "Signatum Wien unter Ihrer Majestät aufgedrucktem Secret-Insiegel, den ..." (následuje den, měsíc a rok). Na podstatě dekretů jakožto diplomatického typu to ovšem nic nemění, neboť datovací formule uvozená slovem "Decretum" - třebaže dala kdysi těmto písemnostem jejich název - není a nebyla nikdy u dekretů znakem primárním, nýbrž jen sekundárním. Primárním znakem dekretů je totiž (kromě toho, že jde o písemnosti, jejichž vydavatel je vůči příjemci nadřízen, což je ovšem samozřejmé pro všechny panovnické písemnosti používané uvnitř státu) především objektivní stylizace, tj. gramatická konstrukce textu ve 3. osobě. (Pro dekreta vycházející z ČDK je nadto ještě příznačná absence podpisu panovníkova. Obecně vzato však není absence panovníkova podpisu pro charakteristiku dekretů nezbytná - např. v Braniborsku a Prusku se vyskytují i dekreta panovníkem podepsaná.) Tuto skutečnost je třeba mít na paměti zejména v souvislosti s jevem, který se sice plně projeví až v období zahrnutém do následujícího oddílu této kapitoly (1749 - 1848), na který je však záhodno upozornit už nyní, protože těsně souvisí s tím, co bylo právě řečeno, totiž s důrazem na nutnost rozlišovat u dekretů znaky podstatné a vedlejší; dekreta jsou totiž v soudobé úřední praxi během vývoje stále více preferovány na úkor reskriptů a přitom stále více zjednodušovány ve své skladbě. Zjednodušení formuláře je u mnohých dvorských dekretů patrné zejména na po roce 1763 (termínu dvorský dekret, Hofdekret, decretum aulicum, užívali současníci k rozlišení dekretů vydávaných ústředními úřady od dekretů vydávaných úřady nižšími): 1. v mnohých z nich odpadá formální odkaz na panovníka; 2. jmenování příjemce v textu nebývá vždy zcela zřetelné; příjemce je však snadno zjistitelný jednak z vnější adresy (neboť jde zpravidla o dekreta zavřená), jednak z poznámky v levém horním rohu první stránky (např. "An das mährische Landes-Gubernium"); 3. místo datovací formule uvozené slovy "Decretum" nebo "Signatum" se velmi často vyskytuje datum zcela prosté, sestávající pouze z údaje místa, dne, měsíce a roku; 4. vlastní text je mnohdy velmi stručný, nepřesahuje leckdy víc než třetinu první stránky dvojlistu.

II. Pokud jde o nové typy expedovaných písemností, je třeba upozornit aspoň na panovnické instrukce, kabinetní listy a přednesení.

a) Panovnické instrukce, tj. písemnosti obsahující předpisy pro činnost (vnitřní organizaci, kompetenci, spisovou službu atd.) úřadu, pro něž je instrukce určena, se sice vyskytují už i v období předbělohorském, avšak v ČDK jsou ve větší míře vyhotovovány až po Bílé hoře. (Předtím byly panovnické instrukce i pro některé české zeměpanské úřady, např. pro českou komoru a apelační soud, vyhotovovány v mimočeských ústředních úřadech.) Instrukci poznáme již podle nadpisu, který začíná substantivem Instrukce (např. "Instruction für unser ... Gouverno... dessen Jurisdiction ... betreffend") a který je vložen jako zvláštní odstavec mezi intitulaci (zkrácenou na nejdůležitější tituly a nadepsanou ve dvou řádcích - podobně jako u misiv) a vlastní text. Mají zpravidla formu sešitu a na konci (na poslední straně textu) jsou podepsány panovníkem a představiteli ČDK (tedy zpravidla nejvyšším kancléřem, (místo)kancléřem a sekretářem). Pečetěny jsou sekretem pod papírovým krytem, rovněž na poslední straně textu (stejně jako psané patenty a otevřené dekrety). - Instrukce, o nichž je řeč, jsou diplomatickým typem. Od nich je třeba odlišovat písemnosti, které jsou instrukcemi sice svým obsahem, vydány jsou však formou reskriptu nebo dekretu, případně i patentu a ve starší době někdy i formou majestátu. (Pro tyto písemnosti, pokud máme na mysli jen jejich obsah a nikoliv diplomatickou formu, doporučuji užívat spíše termínu normálie. Jsou zpravidla i méně obšírné a obsahují většinou předpisy jen pro některý dílčí úsek činnosti úřadu nebo úředníka, ev. vysvětlení některé nejasnosti z obsáhlejší instrukce apod.)

b) Kabinetní listy (Kabinettschreiben, lettres de cabinet, Handschreiben) se liší od všech ostatních panovnických písemností především tím - a to je nejzákladnější znak kabinetních listů - že jsou stylizovány v 1. osobě s i n g u l á r u (zatímco majestáty, patenty, misivy, ev. reskripty jsou konstruovány v 1. osobě majestátního plurálu a dekrety v osobě třetí). Další znaky kabinetních listů jsou tyto: nemají intitulaci, začínají přímo oslovením adresáta. Podpisuje je p o u z e panovník, a nikdo další. Expedovány jsou uzavřené (řádky adresy jsou zpravidla paralelní s vnitřním textem), uzávěrku tvoří pečeť prstenová. Příjemci kabinetních listů (jakožto písemností téměř familiárního charakteru, daného stylizací v Ich-formě, což je gramatická konstrukce u panovníků velmi vzácná) byly osoby požívající zvláštní panovníkovy přízně a důvěry, zejména nejvyšší představitelé státní správy, popřípadě osoby, od nichž žádal panovník mimořádnou službu. Kabinetní listy byly vyhotovovány jednak (a asi původně) v osobní kabinetní kanceláři panovníkově (odtud jejich název), jednak i v ČDK (a ovšem i v kancelářích jiných ústředních úřadů). Německý termín "Handschreiben", překládaný někdy do češtiny jako "list vlastnoruční", není ve většině případů výstižný:

kabinetní listy psané skutečně vlastní rukou panovníka jsou vzácnými výjimkami; většinou je psali úředníci a panovníkova vlastnoručnost se omezovala jen na podpis. - Zjednodušenou formou kabinetních listů jsou tzv. billety, které postrádají pevného formuláře (tak např. odpadá často oslovení adresáta, chybívá i datum, místo podpisu mají jen panovníkovu parafu).

c) Přednesení (Vorträge, trünní zprávy, immediální zprávy) jsou různé návrhy, referáty, dobrozdání atd., předkládané českou dvorskou kanceláří (a ovšem i jinými ústředními úřady habsburskými) panovníkovi k posouzení a ke konečnému rozhodnutí. Bývají uvozena někdy oslovením panovníka (zpravidla stručným, náznakovým, např. jen "Allerdurchlauchtigster etc."), jindy heslovitým označením obsahu, ale mohou začínat i vlastním textem. Jsou psána pouze po pravé polovině papíru, čímž připomínají koncepty, od nichž se však odlišují kaligrafickým písmem; levá polovina byla vyhrazena pro panovníkovy poznámky. Nejčastěji mají formu sešitů o několika listech. Na rubu jsou přednesení opatřena stručným regestem a podpisy nejvyššího kancléře a úředníka-referenta, který přednesení vypracoval. - Po prostudování vepsal panovník vlastnoručně do přednesení (zpravidla vlevo od závěrečné části vnitřního textu) své stanovisko (bylo-li kladné, mluvíme o tzv. placet) a podpis. Poté bylo přednesení vráceno nejvyššímu kancléři, který svou rukou na rubu poznamenal, kdy se tak stalo (= tzv. recepční poznámka - zpravidla na rubu u horního okraje, např. "Recepi den 8. Juli 1725"). Byla-li na základě schváleného přednesení vyhotovena v kanceláři písemnost určená k expedování, bylo datum takové písemnosti zpravidla totožné s datem recepční poznámky na přednesení.

Po jazykové stránce jsou písemnosti, o nichž bylo výše pojednáno, v době pobělohorské v převážné většině německé. Čeština, resp. dvojjazyčnost česko-německá se nejvíce udržela u toho druhu patentů (tištěných), jejichž obsah měl být uveden v obecnou známost.

Vedle popsaných typů písemností se setkáme i s řadou typů dalších, k jejichž zpracování dosavadní diplomatické bádání ještě nepřikročilo. To platí v podstatě také o jednotlivých druzích úředních knih v pobělohorské ČDK užívaných.

Pobělohorská registratura kanceláře byla po zrušení ČDK v roce 1749 z největší části pro nedostatek místa spálena; zbytky převzaly zprvu nástupnické úřady ČDK (o nich viz níže) a později se dostaly na základě československo-rakouské archivní úmluvy z r. 1920 do dnešního Státního ústředního archivu v Praze. (Registratura předbělohorská, která zůstala po Bílé hoře na pražském hradě, byla v druhé polovině 18. století a počátkem 19. století zmanipulována bez ohledu na provenienci společně s registraturami české komory a českého místodržitelství podle věcných hledisek do dvou

umělých celků - do tzv. staré a nové manipulace, které jsou dnes uloženy rovněž ve Státním ústředním archivu.)

IV. 1749 - 1848

V roce 1749 se ČDK stala obětí centralistických reforem Marie Terezie. Kabinetním listem ze dne 1. května zrušila císařovna ČDK a tím i dosavadní formálně-právní samostatnost českého státu, jehož byla ČDK reprezentantem. Poslední její šéf hrabě Harrach se marně snažil zabránit tomuto rozhodnutí; pouze titul nejvyššího českého kancléře byl mu do jeho smrti (v červnu téhož roku) ponechán. Současně zrušila Marie Terezie i rakouskou dvorskou kancelář. Orgány politické i soudní správy měly být v nejvyšší instanci napříště pro český stát a země rakouské společné. (Zemí uherských se tato centralizace nedotkla - pokud nemáme ovšem na mysli správu finanční, která však byla zcentralizována ve dvorské komoře již dávno před Marií Terezií - a tak Marie Terezie vlastně položila základy dualismu habsburské monarchie, kterýžto vývoj později vyvrcholil, jak známo, rakousko-uherským vyrovnáním v roce 1867.) Pro soudnictví českého a rakouského státu zřídila císařovna Nejvyšší justiční úřad (Oberste Justizstelle) a pro správu politickou a většinu správy finanční Directorium in publicis et cameralibus (zbytek finanční správy - finance dvorské a důchody ze zemí uherských - zůstal dvorské komoře). Presidentem Nejvyššího justičního úřadu se stal dosavadní rakouský dvorský kancléř hrabě Seilern, presidentem direktoria muž, který se jako důvěrný rádce Marie Terezie nemálo přičinil o zrušení ČDK a který nařídil spálení její registratury - hrabě Haugvic; jeho presidentský titul byl v roce 1753 zaměněn titulem "český nejvyšší a rakouský první kancléř". Directorium se vnitřně dělilo na zemské referáty, Nejvyšší justiční úřad na zemské senáty neboli konsessy a tomuto teritoriálnímu dělení odpovídala u obou úřadů i organizace jejich expedicí a registratur.

V roce 1762 byly z působnosti direktoria vyňaty záležitosti finanční (a přikázány Dvorské komoře a ministeriální bankodeputaci); direktorium samo přeměněno na Česko-rakouskou dvorskou kancelář (ČRDK), do jejíhož čela postaven hrabě Chotek jako "krále českého nejvyšší a arcivévody rakouského první kancléř"; obdobně - mutatis mutandis - zněla titulatura jeho náměstků - kancléře a místokancléře. Zpočátku se dělila ČRDK na zemské referáty, v roce 1776 však byly na místo nich vytvořeny dva senáty (konsessy) - český a rakouský (českému senátu příslušela i správa Haliče).

Když Josef II. v roce 1782 znovu sloučil finanční správu s politickou, vznikl Spojený dvorský úřad (Vereinigte Hofstelle) neboli (plným názvem)

Spojená česko-rakouská dvorská kancelář, dvorská komora a bankodeputace; v jejím čele zůstává "krále českého nejvyšší a rakouského arcivévody první kancléř".

Za Leopolda II. byly v roce 1791 finance (kromě věcí kontribučních) opět osamostatněny (zřízena pro ně samostatná Dvorská komora, ministeriální bankodeputace a komerční úřad dvorský) a název kanceláře příslušně zkrácen - Spojená česko-rakouská dvorská kancelář. Po smrti Leopoldově došlo v roce 1792 opět sloučením finanční a politické správy ke spojení obou úřadů v Directorium in cameralibus germanicis et hungaricis et in publico - politicis germanicis v čele s nejvyšším direktoriálním ministrem, zvaným též nejvyšší kancléř nebo dirigující ministr; jeho náměstky byli pro věci politické direktoriální dvorský kancléř a pro záležitosti finanční dva kamerální presidenti. Directorium se skládalo z šesti oddělení, dvou senátů a ze státní účtárny (Staatshauptbuchhaltung). V roce 1794 se však účtárna osamostatnila (stala se z ní Oberste Staatskontrolle), v roce 1797 odděleny i finance, pro něž zřízen Dvorský finanční úřad. Zato však byl téhož roku zrušen Nejvyšší justiční úřad a soudnictví spojeno znovu s politickou správou v obnovené Česko-rakouské dvorské kanceláři v čele s "krále českého nejvyšším a arcivévody rakouského prvním kancléřem". Připojením i správy finanční (s výjimkou věcí týkajících se státního dluhu, pro který byla vytvořena Tajná kreditní direkce) vznikl roku 1801 Spojený dvorský úřad, spravující všechna tři správní odvětví. Avšak již následujícího roku 1802 byly politická správa, finance a soudnictví rozděleny mezi tři obnovené úřady: 1. Nejvyšší justiční úřad, 2. Dvorskou komoru a bankodeputaci, 3. Spojenou dvorskou kancelář (v jejím čele nejvyšší kancléř). Tento stav se udržel až do r. 1848 jen s nepatrnými změnami v názvech kanceláře a jejího šéfa (v r. 1817 se nazývá pouze Dvorská kancelář a titul kancléřský rozšířen - nejvyšší kancléř a ministr vnitra, později obnoveny tituly z r. 1802). Konečně na prahu nového dějinného období byla dne 10. května 1848 Spojená dvorská kancelář přetvořena na ministerstvo vnitra.

Pokud jde o písemnosti užívané nástupnickými úřady české dvorské kanceláře, setkáme se vedle typů nám již známých (z nichž - jak bylo již v předchozím oddíle upozorněno - nebývalý početní vzrůst zaznamenaly dvorské dekrety) s řadou typů dalších, jejichž soudobé názvy nabyly leckdy pestrosti až nepřehledné. Prozkoumat systematicky jejich vývoj - toť jeden z naléhavých úkolů dalšího bádání. Dosavadní naše znalosti o nich nepřesahují informace podané ve slovníčku připojeném k XII. kapitole této učebnice.

B. Kancelář komory a apelací

Jak již vplynulo z předchozích výkladů, ztratila česká kancelář v době habsburské monopolní postavení jediné expedice královských písem-

ností, neboť v první polovině 16. století vznikly další dvě kanceláře při tehdy zřízených nových úřadech, jejichž pravomoc se (stejně jako pravomoc české kanceláře) rovněž vztahovala na celé území české koruny. Jsou to kancelář české komory, úřadu, jemuž svěřil panovník správu finanční, a kancelář apelačního soudu, odvolací stolice nad městskými soudy.

1. Kancelář české komory. Víme již, že česká komora byla zřízena Ferdinandem I. v roce 1527 jako úřad výlučně zeměpanský bez stavovského vlivu (jeho kolegiální vedení sestávalo z několika komorních radů v čele s nejvyšším radou, zvaným později presidentem) a že v čele její expedice stál sekretář. K podrobnějšímu studiu jejího vývoje třeba odkázat na monografie Pešákovy; na tomto místě se omezíme pouze na vytčení základních vývojových tendencí, což je třeba chápat jako doplněk k tomu, co bylo již výše o komorní kanceláři řečeno v jejím vztahu k české kanceláři královské.

a) Především si musíme uvědomit, že na rozdíl od kanceláře královské při studiu vývoje komory a její kanceláře můžeme již od počátku vyjít ze tří instrukcí vydaných králem pro její činnost v roce 1527, 1530 a 1548. Zejména podle obsáhlé druhé instrukce (1530) a doplňující a pozměňující instrukce třetí (1548) se komora v zásadě řídila až do konce své samostatné existence v roce 1745. Tyto normativní prameny je však nutno neustále konfrontovat se skutečnou praxí, což ještě ani v Pešákových monografiích není do všech důsledků provedeno. Konečně si musíme být vědomi i toho, že na mnohé otázky, které nás dnes zajímají, nám instrukce nedávají vůbec žádnou odpověď; tu pak nutno hledat ve vlastní diplomatické produkci komorní kanceláře.

b) Písemná agenda komory je ve srovnání s agendou kanceláře královské mnohonásobně složitější. V podstatě se však rozpadá na tři hlavní složky: 1. Písemný styk komory s jinými institucemi (a jednotlivci), ať již byly komoře podřízeny, nadřízeny (král a ústřední dvorská komora ve Vídni) nebo na stejné úrovni s ní, 2. vnitřní agenda pokladní, 3. vnitřní agenda účetně-kontrolní. Sekretáři a jeho pomocným silám (které byly zpočátku jen tři - dva ingrosisté, vyhotovující písemnosti na základě konceptů vypracovaných sekretářem a jeden registrátor) náleželo především vedení agendy sub 1. Agendu pokladní vedl mistr komory a agendu účetní knihvedoucí. Mistr komory i knihvedoucí byli k vlastní kanceláři (sekretářově) ve volnějším poměru, což vedlo později (prvopočátky jsou patrné od 2. poloviny 16. století) k tomu, že se uvnitř komory vedle "hlavní" kanceláře vytvořily pro pokladní a účetní agendu kanceláře zvláštní.

c) Písemnosti expedované hlavní kanceláří jsou v podstatě dvojího

druhu: 1. písemnosti královské (tj. vydávané pod intitulací panovníkovou); shodují se v podstatě s těmi královskými písemnostmi, které vycházely i z české kanceláře královské (srv. výše spory mezi komorou a královskou kanceláří), přičemž podpisům kancléře, místokancléře a královského sekretáře na písemnostech vyšlých z kanceláře královské odpovídají zpravidla na většině písemností vyšlých z komory podpisy dvou komorních radů a komorního sekretáře (tu je však mnoho nejasností, které bude třeba teprve osvětlit přímým výzkumem diplomatického materiálu); pokud jde o **podpisování a pečeti** komorních majestátů, viz o tom výše v pojednání o kanceláři královské; 2. písemnosti, jejichž vydavateli jsou podle intitulace sami komorní radové; dělí se na písemnosti odesílané ke dvoru (králi, resp. dvorské komoře) a na písemnosti adresované (v méně závažných věcech) jiným osobám a institucím.

d) Úřední knihy vedené v hlavní kanceláři zpočátku odpovídají v podstatě typům známým nám z kanceláře královské, i když je v nich u komory poněkud větší specializace (tak např. existovala v komoře navíc zvláštní registra zpráv odesílaných ke dvoru a kromě toho se tu setkáme s kopiáři misiv zasílaných královskými úřady komoře). Jak už však bylo výše uvedeno, byla registra postupně v komoře zatlačována protokoly, (které byly zavedeny komorní instrukcí z r. 1548), až počátkem 17. století se přestala vést vůbec. (Obzvláštní složitosti ovšem dosahují úřední knihy v oddělení pokladním a především účetním; např. jen knihvedoucí měl podle instrukce z r. 1530 vést na deset nejružnějších evidenčních knih, nazývaných soudobými názvy nepřesně většinou registry. O agendě účetní a pokladní kanceláře není však možno se tu podrobněji šířit, tu nutno odkázat na práce Pešákovy.)

e) K organizaci hlavní komorní kanceláře. Zpočátku řídil její činnost jeden sekretář. Instrukcí z r. 1548 byla však zřízena místa dvou sekretářů a dosavadní jednotná hlavní kancelář rozdělena podle jazyka spisů na českou a německou expedici. Současně instrukce značně omezila pravomoc sekretářů. Kdežto první komorní sekretář Jiří Žabka z Limberka (který působil od r. 1527 a v r. 1532 se stal místokancléřem při dvorské exposituře české královské kanceláře) i jeho nástupce Florián Griespek jako oblíbenci královi leckdy zatlačovali svým vlivem i samotné komorní rady do pozadí, byli oba sekretáři nově jmenovaní v r. 1548 postaveni pod přísnou kontrolu radního komorního kolegia, odebráno jim hlasovací právo v radě, zakázáno jim samostatně udělovat rady stranám a dokonce jim bylo i zapovězeno otvírat došlé spisy.

f) Kompetence české komory se vztahovala původně přímo na celou oblast českého státu. Když však došlo ve vedlejších korunních zemích ke zřízení

samostatných finančních úřadů (slezská komora v letech 1557-8 a úřad rentmistrovský na Moravě v r. 1567), které nadto byly i v bezprostředním styku s komorou dvorskou ve Vídni, byla tím přímá působnost české komory snížena a zůstal jen vrchní dohled.

g) Samostatná existence české komory skončila v r. 1745, kdy byla komorní agenda připojena k českému místodržitelství. Ze spisové pozůstatosti pouze nepatrný zlomek se zachoval v původní registraturní podobě a tvoří nyní jeden z fondů SÚAr; ostatní registratura byla, jak už výše uvedeno, vmanipulována v 18. a 19. stol. spolu se spisy pobělohorské české dvorské kanceláře a českého místodržitelství do tzv. staré a nové manipulance uložené dnes rovněž v SÚAr. Podobně i úřední knihy zmíněných úřadů jsou sloučeny v několik dnešních fondů SÚAr.

2. Kancelář apelačního soudu. Apelační soud (zvaný původně rada nad apelacemi, apelační komora, apelační kolegium, consilium appellationis) zřídil Ferdinand I. v Praze v lednu 1548 jakožto odvolací soud nad městskými soudy celého českého státu. (Moravské městské soudy se však - pro odpor moravských měst, zvláště Brna a Jihlavy - podařilo plně podřídít apelacím až za Rudolfa II.) Stejně jako česká komora byl i apelační soud institucí čistě zeměpanskou. Jeho vedení bylo rovněž kolegiální - prezident + (zpočátku) 13 radů (později počet radů rozšířen). Písemná pozůstatost apelačního soudu teprve čeká na své diplomatické zpracování a tak nezbyvá než omezit se, pokud jde o poznání kanceláře a její produkce, na kusé a ne vždy zcela jasné informace čerpané z instrukcí, které dostával apelační soud - podobně jako komora - postupně již od svého vzniku. (Konfrontace instrukcí se skutečnou praxí je za současného stavu našich znalostí částečně možná pouze u úředních knih - srv. níže.) Podle první instrukce z r. 1548, jíž se apelační soud řídil téměř 100 let (s výjimkou období 1619-1622, kdy nefungoval), bylo u soudu zřízeno místo sekretáře, který má k ruce (zpočátku) jednoho písaře. Povinností sekretářovou je přijímat došlé spisy, vydávat doručiteli potvrzení o přijetí a zaznamenávat je do podacího protokolu, zapisovat vnesené rozsudky do knih nálezů. Sekretář rovněž zařizuje vyhotovení a odesílání rozsudků, které jsou stylizovány tak, jakoby pocházely od samotného panovníka - tj. pod jeho titulací (instrukce však neříká, zda je snad panovník i sám podpisoval), - k městským soudům, a to ve formě uzavřené, zapečetěné soudní pečeti (jíž byl královský sekret), s nápisem "Od J.M. nařízených radů nad apelacemi na hradě pražském". Reskriptem Ferdinanda II. z r. 1628, jímž se první instrukce doplňuje, byly zavedeny dále zvláštní knihy, do nichž se zapisovaly zkušební elaboráty kandidátů ucházejících se o místa apelačních radů. Současně z uvedeného reskriptu plyne, že nejpozději v r. 1628 byli u apelačního soudu již sekretáři dva, český a německý, a kromě nich dva

registranti a tři kancelisté. Nová instrukce Ferdinanda III. z r. 1644 (jíž byla působnost apelačního soudu rozšířena i na jiné soudy českého státu než jen na městské, pokud neměly - jako např. soudy zemské - privilegium inapelačnosti) tento personální stav apelační kanceláře potvrzuje (jen počet kancelistů byl o jednoho rozšířen) a kromě toho se poněkud podrobněji dotýká způsobu vyřizování spisů došlých a formální úpravy písemností expedovaných:

a) Všechny spisy určené apelačnímu soudu mají být podávány presidentovi, který má na ně poznamenávat presentaci a přidělovat je do referátů jednotlivým radům. O rozdělení spisů mezi rady vede zvláštní knihu referentů, přičemž obdobnou knihu má vést (není zcela jasné proč) i sekretář (zato se v instrukci nemluví o podacím protokolu, o němž je řeč v instrukci z r. 1548; snad jej lze však ztotožnit s knihou referentů vedenou sekretářem (?); k zvýšení nejasností přispívá i to, že Auersperg ve své monografii (z r. 1805) mluví o existenci podacího protokolu až od r. 1783, ačkoliv je jeho tvrzení v zjevném rozporu s ustanovením instrukce z r. 1548). Záležitosti obsažené v došlých podáních mají být vyřizovány v tomto pořadí podle důležitosti: 1. criminalia, 2. publica, 3. věci fiskální, 4. záležitosti, u nichž je nebezpečí z prodlení, 5. causae piae, 6. causae personarum miserabilium, 7. ostatní záležitosti v tom pořadí, v jakém došly a byly presentovány; president byl však oprávněn dát některé věci projednat v případně nutnosti i mimo uvedené pořadí.

b) Ve stylizaci písemností, které apelační soud expeduje, provedena zásadní změna v tom, že kdežto dříve vycházely tyto písemnosti pod intitulací panovníkovou (tj. král v nich vystupoval v první osobě), nyní mají být jejich vydavateli apelační radové jménem krále (tj. o panovníkovi se v nich tedy má mluvit ve třetí osobě). Expedované písemnosti jsou v podstatě dvojího druhu (nepočítáme-li zprávy a dobrozdání podávaná apelačním soudem panovníkovi): 1. rozsudky a právní naučení - mají být pečetěny pečeti apelačního soudu (jíž byl královský sekret) a podepsány presidentem a sekretářem, 2. obyčejné misivy - mají být pečetěny osobními pečeti presidenta a radů a podepsány rovněž presidentem a sekretářem. - Z téže instrukce se dovídáme i o existenci knih radních protokolů, jejichž vedení patří k povinnostem sekretářů. O vztahu těchto protokolů k výše zmíněným knihám nálezů se z instrukce samotné nedovíme nic. Usuzujeme-li však z dnešního stavu dochování úředních knih apelačního soudu, vypadala skutečná praxe takto: do knih nálezů se zapisovala ta odvolací agenda (a především její výsledky - rozsudky), která se týkala českých (a moravských) městských soudů. Jsou vedeny až do r. 1753 česky. Naproti tomu v knihách radních protokolů, které byly od počátku vedeny německy, je zachycena odvolací agenda a rozsudky týkající se Slezska a Lužice, taměj-

ších stavů, knížat a měst, a také německých měst v Čechách a na Moravě. Rozhodnutím Ferdinanda III. z r. 1651 byla k apelačnímu soudu přičleněna agenda hejtmánství německých lén, dříve samostatného úřadu spravujícího zahraniční léna českého státu. Lenní agenda byla však i v rámci apelačního soudu vedena odděleně od ostatní apelační agendy a měla i své zvláštní úředníky (lenní registrátor a lenní viceregistrátoři). Z této agendy se dochovaly především knihy protokolů o lenních záležitostech.

V r. 1753 došlo ke zrušení příslušnosti apelačního soudu pro Moravu, kde tehdy vznikl samostatný apelační soud pro Moravu z moravského královského tribunálu (o něm viz níže), a v r. 1783 i pro Slezsko, které bylo připojeno ke správě apelačního soudu moravského.

Při soudních reformách Josefa II. byl apelační soud přeměněn na Všeobecný apelační a vrchní kriminální soud v království českém (zde se ovšem království české chápe v užším slova smyslu - tj. jen Čechy) a jeho pravomoc po stránce věcné podstatně rozšířena. Stal se druhou instancí nad všemi soudy v Čechách (zemský soud, soudy horní, duchovní konsistoř, akademická konsistoř, obchodní a směnečný soud, soudy magistrátní a patrimoniální, od r. 1787 soudy kriminální), a to nejen pokud jde o odvolací řízení, nýbrž i po stránce administrativně kontrolní. Rozšíření kompetence odpovídalo i rozšíření personálního stavu apelačního kolegia (prezident, viceprezident, 17 radů) i kanceláře: 4 sekretáři (rozlišují se sekretáři první a druhé třídy, nemluví se však v instrukci již o dělení na sekretáře české a německé), tři radní protokolisté, expeditor, registrátor, podací protokolista se dvěma adjunkty, osm registrantů, dvacet kancelistů, osmnáct soudních sluhů. Expedované písemnosti se rozlišují na: 1. edikty a nařízení, které podepisuje prezident, viceprezident a jeden z radů, 2. rozsudky a dekrety, které podepisuje prezident a sekretář, 3. nóty, podepisované jen prezidentem, 4. výměry (Bescheide), podepisované jen sekretářem. Diplomatická analýza těchto jednotlivých typů bude teprve úkolem dalšího bádání.

Při reorganizaci soudnictví v roce 1849 změněn apelační soud na vrchní zemský soud pro Čechy, který zahájil svou činnost v květnu 1850. Písemná pozůstalost apelačního soudu je dnes uložena v SÚAr. Pochází však převážně až z období po r. 1783. Pokud jde o období starší, je situace ve stavu dochování vcelku příznivá a knih (dochovaly se - jen s menšími mezerami - především knihy nálezů a knihy radních protokolů, zčásti pak knihy protokolů lenních a knihy panovnických a guberniálních reskriptů), zato však z aktového materiálu se dochoval poměrně nepatrný zlomek.

C. Kanceláře zemí a krajů

Organizace kanceláří, o nichž jsme pojednali v předchozích oddílech, sloužila jako dokonalejší vzor pro organizaci kanceláří zeměpanských úřadů stojících v čele jednotlivých zemí českého státu. Byly to:

1. české místodržitelství, fungující jako réměř trvalá instituce zejména od r. 1627, nahrazené v roce 1749 jednak representací a komorou, jednak konsessem nejvyšších zemských úředníků, v roce 1763 pak guberniem;
2. moravský královský tribunál neboli královský úřad zemského hejtmanství, zřízený v roce 1636, jemuž od r. 1749 zůstala jen agenda soudní, zatímco správa politická a finanční byla r. 1749 svěřena (podobně jako v Čechách) moravské representaci a komoře, přetvořené v r. 1763 na moravské gubernium, rozšířené v letech 1782-83 na moravsko-slezské gubernium;
3. vrchní slezský úřad, zřízený v r. 1629 ve Vratislavi, přejmenovaný v r. 1742 po ztrátě většiny Slezska na královský úřad slezský (se sídlem v Opavě), v r. 1749 na slezskou representaci a komoru, v r. 1763 znovu na královský úřad, který pak zanikl v letech 1782-83 sloučením správy zbytku Slezska se správou moravskou.

Po některých stránkách byly kanceláře ústředních institucí vzorem i pro kanceláře krajských hejtmanů.

I u těchto nižších správních složek tvořili sloupy, na nichž spočívala vlastní tíha vedení písemné agendy, sekretáři, i když u českého místodržitelství, moravského tribunálu a vrchního úřadu slezského vrchní vedení písemné agendy aspoň zpočátku náleželo (nepočítáme-li představené těchto úřadů, jimiž byli v Čechách - s výjimkou let 1632-7, o čemž srv. oddíl o ČDK - nejvyšší purkrabí, na Moravě a ve Slezsku zemský hejtman) buď kancléři nebo některému z prominentních členů vedoucího kolegia úřadu. Přitom zpočátku je u českého místodržitelství a moravského tribunálu agenda rozdělena na českou a německou expedici (dva sekretáři atd.); později vznikají u některých z těchto úřadů expedice další, např. zvláštní vojenská expedice u českého místodržitelství atp. Kdežto kanceláře těchto zemských úřadů jsou poměrně brzy slušně vybaveny dostatečným počtem nižšího kancelářského personálu, jsou kanceláře úřadů krajských po této stránce na mnohem nižší úrovni. Zprvu měl každý krajský hejtman k dispozici pouze samotného sekretáře. (V Čechách, kde až do r. 1751 byli v každém kraji hejtmané dva (jeden ze stavu panského, jeden ze stavu rytířského), existovaly v téže době dvě "kanceláře" v každém kraji.) Nedostatečnému personálnímu vybavení krajských kanceláří odpovídala i méně pečlivě vedená agenda; krajští hejtmané vyřizovali velmi často mnohé záležitosti bez písemného záznamu; pečlivěji se vedla pouze korespondence s nadřízenými úřady. Krajští sekretáři nabývali leckdy velmi významného postavení tím, že hejtmané jim z pohodlnosti přene-

chávali k samostatnému rozhodování i takové závažné záležitosti, jejichž vyřizování měli provádět sami, a to přesto, že taková praxe budila nelibost u vyšších orgánů a byla v instrukcích pro krajské hejtmany (prvá - pro krajské hejtmany v Čechách - se zachovala z r. 1695) přísně zakazována. - Větší personální rozvoj krajských kanceláří začíná až v 18. stol., zejména od druhé poloviny.

Důležitým jevem, který nastává v písemné agendě zemských i krajských úřadů v druhé polovině 18. století (a ovšem i v agendě vyšších úřadů, neboť jde o tendenci obecnou), je to, že se začíná od běžné agendy oddělovat zvláštní písemná agenda presidiální.

Pokud jde o písemnosti zemskými a krajskými úřady expedované, byl před-
běžný pokus o jejich diplomatické roztrídění podniknut zatím jen u moravského tribunálu, a to pouze pro období 1636 - 1749. Pomineme-li v tomto let-
mém náznaku písemnosti vydávané samostatně tribunálním registrátorem, je
možno písemnosti vydávané tribunálním kolegiem rozdělit na čtyři základní
typy (z nichž některé se ovšem dále člení): 1. misivy, 2. dekrety,
3. patenty, 4. rozsudky. Tribunální písemnosti nemají v čele intitulaci;
označení vydávajícího úřadu - tribunálu - je v tzv. firmě mezi textem a pod-
pisy.

Z úředních knih se u zemských úřadů uplatnily především nejrůznější
druhy protokolů, z nichž se nejvíce dochovaly protokoly radní (obsahující
zápisy z pravidelně konaných porad vedoucího kolegia příslušné instituce)
a vedle protokolů zejména knihy opisů panovnických instrukcí a normálií.

Vcelku je však písemná agenda zemských a ovšem i krajských úřadů ob-
lastí, v níž převládají - pokud jde o naše znalosti - stále ještě bílá
nísta.

Bibliografická příloha

- Všeobecně. D' E l v e r t Ch.: Zur oesterreichischen Verwaltungsgeschichte mit besonderer Rücksicht auf die böhmischen Länder, Brno 1880.
Č e l a k o v s k ý J.: Povšechné české dějiny právní, 2.vyd., Praha 900. - K a l o u s e k J.: České státní právo, 2.vyd., Praha 1892. -
a p r a s J.: Právní dějiny zemí koruny české, I-III, Praha 1913 - 1920.
T ý ž: Přehled právních dějin zemí české koruny, 5. vyd., Praha 1935. -
i h l á ř M.: K vývoji státní správy v ČSR, I, Praha 1953. - V a n ě -
e k V.: Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945, Praha 1964,
.vyd. 1970.

K a d l e c K.: Přehled ústavních dějin Moravy, Praha 1926. - P a -
l a c k ý F.: Přehled současný nejvyšších důstojníků a ouředníků zem-
ských i dvorských ve království českém od nejstarších časů až do nynějška,
Praha 1832. - B o č e k A.: Přehled knížat a markrabat i jiných nej-
vyšších důstojníků zemských v markrabství moravském (bez údaje místa a ro-
ku vydání). - Průvodce po Ústředním archivu ministerstva vnitra v Praze,
Sborník archivních prací (dále: SAP) II, 1952, č. 2. - Státní ústřední
archiv Praha. Průvodce po archivních fondech II, Praha 1955. - Průvodce
po Státním archivu v Brně (zejm. sv. I), Brno 1954.

A. V o j t í š e k V.: Vývoj královské české kanceláře, Výbor roz-
prav a studií Václava Vojtíška, Praha 1953, str. 501 - 517. - K o l l -
m a n n J. - B e r á n e k K.: Česká dvorská kancelář (1293) 1523 -
1749. Inventář, Praha 1966. - C u l k o v á - S t u c h l í k o v á D.:
Morava (Moravské spisy české kanceláře a české komory) (1507) 1527 - 1625
(1750). Katalog I, II, Praha 1962. - Č e l a k o v s k ý J.: O domácích
a cizích registrech, zvláště o registrech české a jiných rakouských dvor-
ských kancelářích, Praha 1890. - F e l l n e r T. - K r e t s c h m a y r H.:
Die österreichische Zentralverwaltung, I. Abt., Bde 1 - 3 (pro období
do r. 1749), Vídeň 1907. - W a l t e r F. - K a l l b r u n n e r J. -
W i n k l e r M.: Die österreichische Zentralverwaltung, II. Abt., Bde
1 - 5 (pro období 1749 - 1848), Vídeň 1925 - 1956. - S t l o u k a l K.:
Papežská politika a císařský dvůr pražský na předělu XVI. a XVII. věku, Pra-
ha 1925. - B o r o v í č k a J.: Pád Želinského. Obsazení nejvyšších
zemských úřadů v Čechách v letech 1597 - 1599, Č Č H XXVIII, 1922, str.
277 - 304. - T ý ž: Počátky kancléřování Zdenka z Lobkovic, Sborník
G. Friedrichovi, Praha 1931, str. 435 - 455. - S t l o u k a l K.: Čes-
ká kancelář dvorská 1599 - 1608. Pokus z moderní diplomatiky, Praha 1931. -
T ý ž: Akta o volbě a jmenování nejvyšších úředníků moravských s počátku
XVII. století, Sborník G. Friedrichovi, str. 396 - 405. - K r i s t e n Z.:
Listy poselací a jejich registra v královské kanceláři české až do Bílé Hory
(Příspěvek k novější české diplomacie), Časopis archivní školy (dále ČAŠ)
V, 1927, str. 1 - 109. - T ý ž: K otázce register a registrování listů
poselacích v české kanceláři dvorské na počátku XVII. století, ČAŠ IX - X,
1933, str. 218 - 234. - L e t o š n í k V.: Registra otevřených listů
české kanceláře, ČAŠ III, 1926, str. 36 - 63; IV, 1926 - 1927, str. 49 -
102. - P e š á k V.: Protokoly české dvorské kanceláře od polovice XVI.
století do Bílé hory, Sborník archivu ministerstva vnitra (dále: SAMV) II,
1929, str. 91 - 113. - T ý ž: Jednací protokol české královské rady
z let 1605 - 1609, Sborník G. Friedrichovi, str. 310 - 330. - G i n d e l
A.: Rudolf II. und seine Zeit, II, Praha 1865 (zejména Anhang, str.
345 - 362). - T ý ž: Dějiny českého povstání léta 1618, I-IV, Praha
1870 - 1880 (zejména II, str. 134 n.). - P r o k e š J.: Protokol

vyšlé korespondence kanceláře českých direktorů z let 1618 - 1619, SAMV VII, 1934. - D u š k o v á S.: Tak zvaný kopiář a jiné písemnosti moravských direktorů z r. 1619, Brno 1946 (disertace - strojopis). - J e n š o v - s k ý B.: O stavovských konfederacích v českém povstání, Sborník J.B. Novákovi, Praha 1932, str. 495 - 505. - S t a n k a R.: Die böhmischen Conföderationsakte von 1619, Berlín 1932. - V a v r o u š k o v á A.: Šifrované dopisy Fridricha Falckého, Sborník J. B. Novákovi, str. 486 - 494.

B. P e š á k V.: Dějiny královské české komory od roku 1527. Část I. Začátky organisace české komory za Ferdinanda I., SAMV III, 1930. - T ý ž: Studie k dějinám královské české komory, SAMV VI, 1935, str. 65 - 178. - R o u b í k F.: Slavatův pokus o nezávislost české komory na komoře dvorské z r. 1614, Sborník J. B. Novákovi, str. 468 - 485. - A u e r s p e r g J.C.: Geschichte des königlichen böhmischen Appellationsgerichtes, I - II, Praha 1805. - S c h m i d t J.F.: Monographie des kaiserl. königl. Böhm. Appellations-Gerichtes seit dessen Errichtung als Appellationskammer in dem Jahre 1548 bis zu dessen im Jahre 1850 erfolgter Umwandlung in das kais. kön. Oberlandesgericht des zu dem constitutionellen Kaiserthume Oesterreich gehörigen Kronlandes Böhmen, Praha 1850. - Z d ě n e k V.: Dějiny král. apellačního soudu na hradě pražském, nyní vrchního soudu v Praze od roku 1548 - 1933, Praha 1933.

C. R o u b í k F.: Místodržitelství v Čechách v letech 1577 - 1749, SAP XVII, 1967, str. 539 - 603. - T ý ž: K vývoji zemské správy v Čechách v letech 1749 - 1790, SAP XIX, 1969, str. 41 - 188. - D ' E l v e r t Ch: Beiträge zur Geschichte der Rebellion, Reformation, des dreissigjährigen Krieges und der Neugestaltung Mährens im siebzehnten Jahrhunderte, Brno 1868. - R a d i m s k ý J.: Tribunál 1636 - 1783 (Vývoj královského úřadu moravského v době pobělohorské), Brno 1946 (disertace - strojopis). - T ý ž: Tribunál. Sbírka normálí z let 1628 - 1782. Inventář, Brno 1956 (viz zejm. exkurs). - V a š k ů V.: Studie o správních dějinách a písemnostech moravského královského tribunálu z let 1636 - 1749, Brno 1969. - T ý ž: Nejstarší radní protokol moravského tribunálu (K otázce vztahu mezi úředními knihami a aktovým materiálem), SAP XVI, 1966, str. 498 - 518. - D u d í k B.: Auszüge aus dem Raths-Protocolle des k.k. Tribunals in Mähren vom Jahre 1683, Archiv für österreichische Geschichte 65, 1884, str. 1 - 18. - B r o d e s s e r S.: Moravskoslezské gubernium v letech 1783 - 1849, Brno 1968 (disertace - strojopis). - R i e g e r B.: Zřízení krajské v Čechách, I - II, Praha 1889 - 1892. - M a c e k J. - Ž á č e k V.: Krajská správa v českých zemích a její archivní fondy (1605 - 1868), Praha 1958.

V. V a š k ů

K A T A S T R Y

Základní daní, která tvořila jádro zeměpanských příjmů po větší část pozdního feudálního období u nás, je daň ze zemědělské půdy, jejíž rozvrhování a vybírání bylo vydrženou výsadou stavovské obce. Již v době předbělohorské bylo povolování berní žádaných panovníkem hlavním bodem jednání stavovských sněmů a bylo současně také hlavní zbraní šlechty proti absolutistickým snahám vládnoucího rodu. Po okleštění stavovských práv Obnoveným zřízením zemským zůstává berní agenda vlastně jediným význačným právem stavovské obce českých zemí.

Předbělohorská berní přiznání z jednotlivých dominií měla mnoho závad - hlavní z nich byla skutečnost, že vrchnosti v nich nepřiznávaly skutečný stav poddaných. Nesrovnalosti se stupňovaly v letech třicetileté války, která s sebou přinášela vyliďňování celých vsí a opouštění obdělavatelne půdy. Finanční požadavky dvora stále rostly, repartice sněmem svolené berní částky byla však vzhledem ke klamným přiznáním vrchností stále svízelnější a nerovnoměrně postihovala jednotlivá dominia. Vlivem této situace si dvůr dočasně vynutil zavedení spotřebních daní z potravin - akcizů, jejich vybírání bylo plně v kompetenci zeměpanských úřadů. Aby stavovské sněmy neztratily svou poslední zbraň proti trůnu natrvalo, musely se postarat o vypracování přehledných podkladů pro berní repartici. Tímto podkladem mohl být pouze podrobný a revidovaný soupis daní podrobené půdy - zemský katastr.

Stavovský český zemský sněm zvolil roku 1652 z každého stavu po jednom zástupci do nově zřízeného úřadu nejvyšších berníků, jimž byla dána k dispozici i samostatná kancelář o několika písařích pro vyřizování agendy. Povinností nejvyšších berníků - jimž ku pomoci byla ještě téhož roku zřízena "hlavní komise" o 12 členech (po 3 osobách z každého stavu) - bylo postarat se o spravedlivé rozdělení a vybírání sněmem schválené berně.

Na sněmu z roku 1652-53 bylo rozhodnuto provést podrobný soupis všeho berní podrobeného majetku v celých Čechách. Za tím účelem byly ustaveny 4 visitační komise (každá opět složená ze 4 osob, tj. po jednom zástupci každého stavu), jejichž úkolem bylo projít přidělené kraje Čech a podrobně sepsat všechn zdaněný majetek. Tyto komise cestovaly v následující-

cích měsících po českých dominiích a městech a v době do jara 1655 sepsaly podle svých instrukcí všechny české kraje (s výjimkou Chebska), Prahu a Kladsko. Výsledkem této "generální visitace země" je berní rula, první katastr poddanské půdy v Čechách.

Instrukce pro práci visitačních "subdelegovaných komisí" sice udávala rámcové směrnice pro jejich práci, nezasahovala však do technických podrobností jejího provedení. Proto se v elaborátech jednotlivých komisí objevují odchylky, způsobené různou praxí. Komise se při práci měly opírat o urbáře a pozemkové knihy, měly na místě porovnávat skutečný stav, ovšem pro krátkost vyměřené doby se omezily na mnohem povrchnější revizi. Výsledkem jejich práce jsou jednotlivé svazky berní ruly, které byly základem pro vyměřování berně na příštích 100 let. Každý kraj je v samostatných svazcích velkého formátu; menší kraj v jednom, velký v několika svazcích. Uvnitř kraje postupuje soupis zásadně podle jednotlivých dominií a to nejprve statky královské, po nich postupně duchovenské, panské, rytířské a městské. Závěrem kraje byli obvykle uváděni svobodníci, manové apod. Vždy jedno nebo několik dominií bylo původně zapsáno do zvláštní samostatné složky ("ruly" v původním slova smyslu, která teprve vazbou byla spojena s ostatními. Např. celé třísvazkové Hradecko se původně skládalo ze 35 rolí). Uvnitř dominia jdou postupně za sebou jednotlivé obce a osady, na prvních místech jsou většinou uváděna města. V každé obci jsou zachyceni všichni tehdejší usedlí poddaní - zpravidla podle svého majetku rozdělení do 3 skupin na sedláky, chalupníky a zahradníky. V katastru nejsou uvedeni podruzi ani čeleď, kteří neměli žádný zdanitelný majetek. U každého poddaného je uváděna celková rozloha jeho polí, výměra ozimů a jařin a počty dobytka podle druhů. Pro posouzení stavu země po třicetileté válce jsou cenné další údaje zachycující pusté usedlosti, pohořalé a nově se usazující poddané v letech 1652-54, uváděna jsou i řemesla, pokud je poddaní provozovali. Nestejným způsobem zachycovaly jednotlivé komise ještě mlýny, kostely, fary, lesy, počet ovčáckých mistrů a pacholků. Komise také současně udávaly bonitu půdy, a to někde jedním slovem, jinde obšírným hodnocením. Celá rula je psána na formulářích, jejichž nadepsané sloupce si stanovila každá subdelegovaná komise. Jako závěr popisu dominia (nebo jedné dílčí roly) jsou uváděny podpisy všech členů subdelegované komise a někdy i jejich hodnocení hospodářského a sociálního stavu dominia.

Hlavním cílem celé soupisové práce bylo stanovení počtu berních jednotek - tzv. "osedlých" - , podle nichž se každoročně stanovila berní kvota na celá dominia a dále na jednotlivé vsi. Při hodnocení majetku a berní schopnosti poddaných se brala v úvahu jak velikost jejich usedlosti tak i bonita půdy, počet dobytka, možnost dalšího výdělku, řemeslo, umístění vsi (zda v horách nebo v rovině). Počet osedlých, stanovený

po provedení soupisu dodatečně v Praze, je v ruly u každé vsi dodatečně připsán a v závěru dominia bývá shrnut pro celé panství. V běžné berní praxi pak byla sněmem schválená celková zemská roční berně vydělena celkovým počtem osedlých a tím stanoven daňový podíl na jednoho osedlého. Podle jejich množství pak byly určovány berní podíly jednotlivých dominií.

Počet osedlých na dominiu a ve vsích se neustále měnil. Po požáru nebo jiné živelné pohromě byl postižený poddaný zbaven berní povinnosti na dobu 3 let, dále bylo nutno vést v evidenci pohyb poddaných a rustikální půdy mezi jednotlivými vrchnostmi, prodeje částí statků, směny, slučování apod. Všechna tato agenda, z níž se do dnešní doby nezachoval žádný aktový materiál, tvořila náplň práce nejvyššího berničního úřadu. Jejím pozůstatkem jsou jednak dodatečné přípisy ve svazcích berní ruly, zachycující všechny požáry v obcích, jednak dochované úřední knihy, které byly vedeny v kanceláři. Patří sem např. tzv. "Calculus", který zachycuje postupně podle krajů všechna dominia a u každého z nich uvádí všechny změny v osedlosti, k nimž došlo v letech 1656 - 1684. Evidenční pomůckou byly také "pamětní knihy", do nichž byly postupně a v chronologické řadě zaznamenávány všechny změny osedlosti ve všech českých dominiích. Jejich 5 svazků zachycuje dobu od zahájení platnosti berní ruly do roku 1779.

Po zavedení berní ruly do berní praxe se však záhy ukázaly její nedostatky - hlavně majetkové a výnosové přecenění některých, zvláště horských dominií, jež vedlo k nesnesitelnému daňovému zatížení tamějších poddaných. Množí se stížnosti jednotlivých vrchností a jejich výsledkem je podrobnější přepracování celého rulového elaborátu na nejpostiženějších panstvích. Vzniká tak vlastně neúplný nový katastr, pořízený obdobně jako berní rula pomocí stavovské visitace. Tento katastr - tzv. r e v i s i t a c e - vznikal postupně v letech 1667 - 82 a tvoří dnes řadu dalších svazků katastrálních elaborátů podle jednotlivých krajů. Revisitace nahradila rulu na všech dominiích, kde byla provedena. Revisitační nález každého statku byl zhusta ukončen obsáhlým zhodnocením hospodářské i sociální situace jeho obyvatel a zpravidla i podpisy všech členů visitační komise.

Vývoj a výsledky katastrálních prací na Moravě se v tomto období podstatně odlišují od materiálů českých.

Morava nezná berní rulu. Její o něco mladší obdobou jsou zde "lánské rejstříky". Předlohu k nim tvořily přiznávací listy vrchností, odevzdávané stavovským berním úřadům do února 1656, které byly v následujících dvou letech revidovány 2 visitačními stavovskými komisemi. Stejně jako v Čechách, jsou zde zachycena pouze poddanská orná pole, na rozdíl však od Čech zde nebyl pořizován berní soupis pro královská města. Nedostatky

elaborátu vedly k návrhu nahradit pozemkovou daň daní domovní, pro niž již pořídily vrchnosti příznávací listy v r. 1667. Základem berně zůstal však i nadále poddanský pozemkový majetek, jehož soupis byl podroben v letech 1669 - 1679 nové revisi v tzv. "druhé lánové visitaci". Výsledkem práce visitačních komisí jsou l á n s k é r e j s t ř í k y, vypracované pro každé moravské dominium. Tyto rejstříky jsou také prvním katastrem moravským, který se zachoval v úplnosti (z první lánové visitace se zachovaly pouze některé sumáře). Lze je časově srovnávat s českou revisitací - ovšem s tím rozdílem, že revisitací byla podrobena jen některá česká dominia. Berní jednotkou - na rozdíl od českého osedlého - je zde "lán". Na lány je pak převáděn počet polí a vinohradů, přičemž přepočít se řídí jejich výnosností a rozlohou, dále i šenkovní domy, řemesla a židí.

V Čechách platila berní rula doplněná revisitací jako podklad pro vyměřování berně (po zásadní úpravě osedlosti v letech 1683 - 84) až do roku 1748. Mezitím však došlo k zásadním změnám v celé struktuře stavovské samosprávy a jejích institucí v Čechách. Když se totiž stavům podařilo v r. 1714 prosadit u panovníka ustavení zemského výboru, přešla správa berně do jeho kompetence, takže tímto rokem končí svou působnost i instituce nejvyšších berníků, kteří byli naposled zvoleni sněmem do jednorozhodného funkčního období v roce 1713. Nejvyšší berní úřad pokračoval ve své činnosti pod dozorem zemského výboru i nadále, prováděl změny a přesuny osedlosti a staral se o repartici schválené berně na jednotlivé vrchnosti a dominia.

V této době se však hlavní pozornost v otázkách berně počala v Čechách přesouvat na jiné pole. Nedostatky berní ruly byly totiž čím dál tím zřejmější, odstupem času potom ještě dále rostly. Bylo proto rozhodnuto pořídit katastr nový, který by se důkladnějším a zásadnějším průběhem celého šetření vyhnul nedostatkům katastru předcházejícího. Pro vedení celé přípravné agendy při sestavování tohoto nového katastru byla při nejvyšším berničním úřadě zřízena "rektifikační kancelář", zprvu bez vlastního personálu. Pracovali v ní v mimouřední době za zvláštní odměnu jen zaměstnanci zemského výboru, později se stala již samostatným oddělením při nejvyšším berničním úřadu. Písemný materiál nového katastru vznikl po několik desetiletí, od počátečních prací v r. 1712 až po pořízení definitivního znění katastru v roce 1757 (v doplňcích a opravách až do 1790). Název dostal podle současné rakouské panovnice jako k a t a s t r t e r e z i á n s k ý. Druhy jeho písemností lze v podstatě rozdělit podle jednotlivých etap berní agendy: nejprve daňové (majetkové) příznání, dále jeho revize, doplňky a opravy a posléze definitivní určení berní povinnosti (s případnými dodatečnými změnami).

Skupina berních přiznání patří k nejdůležitějším a nejcennějším částem celého tereziánského katastru, a to pro svou podrobnost a obsáhlost. Vznikala v letech 1712 - 1714 a jejich pisateli jsou úředníci jednotlivých vrchnostenských kanceláří na dominiích, městští úředníci a faráři. Rozvíjející se byrokratický aparát veřejné správy zasahuje již mnohem hlouběji do písemnosti než v době berní ruly. Všechna přiznání jsou vypracovávána jednotně podle předem určené šablony a to buď do předtištěných formulářů nebo na papíry, jejichž rubrikace se přesně přidrzuje směrnic. V této první etapě se objevují přiznání čtverého druhu. Jednak jsou to 1. fasse duchovenské, zachycující stav všech kostelů, kaplí, far a škol, dále jejich movité i nemovité jmění, důchody, kultovní náčiní, počet přifařených obcí i lidí, patronátní vztahy apod. Byly vypracovávány zpravidla místním farářem, který také závěrečnou formulí a vlastnoručním podpisem ručil za správnost údajů. Přestože se tereziánský katastr měl vztahovat stejně jako berní rula pouze na nemovitý majetek poddaných (tzv. rustikál), podávaly vrchnosti v této etapě 2. i přiznání o stavu svého bezprostředního majetku a důchodů, v němž jsou zachyceny především dominikální nemovitosti (dvory, pozemky všeho druhu), peněžní a naturální důchody a roboty poddaných. Toto přiznání pořizovali úředníci ve vrchnostenských kancelářích, za jeho správnost ručil vlastním podpisem buď správce panství nebo přímo jeho majitel. Na stejných úředních místech byla sepsána 3. i přiznání rustikálního majetku, která jsou ze všech dosud uváděných největší a nejvýznamnější. Zachycují stav nemovitého majetku i způsoby výživy poddaných lidí a to v takové úplnosti, jako nikdy předtím. V přiznáních jsou postupně probírány na dominiu jednotlivé vesnice a v nich jednotlivé usedlosti - obojí zpravidla v témž pořadí, jak byly uváděny v berní rule. Přitom je kontinuita s rulou udržena i tím, že u každého statku a chalupy je uváděn nejprve její rulový držitel z r. 1654 a tehdejší zjištěná celková výměra půdy a teprve potom majitel současný. Pozemky při jednotlivých usedlostech jsou zachycovány velmi podrobně a to odděleně každý kus pole s uvedením velikosti i polohy v katastru obce (tyto údaje tvoří nepřeborný pramen pomístních názvů tratí a parcel). V další bohaté rubrikaci - která zabírá celkem 5 listů - jsou poznamenány stavy dobytka, řemesla a pohyb půdy mezi poddanými a vrchností (svedený rustikál, emfyteuse apod.). Fasse a správnost jejich údajů stvrzoval svým podpisem po závěrečné formulí vedoucí úředník dominia - u drobných statečků jejich majitel - a obvykle ještě 2 úředníci ze sousedních panství. Přiznání jednotlivých vsí bývala potvrzována podpisy 2 rychtářů rovněž z okolních dominií. Posledním 4. druhem přiznání jsou fasse městské, u nichž je rubrikace obdobná jako u přiznání poddanského majetku s doplněním o pivovarnictví. Jinak města podávala ještě přiznání dominikální (ze svých dvorů, mlýnů, poddaných) i poddanská (byla feudálním držitelem poddaných vesnic).

Hotová přiznání byla odesílána do rektifikační kanceláře při nejvyšší berniční úřadě, jejíž úředníci reagovali na všechny nesprávnosti a úplnosti jednotlivých fassí a písemně vyžadovali na vrchnostech případné doplňky, opravy a vysvětlení.

Ještě než se v rektifikační kanceláři sešly všechny fassé z Čech - slední docházely ještě v roce 1715 - bylo již rozhodnuto o provedení reze jejich údajů, byly stanoveny směrnice pro provádění revizí, určeny visitační komise, které také již v roce 1714 zahájily činnost. Jejich práce byla mnohem důkladnější než práce rulových visitačních komisí. Právní úprava se o úřední knihy dominia (pozemkové knihy, účty, urbáře), o ústní listiny poddaných a o osobní zjištění skutečného stavu náhledem členů visitační komise přímo na místě. Kontrola se týkala všech údajů v poddanském listině a výsledky visitačního nálezu byly přilepovány k příslušným listinám vlastního přiznání. Tyto elaboráty odesílala komise do Prahy subdelegované komisi při rektifikační kanceláři spolu s průvodním dopisem, v němž popisovala nejen průběh celé visitace dominia, ale také i jeho současný stav (kritika duchovenské správy, vysvětlení pohybu půdy mezi vrchností a poddanými, tj. hlavně svedený rustikál, popis poddanského prostředí, stav domů, dobytka, bonita půdy, odbyt zemědělských plodin a finanční situace poddaných). Revisitační komise byly stejně jako v době ruly čtyřčlenné (jednomu zástupci každého stavu) a to pro každý kraj samostatná komise. Jejím nezbytným doplňkem býval i kancelista, který zapisoval všechny zjištěné údaje a pečoval i o další potřebnou korespondenci - především s rektifikační kanceláří v Praze, při níž pracovala tzv. "subdelegovaná komise", která byla nadřízeným orgánem visitačních komisí.

Vypracováním zprávy o průběhu a výsledcích visitace a jejím odesláním končila druhá etapa přípravných prací, v níž hlavní úlohu visitační stavovská komise. Osou celého dalšího jednání přípravě katastru se stává subdelegovaná komise, která znovu zkoumá jak vlastní přiznání, tak i jeho visitací opravené, změněné nebo doplněné údaje. Plodem tohoto zkoumání je obsáhlá korespondence a její produkty uchovávané nyní v přípravném materiálu katastru ve Státním ústředním archivu. Subdelegovaná komise žádá o vysvětlení a doplňky jak visitační komisi tak vrchnost na dominiu a v četných případech i další instituce (např. krajské hejtmány). Spolu s odpověďmi na tyto dotazy dochází od vrchností i další různorodý doplňkový materiál, jako nejrůznější dílčí seznamy (dominikální a zádušních činžovních pozemků, poddanských naturálních dávek, nálezy jiného geometra o výměře sporných pozemků, seznamy bezzemků, řemeslníků, lidí i s jejich platy a výdělkem atd.).

Visitace celých Čech se protahovala na léta; začala v roce 1715 a skončila teprve postupně v období 1727-29. Vyjasňování rozporů a doplňků

trvalo téměř dvacet let. Bylo skončeno teprve v r. 1747, kdy rektifikační kancelář přistoupila k sepsání katastru, vyhlášeného k roku 1748. Popisy dominií podle jednotlivých krajů - dominia v abecedním pořadí podle tehdejších názvů bez ohledu na stavovskou příslušnost majitele - zapsané do předtištěného formuláře vyplňují dnes 36 foliantů velkého formátu. Stejně jako v rule postupují i zde jednotlivé vsi dominia a v nich na každém řádku samostatně vždy jedna poddanská usedlost, při níž je zachycen počet jejích polí, lad, pastvin, luk, vinic, lesů, rybníků a dále ještě mlýny a řemeslníci. Prvními dvěma rubrikami - totiž uvedením výše berní osedlosti pro celou ves z let 1654 a 1683 udržoval tento katastr úzkou souvislost s berní rulou.

I proti této podobě nového katastru se v krátké době objevilo mnoho námitek, které v krátké době vedly k jeho přepracování. Byly ustaveny nové dvoučlenné visitační komise, které příkázanou povinnost plnily mnohem rychleji - tím pochopitelně i mnohem povrchněji - a byly hotovy v rozmezí dvou let (1751-53) přesto, že svou práci ještě doplnily o povšechnou revisi dominikálních příznání. Proto mohl být čistopis nového revisitovaného katastru dokončen již v roce 1756, takže mohl vstoupit v platnost v berním roce 1757. Mnoho údajů přejímá od svého předchůdce, vynechává spojitost s berní rulou. Navíc však přináší stanovení bonity půdy podle výnosového násobku, poznamenává tržní cenu obilí v místě a uvádí i tzv. "admicula" - tj. nadlepšení hospodářské situace poddaných v místě, jež se projevilo i ve vzrůstu vyměřované daňové základny. Všechny zachycené údaje (včetně řemesel) převádí podle hodnoty a výnosu na jejich peněžní ekvivalent, z něhož pak pomocí kalkulu vypočítává pro vesnici její osedlost.

Protože v této podobě platil katastr po řadu následujících desetiletí, bylo nutno zachytit i změny v držbě poddanské půdy, k nimž docházelo v těchto letech. Oznámení těchto změn vrchnostenskými kanceláři tvoří hlavní náplň korespondence rektifikační kanceláře až do r. 1791 a v čistopise katastru se projevuje některými dodatečnými poznámkami, náhradou původního zápisu novým listem s opravenými údaji, nebo - při větší změně - přepisem obsáhlejšího zápisu do následujících dodatkových svazků (po 1 svazku pro každý kraj).

Současně s vytvářením druhé redakce tereziánského katastru v letech 1749 - 1756 vzniká i první systematický přehled a evidence majetku a příjmů vrchnostenských, které byly za feudalismu vždy pokládány za majetek svobodný, zbavený jakékoliv berní povinnosti vůči státu a panovníkovi. Nutnost evidence vlastního majetku však uznávali v této době již i někteří členové stavovské obce. Protože běžné berní příjmy nestačily na finanční potřeby státu, přispívala šlechta sama "z vlastního měšce" na vojenské

výdaje. Tato "mimořádná a dobrovolná" daň (tzv. extraordinarium) měla být rozvrhována na jednotlivé vrchnosti podle výše jejich příjmů a majetku - dosud však žádná evidence tohoto majetku a příjmů neexistovala. Proto posléze i stavovský sněm souhlasil s jejím provedením, trval však na tom, že jde pouze o spravedlivé vyrovnání dosavadních nesrovnalostí, že však v žádném případě nesmějí být výsledky této práce považovány za závazný katastr vrchnostenského majetku.

Celá příprava tohoto **d o m i n i k á l n í h o e x e k v a - t o r i a** probíhala obdobným způsobem jako při rustikálním katastru a prováděla ji rovněž rektifikační kancelář. Základem a východiskem byla vrchnostenská příznání z r. 1749, vypracovaná podle jednotné a závazné celozemské šablony. Byly v nich uváděny postupně dominikální pozemky (pole, lada, pastviny, vinice, louky, lesy, rybníky), dále roční produkce vrchnostenských pivovarů, stálé urbaniální příjmy od poddaných v penězích i naturáliích, nájmy a činže z potoků a řek, mlýnů, jiných panských provozoven (kovárny, řeznické krámy, hospody ...), od židů, mimořádné poddanské poplatky (zhosty, povolení k řemeslu, odúmrtí aj.) a závěrem roboty poddaných, rozepsané podle jednotlivých vsí. Současně s vrchnostenským dominikálem byl v tomto materiálu zachycen též majetek a důchody církevní a městských obcí. Faráři i města podávali samostatná příznání, byli projednáváni odděleně, a také ve výtazích zůstávají sice začleněni do svazku příslušného dominia, ale jsou v něm uvedeni odděleně.

Dvoučlenné stavovské revisitační komise, které měly přešetřit tyto údaje, se omezily pouze na posudek bonity a polohy pozemků při panských dvorech, nezabývaly se však ani kontrolou jejich rozlohy, ani přezkoušením ostatních přiznávaných údajů. Práce proto pokračovala mnohem rychleji a po dvou letech byla v r. 1753 ukončena. Současně též rektifikační kancelář porovnávala údaje na příznání z r. 1749 s údaji dominikální fasce z r. 1712 a v případě větších nesrovnalostí trvala na jejich objasnění. K materiálu dominikálního exekvatoria se připojovaly ještě další spisy doplňující příznání, jako seznamy dominikálních mlýnů, soupisy svobodných, nezdaněných vrchnostenských domů (paláce, kláštery, residence), měšťanských domů ve městech apod. Všechny tyto spisy byly postupně zpracovány rektifikační kanceláří, která je excerpovala podle jednotných měřítek a pořídila z nich výtahy, jež nezbytně potřebovala pro stanovení podílu každé vrchnosti na exekvatoriu. Tyto závěrečné výtahy tvoří svým významem i funkcí obdobu finálních elaborátů rustikálního katastru. Všechnen majetek vrchnosti i její příjmy byly v nich převedeny na jedinou závěrečnou peněžní hodnotu, z níž pevně stanovená část (29 %) měla tvořit vrchnostenskou daň. Tyto výtahy nebyly svázány do knih, zůstaly ve volných složkách, z nichž každá je věnována jednomu většímu nebo několika drobným dominiím. Pozdější změny a přesuny v držbě a rozsahu

dominikálu až do r. 1848 jsou ve výtazích zachyceny v dodatečných přípisech, škrtech nebo vložení výtahu nově vzniklého dominia.

Vzhledem k způsobem uložení je poněkud odlišný katastrální tereziánský elaborát všech 4 pražských měst. Jeho odlišnost spočívá hlavně v daleko podrobnějším popisu jednotlivých objektů. Přiznání i visitační nález zachycují současný stav jednotlivých domů (počet pater, místností, zachovalost a berní ocenění domu), dále pak všechny jeho obyvatele a nájemníky i s uvedením jejich zaměstnání a většinou i hrubého ročního příjmu.

Kancelářskou pomůckou pro vedení berní agendy v rektifikační kanceláři byly tzv. "repartiční seznamy" - tj. tištěné seznamy dominií, seřazených abecedně v jednotlivých krajích. Pro každý rok byly vždy znovu vyplňovány dva exempláře těchto seznamů: v jednom z nich byly u jednotlivých dominií zapisovány počty osedlých na rustikálu, v druhém pak zapisována peněžní částka, připadající na extraordinarium. Obojí seznamy byly vedeny v rektifikační kanceláři od r. 1758 až do r. 1848.

Tereziánský katastr i dominikální exekvatorium platily v základě až do konce feudálního období jako podklad pro vyměřování zemské berně a to pouze s jedinou krátkou přestávkou na sklonku vlády Josefa II., kdy byla správa berně stavům odňata a přenesena na gubernium, v jehož kompetenci byl připravován katastr nový. Po Josefově smrti se správa berně vrátila znovu do stavovské správy, bývalá rektifikační kancelář byla opět pod názvem "stavovské rektifikatorium" obnovena. Zůstávala ve svazku nejvyššího berničního úřadu až do r. 1842, kdy její personál i agendu převzala zemská účtárna. Ačkoliv r. 1860 vstoupil v platnost poslední katastr "stabilní", byly spisy vztahující se k oběma katastrům z tereziánské doby vedeny až do r. 1875.

x x x

Moravský tereziánský katastr nemá zdaleka tak dlouhou vývojovou historii jako jeho česká obdoba. Teprve v r. 1748 byla zřízena hlavní rektifikační komise, která do následujícího roku vypracovala směrnice pro vypracování podkladů i hlavní zásady oceňování a zdaňování pozemků - v podstatě obdobné zásadám, používaným i v Čechách. Teprve po tomto roce sestavily jednotlivé vrchnosti za své poddané priznávací fassé, přičemž postupovaly podle oznámených směrnic, jež pak byly odevzdány rektifikační komisi, a při visitaci na místě přezkoušeny. Komisaři provedli revisi zápisů, zkontrolovali je s údaji v urbářích a pozemkových knihách,

pořídili závěrem vlastní nálezové tabely, v nichž uvedli i další zjištěné údaje, rozhodující pro výměr berní hodnoty jako způsob obživy, obchod, živovarskou produkci ... Zemská rektifikační komise potom vyhotovila jakožto výsledný katastrální elaborát "individuální katastrální extrakt" a daňové resumé, v němž byly všechny zjištěné a ověřené výnosy převáděny na rektifikační berní lány. Jednotlivé komise postupovaly při revisi podobně, takže dokončení všech prací a vyhlášení platnosti nového katastru mohlo být uskutečněno teprve k r. 1760.

Stejně jako v Čechách postupovala vedle katastru rustikálního již přípravná práce na katastru dominikálním podle instrukcí z r. 1749. Přiznání tohoto majetku - ve svých rubrikách přibližně stejná jako české rekvitorium dominicale - se scházela v roce 1750 v kanceláři zemské rektifikační komise, která z nich bez revise sestavila daňový výpočet "in-primární kalkulaci". Rustikální i dominikální katastr z tereziánské doby platily jako základ pro vyměřování pozemkové daně až do r. 1820 s krátkou přestávkou jednoleté platnosti josefského katastru (1789-90). V tomto roku byla daň pozemková vypočítávána podle výměr uvedených v josefském katastru a byla doplňována daní domovní a vrchnostenskou daní z urbaniálních a desátkových příjmů, uváděných v dominikálních přízná- ch z r. 1750. Výpočet pozemkové daně v r. 1820 byl proveden komisí pro řízení provisoria pozemkové daně v letech 1819-20. Jeho elaborát se choval pro celou oblast Moravy jakožto "matrika výnosu pozemkového". V r. 1851 platil na Moravě jako základ pro výměru daní stabilního katastru. Ústup při pořizování josefského i stabilního katastru byl již na Moravě stejný jako v Čechách (viz níže).

Slezsko nemá obdobu berní ruly ani lánových rejstříků. Až do 18. sto- letí byla zde východiskem pro vyměřování pozemkové daně jediné nekontro- vaná přiznání vrchností z dominií, podle nichž byly občas prováděny sady majetku.

Teprve v době příprav tereziánského katastru v Čechách se provádí nátlak dvora i obdobná práce ve Slezsku. V první etapě podávají jed- livé vrchnosti přiznání z dominikálu a jejich poddaní a obyvatelé měst i o svém rustikálním majetku. Podaná přiznání byla revidována visitač- stavovskou komisí v letech 1721-29. Již po několika letech však byly vedeny nové revize a opravy katastru, které probíhaly v letech 1733-39 (v Nisku 1734-49). Výsledky tohoto druhého soupisu potom tvoří- základ pro rozpis berně až do r. 1820. Všechny uvedené elaboráty jsou nazvány pod název "karolinského katastru". Slezsko nemá katastr tere- zský, vývoj v době josefské a následující je shodný s vývojem na Mo- ravě a částečně i v Čechách: ve všech třech zemích byl shodným způsobem pořizován katastr josefský i stabilní, pouze na Moravě a ve Slezsku byla

pořízena 1820 "matrika výnosu pozemkového", jedině v Čechách byly pořizovány katastrální rozdělovací sumáře (viz dále).

Reformní snažení Josefa II. zasáhlo i berní agendu, která byla tehdy odňata stavovskému výboru a svěřena do správy gubernia. Nový katastr, který vzniká v jeho době ve všech českých zemích stejným způsobem, se od předcházejících odlišuje ve dvou základních otázkách. Při soupisu půdy nebylo již naprosto dbáno toho, zda jde o dominikál, rustikál nebo záduší. Druhou základní změnou bylo to, že za základní jednotku územní organizace při berní agendě není považováno šlechtické dominium, nýbrž katastrální obec, zahrnující území jedné nebo několika vsí a osad.

Základní materiál nového josefského katastru tvořila původní obecní přiznání z r. 1785. V každé katastrální obci sepisovala tato přiznání komise, složená ze zástupce vrchnosti, rychtáře, konšela, dvou i více sousedů, občas i geometra. Komise postupovala na obecním katastru systematicky podle jednotlivých tratí, měřila a zapisovala postupně každý kus pole nebo parcelu i s uvedením jejího majitele. Rozhodující pro pořadí zápisů byla pouze poloha polí a nikoliv stavovské či třídní zařazení jejich majitele. První tratí byla zpravidla vlastní obec kolem návsi, na niž navazovaly další tratí. Každá zapsaná parcela dostala své pořadové číslo v obecním katastru, který byl takto pročíslován jednotnou řadou od jedničky až po poslední parcelu v poslední okrajové tratí. Tato přiznání - tzv. "hlavní knihy" - tvoří v nynější době nejdůležitější část elaborátů josefského katastru. Nejde ovšem již v Čechách o původní přiznání z r. 1785, ale o jejich úředně ověřené opisy z let 1788-89, do nichž byly místy začleněny drobné opravy původního textu, provedené v mezidobí 1785-87. Nálezy jsou psány na předtištěných formulářích a každá katastrální obec je vázána v samostatném svazku. Formulář určuje jako první kolonku pořadové topografické číslo parcely, v druhém sloupci zachycuje jméno majitele a jeho bydliště (popis. číslo domu), spolu s popisem položení pozemku. Dále následuje zjištěná výměra parcely, určená pomocí provazců a latí, nebo zjištěná geometrem. V dalších sloupcích je uvedena vypočítaná plocha parcely, a to odděleně ve zvláštních sloupcích pro pole, louky, vinice a lesy (plocha je udávána na jitra a čtverečné sáhy). Za výměrou následuje výpočet výnosu parcely a jednotlivé výměry a výnosy jsou závěrem sečteny pro celou obec.

Vypracováním těchto přiznání nebyly ovšem práce na katastru skončeny. Byly k nim pořizovány různé připomínky, doplňky a opravy v letech 1785-88, které se zachovaly dodnes jako jejich přílohy (alegáty). Všechny tyto písemnosti však byly z berního hlediska pouze přípravným materiálem, jehož vyvrcholením byly konečné elaboráty, jež se v Čechách (až na 2 svazky z původních 32) nezachovaly, a jež byly ve skutečnosti jen výta-

hem z příznávacích knih. Dodatečné změny v držbě pozemkového majetku v letech 1790 - 1875 byly zapisovány na dodatkových vložkách (Anhangsbogen), seřazených u každé katastrální obce do jedné chronologické řady, přičemž v příznávací knize byly zapsány pouze odkazy na jednotlivé vložky.

Současně s příznávací knihou byl pro každou obec pořízen "sumář ploidin", uložený odděleně od ostatního materiálu. I tyto sumáře jsou psány na předtištěných formulářích velkého formátu a to vrchnostenskými úředníky. Obsahují údaje o cenách zemědělských i lesních produktů, dále rozlohu a výnosy všech druhů pozemků a to odděleně pro rustikál, dominikál, emfyteusi atd. Závěr tvoří souhrn těchto výnosů s výpočtem celkového výnosu peněžního. Hlavní sumáře pro celá dominia jsou souhrnem sumářů obecních a pozemky dělí pouze na 2 hlavní skupiny: rustikál a dominikál.

Vrchnosti a stavovské instituce se stavěly proti tomuto katastru, kterým mělo být zlikvidováno daňové zvýhodnění dominikálních pozemků, který však na nátlak panovníka měl být zaveden jako podklad pro vyměřování berně již k bernímu roku 1790. Po Josefově smrti prosadili stavové, že se berní soustava vrátila zpět k tereziánskému systému. Výměry pozemků a výnosy byly však v josefském katastru uváděny daleko přesněji a proto vláda souhlasila r. 1792 s návratem k dřívější formě za podmínky, že budou zachovány výměry a výnosy josefské. Tento kompromis byl podnětem k pořízení "katastrálních rozdělovacích sumářů", jejichž obsahem je rozpis josefských nálezů podle feudální předjosefinské správní a berní organizace - tj. odděleně dominikál a rustikál, oddělené sumáře pro jednotlivé části vsí, rozdělených mezi několik dominií. Dva druhy sumářů, pořízených na dominiích do r. 1794, udávají jednak celkové výměry jednotlivých druhů pozemků na dominiu a jejich výnosy, jednak převod těchto údajů na peněžní částky, z nichž pak byl vypočítán příslušný podíl pozemkové daně. V letech 1813-14 vznikla na patrimoniích druhá skupina rozdělovacích sumářů, která se nezařadila již jen u sumářů berních stran (tj. patrimonií), ale šla mnohem více do hloubky. Zde jsou nejdůležitější částí sumáře jednotlivých vsí, z nichž je od původního nálezu josefského katastru nejprve odečteno vše, co patřilo poddaným z jiného dominia nebo vlastním poddaným usedlým v jiné vsi. Dodatečně byly zase k původnímu nálezu připočítány všechny pozemky, které patřily zdejším poddaným mimo katastrální území popisované obce. Teprve výsledek těchto výpočtů je pak rozvrhnut do jednotlivých druhů tržby (dominikál, rustikál, svedený rustikál, emfyteuse, městský majetek, farská pole, záduší ...).

Kombinace tereziánského katastru s josefským sloužila jako podklad pro vyměřování pozemkové daně až do konce feudálního období - vlastně až do roku 1860, kdy teprve začíná platnost posledního z řady našich katastrů, totiž k a t a s t r u s t a b i l n í h o.

Jeho přípravy byly zahájeny císařským patentem z 23.12.1817 a jejich provádění bylo svěřeno dvorní komisi pro úpravu pozemkové daně ve Vídni (od r. 1827 ústřední vyměřovací ředitelství při spojené dvorské kanceláři). Této instituci podléhaly zemské a jim krajské komise pozemkové daně, načež od r. 1848 spravovalo katastrální záležitosti ministerstvo financí.

Stejně jako v josefském katastru, byla i ve stabilním základní organizační jednotkou katastrální obec, ve své podobě a rozsahu ovšem proti své josefinské předchůdkyni zhusta velmi změněná (např. proti 6066 josefinským obcím je nyní v Čechách 9053 katastrálních obcí). Hlavním pokrokem proti dřívějšímu stavu byla skutečnost, že všechny pozemkové údaje vycházely z přesného trigonometrického vyměření nejen celého obecního katastru, ale i každé jednotlivé parcely.

Vyměřování prováděno najednou několik polních měřických skupin, přesto však se protáhlo na dlouhou dobu (např. Čechy byly vyměřovány v letech 1826-43). Jeho výsledkem byl vznik přesných a podrobných katastrálních map, zachycujících v hrubých obrysech půdní kultury a u každé parcely i jméno majitele a číslo usedlosti, k níž patřila. Při této první etapě prací vznikaly vedle map již i další materiály soupisové, v další etapě bylo nutno zhodnotit bonitu půdy, stanovit výnosy, provést ocenění pozemků. Teprve po skončení těchto prací na konci padesátých let mohl být stabilní katastr uveden v Čechách v platnost od r. 1860.

V první etapě prací - při vyměřování - vzniklo několik druhů písemností, které se pravidelně objevují pro každou obec a tvoří několik, dnes samostatných skupin materiálu. Jsou to v první řadě "popisy hranic katastrálních obcí", které byly pořizovány přímo na místě většinou za účasti geometra, zástupců příslušných vrchností, rychtářů, obecních starších i některých dalších obyvatel vsí, takže první elaborát (prozatímní popis hranic) je často opatřen desítkami podpisů i razítek. Podrobně vypočítává obecní mezníky, terénní význačné body, podle nichž vedla hranice. Jeho dodatkem je náčrtek katastrálního území se zachycením všech základních hraničních bodů z popisu. Tento materiál sloužil jako podklad pro vypracování definitivního popisu obecních hranic, který již pořizoval úřední geometr.

Vlastním výsledkem měřických prací bylo pořizení přesných a detailních katastrálních map pro všechny obce v zemi, v měřítku 1 : 2880. Originální exempláře byly ještě na místě podrobeny případnému reklamačnímu řízení, a i v pozdější době byly do nich zakreslovány dodatečně všechny další změny a pohyb v pozemkové držbě. Ještě však před všemi dodatečnými zásahy byly pořizeny litografické kopie těchto originálních map (dnes

námých pod názvem "indikační skizzy"), z nichž vycházejí i původní po-
emkové mapy, tvořící u soudů přílohu pozemkových knih. Jedna z kopií,
terá byla kolorována stejně jako originální mapa, byla postoupena
střednímu archivu pozemkového katastru ve Vídni, kde zůstala v původním
tavu bez dalších zásahů až do extradice v r. 1918.

Současně při této etapě vznikaly další písemnosti, jež dnes tvoří
soubor tzv. "originálu stabilního katastru". - Většinu z nich pořizo-
al geometr, jejich údaje procházely ještě úřední kontrolou a byly kola-
onovány s příslušnou indikační skizzou. Patří sem:

protokol pozemkových parcel (zachycuje všechny pozemky podle jejich
očíslování v indikační skizze, jejich druh, údaje o majiteli a ploš-
nou výměru. Ostatní předtištěné rubriky zde zůstávají nevyplněny);

protokol stavebních parcel (uvádí jednotlivé domy dle jejich čísel,
údaje o majiteli, druh budovy a výměru pozemku);

abecední seznam majitelů (se zachycením topografických čísel všech
parcel, které mu patřily);

výkaz o využití půdy, rozdělující všechny pozemky v obci dle jednotli-
vých druhů, a v nich podle intenzity jejich využití;

výpočetní protokol (ukazuje názorně praxi, jak bylo postupováno při vý-
počtu rozlohy jednotlivých parcel);

drobné přílohy další jako záznam námitek držitelů proti katastrálnímu
výpočtu s uvedeným vyřešením těchto námitek, seznam zrušených parcel
a soupisy pozdějších majetkových změn.

Vedle tohoto materiálu úřední proveniencí jsou sem zařazeny i mate-
řily, pořizené zaměstnanci příslušného dominia, jako: abecední seznam
itelů pozemků, seznam majitelů obytných domů v obci dle domovních čí-
a dále soupis pomístních názvů tratí.

Písemným produktem další etapy přípravných prací, v níž došlo k eko-
ickému hodnocení bonity a výnosu jednotlivých pozemků, je soubor spi-
zahrnutých v Čechách pod společný název "duplikát stabilního katastru".
ří sem v první řadě kopie obou protokolů z originálu stabilního kata-
u, ovšem kopie doplněné již o všechny další rubriky výnosové, které
originálním textu zůstaly prázdné. Původní zapsané údaje jsou dle po-
by opravovány podle všech reklamací a majetkových změn z období mezi
ením a oceněním, i z pozdější doby až do konce 70. let. V dalším mate-
lu se objevuje řada protokolů, jejichž cílem je určit výnos všech dru-
pozemků (protokol o určení půdních druhů, o klasifikaci pozemků, zařa-
í všech parcel do bonitních a výnosových tříd, sumární výnosové zařa-
í všech pozemků obecního katastru, seznam změn po reklamacích, stano-

vení hrubého a čistého výnosu jednotlivých kultur a bonitních tříd, protokoly o místních cenách zemědělských produktů, o výši sklizně, o výnosu a produkci dřeva, soupis nákladů a výdajů na obdělávání pozemků, mzdy za zemědělské práce atd.). Všechny tyto materiály jsou pořizovány úředníky oceňovací komise ve zkoumané obci, protokoly jsou sepisovány za spoluúčasti rychtáře, představenstva a některých sousedů, kteří jsou na nich spolupodepsáni.

Nejcennější částí tohoto tzv. "duplikátu" je katastrální oceňovací elaborát, který je nejúplnějším a nejvšestrannějším popisem všech obcí v zemi pro poslední léta feudálního období. Vychází z polohy obce, klimatu, celkového položení, všímá si obyvatel, jejich stravy, počtu, druhu i rasy dobytka, pozemků a jejich obdělání, druhů zemědělských produktů, hospodářského nářadí, obytných domů, řemesel i průmyslu, hodnotí výnos polí i luk. Podobný elaborát základního významu je vypracován i pro lesní část katastru. Vedle dalších drobných aktů (poměr výnosových tříd, výkaz závěrečných výsledků ocenění, cenový tarif) se zde v materiálu objevují již jen zprávy a výtahy o reklamacích jednotlivců v pozdějších letech.

Všechny tyto materiály tvořily bohatou a spolehlivou základnu pro výpočet pozemkové i domovní daně, jež byly podle nich rozepisovány od r. 1860. Od té doby vlastně dodnes tvoří základ pro evidenci pozemkového vlastnictví, díky svému přesnému a podrobnému zeměměřičskému mapovému zobrazení a dodnes platnému označení jednotlivých parcel.

Bibliografická příloha

F. A. S l a v í k: O popisu Čech pro třicetileté válce (Zprávy ČZA III), Praha 1910. - Josef P e k a ř: České katastry - 2. vyd., Praha 1932. - K. D o s k o č í l: K edici berní ruly - Praha 1950. - T ý ž: Popis Čech r. 1654, I, II, Praha 1954. - Jednotlivé svazky edice berní ruly z let 1949-54: V. L í v a: Pražská města (1949). - E. L i s á: Kraj Vltavský (1951). - V. P e š á k: Kraj Hradecký I, II (1951, 1954). - M. D o s k o č í l o v á: Kraj Plzeňský I (1952). - M. H a a s o v á: Kraj Kouřimský I, II (1952). - E. H r a d e c k ý: Kraj Podbrdský (1952). - F. B e n e š: Kraj Čáslavský I (1954). - A. H a a s: Kraj Prácheňský I, II (1954). - M. L i š k o v á: Kraj Žatecký I, II (1954). - Edice tereziánského katastru vydávané nákladem archivní správy ministerstva vnitra: J. R a d i m s k ý - M. T r a n t í r e k: Tereziánský katastr moravský (Prameny z 2. poloviny 18. století k hospodářským dějinám Moravy),

Praha 1962. - A. Chalupa - M. Lišková - J. Nuhlí-
ček - J. Rajtoral: Tereziánský katastr český I, II, Praha 1964,
1966 (III. - Dominikál - autoři: P. Burdová, D. Culková,
M. Čáňová, M. Lišková, F. Rajtoral - Praha 1970). -
publikací čerpajících převážně nebo výhradně z katastrů": J. Novot-
ý: Zdanění českých měst podle katastrů z r. 1654 - 1757, Praha 1929. -
M. Mašek: Pozemkový katastr, Praha 1948. - E. Hradecký: Te-
reziánský katastr, rozbor fondu, SAP VI/1, s. 105-135. - F. Roubík:
o vzniku josefského katastru, SH II, 1954, s. 140n. - Státní ústřední
archiv Praha, Průvodce po archivních fondech a sbírkách II, Praha 1955,
s. 50n. - Průvodce po státním archivu v Brně, Brno 1954, s. 308n. -
Státní archiv v Opavě: Průvodce po archivních fondech, Praha 1955, s. 29-
31. - M. Volf: Hospodářský a sociální obraz Litoměřického kraje po-
le Berní ruly, SAP XVIII/1, Praha 1968, s. 142n. - A. Chalupa:
české venkovské obyvatelstvo v tereziánských katastrech (1700 - 1750),
Sborník Národního musea, Historia, Sv. XXIII str. 197-377, Praha 1969.

Aleš Chalupa

CÍRKEVNÍ SPRÁVA A JEJÍ PÍSEMNOSTI PO R. 1526

Periodizace

Nastoupení Ferdinanda I. na český trůn znamená sice počátek rekatolizace i rozkladu utrakvistické strany pozvolným pronikáním lutherství, avšak není rozhodným mezníkem v církevní správě. Toto období je stále ještě pokračováním doby po husitské revoluci, probrané v předešlé kapitole. Katolickou menšinu spravují dva administrátoři, volení svatovítskou kapitulou nebo jmenovaní papežem, husitskou většinu dolejší konsistoř s administrátorem v čele. Církev na Moravě nadále spravuje olomoucký biskup. Toto období (I.) je typické vedením úředních knih, jako tomu bylo v předešlém období. Teprve opětným obsazením pražského arcibiskupského stolce r. 1561 je zahájeno druhé období. Z úřední činnosti arcibiskupské kanceláře vzniká nový archiv, v němž převládá aktový materiál, typický pro novodobou diplomatiku. Konsistoř dolejší po celou tuto dobu pokračuje po starém způsobu ve vedení úředních knih a pokračuje v něm i nová stavovská konsistoř po vydání Rudolfova Majestátu. Dalším rozhodujícím mezníkem je vláda arcibiskupa Arnošta Harracha (III. období). Je to nejen počátek násilné rekatolizace, legalizované Obnoveným zřízením zemským, a z toho plynoucí zánik evangelické konsistoře, ale i reorganizace pražského arcibiskupství rozdělením na nové správní obvody - vikariáty - a vznik nových biskupství. Hlavními znaky tohoto třetího období je úplné vítězství spisového materiálu a zavedení systému různých pravidelných hlášení vikářů a farářů arcibiskupovi. V tomto období dochází k pravidelnému vydávání tištěných instrukcí. Posledním (IV.) obdobím je doba tolerance, kdy se u nás organizovaly dvě evangelické církve augšpurského a helvetského vyznání a které končí r. 1861, kdy došlo k zrovnoprávnění nekatolických církví s římsko-katolickou vydáním protestantského patentu.

Období I - II

Církev římsko-katolická

Jak již bylo řečeno, do obnovení arcibiskupství byla strana "pod jednou" spravována v Čechách administrátory, kteří se omezovali na confirmování kněží k beneficím, svolávání sjezdů kněžstva, církevní jurisdikci apod.

Jejich moc se však vztahovala pouze na malý počet katolických far a klášterů. Nepatrná agenda spočívá proto ve vedení jednoduchých manuálů, jačýchsi register, do nichž jsou přepisovány vydané listy, i confirmace k farám, pro něž byly dříve vedeny samostatné knihy.

Po obnově arcibiskupství dochází k velké změně. Nový arcibiskup svěťí kněze, osobuje si právo censury i dozor nad kvěžstvem pod obojí. K němu je možno se odvolat ve sporných záležitostech proti rozhodnutí konsistoře dolejší. Z jeho činnosti vzniká proto řada písemností, majících formu listin, patentů i listů uzavřených. Zvláště významné byly "formáty" (= litterae formatae), tj. listiny, jimiž vysvědčoval biskup udělení kněžského svěcení, confirmace, jimiž k patronově presentaci potvrzoval kněze k beneficiím, a dimisoría (= litterae dimissoriales), jimiž propouštěl kněze odcházející do jiné diecése nebo vstupující do řádu. Vcelku cizí proveience jsou odpustkové listy psané již koncem XV. století na předtištěných formulářích. V kanceláři arcibiskupově jsou také vedeny úřední knihy. Jsou to registra misivů, zvláštní pro české listy, zvláštní pro německé. O způsobu české komory jsou vedena zvláštní registra listů adresovaných inovníkovi. Důležitější listiny, jako confirmace k beneficiím, dispense vysvědčení, jsou přepisovány do zvláštní knihy. Rovněž pro nálezy v manželských i v ostatních sporech, náležejících arcibiskupově jurisdikci, byly založeny samostatné knihy. Zápisy jsou však neúplné, původní účel jednotlivých knih není dodržován, a zápisy jsou promíseny. Mimo to jsou také ukládány jak došlé listy - "recepta", tak koncepty, nazývané "emanata". Jejich řady jsou úplnější než jejich přepisy v registrech a jejich množství od roku stoupá. Tento stav velmi dobře ukazuje na úpadek úředních knih, vedených na způsob starších středověkých vzorů, a na jejich nahrazování novým materiálem.

listiny a evangelíci

Konsistoř dolejší vedla v zásadě čtverý druh knih. Jsou to registra, nazývaná též "akty" nebo "protokoly", do nichž byly zapisovány listy bez obsahu, a manuály, do nichž se psala jednání konsistoře převážně manželských sporech. Z některých let se dochovaly i zvláštní knihy svědčí v manželských záležitostech. Mimoto vedla konsistoř i nedochovanou knihu svého kněžstva. Listiny i listy byly většinou české. Do ciziny byly psány latinsky. I zde převládaly confirmace k beneficiím a pak doporučí listy, vydávané svěcencům. Po Rudolfově Majestátu se změnila utratická konsistoř v evangelickou, stavovskou. Tato změna se projevila v intitulaci listin konsistoří vydávaných. Tato nová konsistoř ordirovně kněze a vydává jim formáty. Radost z této dávné tužby se projevuje v jejich vytríbeném humanistickém stylu, v němž předstihla dolejší

konsistoř kancelář arcibiskupovu. Úřední knihy vedla evangelická, stavovská konsistoř stejně, jako její husitská předchůdkyně.

Vedle konsistoře dolejší v Praze se vyskytovaly ještě jiné utrakvistické konsistoře, z nichž většího významu nabyla pouze konsistoř v Kutné Hoře zvaná "Horská", závislá značně na tamní městské radě. V jejím čele stál kutnohorský arciděkan a členy bylo kutnohorské kněžstvo. Konsistoř soudila manželské spory, dosazovala kněze na fary v nejbližším okolí a vydávala "vokace" (= doporučující listy) svěcencům.

Na Moravě se vytvořilo rovněž několik evangelických konsistoří většinou z vůle kolátora. Tak tomu bylo např. ve Velkém Meziříčí a v Uherském Brodě, kde v letech 1581-1586 Dr. Pavel Pressius dokonce ordinoval kněze a nazýval se biskupem.

Jednota bratrská měla svoji vlastní církevní správu nezávislou na ostatních konsistořích a svoji nezávislost si snažila udržet i po Majestátu, kdy byl její senior členem stavovské konsistoře. Archiv Jednoty - ochranovské folianty - je několik kopiářů, do nichž byly přepsány důležitější dokumenty týkající se Jednoty a náboženského života vůbec. Střídají se zde pamětní zápisy a listy všeho druhu s polemikami, císařskými patenty, sněmovními sneseními i sneseními bratrských sborů.

Období III

Diecesní správa

Bělohorská porážka přinesla konec všech nekatolických konsistoří i církví u nás. Jedinou uznávanou církví se stala církev římsko-katolická a katolické náboženství bylo uznáno v Obnoveném zřízení zemském jediným státním náboženstvím. Tento obrat znamenal velký vzrůst církevní agendy. Církev dostala právo sledovat myšlení lidí. V jejích rukou byla soustředěna censura knih i dohled na to, jak jsou poddaní oddáni státní ideologii - katolickému náboženství, a jak je jejich přesvědčení ortodoxní. Zpověď, která měla být oporou morálky, se stala politickou zbraní. To se nutně projevilo v organizaci církevní správy i v její úřední agendě. Období této reorganizace spadá úplně do doby vlády kardinála Harracha. Ten ještě před r. 1631 zrušil staré rozdělení arcidiecése na diakonáty a titul děkanů se stal i de iure jen čestným názvem duchovních správců větších osad, a rozdělil diecési na nové správní obvody zvané vikariáty, v jejichž čelo jmenoval vikáře (vicarii foranei); jejich sídlo nebylo vázáno na město, dle něhož byly vikariáty nazvány. Se zřízením vikariátů souvisí také první visitace r. 1631 a s ní systematické podávání zpráv vikáři o stavu kostelů,

jejich jmění, škol, schopnosti kněží apod., které byly ukládány v arcibiskupském archivu. S rekatolizací pak úzce souvisí zavedení zpovědních listků a nařízení sestavovat zpovědní seznamy, které byly prostřednictvím vikářů zasílány konsistoři a zde sestavovány v přehledy.

V minulém období jsme byli svědky dožívání úředních knih - register a manuálů - a nástupu aktového materiálu. Období zahájené vládou Harrachovou je pak obdobím naprostého vítězství spisů a počátkem vzniku kancelářských pomůcek. Mnohdy tyto knihy navazují na starší úřední knihy, avšak jejich záznamy se omezují na stručné evidenční registry, připomínající záznamy v moderních podacích protokolech, které se z nich vyvinuly, a slouží k vyhledávání spisů, které teprve zachycují úplné jednání. Ovšem i nyní jsou vedeny úřední knihy. Jsou to především matriky kněžských ordinací, uvádějící datum svěcení, jeho stupeň, jména svěcenců a stolní titul (zajištění obživy klerikovy, nezbytné pro svěcení). Po starém způsobu jsou vedeny knihy nálezů a rozsudky konsistorního soudu, knihy přísah, obsahující přísahy duchovních hodnostářů, úředníků a heretiků, kteří se odřekli bludů. Do knih jsou přepisovány i testamenty duchovních a jsou též zřízeny knihy fundací, odpovídající někdejšími erekčním knihám. Arcibiskup a biskupové vydávají opět především nejčastěji listiny o kněžském svěcení zvané "formáty", potvrzení duchovních k beneficiím zvaná konfirmace, listy propouštěcí z diecése zvané "litterae dimissoriales" a udělování jurisdikce a fakult, tj. práva křtít, zpovídat, oddávat atd., z nichž poslední měly nezřídka formu dekretů, vydávaných jménem arcibiskupovým konsistoři, a autentiky ověřující pravost ostatků. Od konce XVII. století byly tyto listiny a listy tištěné formuláře a jejich znění se ustálilo. Pouze ve výjimečných případech byly tyto listiny zvláště koncipovány a celé psány, avšak i tu bývalo užíváno listu či dvoulistu s natištěnou intitulací - předchůdcem to našeho "hlavičkového papíru". Instrukce a nařízení byla vydávána velmi záhy ve formě tištěných patentů. Kardinál Harrach zavedl dokonce pravidelné vydávání synodních ustanovení, nahrazujících schůzky duchovenstva, ve formě tzv. "jarních patentů" (= patentes vernaes), nazývaných tak, poněvadž vycházely na jaře. "Patentes vernaes" pozbyly záhy intitulace a začínaly oslovením "Venerabilis nobis dilecte" (= Ctihodný nám milý). Tyto patenty se staly předchůdcem dnešních ordinariátních listů. Tyto druhy listin, listů a knih se vyskytují u biskupských konsistoři a i řadů i v následujícím období náboženské tolerance, pouze spisy, týkající se pronásledování nekatolíků, byly nahrazeny spisy o změnách víry.

Přísemmnosti klášterů

Kláštery, které byly obnoveny po husitských válkách, živořily. Jejich konvent se nezřídka skládal pouze z opata nebo převora. Valné zlepšení

nenastalo ani za vlády Ferdinanda I. Tento panovník ponechával v zástavě klášterní statky a i nové statky zastavoval. Není proto divu, že písemnosti, vydávané kláštery, jsou řídké a převládají většinou listy, jimiž si kláštery udělují konfraternitu, dále se vedou seznamy členů řádu, nekrologia (= knihy zemřelých členů řádu) a později pamětní knihy. Rovněž jsou pořizovány kopiáře klášterních privilegií. Mimoto si ovšem vedl každý klášter pozemkové knihy a urbáře, vydával zhosty svým poddaným, jistoty a jiné listiny, jako každá jiná vrchnost. Proti ochablosti starých řádů vynikl však nově založený řád jezuitský. Tovaryšstvo Ježíšovo bylo podrobeno železné kázní, vše, co jeho členové podnikali, bylo předem promyšleno a dokonale připraveno. Každé zřízení nové koleje muselo být schváleno řádovým generálem, sídlícím v Římě, každá nadace, koupě či prodej statku provinciálem. V řádových domech, kolejích a residencích byly vedeny diáře, do nichž se zapisovaly denně významnější události. Podle diářů byly sestavovány výroční zprávy (= litterae annuae) dle přesného plánu, několikrát opsány a poslány provinciálovi a generálovi do Říma. Mimo ně byl každý rok pořizován trojí druh katalogů a stejným způsobem rozeslán. Od r. 1710 vydávala česká provincie katalogy svých členů tiskem. Zprávy o úmrtí jezuitů byly rozšiřovány listy, obsahujícími jejich stručný životopis (= elogia). V této pečlivosti nedostihly jezuité ostatní řády ani v době pobělohorské, kdy se staré kláštery opět rozmohly a vznikaly nové. Avšak i zde zvítězil aktový materiál. Pořizují se záznamy o volbách řádových představených, spisy o přijímání noviců, řádových slibech a zkouškách, které jsou doplňkem starých, nadále vedených knih.

Nižší církevní apráva, matriky a jiné písemnosti,
vznik občanských matrik

Faráři pravděpodobně nevedli do poloviny XVI. století žádných knih. Záduší si spravovala farní osada prostřednictvím volených "kostelníků", kteří opatrovali zádušní počty, a farář si poznamenal pouze své příjmy do misálu. O svatbách, křtech i úmrtích podávali svědectví pamětníci (svědci) obvykle před městskou radou, která pak vyhotovila listinu a zapsala její znění do městské knihy. Dokladem o snění manželském byly ostatně i svatební smlouvy, tak jako o úmrtí před příslušným právem publikované testamenty. Založení oddací matriky v Jáchymově r. 1531 a křestní r. 1546 je jistě vzácnou výjimkou. Všeobecně nařídil vedení matrik katolickým farářům koncil Tridentský, který se ve svém čtyřicátém zasedání usnesl, že farář má mít knihu, "do níž zapíše jména snoubenců a svědků a den a místo uzavřeného sňatku". Nařízení o vedení křestních matrik pak souvisí s kmotrovstvím. Prováděcím nařízením těchto matričních ustanovení je rozhodnutí papeže Pia V. "Inter omnes" ze dne 6.VI.1566. Matriky se však

u nás do konce XVI. století vyskytují velmi pořádku; teprve počátkem XVII. století nastává obrat. Pražská synoda z r. 1605 nařizuje vedení matrik a římský rituál z r. 1614 uvádí ukázky zápisů. V třicátých létech XVII. stol. jsou pak matriky na našich farách všeobecně vedeny. Zápisy do nich byly ovšem pořizovány s různou péčí a jsou často velmi nedokonalé. Zásahy státu do vedení katolických farních matrik počínají r. 1770 (dvor. dekret z 20.VII.), kdy se upravuje záznam nemanželských dětí. Rozhodný je však patent z 20.II.1784, kdy došlo k formální úpravě matrik zavedením formulářů s předtištěnými rubrikami, které se udržely bez podstatné změny do současné doby. Dne 15.I.1784 byly matriky uznány veřejnými listinami a vedeny německy až do druhé poloviny XIX. století, kdy bylo ponecháno farářům na vůli opatřit si české nebo německé formuláře. Aby se matriky jistěji uchovaly, bylo nařízeno r. 1799 (21.IX.) farářům pořizovat pololetně dva opisy matričních zápisů a odevzdat je vikářům, kteří opisy zkolacionovali a jeden exemplář zaslali konsistoři. R. 1800 (21.V.) byl snížen počet opisů na jeden, který byl pořizován za celý rok pro konsistoř jako duplikát matrik. Tento způsob byl zachováván až do počátku platnosti nového matričního zákona 1.I.1950. Vedle farních matrik byly vedeny ještě vojenské matriky vojenskými duchovními, nařízené vojenským reglementem z r. 1768.

Uznání matrik veřejnými listinami se týkalo nejprve pouze katolických matrik, ačkoli vydaná nařízení upravovala formální stránku i matrik nekatolických. V dvorním dekretu z 22.II.1782 bylo výslovně řečeno, že katoličtí faráři, kteří vybírají "štolu" i od nekatolíků, mají pro ně vésti matriky. Pastoři směli vést matriky jen pro svoji soukromou potřebu. Oprávnění vést matriky s platností veřejných listin se jim dostalo až r. 1829 (20.XI.). Do vedení židovských matrik zasáhl stát u nás již r. 1766 (27.I.), kdy nařídil rabínům vést řádné knihy obřezaných, které měly být uloženy v synagogách. Do těchto knih byli zapisováni pouze chlapci. Pro židovské dívky byly zřízeny rodné matriky v synagogách až podle guberniálního nařízení z 8.X.1783. Jejich jména měl zapisovat kantor. Vedení rodných, oddacích a úmrtních matrik bylo rabínům nařízeno týmž patentem, kterým se upravovala i forma katolických matrik (20.II.1784). Práva veřejných listin nabyly jejich matriky až zákonem z 10.VII.1868. Do té doby vedli židovské kontrolní matriky katoličtí faráři.

Původ civilních matrik není tak starobylý jako církevních. Jejich vznik je úzce spjat s povolením uzavírat občanské sňatky před politickými úřady uzákoněným 25.V.1868, kdy také bylo nařízeno magistrátům a okresním hejtmanstvím míti pro tyto případy oddací matriky, a zákonem z 9.IV.1870 o manželství osob bez vyznání a o vedení oddacích, rodných a úmrtních matrik. Po formální stránce se ovšem tyto občanské matriky nelišily od matrik církevních, neboť politické úřady ještě dlouho používaly týchž tiskopisů jako církev.

Matriky byly nejstaršími a základními knihami, vedenými faráři. Časem k nim přibyly ještě další knihy odpovídající potřebám té nebo oné církve. Katoličtí faráři vedou záhy knihy "Status animarum", sloužící spolu se zpo- vědními cedulkami ke kontrole, jak kdo přistoupil ke zpovědi a k přijímání, a k sestavování zpovědních seznamů. K tomu přibyly časem pamětní knihy, kni- hy fundací, protokoly snoubenců, knihy ohlášek, knihy biřmování. Faráři vy- dávali po Obnoveném zřízení zemském těm, kdo se u nich zpovídali, potvrzení ve formě listiny pod vlastní pečeti. Pravidelné vedení matrik způsobilo, že se poznenáhlu upouští od listů o řádném zplození a o manželském snění, vy- dávaných městskou radou, a na jejich místo nastupují křestní, oddací, popří- padě i úmrtní listy, vydávané faráři. Jejich znění je nestejně a většinou mají formu listiny, začínající intitulací se jménem faráře. Do znění těchto listin začaly zasahovat státní orgány, podobně jako do vedení matrik. Vzory těchto listin byly vydány dvorským dekretem z 30.IV.1789. Počátkem XIX.stol. se objevují pečeti farních úřadů, které vytlačily dosavadní pečeti farářů a měly vliv i na znění křestních, oddacích a úmrtních listů. V druhé polo- vině XIX. století byly zavedeny pro tyto listy tištěné formuláře s rubrika- mi odpovídajícími rubrikám matrik. Až na koroboraci a datovací formulí, které se dochovaly z typických znaků středověké listiny, se řadí tento druh listin mezi moderní druhy písemností nejnovějšího období.

Období IV

Tolerované evangelické církve augšpurská a helvetská reformovaná

Poslední perioda tohoto období - tolerance - se u nás omezuje prakticky na dvě evangelické církve - augšpurskou a helvetskou. Obě tyto církve se organizovaly po vyhlášení tolerančního patentu a jejich organizace byla upravena státem. Ústředními úřady obou církví byly konsistoře se sídlem ve Vídni. V jednotlivých zemích byli nejvyššími církevními představenými superintendenti. Země se rozdělovala na několik distriktů, v jejichž čele stáli senioři navržení superintendentem a konsistoří schválení. Nejnižší složku tvořily evangelické obce. Poněvadž si každá obec musila svoji modlí- tebnu sama budovat, i pastora vydržovat ze svých prostředků, volilo si je- jí staršovstvo pastora samo a presentovalo ho "povolací listinou" super- intendentovi nebo konsistoři, která ho koordinovala a vydávala mu vysvěd- čení o ordinaci. Obě evangelické církve nenavazovaly na předbělohorské tradice ani nevytvořily samostatně nové druhy písemností. Jejich organiza- ce byla vytvořena státem a veškeré jejich písemnosti měly uniformitu pí- semností kterékoliv jiné veřejné instituce.

Závěr

Shrneme-li vývoj písemností církevních úřadů v těchto obdobích, pozorujeme, že přes nepatrnou výjimku humanistické výmluvnosti se listina, vydávaná církevními úřady, zjednodušuje, že podobně, jak se to projevuje všeobecně, celý její kontext se omezuje nezřídka na dispozici, že nastává úpadek starých úředních knih - register a kopiářů, a jejich místo zaujímá nová úřední kniha (kdysi typická jen pro university) - matrika, a že se vytvářejí dosud neznámé kancelářské pomůcky, které souvisejí s aktovým materiálem, který je hlavním znakem nové doby. Tento vývoj je všeobecný pro všechny obory státní správy i pro kanceláře soukromých činitelů. Církevní orgány zaostávají v prvním období za státem, avšak později drží s ním v tomto všeobecném vývoji krok. Pokud se týče využívání tisku k usnadnění kancelářské agendy, v mnohém i státní orgány předstihují. Tento předstih ovšem nevyplývá jen ze zdejších poměrů církevní správy, nýbrž se zde odrážejí i pokročilejší cizí vlivy, kterým se místní orgány internacionální církve neuzavírají.

Bibliografická příloha

Období I - II

Církev římskokatolická

Manuály administrátorů hořejší konsistoře se dochovaly v archivu pražské metropolitní kapituly (ve správě Archivu kanceláře presidenta republiky). Jejich soupis podává Antonín P o d l a h a, *Catalogus codicum manuscriptorum, qui in archivio capituli metropolitani Pragensis asservantur*, Praha 1925. K listinám a spisům z tohoto období je pouze rukopisný inventář. Materiál od znovuobsazení pražského arcibiskupství r. 1561 je uložen v archivu pražského arcibiskupství, který je nyní spravován Státním ústředním archivem v Praze. Informaci o něm podává rovněž Antonín P o d l a h a, *Povšechný katalog arcibiskupského archivu v Praze*, Praha 1925, jehož užitečnost nebyla zmenšena novým strojopisným inventářem. Všeobecnou informaci o archivu olomouckého arcibiskupství najdeme v článku A. B r e i t e n b a c h e r a, *Archiv arcibiskupství olomouckého*, ČAŠ 4 (1926-27), str. 145-163. Nejdůležitější edicí jsou Dr. Klementa B o r o v é h o *Jednání a dopisy konsistoře katolické a utrakvistické*, II. díl: *Akta konsistoře katolické*, v Praze 1869. Organizací nové arcibiskupské kanceláře za Antonína Brusa z Mohelnice se zabývá Anna S k ý b o v á ve studii *Arcibiskupská kancelář v Praze v letech 1561-1580*,

SAP 19(1969)2, str. 457-494. Některé informace najdeme též v pramenné knize Z. W i n t r a Život církevní v Čechách (kulturně-historický obraz XV. a XVI. století), v Praze 1895, 1896.

Husité a evangelíci

Úřední knihy konsistoře dolejší, pokud se dochovaly, jsou uloženy jednak v archivu pražského arcibiskupství, zpřístupněném Podlahovým Katalogem (viz výše), jednak v Archivu university Karlovy (K. K u č e r a - Mir. T r u c: Archiv university Karlovy. Průvodce po archivních fondech, Praha 1961). Část jich byla vydána tiskem: J. P a ž o u t, Jednání a dopisy konsistoře pod obojí způsobou přijímajících a jiné listiny téže strany se týkající z let 1562-70; Klement B o r o v ý, Jednání a dopisy konsistoře katolické a utrakvistické I., Akta konsistoře utrakvistické, Praha 1868. Archiv konsistoře "horské" je uložen v Okresním archivu v Kutné Hoře. O této konsistoři vydal Jan Ř e h á k, Z protokolů konsistoře kutnohorské, Sborník hist. na oslavu 10 let trvání Klubu historického, Praha 1883. Archiv Jednoty bratrské (tzv. Acta Unitatis fratrum nebo Ochránovské folianty) je uložen ve Státním ústředním archivu (jeden svazek v Knihovně Národního musea v Praze). Částečně jej zpřístupnili J. B i d l o, Akty Jednoty bratrské P I.-II., Brno 1915-1923, Ant. G i n d e l y, Dekrety Jednoty bratrské, Praha 1865, t ý ž, Quellen zur Geschichte der Böhmischen Brüder, Wien 1859. O kancelářích a písemnostech konsistoří informuje povšechně Z. W i n t e r v již zmíněném "Životě církevním". O organizaci nižší církevní správy a menších konsistoří informují edice různých církevních řádů, např. F. S n o p e k, Řád církevní kunštátsko-mezíříčský z r. 1576 v ČMM 28(1904), str. 417-428 a A. F l e s a r, Trčkův řád bohoslužebný z r. 1616 v SbHKr 4(1895), str. 131-133.

Období III

Církev římskokatolická

Diecesní správa

Povšechný přehled reformy církevní správy podává Fr. K r á s l, Arnošt hr. Harrach, kardinál svaté církve římské a kníže arcibiskup pražský, v Praze 1885. Většina archivního materiálu z tohoto období je uložena v archivu pražského arcibiskupství a v archivu olomouckého arcibiskupství, o nichž viz dříve. Archiv nově zřízeného biskupství hradeckého je uložen ve Státním archivu v Zámrsku, archiv biskupství litoměřického v Státním archivu v Litoměřicích. Z bohatých pramenů tohoto období vydal např. J. V. Š i m á k Zpovědní seznamy arcidiecése pražské z let 1671-1725 I.-II., Praha 1909nn. Písemnostem biskupských konsistoří z diplomatického hlediska nebyla věnována dosud pozornost.

Písemnosti klášterů

Archivy pražských klášterů jsou uloženy ve Státním ústředním archivu v Praze. Zde jsou uloženy i trosky většiny archivů venkovských klášterů zrušených císařem Josefem II. Archivy venkovských klášterů, jejichž činnost byla zastavena r. 1950, jsou chovány ve Státních archivech. Archivy moravských klášterů jsou rozděleny podobně mezi Státní archiv v Brně a Státní archiv v Opavě s jeho pobočkami. Mnohé pamětní knihy, diáře aj. jsou dosud v knihovnách (např. v Národní knihovně v Praze). Velká část klášterních archivů má nyní moderní rukopisné inventáře, z nichž některé byly i vydány, jako např. *Mojmír Š v á b e n s k ý*, Augustiniánské kláštery I., Brno 1959, t ý ž, *Jesuité v Brně*, Brno 1954, t ý ž, *Jesuité ve Znojmě*, Brno 1953, *Metoděj Z e m e k*, *Jesuité v Uherském Hradišti*, Brno 1956. Tiskem kromě listin z těchto archivů byla vydána některá nekrologia, jako např. *C. J a n e t s c h e k*, *Necrologia patrum et fratrum ordinis eremitarum calceatorum sancti Augustini in vicariatu Moraviae ab anno 1366-1888* a pamětní knihy jako *J. L i n t n e r a* *Diarium kláštera Želivského*, *Časopis rodopisné společnosti československé* (1933), str. 104-112. O písemnostech jezuitského řádu je psáno v jeho "institucích", vydaných několikrát tiskem. Úplná řada výročních zpráv české provincie jezuitské je uložena ve dvorní knihovně vídeňské a v archivech jezuitského řádu v Římě, defektní řada těchto zpráv je v Universitní knihovně v Praze. Zde je i sbírka tištěných katalogů a některé diáře koleje sv. Klimenta v Praze. Z nich vyšly tiskem některé ukázky, jako např. zprávy o stavbě zrcadlové kaple v pražském Klementinu, Praha 1938. Organizací řeholních institucí v českých zemích a péčí o jejich archivy se zabývá nejpodrobněji r. 1966 jen pro úřední potřebu státních archivů rozmnožená stejnojmenná práce Josefa *S v á t k a*, Praha 1966, otištěná nyní v *SAP* 20 (1970) 2, str. 504-624.

Nižší církevní správa, matriky a jiné písemnosti, vznik občanských matrik

Pokyny o vedení matrik při jednotlivých kostelích s ukázkami matričních zápisů podává *Rituale Romanum Pauli V.*, *pontificis maximi*. Novější instrukce uvádí *J a k s c h*, *Gesetzlexikon im Geistlichen, Religions- und Toleranzfache*. Zde je zmínka i o vojenských a židovských matrikách. Matriky jsou uloženy ve Státních archivech a v Archivu hl. m. Prahy, vojenské do r. 1870 ve Vojenském historickém ústavu v Praze, novější vojenské matriky a dochované židovské matriky z celých Čech na ONV v Praze I. Pověšné seznamy matrik byly uveřejněny v průvodcích po Státních archivech. Archiv hl. m. Prahy vydal samostatný tištěný katalog "Pražské matriky farní 1584-1870" od *V. H l a v s y* a kol., Praha 1954. Jinak bylo v matrikách sepsáno množství článků rozptýlených v *Časopise rodopisné společnosti československé*, ve *Sborníku historického kroužku*, v *Časopise katolického duchovenstva* a zejména v *časopise Sudetendeutsche Familienfor-*

schung 1 (1928) - 11 (1939), kde vedle četných úvah a drobných edic pramenů je především řada evidenčních seznamů matrik a příbuzných pramenů. Řada matrik byla vydána nebo i zpracována samostatně; namátkou lze uvést např. J. K u b ě n k a ml., Nejstarší jaroměřská matrika, Jaroměř 1945. Problémem katalogizace matrik se zabývá Jaroslav M a c e k, Katalogisace matrik, AČ 5(1955), 150-153. Ostatní knihy a spisy římskokatolických farních archivů jsou uloženy v Okresních archivech. Farními archivy a jejich pořádáním se zabývají Jiří S o c h r, Pořádání a inventarisace římskokatolických farních archivů, AČ 12 (1962), str. 19-26, a Vladimír S p á ě i l, K otázce pořádání a inventarisace římskokatolických farních archivů z oblasti olomoucké arcidiecése, AČ 13 (1963), str. 76-81. Matrikami a matričnickými doklady se nově zabývá Josef N u h l í ě k, Matričnické listinné doklady a jejich hodnota, AČ 19 (1969), str. 91-97.

Tolerované evangelické církve augšpurská a helvetská reformovaná

Povšechnou informaci o obnovení evangelických církví a jejich organizaci v našich zemích podává G. L o e s c h e, Von der Duldung zur Gleichberechtigung, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich XXXII - XXXIII (1911), a F. H r e j s a, Dějiny české evangelické církve v Praze a ve středních Čechách v posledních 250 letech, Praha 1927. Archivy obou superintendentů jsou uloženy v Husově domě v Praze. Farní archivy mimo matriky jsou uloženy dosud na farních úřadech. Archivy evangelických církví doma i v cizině se zabývá S. T., Naše archivy, Reformační sborník 1 (1921), str. 218-287. Pořádání evangelických církevních registratur je věnován tamtéž článek Jana O p o ě n s k é h o, Registratury evangelických církví československých, str. 288 - 308.

Karel B e r á n e k

ŠKOLY A JEJICH PÍSEMNOSTI

p e r i o d i z a c e

I. období

Vznik a vývoj organizace školství v českých zemích je úzce spojen se vznikem a organizací katolické církve. První škola doložená v legendách o knížeti Václavovi byla při kostele na hradě Budči, jiná při kostele vyšehradském, kde prý dle podobných pramenů nabytí vzdělání první opat sázavského kláštera sv. Prokop. Slávu si získala i škola při biskupském kostele sv. Víta na Pražském hradě a velký význam měly i školy v benediktinských a cisterciáckých kláštorech. Existovalo tedy již v XI. stol. v českých zemích několik škol při biskupských a kapitulních chrámech a v kláštorech. Na těchto školách se vyučovalo hlavně latině a něčemu ze sedmera svobodných umění. Škola při svatovítském kostele byla ve XIII. stol. organizována jako partikulární studium, na jakém přednášival podle rozhodnutí lateránského koncilu z r. 1215 alespoň jeden magister svobodných umění. V XIII. stol. společně s městskou kolonizací vznikaly při tamních farních kostelích také městské farní školy. Vyšší vzdělání bylo možno získat pouze v cizině na generálních studiích neboli universitách. Takové generální studium chtěl zřídit v Praze sice již král Václav II., ale podařilo se to až jeho vnuku Karlu IV. Založením pražské Karlovy university r. 1348 končí se toto první období českého školství. Je to období, z kterého se nedochovaly žádné úřední písemnosti vzniklé z činnosti škol a svědectvím o jejich existenci jsou narační prameny, rukopisy filosofických a bohosloveckých děl a zmínky ve fundačních a jiných listinách a listech vydaných jinými institucemi neb osobami.

II. období

II. období, které se započalo zřízením Pražské university, je přerýto důležitým mezníkem husitských válek. Zpustošení klášterů znamená i zánik klášterních škol i omezení moci pražského kanovníka scholastika jen na školu u sv. Víta a na nepatrný počet škol v katolických městech. Hlavou městských škol se stává Pražská universita, která dosazuje jejich učitele.

Toto období končí bělohorskou tragedií a postoupením university jezuitům r. 1622. S příchodem jezuitů do našich zemí r. 1555 musíme spojit i vznik nového typu škol - gymnasií, jejichž význam jako nezbytných přípravek pro universitní studium vynikl v dalších obdobích. Z diplomatického hlediska je tato doba charakterizována značným množstvím písemností, hlavně úředních knih.

III. období

III. období, jehož kořeny možno hledati v polovině XVI. stol. v příchodu jezuitů, začíná rekatolizací Pražské university a celého školství, vznikem a rozkvětem jezuitských, piaristických a jiných řádových gymnasií, podrobením městských škol církevním orgánům. Městské školy přestávají býti dostatečnou přípravou k universitnímu studiu a jejich úroveň stále více a více upadá. Po diplomatické stránce je toto období podobné předchozímu. Udržuje se obdobné vedení úředních knih na universitách, jako v předchozí době, dochovaly se i nové úřední knihy a jiné písemnosti gymnasií. Zprávy o farních a městských školách se vyskytují v hlášeních farářů a vikářů. Toto období můžeme omeziti rokem 1752, kdy se započaly uskutečňovat tereziánské reformy školství.

IV. (poslední) období

Je charakterizováno reformami a poněmčováním škol, jejich úplným podrobením státním orgánům. Reforma postihla především university a pak nižší školy zřízením normální školy v hlavní městě s přípravkou pro učitele, hlavními školami v jiných městech a triviálními školami na vesnicích. Při některých gymnasiích piaristického řádu fungují i filosofická studia. Vedle gymnasií a universit vznikají v první polovině XIX. století reálky a polytechnika v Praze vzniklá z pražské stavovské inženýrské školy z r. 1705. Reorganizací a správou škol byla pověřena dvorní studijní komise. V jednotlivých zemích podléhaly školy guberniu. Toto poslední období končící se novými reformami školství v době pobřežnové je charakterizováno na všech stupních školství psaním katalogů v mnoha kopiích zasílaných nadřízeným úřadům a množstvím normálií a korespondence protokolované jako u jiných státních úřadů.

U n i v e r s i t y

II. období

Středověké university, v českých zemích reprezentované jedině pražským vysokým učením založeným r. 1348, byly učené korporace obdobné s řemeslnickými cechy. V čele university stál kancléř, kterým byl na pražském vysokém učení pražský arcibiskup, s právem udělovat na universitě doktorské a

mistrovské tituly. Universita sama si volila záhy ze svého středu rektora na dobu jednoho roku (v létech 1611-1621 na pololetí). Rektor byl vlastní hlavou university, byl soudcem jejích úřdů a původně i ředitelem studia. Rovněž dohlížel na nižší školství. Rektor byl volen z mistrů a pouze na právech, která se oddělila od ostatního učení jako samostatná universita, býval rektorem student (1372 - 1418). V létech 1613 - 1617 byli voleni studenti rektory i na ostatní universitě. Zástupcem rektorovým byl vicerektor. Universita se dělila podle studijních oborů na fakulty bohosloveckou, právnickou, lékařskou a fakultu svobodných umění neboli filosofickou, jejíž absolvování bylo podmínkou přístupu ke studiu na ostatních třech fakultách. Do čela fakult volili mistři ze svého středu na rok děkany. Děkan řídil studium na fakultě, uděloval bakalaureát a měl nižší jurisdikci nad studenty. Mistři a studenti žili odděleně v mistrovských a studentských kolejích. V starší době žili studenti také v burzách u profesorů. Koleje mistrů byly korporace vlastníci statky a domy, v nichž mistři žili. Do svého čela volili mistři každé koleje na rok ze svého středu probošta, který spravoval kolejní jmění. Jeho pomocníky bývali klíčníci - aeditui a student fiscarius. Členové koleje - kolegiáti - sami rozhodovali rovněž o přijetí dalších mistrů do svého středu. Od konce XV. stol. znamenalo přijetí za kolegiáta koleje Karlovy prakticky přijmouti mistra za "regenta" (actu regens), tj. pověřiti ho vyučováním na universitě. Členové university se dělili rovněž na universitní národy (v Praze to byly národy český, polský, saský a bavorský), které volily v nepřímé volbě do husitských válek universitní hodnostáře - rektory, děkany a probošty. Národům (především českému národu) náležely studentské koleje, které spravovali direktori volení z mistrů v XVI. stol. den po volbě děkana. K vyhotovování písemností užívaly university často služeb veřejných notářů. Rektor a děkaní měli ke svým službám poslíčky (pedelli, bidelli). O hospodářství se od počátku XVII. stol. staral kvestor (quaestor).

III. období

Vedle tohoto staršího druhu universit jsou zakládány od XVI. století university při některých kolejích jezuitského řádu tzv. vyššího typu. Takovými universitami byly u nás universita Ferdinandova v koleji sv. Klimenta (Klementinum) na Starém Městě pražském, založené r. 1554, a olomoucká universita založená při tamní koleji. V čele jezuitské university stál rovněž rektor. Byl to však rektor koleje jmenovaný a odvolávaný generálem jezuitského řádu. Doba jeho úřadování byla nestejně dlouhá. Rektorovi byl podřízen studijní prefekt později nahrazený kancléřem, který byl rovněž jmenován generálem jezuitského řádu. Kancléř (případně studijní prefekt) byl vlastním ředitelem studia s právem udělovat akademické grady. Universitní studium se omezovalo na tři ročníky filosofie zvané logika, fysika a metafysika a čtyři ročníky bohosloví. Tyto dvě fakulty měly však jak v Praze, tak

v Olomouci děkany až po Bílé Hoře. Jezuitští studenti bývali ubytováni v seminářích a konviktech, které vedli prefekti. Po Bílé Hoře byly dány jezuitům koleje a ostatní jmění Karlovy university, aby z těchto prostředků znovu zřídili právnickou a lékařskou fakultu. Na těchto fakultách učili světští profesori a v čele každé fakulty byl děkan, volený profesory a potvrzený rektorem. V Olomouci až do zrušení jezuitského řádu se právnickům nepodařilo, aby byli přijati za plnoprávné členy university, a lékařské studium nedosáhlo zde nikdy úrovně plnoprávné fakulty. K vyhotovování některých písemností, hlavně diplomů, užívaly jezuitské university služeb veřejného notáře a k různým posílkám měly pedely (zvané též bidelli). Vedle těchto pedelů působili na jezuitských universitách (i v Praze) ještě jiní pedelové (bidelli), kteří byli vybíráni ze studentů - jezuitů a byli jakýmsi pomocníky, či asistenty profesorů.

V létech 1636 - 1654 byla právnická a lékařská fakulta v pražském Karolinu proměněna v samostatnou universitu. V jejím čele nestál rektor, nýbrž protektor jmenovaný panovníkem z nejvyšší šlechty s právem udělovat akademické hodnosti. Profesori byli rovněž jmenováni panovníkem a profesory volení děkani fakult byli jím potvrzováni. Od r. 1651 zaujímali zvláště ní postavení též senioři fakult - tj. nejstarší profesori. Po opětném spojení obou škol r. 1654 v Karlo-Ferdinandovu universitu bylo na škole obnoveno kancléřství pražského arcibiskupa a rektor byl volen střídavě z jednotlivých fakult. Rektorem z právnické a lékařské fakulty býval volen obvykle profesor. Za bohosloveckou a filosofickou fakultu mohli být voleni pouze rektorři staroměstské a novoměstské koleje a probošt profesního domu na Malé Straně. Od r. 1655 byla universita podřízena politickému dozoru superintendenta jmenovaného císařem doživotně z radů apelačního soudu. Rektor, superintendent, děkani a senioři fakult byli členy akademického magistrátu, nejvyššího správního a soudního orgánu university. Universitní kancelář vedl universitní notář. Počet universitních notářů se v XVIII. stol. rozmnožil a první z nich užíval titulu "syndicus". Akademičtí hodnostáři byli panovníkem potvrzováni, profesori světských fakult byli jím jmenováni. Pouze jezuité do zrušení jezuitského řádu obsazovali sami profesorská místa na bohoslovecké a filosofické fakultě a zasílali české kanceláři pouze každoročně seznam. Olomoucká universita byla těchto vládních zásahů celkem ušetřena.

IV. období

Tuto školu postihly teprve tereziánské reformy, které byly provedeny na všech universitách Habsburského soustátí počínajíc vídeňskou universitou. Bylo to jmenování studijních ředitelů (director studiorum, Studien-direktor) nejprve na bohosloveckých a filosofických (r. 1752), později (r. 1754) i na právnických a lékařských fakultách. Od filosofických stu-

dijních ředitelství byla r. 1763 oddělena zvláštní matematicko-fyzikální studijní ředitelství. Direktori řídili studium místo děkanů, předsedali zkouškám a vydávali vysvědčení. Od r. 1760 byli voleni rektori a děkani pouze z doktorů. Místo superintendenta nebylo již nadále obsazováno. Děkani byli v pořadí za direktory a spravovali nadále jen jmění fakulty. Tehdy byl také akademický magistrát rozdělen na dva senáty - politický a soudní. Soudní senát zanikl r. 1784 přenesením jurisdikce nad členy university na městský magistrát. Politický senát, který zůstal, se stal základem pozdějšího akademického senátu po r. 1849. Roku 1791 byla studijní ředitelství zrušena. Studium v zemi řídil studijní konses (Studienkonsess) složený z rektora, děkanů a zástupců gymnasií a normální školy. Roku 1802 byly studijní konsesy zrušeny a obnoveny direktoráty, které trvaly až do r. 1849.

Podobnou organizaci mělo též polytechnické studium v letech 1802 - 1849, v jehož čele stál rovněž studijní ředitel. Polytechnické studium v Praze vzniklo ze stavovské inženýrské školy založené r. 1707. Jinde byly předchůdkyněmi těchto škol stavovské šlechtické akademie, kde se vedle tance, šermu, jízdy a jazyků vyučovalo též geometrii.

S e m i n á ř e, d i e c e s n í a ř á d o v á s t u d i a

III. období

V pobělohorské době nabyly významu i diecesní semináře a řádová studia. Nejstarší z nich byl arcibiskupský seminář v Praze založený r. 1631 v bývalém královském dvoře. Na tomto učilišti se studovala theologie a filosofie. Profesory byli do r. 1692 františkáni irské provincie (Hyberni), pak zde vyučovali premonstráti, cisterciáci a benediktini, kteří měli v okolí vlastní koleje. Seminář měl sice právo udílet akademické hodnosti v bohosloví a filosofii, ale jeho absolventi nabývali je později na universitě. Vedle těchto kolejí měly i jiné řády svá studia, z nichž některá navazovala i na starší předhusitskou tradici. Takové bylo např. dominikánské generální studium u sv. Jiljí v Praze s celou sítí "formálních" studií a Ferdinandova kolej při minoritském klášteře sv. Jakuba na Starém Městě pražském stojící pod protektorátem pražského arcibiskupa, který zde udílel rovněž akademické hodnosti.

IV. období

Za vlády Josefa II. byla řádová studia i arcibiskupský seminář r. 1782 zrušeny a kněžský dorost byl soustředěn v letech 1783 - 1790 v generálním semináři. Pražští seminaristé studovali na pražské bohoslovecké fakultě. Na Moravě byl generální seminář zřízen v Hradisku u Olomouce.

Po zrušení generálních seminářů byla postupně obnovována řádová studia (Hauslehranstalt) v některých klášterech a v letech 1802 - 1804 byly zřízeny i biskupské semináře. Jejich absolvování postačilo k ordinaci na kněze. Akademické hodnosti mohli však absolventi dosáhnout jen na universitě. Podobně to bylo i s filosofickým studiem, nejprve tříletým, později dvouletým, které si mohli od r. 1790 zřizovat při svých gymnasiích piaristé. Jeho absolvování stejně opravňovalo ke studiu na právnické, lékařské či bohoslovecké fakultě, jako vystudování filosofické fakulty na universitě. Nebylo zde však možno dosáhnout doktorátu.

P a r t i k u l á r n í m ě s t s k é š k o l y

II. období

Nejčastější druh škol - farní školy městské - byly zakládány při farních a děkanských kostelích. Některá města měla na tyto své školy privilegia. V čele školy byl rektor, kterým býval mistr nebo alespoň bakalář svobodných umění. Pomocníky rektora byli kolegové - graduovaní bakaláři nebo universitní studenti. Zpěvu a hudbě učil kantor se sukcentorem. Ti také vyučovali čtení a psaní. Od husitských válek konfirmoval učitele ke školám universitní rektor. Počet tříd býval nestejný od tří do pěti i více tříd, rozsah výuky rovněž. Vyučovalo se od čtení a psaní po latinskou gramatiku, někde i řečtinu, počátky filosofie a hebrejštinu. Studium upravovaly studijní řády vydávané i tiskem. Nejznámější byl řád Kodiccillův, řád Nudožerského, z cizích řádů řád Melanctonův a Šturmův. Mimoto měly některé školy své vlastní řády, jako škola v Žatci.

III. období

Po Bílé Hoře nastal na městských školách úpadek. Vedle úbytku učitelských příjmů, emigrace a celkového úpadku mělo na tento pokles nemalý vliv i to, že školy byly zcela podrobeny církvi, která měla zájem spíše na hudbě a zpěvu zvyšujícím lesk bohoslužeb než na vlastním vyučování, a že universita nekonfirmovala již ke školám své mistry a bakaláře. Přesto se na některých školách udržel dlouho ještě titul mistr i bakalář, i když nešlo asi o graduované osoby.

IV. období

Tereziánské reformy uskutečněné v letech 1771 - 1775 vytvořily jednotný školský systém tří typů: školy triviální, hlavní a normální. Triviální školy měly být zřizovány při všech filiálních a farních kostelích a jejich správci byli faráři. Na triviálních školách se učilo čtení, psaní a počítání. V krajských městech byly zakládány hlavní školy (čtyřtřídní), v menších městech byly městské školy o dvou až třech třídách a v hlavních městech zemí

po jedné normální škole (Normalschule) s vlastním ředitelem. Při normální škole bývala tzv. "preparanda" - příprava pro učitele. Mimo triviálních škol se na všech těchto školách vyučovalo německy. Hlavní školy (Hauptschulen) a normální škola byly důležitým nástrojem germanizace v slovanských zemích Habsburského soustátí.

Mimo tyto školy mohli si po vyhlášení tolerančního patentu zřizovat i evangelíci své zvláštní školy v místech, kde nebyla katolická škola.

G y m n a s i a

III. období

Po bělohorské porážce upadly městské školy tak, že neposkytovaly již dostatečnou přípravu ke studiu na universitě. Takové vzdělání bylo možno získat na gymnasiích, která byla jednak při jezuitských kolejích, jednak při piaristických kolejích nebo se vyvinula z klášterních škol starších církevních řádů. Tvůrci tohoto nového druhu škol byli jezuité. Gymnasium bylo při každé jejich koleji a skládalo se ze čtyř gramatických tříd zvaných parva (či "infima parvulorum"), principie, gramatika a syntax a dvou humanitních tříd nazývaných poetika a rhetorika. Tomuto gymnasiu, jehož hlavním úkolem bylo naučit žáky latině a řečtině a připravit je tak k vyššímu studiu na universitě, stál v čele studijní prefekt, kterého nahradil na nějaký čas v pobělohorské době v pražském Klementinu děkan, poněvadž gymnasium bylo v té době nazýváno fakultou jazyků (facultas linguarum).

IV. období

Tereziánské reformy, započaté na gymnasiích v Čechách po zrušení jezuitského řádu jmenováním prof. Karla Jindřicha Seibta ředitelem gymnasijských studií (director humaniorum), se projevil hlavně snížením počtu gymnasií a požadavkem znalosti němčiny a počátků latiny již u těch žáků, kteří měli být na gymnasium teprve přijati. Čeština, které bylo dosud hlavně na piaristických gymnasiích v nižších třídách k výkladům používáno, byla zcela odstraněna. Gymnasijsní učitelé z piaristického řádu se připravovali k učitelskému poslání na svém řádovém studiu a byli jmenováni řádovými představenými. Na státních gymnasiích, která náležela piaristům, byl učitelský sbor obsazován konkursy. Gymnasia podléhala s výjimkou období studijního konsesu v letech 1791 - 1802 gymnasijsnímu studijnímu ředitelství (Gymnasialstudien-direktorat) a politickým úřadům - krajským hejtmanům a guberniu. Přímým představitelem každého gymnasia byl prefekt jmenovaný z profesorů.

Vedle gymnasií vznikly v první polovině minulého století v Čechách tři reálky. První z rozhodnutí zemského sněmu při polytechnickém ústavu v Praze a další dvě z nadání pražského arcibiskupa Václava Leopolda Chlumčanského v Rakovnici a Liberci. Vyučování na nich bylo zahájeno r. 1833.

Tyto školy byly trojtřídní s německým vyučovacím jazykem a klasické jazyky zde nahrazovala franština a italština.

D r u h y p í s e m n o s t í

Úřední knihy

Nejznámějším druhem úředních knih vedených na universitách jsou universitní matriky. Bývaly původně psány na pergamenu (tak tomu bylo i s matrikou Pražské university vedenou od r. 1358 a po Bílé Hoře ztracenou), někdy dokonce iluminovány (matrika university v Lipsku). Matrika obsahovala jména universitních údů (studentů, bakalářů a mistrů) v pořadí, jak byli přijímáni na universitu, nebo jak zde dosáhli akademického gradu. Graduovaným i studentům byly vyhrazeny v matrice zvláštní oddíly. V některých případech (jako např. v Praze) byly v matrice předem určeny pro zápisy jednotlivých universitních národů složky knihy. Později pro lepší orientaci byly zápisy v některých matrikách vedeny abecedně. Časem si opatřily své matriky i jednotlivé fakulty (v Praze např. lékařská r. 1657, v Olomouci právnická r. 1714). Do nich byly zapisovány graduované osoby i studenti.

Dalšími knihami vedenými rektorem university, děkany fakult a probošty kolejí byly knihy universitních, fakultních a kolejních statut, tj. ustanovení a práv, kterými se tyto korporace řídily. Je zajímavé, že podobné knihy statut měli i jezuité, ačkoliv se řídili tiskem vydaným "Ratio studiorum". Nezřídká sloužily tyto knihy i k zapisování rektorských, případně děkanských akt. Jindy bývaly pro tento druh zápisů vedeny samostatné knihy. Rektorské zápisy se týkaly většinou universitního soudnictví, děkanská akta obsahovala zápisy o zkouškách a promociích. Vedle těchto akt obsahujících stručnější zápisy vedli rektori, děkani i probošti jednotlivých kolejí v XVI. a XVII. stol. ještě manuály s podrobnějšími záznamy i opisy důležitějších listin a listů.

Dalším důležitým druhem knih byly katalogy. Katalogy byly seznamy studentů obsahující jejich jména rozdělená podle tříd a jednotlivých roků či semestrů. V jednotlivých třídách byli studenti zapsáni abecedně, nezřídká podle křestních jmen. Někdy, zvláště v starších dobách, než bylo zvykem známkování, bývala jména uspořádána podle prospěchu. Katalogy v tomto pojetí byly původně vlastní partikulárním školám a gymnasiím a na universitě se vyskytují později, hlavně od tereziánských reforem. Od r. 1784 byly zapisovány do katalogů známky a katalogy zatlačily svým významem do pozadí matriky. Názvem "katalog" byly označovány ve starší době mnohdy i tištěné seznamy bakalářů a mistrů vydávané při jejich promociích a rozdávané. V první polovině XIX. stol. vydávala i gymnasia stručné tištěné katalogy svých žáků i s prospěchem. Tyto katalogy mívaly obyčejně na titulní stránce označení "Iuventus gymnasii ...".

Přísné (rigorosní) zkoušky k dosažení akademických hodností byly od druhé poloviny XVIII. století zapisovány jednak na volné listy, jednak do knih. Obojí byly nazývány rigorosními protokoly.

Zvláštností gymnasií a nižších škol byly ještě knihy cti (Ehrenbuch), obvykle v ozdobné vazbě z bílé kůže se zlatou ořízkou, do nichž byla zapisována jména nejlepších žáků, tzv. "premiantů" (praemio donatus).

Listiny a listy

Nejčastěji vydávanými listinami jsou různé druhy vysvědčení (testimonium, Zeugnis). Těm, která vysvědčují udělení akademických gradů, říkáme nyní obvykle diplomy. Ještě v první polovině XIX. stol. byly tyto diplomy psány na pergamenu, nebo alespoň na silně křídovaném tužším papíře, a byly ověřovány přivěšenými pečetěmi. Byly latinské, jen diplomy chirurgů a porodních babiček německé. Tyto diplomy si uchovávaly běžné vnitřní i vnější znaky listin. Od druhé poloviny XVIII. stol., kdy upadla potřeba akademických hodností s výjimkou na lékařské fakultě, zatlačila diplomy do pozadí absolutoria obsahující prospěch z jednotlivých předmětů za celé studium na fakultě. Absolutoria byla latinská, později německá. Latinská se udržela po celou dobu na bohoslovecké fakultě. Vedle absolutorií byla vydávána ještě vysvědčení z jednotlivých předmětů a ročníků, která však měla jednodušší diktát a opouštěla starší listinné formy. Absolutoria i výroční vysvědčení mívala často i nadpis, hlásající, o jaký druh vysvědčení jde. Vydavatel byl patrný mnohdy jen z podpisu nebo datační formule a pečeti. Psána byla na papíře. Podobná výroční a pololetní vysvědčení byla vydávána i na nižších školách - gymnasiích, normálních, hlavních školách, reálkách i triviálních školách. Od druhé poloviny XVIII. století byly běžně užívány předtištěné formule.

Kromě listin vydávaly university různé intimace, tj. otevřené listy vyvěšované začasť na vratech kolejních budov a ohlašující instalace universitních hodnostářů, zvoucí k přednáškám, ohlašující začátek školního roku, zvoucí ke zkouškám a promócím. Z intimací ohlašujících rozvrh přednášek na fakultě (ordo lectionum) se vyvinuly v druhé polovině XVIII. stol. tištěné knižní seznamy přednášek (Vorlesungsverzeichniss) běžné dodnes. Tiskem byly vydávány i disputační these, někdy zdobené krásnými rytinami.

Vedle listin a intimací se dochovalo (i když většinou jen v opisech) množství listů rektorů pražské university konfirmujících učitele partikulárních škol v Čechách v XVI. a XVII. stol. Od pol. XVII. stol. je zde pak mnoho návrhů na obsazení učitelských míst, dobrozdání právnických a lékařských fakult apod. Od konce XVIII. stol. vznikaly na všech druzích škol registry obdobné jiným úřadům, jak tomu nasvědčují dosti dobře zachova-

né archivy universit a normálních škol. To však již nejsou pro školy typické písemnosti.

K ověřování diplomů užívaly university historických pečetidel až do nedávné doby. Absolutoria a vysvědčení však byla ověřována oplatkovými pečetěmi direktorů s dvouhlavým orlem a tak tomu bylo i u ostatních škol.

Bibliografická příloha

Povšechnou informaci o vyvoji školství v Čechách do r. 1848 podává Jan Šafránek, Školy české. Obraz jejich vývoje a osudů. I. (Praha 1913). Předpisy obsahuje slovník Petra Karla Jaksche, Gesetzlexikon im Geistlichen, Religions- und Toleranzfache, I - X (Prag 1828-30).

University

Prameny k dějinám Pražské university najdeme hlavně v Archivu Karlovy university, o němž informuje především práce Karla Kučery a Miroslava Truce, Archiv university Karlovy. Průvodce po archivních fondech, Praha 1961. Zde je také kapitola věnovaná vývoji universitní správy. Rukopis statut a některé jiné rukopisy (např. tzv. Collectanea Bydžovského a některé manuály) je nutno hledat v Universitní knihovně v Praze. Materiál k novějšímu období university (III. - IV. období) lze pak najít v Státním ústředním archivu v Praze, hlavně ve fondech Stará manipulace, Nová manipulace, České gubernium, Universitní komise a Jesuitika. Tiskem byla vydána nyní neznámá akta děkanátu filosofické fakulty z let 1367 - 1585, právníká matrika z let 1372 - 1418 s částí universitního diplomatáře a universitní statuta v edici Monumenta historica universitatis Caroloferdinandae Pragensis, I.-III. v létech 1832 - 1848. Na tuto edici navázala volně nová ediční řada Monumenta historica universitatis Carolinae Pragensis, jejíž I. svazek obsahuje matriku lékařské fakulty z let 1657 - 1783 a II. svazek album jezuitské akademie z let 1573 - 1617. Oba svazky vyšly r. 1968. V lineburské knihovně našel Ferdinand Dolel a uveřejnil v Miscellanea Francesco Ehrle. Scritti di storia e paleografia, III, str. 88 - 102 pod názvem Ein Fragment der verlorengegangenen Prager Universitätsmatrikel zlomek staré rektorské matriky z XIV. stol. Statuta Karlovy university z let 1638 - 1654, některé další dokumenty k dějinám university a její právnické fakulty, znění frekventačního vysvědčení a diplomu licenciáta práv z XVIII. stol. otiskl Georg Norbert Schönbach, Geschichte der juristischen Fakultät an der vereinigten Carl-Ferdinandeischen Hochschule

zu Prag, I.-II. (Praha 1827). Další důležitou edicí z univerzitních manuálů jsou Františka D v o r s k é h o Paměti o školách českých (Praha 1886). Dějinami a organizací university se zabývají práce V. V. T o m k a Geschichte der Prager Universität (Praha 1849) a Děje university pražské, I (Praha 1849) a na ně navazující práce Zikmunda W i n t r a Děje vysokých škol pražských od secessí cizích národů po dobu bitvy bělohorské 1409 - 1622 (Praha 1897) a zvláště O životě na vysokých školách pražských knihy dvoje (Praha 1899). Z novější literatury upozorňují zde na Stručné dějiny university Karlovy od prof. Františka K a v k y a kolektivu (Praha 1964) obsahující též bibliografii. Univerzitní správou a kanceláří se zabývají Marie H a a s o v á - J e l í n k o v á, Správa a kancelář pražské university v první době jejího trvání (Praha 1948) a Karel B e r á n e k, Kancelář university pražské na zlomku XVI. a XVII. věku, SAP IX. 2 (1959), str. 220-239 a Správa a kancelář pražské university v době pobělohorské, SAP XIX. 1 (1969), str. 189-240. Jinak odkazují na periodikum Acta universitatis Carolinae-Historia universitatis Carolinae Pragensis. Prameny k dějinám olomoucké university se nacházejí dílem v Státním archivu v Brně ve fondu Jesuité v Olomouci, hlavně však v olomoucké pobožce Státního archivu v Opavě, kde je uložen archiv olomoucké university. Popis tohoto archivu podávají Jan B i s t ř i c k ý, František D r k a l a Miloš K o u ř i l, Státní archiv v Opavě. Průvodce po archivních fondech 3. Pobožka v Olomouci (Praha 1961), str. 65-77, kde se uvádí i literatura. Tiskem byl vydán O. U h r o v o u - V á v r o v o u Listář olomoucké university 1566-1946 (Olomouc 1947). Rovněž vyšly tiskem matriky: Fr. C i n e k, Matricula academiae Olomucensis 1576 - 1631, Ročenka CM bohoslovecké fakulty 1918-1928 (Olomouc 1929) a R. Z i m p r i c h, Matricula academiae Olomucensis 1632-1636, Beiträge zur Nordmährischen Sippen- und Volksforschung, Beilage zur Zeitschrift "Nordmährenland" (Olomouc 1943). Organizací university se zabývá ve svých dějinách V. N e š p o r, Dějiny university olomoucké (Olomouc 1947).

Semináře, diecesní a řádová studia

Archiv pražského arcibiskupského semináře se až na nepatrné zlomky rozptýlené ve fondu Archiv pražského arcibiskupství a v archivech zrušených a sistovaných klášterů ve Státním ústředním archivu v Praze nedochoval. Dochovaly se však celkem dobře archivy diecesních učilišť v státních archivech v Třeboni (seminář v Č. Budějovicích), v Zámrsku (seminář v Hradci Králové) a v Opavě (seminář v Olomouci). Informace o nich viz např. Státní archiv v Zámrsku. Průvodce po archivních fondech (Praha 1965), str. 152-158. Dějinami a organizací těchto ústavů v Habsburských zemích se zabývá H. Z s c h o k k e, Die theologischen Studien und Anstalten der katholischen Kirche in Österreich (Wien-Leipzig 1894), Ferdinanda T a d r y Počátkové semináře arcibiskupského v Praze, SH 2 (1884), str. 193 nn, studie A. S o l d á t a, Z dějin knížecího arcibiskupského semináře v Praze, SHK 5 (1896),

str. 61 nn a práce J. K a d l e c e Řeholní generální studia při Karlově universitě v době předhusitské, AUC-Hist. univ. Carolinae VII. 2 (1966), str. 63 nn jsou převážně jen historické studie. Minoritskou kolejí u sv. Jakuba a jejími písemnostmi se zabývá Marie H a a s o v á, Z dějin minoritské koleje u sv. Jakuba v Praze, z archivu ČSAV akademiku Václavu Vojtíškově k 75. narozeninám (Praha 1958), str. 57-69.

Partikulární a městské školy

Archivy městských škol v předbělohorské době se prakticky ani nedochovaly. O jejich organizaci informuje nejlépe Zikmund W i n t e r, Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. stol. (Praha 1901). Důležitým pramenem k poznání stavu českého školství v pobělohorské době jsou odpovědi farářů na 42 otázek z let 1677, 1700 a 1703 v Archivu pražského arcibiskupství a školní fassé z let 1772 - 1870 v Státním ústředním archivu v Praze. Zde je také uložen archiv pražské normální školy. V Státním archivu v Opavě ve fondu Německý učitelský ústav je uložen archiv tamní normální školy. Zprávu o ní podává Státní archiv v Opavě, Průvodce po archivních fondech (1, Praha 1955), str. 111. Daleko méně se dochovalo z archivů triviálních a hlavních škol. Povšechný soupis těchto archivů na Vysokomýtsku podal dr. Karel V. A d á m e k, Archivy obecných a měšťanských škol v politickém okrese vysokomýtském. Vlastivědný sborník východočeský 5 (1934), str. 170-186. Nyní jsou pozůstatky archivů těchto škol většinou v okresních archivech. Srovnej např. V. H l a v s a a kolektiv, Archiv hl. m. Prahy. Průvodce po fondech a sbírkách (Praha 1955), str. 83-94. Přejímání a pořádání školních archivů vůbec věnují pozornost Antonín Š e v č í k, Poznámky k inventarizaci archivních fondů škol a MŠR. Brněnský archivní věstník 1960, č. 1, str. 18-20 a Jiřina K ř i b k o v á, Přejímali jsme písemnosti našich škol. Zprávy Okresního archivu v Opavě 2 (1962), č. 3, str. 8.

Gymnasia

Katalogy některých jezuitských gymnasií jsou uloženy ve fondu Jesuitika v Státním ústředním archivu v Praze (katalogy gymnasií v Březnici a v Uherském Hradišti), katalogy některých piaristických škol v tomtéž archivu ve fondu Piaristé. Mimoto jsou zde i katalogy z první poloviny XIX. stol. a část archivu gymnasijního studijního ředitelství z téže doby. Sbírká gymnasijních katalogů je i v Archivu Karlovy university. Archivy gymnasií jsou rovněž uloženy v některých státních archivech, jako např. archiv broumovského gymnasia v Státním archivu v Zámrsku (viz Státní archiv v Zámrsku. Průvodce po archivních fondech (Praha 1965), str. 169-170), jednak v okresních archivech, jako např. archivy pražských gymnasií v Archivu hl. m. Prahy

(viz V. H l a v s a a kolektiv, Archiv hl.m. Prahy. Průvodce po fondech a sbírkách (Praha 1955), str. 83-94). O organizaci jezuitského školství vůbec informuje G. M. P a c h t l e r e m vydaná Ratio studiorum et institutiones scholasticae Societatis Iesu I.-III. Monumenta Germaniae paedagogica II, V, IX (Berlin 1887-1890). Práce vztahující se k jednotlivým školám, jako např. Zdeněk K a m p e r, Z minulosti koleje a gymnasia piaristů v Kosmonosích a v Ml. Boleslavi. 250 let gymnasia v Ml. Boleslavi (Ml. Boleslav 1938), str. 9-82 a J. P e š e k, Dějiny akademického gymnasia. Výroční zprávy Akad. gymnasia v Praze 1927-39, jsou studii čistě historickými.

Karel B e r á n e k

MĚSTSKÁ SPRÁVA A JEJÍ PÍSEMNOSTI V L. 1526 - 1848Vývoj městské správy

Habsburci na českém trůně od samého začátku usilovali o omezování dosud platných stavovských, tedy i městských výsad, a o soustředění vlivu na městské záležitosti v rukou ústředních úřadů. Hospodářský i politický úpadek, zvláště královských měst, pokračoval nyní i zásahy královské moci. V roce 1528 bylo zakázáno svolávat městské obce bez předchozího královského svolení. Téhož roku byla zrušena jednota Starého a Nového Města Pražského, která od roku 1518 byla základem politické moci Prahy. Králi šlo též o omezování volnosti měšťanů ve volbě městského písaře.

Panovník našel vítanou záminku k zlomení politického postavení měst v jejich účasti na protihabsburském povstání v roce 1547. Města byla zbavena hlasu na sněmech, který od té doby zůstal závislý na panovníkově milosti, byly jim předepsány velké pokuty a **konfiskovány** jejich statky a důchody. Byly zrušeny všechny tradiční výsady městské samosprávy i ty samosprávné vymoženosti, které byly získány v době husitského revolučního hnutí. Měštům byla odňata privilegia a jen postupně jim pak některá navracena. Do měst byli dosazeni královští rychtáři, do pražských nadto ještě královští hejtmani, kteří byli vybíráni většinou z příslušníků šlechty. Konšelé byli královskými úředníky vybíráni převážně z bohatého měšťanstva.

Základní změny postihly dosavadní soudní pravomoc českých měst. Byla zrušena apelační stolice na Starém Městě Pražském pro odvolání z českých měst a v roce 1548 zřízen apelační soud přímo na Pražském hradě, kde zasedali šlechtici a právníci. Na Moravě došlo k takové změně až po Bílé hoře: v roce 1636 byl zřízen Moravský tribunál jako orgán zemského hejtmana pro věci soudní a politické.

Po prvních opatřeních, která získala královské moci zásadní dozor nad českými městy, se však postupně měštům některá práva vracela. Přibývala také některá agenda, zvláště hospodářská. Důležité bylo, že právě jen tato hospodářská agenda a správa vlastního hospodářství města zůstávaly přímým právem měst, kdežto veškerá soudní i správní pravomoc byla ještě více než dosud považována pouze za pravomoc delegovanou, přenesenou z všeobšahlé

pravomoci královské. Vznikala řada nižších úřadů, určených k pomoci při správě městského jmění; nešlo o samostatné úřady, nýbrž spíše o komise, které přiváděly k podílu na městské hospodářské samosprávě velkou část měšťanstva.

Městské soudní a správní organizace, jak se ustálila v 16. století, zůstala pak v podstatě beze změn až do 2. poloviny 18. století. Jejím základem se stala kodifikace městských práv v "Právech městských", která sestavil staroměstský kancléř Pavel Kristián z Koldína v roce 1569. Sněm uznal Koldínův zákoník v roce 1610 jako jediné platný v českých královských městech. V roce 1697 byl pak obecně přijat též královskými městy na Moravě. Tím přestala různost právních zvyklostí v okruzích tzv. magdeburského a jihoněmeckého práva i v okruzích moravských a městské zřízení bylo sjednoceno.

Poddanská města si i nadále zachovávala rozmanitost ve svých právních zvyklostech, a to namnoze pod vlivem svých vrchností, které měly v městské samosprávě již dříve rozhodné slovo. I zde však v čele města bývala městská rada v čele s purkmistrem, obvykle dvanáctičlenná, jak předpisoval Koldínův zákoník, ale i o méně členech. První z pořadí konšelů, kteří se střídali ve funkci purkmistra, byl i zde nazýván primátor nebo primas a náležela mu péče o hospodářské záležitosti. Ten v menších městech zprvu vykonával funkce, které ve větších městech zajišťoval důchodenský úřad: u něho se soustřeďovalo finanční hospodářství města, dozor nad účty i správou městského panství. Rostl počet měst, která si kupovala celé vesnice a stávala se sama vrchností jejich obyvatelům. Jednoty nebylo ani v hlavních funkcích i v jejich názvech a mnoho záleželo na rozsahu města a jeho agendy i na libovůli vrchností. Vrchnosti se snažily měšťany svých poddanských měst stlačit na úroveň ostatních poddaných a v řadě případů dosadily po vzoru panovníka do městských rad svých poddanských měst své zástupce - knížecí či hraběcí rychtáře. Nejdříve byli ustanovováni na moravských statcích Karla z Lichtenštejna. Tato instituce mnohde přetrvala i císařský výnos z r. 1692, jímž místo rychtáře byl povolován pouze aktuár či plnomocník (Anwalt), a byla zrušena až josefinskými reformami v 2. pol. 18. století.

Habsburská státní moc neustávala ve snaze o upevnování státního centralismu. V souvislosti s nákladnými vleklými válkami jí šlo především o dozor nad městským hospodářstvím královských měst. Ale i ve vlastní správě a soudnictví docházelo ke změnám; od členů městské rady byly žádány právnícké znalosti, funkce v městské radě se staly doživotními. Omezovala se i volitelnost městských písařů. Měštům byla odnímána pravomoc v hrdelních věcech. V Čechách zbylo z 378 hrdelních soudů pouze 30. Městský písař, čili syndik, který jim předsedal, musel být již od roku 1751 zkušeným

právníkem. Výchova i zkoušky právníků byl přirozeně plně v rukou státu. Funkce královských rychtářů přecházela od roku 1750 na krajské hejtmany, než byla v roce 1783 definitivně zrušena.

V poddanských městech lze zaznamenat zhoršení vztahu mezi poddanskými městy a městečky a jejich vrchnostmi. Poddanská města se namnoze stávala středisky rostoucí průmyslové výroby a tím zdrojem příjmů vrchností, které tak nabývaly zvýšeného zájmu na plném ovládnutí městské správy. Docházelo i ke konfliktům mezi vrchnostmi a státními úřady o dozor nad městskou správou. Do praxe městské správy se promítaly také spory mezi výsadními měšťany a předměstskými obyvateli, jimž bylo upíráno právo účasti v městské správě. Ze sboru obecních zřizenců zmizel rychtář a byl nahrazen policejním komisařem, který měl na starosti především živnostenské a tržní věci.

S množícími se zásahy státu pronikala do správy měst němčina jako úřední jazyk. Nejprve v královských městech a ve velkých městech poddanských, kde postupující byrokratizace a styk se státní správou byly nejintenzivnější. Zato v menších městech se dlouho udržovalo české úřadování. To souviselo přirozeně i s osobou písaře, který v městech patřival k nejváženějším a často nejzámožnějším měšťanům nebo obyvatelům.

Až do poloviny 18. století záleželo jen na městské správě, jak si povede svou spisovnu. Ojediněle najdeme doklady větší péče o spisy. Např. městský písař v Brně sepsal již před rokem 1666 kancelářský řád pro město a předtím zavedl do spisovny pořádek, který se pak dodržoval téměř 100 let. Roku 1773 bylo nařizováno královským městům, že mají být každoročně voleni dva radní, aby dozírali na řádné vedení registratury a kanceláře. Péče o archivy měst přitom spíše klesala, neboť jejich dosud hlavní součást, městská privilegia, pozbývala významu; byla sice nadále potvrzována, ale v confirmacích se množily výhrady, že privilegia nesmějí odporovat obecným předpisům. Počátky archivů v městech souvisejí právě se soupisy privilegií a ukládáním privilegií a starších, již popsanych městských knih do zvláštního depositáře; některé staré archivní inventáře se zachovaly (Mladá Boleslav 1687). Císařský reskript z roku 1753 nařizoval, že městští syndikové jsou povinni uvést do lepšího pořádku kromě registratury i archivy a pečovat nadále o jejich dobré uložení, avšak těchto nařízení se málo dbalo. Měla-li tereziánská doba ještě smysl pro důležitost starých písemností a dodržování předpisů o archivní péči přísně vyžadovala (Hradec Králové 1770), následující doba josefínská tento smysl pro staré písemnosti již docela postrádala.

Tereziánské reformy veřejné správy ohlašovaly i zánik staré organizace městské správy. Vrcholila snaha včlenit města do jednotného systému

centralizované a byrokratizované vládní soustavy, která by měla svůj jediný střed ve Vídni. Západoevropskými hospodářskými naukami inspirovaný josefinský absolutismus odhodil poslední zbytky ohledů k tradičním privilegiím a samosprávným výsadám měst. Na města pohlížel výlučně jako na výrobní a odbytová střediska a podle toho je také posuzoval. Rozhodovala velikost, tedy ekonomicko-společenská váha měst, nikoliv jejich tradiční právní postavení a dělení na královská a poddanská. Dozor na hospodaření měst měla vláda zajištěný již předchozími opatřeními. Byrokratizování městské správy a soudnictví však byly teprve v počátcích a josefinský absolutismus i další desetiletí je pak dovršily.

V rámci vyhlášení jednotného soudního zřízení pro království České byly zrušeny tradiční úřady a postranní práva nejprve v Praze. Všechna čtyři dosavadní královská města pražská - Staré Město, Nové Město, Malá Strana a Hradčany - byla spojena v jedinou obec, hlavní město Prahu, která obdržela jednotný byrokratický magistrát. Průběhem 80. a 90. let 18. stol. byly pak regulovány magistráty asi v 200 dalších českých a v desítkách moravských a slezských měst.

Městské úřady již předtím bývaly zvány magistráty, avšak nyní nastala podstatná změna. Místo doposud volených 12 městských radních přinesla regulace magistrátů systemizaci zkoušených soudních úředníků do předních městských funkcí. Josefinské dekrety sice uznávaly právo volby měšťanstva, avšak omezily okruh těch, kdo mohli být voleni, zavedením tzv. dekretu o zvolitelnosti a zkoušení kandidátů apelačním soudem. Města byla podle svého významu a také podle své hospodářské situace rozdělena do několika tříd. Jejich regulovaný magistrát jako sborový soudní dvůr se tak skládal z různého počtu zkoušených radních vedle zkoušeného purkmistra. Praha, Brno, České Budějovice, Hradec Králové, Cheb, Kutná Hora, Litoměřice, Plzeň, Olomouc a několik dalších moravských měst mělo tzv. plný magistrát, tj. nejméně 6 zkoušených radních, přes 20 dalších českých měst mělo od tří do šesti zkoušených radních atd. Jeden ze zkoušených radních býval ředitelem magistrátní kanceláře, která byla obsazena sekretářem a dalšími úředníky. Rok 1808 pak znamenal plné dovršení byrokratizace soudního sboru městských magistrátů: purkmistra zkoušení radové byli od té doby jmenováni doživotně guberniem a apelačním soudem na návrh magistrátu a později krajského úřadu. Tak byl prakticky zrušen volební systém ve všech předních městech. Přitom postupovala centralizace např. hrdelního soudnictví a počet hrdelních soudů ve městech byl dále omezován.

Kromě zkoušených radních byli při regulovaných magistrátech voleni tzv. nezkoušení radní, kteří zastupovali měšťany a působili s hlasem poradním hlavně při jednání o hospodářských záležitostech. Volitelnost nezkoušených radních z měšťanů potrvála po celou existenci regulovaných magistrátů.

Z nezkušených radních byl vybírán policejní komisař a zprvu i hospodář (něm. Anwalt). Hospodář, jenž mívával k pomoci tzv. representanty (na místě dřívějších obecních starších), měl na starosti hospodářství obce a u vrchnostenských měst spravoval též poddanské záležitosti. Místo hospodáře bylo po čase osamostatněno a ve větších městech nakonec zbyrokratizováno.

Na počátku 19. století se objevily první náznaky státní péče o zajištění nejvzácnějších městských písemností, které předchozím vývojem pozbyly praktické ceny. V roce 1805 došlo z podnětu českého gubernia k pořízení několika desítek inventářů archivů českých měst a městeček, které se však omezily na soupis pergamenových listin do roku 1700. Další pokus o podobnou akci přišel v roce 1848 v souvislosti s vědeckými úkoly vídeňské akademie. Došlo-li někde výjimečně před rokem 1850 k zřízení městského archivu, zdůrazňoval se především jeho administrativní charakter.

Rozvoj buržoazie ve městech, která hospodářsky sílila s narůstáním kapitalistických prvků v podnikání 1. poloviny 19. století, vedl měšťanstvo ke snaze po rozšíření politických práv. Šlo mu především o získání vlivu na městské hospodářství, a toho mohlo dosáhnout jen ovládnutím městské správy. Ve svatováclavské resoluci z 11. března 1848 se mj. také žádalo, aby "byly zavedeny městské a vesnické obce a ty aby spravovány byly od svobodně volených municipálních ouřadů". V petici císaři ze dne 14. března téhož roku se žádá mj., "aby povoleno bylo samostatné komunální čili obecné zřízení zemské tak, aby osoby magistrátní i představení všech obcí svobodně bývali voleni, pak aby byla úplně veřejnost veškerého jednání v záležitostech obecních". Zbrání měšťanstva proti městské byrokracii se stal i odpor širokých českých měst proti německému úřadování magistrátů. V revolučních jarních měsících roku 1848 vznikaly v českých městech měšťanské výbory, volené veškerým měšťanstvem, které se pokoušely zmocnit se alespoň spolurozhodování o městském hospodářství. Tyto orgány měšťanstva, povolené ostatně prozatímním obecním zřízením z března roku 1848 a mající též za úkol pomoci při udržování veřejného klidu a pořádku, zanikaly po potlačení svatodušních bouří. Zásada, vyhlášená v provizorním obecním zákonu z března 1849, že "základem svobodného státu je svobodná obec", byla uskutečňována již po porážce revolučních sil tak, aby zabezpečila další pokojný vývoj státu. V roce 1850 došlo k volbě nových městských rad z řad měšťanstva, které měly nahradit dosavadní a již neudržitelné byrokratické regulované magistráty. Volební právo měli jen měšťané a držitelé domů ve městě. Ze slibovaných reforem byla provedena jen reforma v soudnictví a soudní agenda měst přešla vesměs na nově zřízené státní úřady. Za takových poměrů tedy byly regulované magistráty v roce 1850 zrušeny. Bachův absolutismus zakázal silvestrovskými patenty z roku 1856 nové volby městských rad, takže teprve 60. léta přinesla skutečný počátek souvislé měšťanské samosprávy v našich zemích.

Písemnosti městské správy

Od 18. století nesmírně rostl počet písemností v městských kancelářích. Postupující byrokratizace zatlačovala stále silněji dosavadní zvyklosti ústního jednání bez záznamu a vrcholila na konci 18. století praktickým prosazením zásady, že neplatí nic, co není zapsáno. Aktový materiál, který do konce 18. století nedosahoval většího množství, nabýval od konce 18. století ohromné rozlehlosti. Také vedení knih se rozvětvilo a zvláště u knih hospodářské a finanční evidence vznikaly celé objemné soubory účetního materiálu za jediný rok. Jak diplomatik, tak archivář musí proto stále více přihlížet nejen ke každé samotné písemnosti, nýbrž brát v úvahu celý soubor a vzájemné vztahy písemností mezi sebou. Jednotlivé písemnosti od 18. století ještě více než písemnosti starší je nutné posuzovat jako organickou součást většího celku.

Hlavní druhy písemností - listiny, knihy a aktový materiál - zůstávají vcelku tytéž jako dříve, mění se však podstatně jejich funkce a závažnost. Tím se také modifikují některé jejich znaky, zvláště vnější. Např. z listin jsou pečlivěji vypravovány jen nejdůležitější, masy běžných listin se často liší od aktů jen stylizací a ověřením. I stylizace se však zjednodušuje. Hlavní změna se týká aktového materiálu, kde od 18. století vznikaly hromadné soubory, spjaté v organický celek více či méně složitými ukládacími systémy.

Veškeré písemnosti jsou psány na papíru. Řeč písemností se mění: po původní výhradně češtině pronikla od 17. století němčina, která pak převládla, ale od 1. poloviny 19. století byla znovu zatlačována češtinou. Čeština se udržela po celou dobu především v písemnostech, na jejichž vzniku měli přímou účast česky mluvící obyvatelé měst a jim poddaných vsí. Písmo je vcelku jednotné, a to kurent stále běžnější a v některých druzích písemností (např. v konceptech vyřízení) obtížně čitelný. Kurentem jsou do poloviny 19. století psány i české texty, od 30. let 19. století se v českých textech uplatňuje latinka.

Městských listin si všímá kapitola, věnovaná listinám našeho období, o účtech a účetním materiálu vůbec informuje samostatná kapitola. Proto zde bude věnována pozornost knihám a aktovému materiálu.

Písemnosti knihové povahy

Šestnácté století je dobou, kdy se ve většině měst ustálila podoba městských knih v užším smyslu toho slova, tj. knih soukromoprávní nesporné agendy. Ve větších městech se vedly pro jednotlivé druhy soukromoprávních nesporných záležitostí samostatné knihy: prodejů a koupí nemovitost-

tí, závazků (obligací), splacených závazků (kvitancí), svatebních smluv, pozůstalostí a jejich inventářů. V menších městech zůstaly i potom knihy smíšené. Podoba, v jaké se tyto knihy ustálily v 16. století, zůstala zpravidla nezměněna až do 18. století. Závaznost knihového zápisu se prosadila až státním zásahem v 2. polovině 18. století, s konečnou platností byla uzákoněna v občanském zákoníku z roku 1811. V 18. století tedy končí existence městských knih ve vlastním smyslu a nastupují pozemkové knihy, vedené pod autoritou státu.

V 18. století v souvislosti s byrokratizací městské správy končí též řady knih, jejichž vedení bylo úzce spjato s městskou samosprávou, jako knihy obnovování městských rad, přísah zvolených městských radních apod. Zřízení regulovaných magistrátů se projevilo nahrazením dosud jediné knihy zápisů o zasedáních městské rady, kde se rozhodovalo o všem, oddělenými zápisy o záležitostech soudních a zápisy o věcech veřejně-správních, případně také osamostatněním zápisů o hospodářských konferencích. Postupně vznikla celá řada nových knih, které mohou být zvány evidenční - např. knihy vojenské evidence, evidence čeledi či tržních věcí. Po vzoru velkostatků některá města již dříve měla rozvětvenou soustavu účetních knih.

Potřeba městských úřadů zpřehlednit si nejdůležitější obdržené výnosy nebo odesílanou korespondenci vedla již od 16. století k zakládání kopiářů, knih listů poselacích či notulářů, repertářů apod. podle vzoru jiných organizovanějších kanceláří. Často mívaly tyto knihy i širší poslání. V 2. polovině 18. století kopiáře a notuláře přestávaly. Při návalu agendy docházejících přípisů bylo třeba podchycovat především došlou poštu a evidovat její vyřizování a ukládání; již obecně se zaváděly podací protokoly, které korespondenci zachycují ve stručných regestech. Z bývalých kopiářů či knih opisů zůstávaly zpravidla jen knihy opisů výnosů a nařízení nadřízených úřadů.

Všechny zmíněné změny v druhé polovině 18. století přivodily změny v nejnápadnějších vnějších znacích knih. S obohacením obsahové náplně skupiny aktového materiálu se v nejednom případě porušila dosud tak ostrá hranice mezi základními typy písemností, knihami a akty. Písemnosti vysloveně knihové vnitřní povahy, např. zápisy o schůzích, pozbyly někdy i své vnější knihové podoby. Vedly se na nevázaných listech či složkách a vkládaly se jako oddíl do spisového manipulačního systému. Nacházíme-li z dřívější doby někdy knihy zachované v nesvázaných složkách, jde většinou o opomenutí dodatečného svázání; od 18. století však docházelo někde k přenašení vysloveně knihových písemností do skupiny aktů, spisů. Ani knihám, zařazovaným jako knihy, nebyla zdaleka věnována taková péče, jako v předchozích dobách. Mezi knihami se nalezne množství sešitů a např. mezi účetními knihami řada písemností, psaných třeba na pouhém dvojlistu.

Ve všech těchto případech o diplomatické povaze písemností nerozhoduje vnější podoba, nýbrž vnitřní povaha a stylizace. To je rozhodující i pro archivní pořádání, avšak s důležitým omezením: především přihlížíme k případnému zařazení příslušné písemnosti v organickém souboru účetních příloh či dokladů nebo k její případné povaze přílohy spisu, jako podání, zpráva, nabídka apod. Tyto skutečnosti lze zpravidla zjistit již z číselného nebo jiného označení nebo ze stylizace. Archivní zpracování a pořádání písemností dává v takových případech zpravidla přednost ponechání v rámci původního souboru nebo manipulace před přísným uplatňováním diplomatických kategorií, jejichž určitost v tradičním výkladu je tu ostatně silně omezena.

Převratné zásahy 18. století do úřadování v městech se projevily i v důležitých vnitřních znacích knih. Tak hned ve stylizaci názvů knih. V 16. a 17. století se udržela nebo rozvíjela mnohomluvnost v souvislosti s tehdejšími vzdělanostními proudy, kterými byli dotčeni i městští písaři. Někde se po vzoru úřadu desk zemských označovaly soukromoprávní knihy podle barev svých vazeb, např. žlutá či zelená. Obšírnost se projevovala v zápisech o zasedáních nebo v položkách účtů i jinde. Dosazování byrokratických úředníků do městských funkcí, mj. i do funkce písaře, nával agendy a unifikační předpisy přivodily v 18. století vpád suché věcnosti a jednotné kancelářské strohosti do stylistiky městských písemností. Bylo to leckdy na úkor jasné jednoznačnosti. Knihám různého charakteru se dávaly tytéž názvy nebo zase knihy téže funkce a vnitřní povahy se postupně označovaly různě. Zvláště výrazně mnohoznačný a tím nic nepovídající je termín "protokol"; mohl znamenat jednak knihu zápisů o zasedáních, jednak zápisy o výsleších, jednak podací protokol atd. K mnohoznačným, ale často užívaným názvům knih patřily i výrazy rejstřík, výkaz, seznam, konsignace (Register, Ausweis, Verzeichnis, Consignation) apod. Nikdy se nedosáhlo jednotnosti v praxi užívání týchž názvů pro stejné typy knihových písemností. Tím více je právě u takových knih třeba zjišťovat povahu knihy nikoliv jen z názvu, nýbrž především ze studia rozvržení, grafické úpravy, stylizace a funkce knihy.

Spisový materiál

Skupina spisového materiálu, zvláště od 18. století, velmi rostla a kromě toho obohacovala i svůj obsah na úkor ostatních skupin, listin a knih. Běžné listiny jsou vzhledem k svému množství a omezenému významu svého obsahu pojímány jako akta. I knihy byly někdy vedeny v aktové podobě anebo i přes svou knihovou podobu zařazovány do rámce spisových manipulací. Největší množství aktového materiálu ovšem náleží do této skupiny svou vlastní povahou. Pro diplomatické posouzení spisu je nutné vycházet hlavně ze zjištění postupu jeho vzniku i z okolností jeho dalšího osudu až do uložení

ní ve spisovně. Vodítkem je nám při tom rozbor vnějších a vnitřních znaků.

Z vnějších znaků je důležitá vnější úprava. Akty se nám obvykle dochovaly ve fasciklech, jež se pak člení na jednotlivé spisy. Byly-li spisy překládány na polovinu, v jednom celku s jedním hřbetem bývá uložen jeden spis čili soubor písemností, vzniklých při projednávání či vyřizování jedné věci včetně pomocných písemností, prior a konceptu konečného vyřízení. Fascikly nám pak zpravidla zachovávají, nebyly-li předtím rozrušeny, soubor spisů téže značky nebo registraturního oddělení či věcného řazení; na rozdíl od fasciklu názvem balík označujeme umělý svazek písemností, navzájem k sobě organicky nepatřících.

Pečlivou pozornost je třeba věnovat zjištění a určení kancelářských poznámek. Jejich rozbor často poskytne přehled jak o organizaci úřadu, tak i o způsobu vzniku a uložení, případně také o pozdějších osudech písemností. Organizace regulovaných magistrátů nebyla zcela jednotná, zvláště pokud šlo o počet úředníků, základní praxe však byla obdobná.

x x x

Jako jednoduchý názorný příklad vzniku spisu uvedeme postup u regulovaného magistrátu v Litomyšli. Když došel přípis, adresovaný magistrátu a vyžadující odpovědi, dostal se nejprve do ruky radnímu sluhovi, který spis předal do expedice jednacímú protokolistovi. Ten označil přípis na přeložené zadní straně do pravého rohu presenčním datem a pod datum napsal stručný výtah jeho obsahu. Zapsal jej též do podacího protokolu pod příslušné jednacím číslo, které pak připsal na došlý přípis do levého rohu pravé strany přeloženého spisu. Tím skončila první fáze vyřizování přípisu, který byl opatřen prvními evidenčními záznamy a mohl být odevzdán k projednání.

Referent, který přejal věc k vyřízení, byl uveden velkým začátečním písmenem svého jména v podacím protokolu vedle příslušného jednacím čísla přípisu. Svůj návrh na vyřízení přípisu přednesl na schůzi magistrátu, kde o věci bylo pojednáno a výsledek zahrnut do zápisu o zasedání. Text tohoto zápisu byl pak podkladem k napsání konceptu vyřízení. Obsah vyřízení napsal obvykle též sám referent na příslušný přípis, a to do dolní poloviny jeho zadní strany. Povinnost napsat koncept samotného vyřízení připadala sekretáři.

Koncept byl psán na pravé straně listu, který byl předtím v půli přehnut, levá strana byla ponechána pro opravy a doplňky a poznámky. Doprostřed listu nahoře uvedl sekretář jednacím číslo, a to totéž, které měl obdržený vyřizovaný přípis. Na levou stranu nahoře bylo napsáno jméno adresáta, pod ním pak datum vyřízení. Na pravou stranu přeloženého listu zapsal sekretář výši taxy, šlo-li o věc taxy podléhající, dále vlastní text konceptu a připojil svůj podpis.

Takto vypracovaný koncept byl sekretářem předložen k schválení purkmistrovi. Ten schvalovací poznámkou Exped. (tj. expediatur) po případných opravách schválil koncept k přepsání načisto. Takto upravený koncept se potom spolu s původním došlým přípisem vrátil do expedice. Expeditor připsal pod schvalovací poznámku datum, kdy přípis s konceptem vyřízení byl dodán do expedice, s poznámkou Zum exped. a přidělil koncept k opsání jednomu z kancelistů. O vyhotovení čistopisu z konceptu pak svědčí poznámka abg. eod. nebo abg. eodem (tj. abgeschrieben eodem /dato/) a podpisem kancelisty, který psal čistopis. Čistopis byl před odesláním porovnáván čili kolacionován s konceptem, což prováděl sám kancelista, který psal čistopis, nebo jiný kancelista, příp. sám sekretář; o tomto závěrečném aktu svědčí poznámka Coll. (tj. collatum). Čistopis byl pak před vypravením ještě předložen k podpisu purkmistrovi, případně radnímu, jenž opis vyřizoval. Koncept s příloženým přípisem, na jehož popud vznikl, byl odevzdán registrátorovi. Ten připsal na zadní stranu konceptu registraturní značku, pod kterou spis ukládal, a ta byla rovněž zaznamenána do patřičné rubriky podacího protokolu k příslušnému číslu jednacímu i s udáním data uložení.

Byl-li došlý přípis či žádost toho druhu, že se již dříve o této věci jednalo a příslušné písemnosti byly nutné k vyřízení nového přípisu, vyhledaly se ony starší písemnosti z registratury a přiřčlenily se k novému přípisu, který obdržel nové jednací číslo. Tehdy mluvíme o prioraci. Při vleklých záležitostech spis často narůstal o písemnosti, opatřené již předtím různými čísly jednacími a dokonce z různých let, přičemž celý soubor se s novými přípisy o věci posouval stále k dalším a dalším jednacím číslům. Ukončený spis obsahuje často desítky aktových písemností a rozmanitých příloh třeba i knihové povahy z různých let a různě označených. Za hlavní a pro uložení rozhodující písemnost spisu bývá obvykle považována písemnost s posledním číslem jednacím, jíž se jednání definitivně ukončilo a pod jejímž jednacím číslem býval spis také uložen v registratuře i se všemi priority.

x x x

Městské úřady ve větších městech a s rozsáhlejší agendou zaváděly do svých spisů organizovaný pořádek v podobě spisovenských systémů. V širším měřítku se projevovala potřeba takových spisovenských systémů v 18. stol., kdy spisů rapidně přibývalo, rostl zájem státu na pořádku v jejich uložení a přehlednosti a kromě toho byly již k dispozici vzory organizovaných spisoven krajských i vrchnostenských úřadů. V řadě měst se dospělo nejprve aspoň k jednoduchému řazení spisů do fasciklů, které pak byly označovány písmeny. Písmena značila začáteční písmeno hesla věci či jména strany, o něž šlo ve spisech příslušného fasciklu. Další členění skupin záleželo na rozsahu agendy.

Vývoj v tomto směru se urychlil v 2. polovině 18. století již před vznikem regulovaných magistrátů. K fascikulům spisů se pořizovaly elenchy, stručné přehledy obsahu jednotlivých spisů ve fasciklu. V souvislosti se zaváděním regulovaných magistrátů docházelo přímo k vydávání úředních pokynů pro vedení registratur.

V některých městech hned od zřízení regulovaného magistrátu, jinde později, přistoupili k zakládání spisů do velkých věcných skupin podle přízpuscbeného vzoru registratur krajských úřadů. Ty byly v podstatě od pol. 18. století a jednotně pak od r. 1787 vedeny podle jednotlivých druhů agendy v odděleních věcí daňových (Contributionale), veřejně-správních (Publicum), dávkových (Dietale), přímých státních příjmů (Camerale), obchodních a živnostenských (Comerciale), vojenských (Militare) a soudních (Iudiciale). Některé skupiny - např. Dietale nebo Camerale - nemohly ovšem najít v některých městech, zvláště poddanských, uplatnění. Agenda magistrátů byla zase někde po mnohé stránce širší, proto nalézáme v jejich registraturách další oddíly, např. věci hospodářských (Oeconomicum), správně-organizačních (Administrativa), patronátních a školských (Ecclesiastica), atp. Každé oddělení bylo pak řazeno podle vlastního plánu do dalších skupin.

Snad v žádném městě netrvalo jedno dělení písemností v registratuře po celou dobu existence regulovaného magistrátu. Vystřídalo se obvykle několik různých systémů po sobě. Z hlediska diplomatického jde o souřadné, za sebou jdoucí manipulační systémy, jejichž označení je třeba vysvětlit a které je třeba ideálně rekonstruovat. Z hlediska archivního je třeba mezi těmito systémy po jejich ideální rekonstrukci vybrat ten, podle kterého je možné nejúplněji a nejpřehledněji zpřístupnit dodnes zachované písemnosti s přihlédnutím k možnému využití zachovaných kancelářských pomůcek, tj. elenchů, indexů, repertářů apod.

Uplatňování skupinových manipulací v městských spisovných skončilo zpravidla se zrušením regulovaného magistrátu v pol. 19. století. Přistoupilo se pak buď k rozvržení spisovny do věcných skupin, značených římskými číslicemi, nebo se ponechávaly fascikly korespondence po ročnicích i podle jednacích čísel. K podacím protokolům byly vypracovány jmenné a věcné rejstříky, což se někde uplatňovalo již dříve.

Bibliografická příloha

Naše znalosti o písemnostech městské správy 16. - 19. století jsou teprve v začátcích. Vývoj městské správy je znám jen v nejobecnějších rysech, samotné písemnosti jako pramen dějin správy i diplomatického studia jsou systematicky zpřístupňovány v městských a okresních archivech až v posledních letech.

Obecné normy městské vnitřní správy a její kompetence, platné v královských městech po největší část našeho období, obsahují "Artikulové práv městských" Pavla K r i s t i á n a z K o l d í n a, vydané poprvé v r. 1579, naposledy - již jako historický pramen - Josefem Jirečkem (Codex juris Bohemici, tomí IV. pars III, sectio II, Praha 1876). Tento městský zákoník byl zcela nahrazen až "Knihou všeobecných zákonů městských" z roku 1811.

Povšechný přehled vývoje městské správy a její organizace podal Václav V o j t í š e k (Z právních dějin československých měst, ve sbor. O našich městech a patrimoniích i o správě obecních archivů, Praha 1934; přetištěno ve Výboru rozprav a studií Václava Vojtíška, Praha 1953) a naposledy stručně Antonín H a a s v Archivní příručce z roku 1948. Nejnovější, na původních pramenech založený přehled pro období od Bílé hory do r. 1848 podal Valentin U r f u s ve stati Právní postavení českých měst a rakouský absolutismus v období národního obrození (SAP XIX/2, 1969). František R o u b í k rozpracoval podrobně téma Královští rychtáři v pražských i jiných českých městech v letech 1547 - 1783 (Sborník příspěvků k dějinám hlav. města Prahy, sv. VI, Praha 1930), když již r. 1927 vyšla kniha Václava V o j t í š k a O vývoji samosprávy pražských měst. O správě města Plzně psal Fridolín M a c h á č e k (ve Sbor. k 60. narozeninám G. Friedricha, Praha 1931, a ve Sbor. k 60. naroz. J.B. Nováka, Praha 1931). V posledních letech vznikla řada většinou metodicky přínosných monografických prací, které obracejí pozornost též na města poddanská: lze jmenovat např. Miloslava K o š t á l a Město Děčín a jeho správa do 16. století (ve sbor. Z minulosti Děčínska I, 1966), Ivana Š t a r h y Okruh brněnského městského práva v době předbělohorské (ve sbor. Brno minulosti a dnes 8, 1966), Stanislava P o l á k a Vývoj městské správy v Příbrami do roku 1850 (Vlastiv. sbor. Podbrdská 1, 1966), Vojtěcha C e k o t y Organizace městské samosprávy v Přerově v 17. a 18. století (Sbor. prací k sedmdesátinám univ. prof. Hosáka, 1968), a Lidmily D ě d k o v é Úloha vrchnostenského rychtáře v městské správě litomyšlské (Zprávy z muzeí od Trst. stezky 7, 1969). Josef H a n z a l zpracoval námět Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století (Právně-historické studie 10, 1965). Základní práci zůstává stále studie Jana K l e p l a Královská města česká počátkem 18. stol. (Reformy hospodářské a správní.) (ČČH 38, 1932 a 39, 1933). O organi-

zaci soudnictví v městech od konce 18. stol. pojednal Václav Š o l l e v rámci širší studie Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích (SAP X/1, 1960). Množství cenných konkrétních poznatků o městské správě zůstává roztroušeno v monografických souhrnných zpracováních dějin jednotlivých měst a v průvodcích po městských a okresních archivech.

Evidence a zpřístupnění písemného materiálu městských úřadů z období let 1526 až 1850 byly donedávna velmi kusé a byly prakticky omezeny na několik českých a moravských měst. První počátky zpřístupňování z iniciativy státu z r. 1806 se omezily na listiny, ještě v roce 1848 byly při soupisech podávány jen nedostatečné zprávy. Péče zemské samosprávy o archivy od konce 19. století se omezovala na listiny a nejstarší knihy, aktový materiál zůstával v nejlepší případě nedotčen. Teprve v posledních letech zásluhou nové organizace našeho archivnictví se systematicky zpřístupňují i novější aktové soubory městských archivů. Řada městských a okresních archivů již vydala průvodce, takže jsme blíže informováni o písemnostech měst Prahy, Brna, Plzně, Ostravy, Loun, Mladé Boleslavi, Nymburka; Českého Brodu, Kolína, Tábora, Jindřichova Hradce, Soběslavi, Milevska, Českého Krumlova, Jevíčka, Lanškrouna i řady dalších míst. Některé průvodce podávají cenné příspěvky k dějinám městské správy. Soustavně se pracuje na inventarizaci městských písemností, což bude další pomocí soustavnému studiu. Tato zpřístupňovací práce vytváří předpoklady, aby se mohlo přistoupit k studiím o diplomatice novodobých městských písemností.

Dosavadní práce z diplomatiky městských písemností si dosud všímaly skoro výhradně písemností, kde šlo použít metodických pravidel, která byla vypracována na starším materiálu (např. Václav V o j t í š e k, Manuály radní Nového města pražského z let 1548-1553, ČSPSČ 18, 1910; t ý ž, Písaři manuálů radních Nového města pražského z let 1548-1553, ČSPSČ 19, 1911; Jindřich Š e b á n e k, Desetipanský úřad Starého města pražského a jeho knihy, Sborník příspěvků k dějinám Hlav. města Prahy, sv. V, Praha 1932). O sledování jednotlivých typů městských knih až do nové doby se pokusili při jejich definitivním archivním pořádání v Praze (Jiří Č a r e k a kol., Městské a jiné úřední knihy archivu hlavního města Prahy /Přehled/, Praha 1956), a prokázali tím, jak diplomatický rozbor knih je nezbytný k správnému archivnímu pořádání. Jiří Č a r e k a Bořivoj L ů ž e k zpracovali Názvosloví městských knih v severozápadních Čechách (SAP 1968/2). V té souvislosti je velmi podnětná stať Stanislava P o l á k a Knihy pozemkové a knihy městské (Poznámka k diplomatické terminologii) (AČ 1966), která vyvolala polemickou odezvu Oldřicha T u r č í n a (AČ 1967).

Zvláštní pozornost se věnuje v poslední době účetním knihám, jejichž historické využití též úzce souvisí s jejich rozbohem a diplomatickým

zhodnocením. Tak Bořivoj N e c h v á t a l v práci Hospodářské postavení Loun v polovině 16. století (SAP XVI/2, 1966) prokázal, že městské účetní knihy nejsou zdaleka tak spolehlivým pramenem studia vývoje cen, jako se dříve předpokládalo. Dílčí edici cenové a mzdové rychtářské instrukce z Loun přetiskl Jaroslav V a n i š pod názvem Příspěvek k dějinám cen a mezd koncem 16. a počátkem 17. století (ČsČH XV, 1967). Z rozboru městských účtů vychází též stať Františka K a v k y Městské hospodářství Českých Budějovic v letech 1496-1570 (JSH 34, 1965), která ovšem zčásti zasahuje již do období před r. 1526. O volné součásti městské registratury soukromé proveniencí v Jihlavě pojednává František H o f f m a n n v stať Nově zjištěná kupecká kniha ze 16. stol. (SMM 84, 1965), týkající se kupecké knihy měšťana Jana de Monte z r. 1573. Vnějších znaků mj. i městských knih se týká systematický průzkum renesanční knižní vazby, který provádí Bohumil N u s k a (viz např. Počátky české renesanční knižní vazby, Umění 10, 1962; České renesanční vazby ve východočeských sbírkách, Práce muzea v Hradci Králové 5, serie B, 1963).

Zpřístupňovací práce v městských a okresních archivech obrátily pozornost také k diplomatické stránce aktových souborů, z jejichž rozboru vzešly již první práce, jako Lidmily D ě d k o v é Organizace a písemnosti regulovaného magistrátu v Litomyšli (SAP XIII/2, 1963) nebo Stanislava P o l á k a Vyřizování spisu v městské kanceláři v Příbrami před regulací magistrátu a po ní (AČ 1966).

J. R ů ž i č k a

PATRIMONIÁLNÍ SPRÁVA A JEJÍ PÍSEMNOTI PO R. 1526

Veřejná správa politická, finanční i soudní na venkově v 1. instanci byla obstarávána před r. 1848, tj. před zrušením poddanství svéráznými orgány, pro něž se vžilo označení úřady patrimoniální. Kompetence těchto úřadů, zahrnované též pod jednotný souhrnný pojem patrimoniální správa, se postupně vyvinula průběhem několika století a ve své konečné formě, kterou nabyla od konce stol. 18. a v první polovině stol. 19., stala se základnou tří pozdějších státních orgánů (okresních soudů, okresních hejtmanských - pozdějších to okresních úřadů, berních správ a berních úřadů). Nově, po roce 1848 utvořené tyto správní orgány 1. instance mohly rozsáhle přejmouti od příslušných patrimoniálních úřadů dosti obsáhle již vybudovanou a vzájemně pevně již odlišenou speciální agendu, k jejímuž vedení byly ustaveny.

Okolnost, která činí z patrimoniálního úřadu zvláštní typ správního orgánu, tkví v té skutečnosti, že jest v něm spojeno více méně těsně vedení záležitostí veřejných s řízením záležitostí soukromých. Pojmů patrimoniální úřad, patrimoniální správa, jest užíváno k souhrnnému označení značně rozsáhlého souboru funkcí a pravomocí, které dějinným vývojem nabyly a do roku 1848 si udržely u nás všechny velkostatky. Tehdejší velkostatek označován byl případnějším termínem panství - dominium. Majitel velkostatku stával se vrchností koupí velkostatku, a nebyl to tehdy prázdny titul.

Široká pravomoc panství vyplývala ze dvou základních zařízení, které dnešní způsob vedení veřejné správy již nezná. Je to pojem vrchního vlastnictví půdy a pojem poddanství. Tyto dva pojmy změnilly zcela základnu feudálního velkostatku a rozšiřovaly jeho funkce. Panstvím se rozumělo nejen vlastní velkostatkářské hospodářství v dnešním slova smyslu, nýbrž větší neb menší územní obvod poddanských vesnic, městeček, ba i větších měst. Pán dominia byl jednak přímým vlastníkem a uživatelem velkostatkářské půdy, tedy půdy dominikální, byl však i vrchním vlastníkem veškeré poddanské - rustikální - půdy na dominiu. Z titulu vrchního vlastnictví mu plynuly značné výhody i příjmy. Dalším zdrojem příjmů i moci bylo pro něho poddanská závislost téměř všech obyvatel v obvodu panství. A tyto pravomoci dovršovalo a jaksi korunovalo vedení veřejné správy v 1. instanci. Nebyly to ovšem jen pravomoci, které majitel velkostatku jeho

získáním nabyt, nýbrž i značné povinnosti z nich vyplývající. Musel být nejen pánem, ale měl být i ochráncem poddaných.

Správní obvody jednotlivých panství byly výsledkem dlouholetého dějinného vývoje. Nejsou nikterak stanoveny podle předem vypracovaného rozvrhu. Vidíme proto vedle rozsáhlých dominiálních obvodů s velkým počtem obcí i obvody zcela nepatrné o několika málo, ba jen s dvěma a dokonce i s jednou obcí. Pro menší dominia se sice ustálilo označení statek, ale mezi pravomocí majitele statku třeba o jedné vesnici a pravomocí majitele dominia s několika desítkami vesnic, nebylo v jádře rozdílu. Ve správních příručkách z posledního období patrimoniálních řádů u nás uvádí se jen v Čechách 868 dominií, což je tedy týž počet správních jednotek první instance. K tomu musíme připočítat 178 městských magistrátů. Palacký ve svém Popise království českého uvádí spolu s magistráty číslice 924.

Četné tyto správní jednotky vytvořily velmi rozsáhlou písemnou pozůstatost, odlišující se mnohými charakteristickými rysy od písemné pozůstatosti ostatních vyšších správních orgánů. I když dnes patrimoniální archivy jsou zachovány hodně mezerovitě, zůstává jejich rozsáhlost stále značná a jest také velmi vážným archivářským problémem. Jde totiž o pramenný materiál, právě pro dnešního dějepisce velmi hodnotný. Vždyť v něm je zachycen často do nejmenších podrobností kus života nejširších vrstev našeho národa.

Velkostatkářské hospodářství procházelo řadou změn. V období, kdy šlechtický majitel velkostatkářského obvodu obhospodařoval ve vlastní režii jen malou část půdy, lze sotva předpokládat intenzivnější správu v nejnižších instancích. Správa důchodů a výhody vyplývající feudálním vlastníkům půdy z poddanské závislosti a vrchního vlastnictví půdy nebyly příliš rozsáhlé, šlo-li namnoze jen o vybírání peněžitých a naturálních dávek z obcí někdy značně rozptýlených a netvořících ještě pevně ohraničené teritorium. Tato správa se v jádře opírala o rychtářský systém.

Jinak tomu bylo, když v důsledku pokračující dělby práce vytvořily se v našich zemích větší tržní možnosti a oblasti se značnými konsumenty schopnými pro zemědělské produkty. Velkostatek se nyní orientuje ve větší míře na tržní výrobu a rozšiřuje své režijní hospodářství. To ovšem vyžadovalo již daleko rozvinutější správu. Oblast dominia se zceluje, přesněji ohraničuje a uzavírá. Správa veřejná, nabývající postupně též většího rozsahu, směřuje se zcela se správou záležitostí poddanských a s vedením vlastního hospodářství. Vymezují se již agendy jednotlivých správních funkcí v hierarchické stupnici kompetencí velkostatkářského úřednictva. Tyto správní úřady byly však spíše pomocnými orgány, užitými z individuální vůle majitele panství ke správě jeho majetku, než pevně organizovanými

úřady, zřízenými jednotlivými pravidly a pevnými směrnici. Vývoj ovšem, daný stále složitějšími poměry hospodářskými a sociálně-politickými, šel zde ve směru uniformity. Přesto však patrimoniální úřady doby předbělohorské a ještě i ve století 17. a v první polovině stol. 18., byť v jejich kompetenci kromě hospodářské správy bylo vykonávání veřejné správy téměř v neomezených hranicích, zachovávají si stále soukromý ráz. V nich poslední instancí byl ve většině případů majitel panství.

Zásadní změna však nastává v druhé polovině století 18., v době tereziánské a josefinské. Čilejší podnikání na úseku průmyslovém i obchodním, opřené o rozsáhlou domácí výrobu, vytváří příznivější podmínky k vyššímu stupni hospodářského života, který pak vyžaduje nutné zásahy do vrchnostenského systému a do uzavřeného světa patrimonie. Změny v této oblasti vytvářejí i nové názory o podstatě a úloze státu, zabarvené přirozeně-právní filosofií a vybudované v době tereziánské ve státovědecký systém, zpevněný ještě josefinským osvícenstvím. Patrimoniální úřadování nabývá nového obsahu a širšího významu. Nové a rostoucí požadavky státních orgánů nutily patrimoniální úřady, aby věnovaly právě úkolům veřejné správy daleko větší pozornost a péči, než se dalo v dřívějším časovém období. Tento vývoj dochází pak velmi brzo do těch důsledků, že tato agenda vyžaduje stále práce, zaměstnává více sil a převyšuje nakonec i agendy ostatní. Z archivního hlediska je důležitý i moment, že zvýšená kontrola funkcí, dříve obvyklých, stejně jako nové úkoly, patrimoniálním úřadům svěřované, mají za následek potlačení ústního jednání a diktující si svou povahou především písemné vyřizování, zvětšují tak neobyčejnou měrou počet různých písařských výkonů a vůbec všech písemných prací v patrimoniální kanceláři. Tento vývoj vytvořil z patrimoniálních úřadů vlastně již téměř orgány státní správy, takže konečná likvidace jejich a důsledné postátnění se provedlo poměrně hladce.

V tomto základním rámci vyvíjely se tedy jednotlivé správní úkony patrimoniálního velkostatku a vytvářely speciální druhy úředních písemností, jejichž vnitřní obsah a vnější forma odpovídají jednotlivým vývojovým etapám feudálního velkostatku.

Rozvětvení správních funkcí předbělohorského velkostatku je již patrné i na nejstarší písemnosti dominiálního úřadování - u r b á ř i (urbárni registra, rejstříky). Jeho náplň, ve starším období omezená na víceméně podrobný soupis a předpis peněžních a naturálních dávek, které mají poddaní odvádět svým vrchnostem, rozšiřuje se nyní o popis celého, nyní rozsáhlejšího již vlastního hospodářství. Nabývá dále stále většího významu jako účetní předpis, udávajíc pravidlem jakási směrná čísla, která měla docílovat ve svých výnosech jednotlivá výrobní odvětví. Takto upravené urbáře sloužily za podklad různým popisům panství, sestavovaným při prodejkách,

dále dílčím listinám, vkladům do zemských desk. Na nich byly vlastně založeny i první katastrální popisy.

Pokud známe všeobecný vývoj velkostatků a velkostatkářského hospodaření v našich zemích, dá se předpokládat, že v 16. stol. byly sestavovány širší urbáře na velkém počtu panství. V hospodářských příručkách z tohoto století nacházíme i návod pro sestavování těchto dokumentů. V bouřlivých dobách třicetileté války se jich patrně většina zničila. Když se v druhé polovici století sedmáctého u nás postupně poměry konsolidovaly, vidíme z mnohých příkladů, že se začaly urbáře opět zakládat, a to formou nepříliš odlišnou od formy století minulého. Jejich další přepracování pak ke konci století 17. a v první polovici stol. 18. jsou již značně důkladnější a vyvinutější. V této době však již jiné soupisy a popisy (např. katastry) zatlačovaly jejich význam. Přesto však zůstaly urbáře základní pomůckou zejména pro správu určité části důchodů plynoucích z panství. Na jejich podklady byly zpracovány ostatně i vyvazovací elaboráty po roce 1848.

Také do dalšího správního odvětví, a to vykonávání soudnictví v dominiálním obvodu, přináší 16. století nové prvky a s nimi i nové formy. Správy v tomto odvětví se zúčastní v předbělohorském období v daleko větší míře, než tomu bylo v období pobělohorském, sami poddaní na výročních soudech (shromážděních) vesnic a poddanských měst a městeček. Lze zde mluvit i o určitém druhu selské samosprávy. Míra této účasti poddaných byla určována především zájmem majitelů dominií, jejichž hospodářské podnikání vyžadovalo zachování určitého řádu v oblasti dominia. Jednou z důležitých záležitostí, které se vyřizovaly na těchto shromážděních, bylo řízení ve věcech majetkových. Jeho výsledky nacházíme v různé formě zapsány ve zvláštních registrech, pro něž se později ustálil název registra gruntovní, knihy gruntovní (pozemkové). Ty se tedy začínají hojněji objevovat v 16. století a také zmíněné již hospodářské příručky z této doby pokládají je ve svých návodech za velmi důležitý produkt patrimoniálního úřadování.

Forma této významné patrimoniální písemnosti prodělala delší vývoj. Vesnickým gruntovním knihám bylo zajisté vzorem vedení knih městských. Přesto však jejich vynikající úloha v životě vesnického lidu a jeho potřeby přispěly k vytvoření několika výrazných typů. Ty pak dovedou různými formami zachytit s nemalou výstižností všechny momenty důležité pro vedení evidence majetkových a pozemkových záležitostí vesnice. Dovíme se z nich o každé změně majitele, o odhadech ceny gruntů, o rozpočítání podílů na jednotlivé dědice. Vede se tu přehled o stanovených ročních splátkách těchto podílů (vejrunky) aj. Někdy nalezneme v gruntovních knihách i víceméně obsírné popisy živého a mrtvého inventaře na gruntě, množství zásob obilí a píce po býv. hospodáři, jeho dluhy, dále vejminky atd. Řeč v těchto

knihách v českém prostředí byla vždy česká. Psány jsou zejména v období předbělohorském dobrou češtinou, což je neklamné svědectví o vzdělanosti našich i malých úředníků, vedoucích venkovské vrchnostenské kanceláře.

Nejhojněji je zastoupena ta forma, kde zápisy jsou roztrženy podle jednotlivých vesnic, seskupených do větších obvodů, tzv. rychet. V rámci vesnic pak je pro každý grunt přidělen určitý počet listů pro pokračování v zápisech (jakási to vložka). Další typ, rozšířený zejména v severních a severovýchodních Čechách, má dvojí řadu knih. Do jedné se zaznamenávají v jednotlivých vesnicích bez ohledu na pořadí gruntů zápisy o převodech, případně kupech a prodeji gruntů čistě podle chronologického pořádku, jak strany přicházely se svědky na úřad hlásit tyto změny. V druhé řadě knih se v rámci vesnic, tentokrát však již podle jednotlivých gruntů vede evidence dědických nápadů a jejich splátek. Značné specializace dosáhly gruntovní knihy již v 16. století v dominiální državě rožmberské. Zde se setkáváme ještě se zvláštními knihami - odúmrtními, které však postupně mizí, jak byly jednotlivé vesnice od tohoto břemene osvobožovány. Instituce ta zůstávala v platnosti ještě poměrně dlouho i na jiných panstvích. Se zápisy o odúmrtních splátkách se totiž setkáváme ještě i v 17. a 18. století mezi ostatními zápisy v četných gruntovních knihách i v jiných oblastech. V rožmberských patrimoniálních kancelářích byly dále vedeny zvláštní knihy kupů a prodejů (freymarky). Pro záznamy o odevzdávání gruntů v rámci rodiny a pro grunty sirotčí sloužily další samostatné knihy. Kromě toho byly tu knihy, tak zvané odběžné, pro grunty, z nichž poddaný sběhl a které propadly ve prospěch vrchnosti, a knihy od nechování, se zápisy propadlých gruntů, hlavně však nápadů a podílů provinilých poddaných. Všechny knihy byly na sebe vzájemně vázány podrobnými citacemi a odvolávkami.

Původní označení pro ty písemnosti (knihy), které dnes souhrnně nazýváme knihami gruntovními, bylo např. Registra purkrechtní nebo registra gruntovní, někdy i knihy soudní. V německých vesnicích Dreydingbücher, Taydingbücher, Gewährbücher aj. Státní, případně i stavovské orgány se snažily již od konce stol. 17. všeobecnými i dílčími předpisy jednotněji normovat způsob vedení gruntovních knih i právní platnost a závaznost jejich zápisů. Nicméně až do konce patrimonie se nepodařilo dostat je cele pod pravomoc státních orgánů a docílit jejich jednotnou organizaci a jednolitého způsobu jejich vedení.

Gruntovní knihy v té formě, která se vyvinula již v 16. století, trvaly s určitými obměnami, danými tereziánskými a josefskými nařízeními až do zrušení patrimonie a v podstatě jsou stejným způsobem vedeny a ovšem již jednotněji organizovány u nově ustavených okresních soudů až do počátku 70. let století 19. Byly to především městské knihy, které působily

na vznik a formu gruntovních knih vesnických. Také i urbáře sehrály tu určitou úlohu, stejně jako evidence sirotčího jmění, hlavně sirotčích gruntů, která patřila také k důležitým úkolům patrimoniálních úřadů. Tím, že sirotčí grunty byly zahrnuty do evidence, týkající se nakonec všech gruntů, rozdělila se správa sirotčího jmění na dva správní úseky a pro mimogruntovní záležitosti, spojené zejména s evidencí movitého jmění a nároků jednotlivých sirotků, vybudoval se postupně v tak zvaných sirotčích účtech nový druh, v pozdějších letech na některých panstvích značně specializované agendy.

Zájmy rozvinutého vrchnostenského podnikání vynucují si stále větší uzavřenost dominia spolu s postupující vázaností venkovského lidu jako pracovního reservoiru pro panské režijní hospodářství. Volnost pohybu obyvatelstva z jednotlivých dominií byla i veřejnými nařízeními stále více omezována. Byly zaváděny propouštěcí a zhostné listy při stěhování z jednoho dominia na druhé. Vedeny periodicky i jiné písemnosti, sledující pohyb obyvatelstva a jeho pracovní využití. Jsou to například důkladné soupisy obyvatelstva na dominiu, označované dlouho názvem původního určení - stavění sirotků, aneb popsání lidí poddaných, později německy *Mannschaftabuch*. Tato kontrolní opatření přinášejí do správních orgánů vrchnostenských nové druhy písemností. Styk poddaných s vrchnostenskou kanceláří stává se těsnějším.

Feudální vlastníci panství normují život v uzavřeném dominiálním celku. Jsou vydávány četné poddanské řády a hospodářské instrukce. V těchto, svého druhu svérázných zákonících uzavřených dominií se vzájemně prostupují zřetely administrativní se zřetely hospodářskými. Instrukcí je zachováno velmi mnoho, nejdůležitější z nich jsou vydávány ve velké edici Kalouskově.

Nejedna z těchto instrukcí představuje nám vrchnostenský správní orgán jako instituci již značně rozvinutou, se specializovanými a pevně ohraničenými funkcemi. Nejvyšší funkci na panství zastával *h e j t m a n*, v posledním období patrimonie nazývaný vrchní (*Oberamtman*), jelikož označení hejtman bylo vyhrazeno jen pro vojenské hodnosti. V případech, kde v ruce majitele bylo spojení více panství, byl hejtman podřízen úředníkům centrální správy (komory), např. vrchním hejtmanům, regentům, inspektorům, hospodářským radům aj. Ve funkci hejtmanově je dobře ztělesněna dvojí koleje, po níž se rozvíjela pravomoc patrimonie. Hejtman stál v čele správy veřejné a zároveň vedl i soukromé hospodářství vrchnosti. Měl k ruce řadu písařů. Počet jejich kolísal podle velikosti a významnosti panství. Práce písařů se také specializovala (sirotčí písař pro agendu sirotčí, kontribuční písař pro agendu kontribuční atp.). Písaře si úředník pravidlem nájímá sám, platil jej a stravoval. Taková písařova služba byla vlastně

náhražkou odborné školy. Zcela ve shodě s metodami tehdejšího úřadování vůbec vyřizovalo se hodně věcí i u patrimoniálního úřadu gremiálně, tj. na poradách. Porady byly dosti časté, později pravidelné, a zúčastňovali se jich všichni nižší i vyšší úředníci a namnoze i techničtí zřízení a zaměstnanci. O poradách se vedly zápisy. Také účtování bylo vybudováno zejména v pozdějších letech na tomto gremiálním úřadování, a proto pomocné účetní knihy se velmi často nazývají knihami konferenčními. S poradami byly spojeny i úřední dny pro rychtáře a poddané. Kdežto na konferencích hlavním předmětem jednání byly věci hospodářské, na úředních dnech převažovaly věci veřejné správy.

Jako další úředník, následující v hierarchické stupnici velkostatkářského úřednictva, se někdy jmenuje p u r k r a b í, jinde důchodní. Funkce purkrabího vztahuje se výhradně na vlastní hospodářství vrchnosti a náplň její prodělala zajímavý vývoj. Purkrabí byl tedy v dnešním našem pojetí ředitelem a správcem panství. Jeho kompetence nebyla malá. Vedl celé hospodářství polní, a kromě toho byl představeným i nad hospodářstvím lesním i rybníčním. Poněkud samostatnější postavení měli obroční, zpočátku jen obroční písař, jemuž byla svěřena sýpka, stodola a vůbec obchod s obilím. I purkrabí měl speciální písaře a řadu dalších technických pomocníků. Byli to zejména: pojezdny, porybný, sládek, ovčáci, šafáři, šafářky, poklasní, drábi, mušketýři, polesní, lesní, hajní, zahradníci, dvorská čeleď, mlatici aj. Funkci svou purkrabí vykonával jednak pochůzkami, dozorem a konferencemi, jednak vedením různých záznamů, přehledů a inventářů. Tato evidence je označována jako účetnictví hmotné. Kdežto z činnosti hejtmanovy vycházely písemnosti povahy převážně spisové, v kanceláři purkrabího nacházíme především knihy a hlavně sešity, sešítky, listy a lístečky účtů, dále pomocné rejstříky, výkazy atd. Je tu tedy účet a několik pomocných rejstříků dobytka, výkazy o dojivosti, o výrobě másla a sýrů, o spotřebě krmiva a slámy. Účty a rejstříky sklizní a osevů, rejstříky omlatní, sýpek obilních, výkazy prodeje a koupě všech druhů zemědělských výrobků. Účty pivovarské, víceméně specializované. Hospodářské inventáře. Hodně podrobné výkazy stavebního, skladového i jiného materiálu, prken a jiného řeziva. Porybný přináší do purkrabské kanceláře k revizi účty rybníční, výkazy obsádek a výlovu rybníků, a o prodeji ryb. Polesný účty a rejstříky o těžení a prodeji dřeva, o spotřebě dříví ve vlastním hospodářství, o práci pil aj.

V purkrabské kanceláři se vedou také podrobné seznamy robotníků, rozvrhy robotní práce na jednotlivé úseky panského hospodářství, výkazy vykonaných robotních dnů ap.

Již sám titul dalšího významného úředníka, d ů c h o d n í, napovídá obsahu jeho činnosti. Pečoval především o peněžní důchody velkostatku.

Vedl tedy účetnictví peněžní. Postupným přeměňováním naturálního hospodářství na velkostatku v peněžní, rostl význam důchodního úřadu a specializovala i rozrůstala se náplň jeho agendy. Peněžní příjmy z jednotlivých hospodářských úseků se musely sbíhat u důchodního. On vybíral též všechny úroky a poplatky od poddaných. Celý peněžní obrat jevil se pak v jeho celkovém účtu. Je to pravidelně hlavní účet nebo hlavní kniha peněžní. Kromě nich vedl důchodní ještě řadu účtů a záznamů pomocných, např. záznamy knihy konferenční, knihy poukazů, výkazy stálých periodických příjmů a vydání, rejstříky peněžních činží, knihy dluhů. Cedule příjmové a výdajové peněžní, a to buď týdenní nebo měsíční. Všechny tyto záznamy musily souhlasit s účty a výkazy hmotnými, vedenými purkrabím, obročním a ostatními úředníky a zřizenci.

Vedle spisů a výkazů, pocházejících z činnosti hejtmanovy, jsou tyto přerůzné účetní záznamy, výkazy, rejstříky, přehledy, jednou z nejdůležitějších složek agendy patrimoniální správy. Hned v prvních počátcích organizace práce a správy na rozšířeném režijním velkostatku vedou se účty a výkazy dvojího druhu a to hmotné a peněžní. První zachycují pohyb vyprodukovaného materiálu, jak v rámci vlastního hospodářství mezi jednotlivými výrobními odvětvími, tak odcházejícího nebo přicházejícího do dominiálního hospodářství. Druhý druh účtů zachycuje peněžní výsledky tohoto pohybu a to dlouho jen v rámci prodeje a koupě mimo panství. Peněžní hodnocení materiálu uvnitř panství vyjadřuje se poměrně pozdě a setkáváme se s ním pravidelněji teprve na sklonku patrimoniálního zřízení.

Toto účetnictví dosáhlo již v 16. století, v období rozvíjejícího se režijního hospodářství, na svou dobu značné úrovně. V dnešní účetnické literatuře se nazývá jednoduchým účetnictvím správním, neboli starým kameralním slohem. Obsahuje však v sobě již téměř všechny prvky rozvinuté kameralistiky, vypracované v pevný systém až v druhé polovici 18. století v teoretických a praktických účetnických příručkách a pojednáních. Tato okolnost svědčí zajisté o vysoké úrovni, k jaké dospělo zemědělské ekonomické myšlení hned na počátku režijního období našich velkostatků. O vývoji všech druhů zemědělského účetnictví pojednává se podrobněji v samostatné kapitole.

V oblasti vlastní správy hospodářské představoval účetní materiál vlastně jádro celé písemné pozůstalosti. Účty a výkazy vedly se však i v tom úseku, který patřil do oblasti veřejné správy. Byla to zejména agenda, související se správou sirotčího jmění, která si vyžadovala postupně značně rozvětvené účtování. Podobně tomu bylo s agendou daňovou a s účtováním různých kontribučenských fondů. Tato agenda se pak ještě rozrůstá o příbuznou agendu katastrální, která vnáší do patrimoniálního úřadování nové úkoly a s nimi nové druhy písemností. Vedení i těchto nových agend

musela být věnována stále větší péče, poněvadž příznávací výkazy katastrální, rozvrhování, vybírání a účtování daní a ostatních veřejných poplatků se kontroluje.

Tereziánské a josefinské reformy v oblasti poddanských záležitostí i na úseku správním značně omezily pravomoc vrchností nad poddanými, patrimoniální správa takto nabývá jiného obsahu. V jejím hospodářském úseku mimoekonomické momenty a vrchnostenský nátlak byly těmito zásahy značně ve své působnosti omezeny a bylo třeba bráti daleko větší zřetel již na čistě ekonomickou stránku zemědělského a ostatního vrchnostenského podnikání. Na úseku vedení správy veřejné stávaly se patrimoniální úřady stále více závislými na nově organizovaných státních orgánech. Zaujímají v tomto ohledu vlastně již postavení orgánů podřízených. Nejdůležitější úlohu v tomto procesu sehrála postupná reorganizace a zestátnění krajských úřadů, v nichž stát si vybudoval kontrolní orgán, jehož mohl užít jako nadřízené instance nad úřady patrimoniálními. Kontrola ta uskutečňovala se pravidelnými krajskými objížďkami hejtmana nebo krajských komisařů. Předmětem kontroly byla stejně práce, konaná v patrimoniálních úřadech, tedy způsob i obsah vyřizování agendy, jako pracovníci sami. Nejdříve byla věnována pozornost těm úředníkům, kteří se zabývali řízením veřejné správy. Upravovala se jejich kvalifikace a nařízeno vedení jejich evidence alespoň u polooficiální korporace, tehdejší Vlastenecko-hospodářské společnosti. Později se vyžadovaly odborné vědomosti pro úředníky, řídící soudnictví, dále zkoušky ze speciálního oboru politické správy (tzv. těžké policejní přestupky). Dbalo se prostřednictvím zmíněné již Společnosti také o zlepšení hospodářských znalostí ostatního úřednictva. Pro ně byla předepsána zkouška z tzv. kamerální (ekonomické) vědy, oboru přednášeného na tehdejších universitách. Zaváděny přísahy pro ty úředníky, kteří byli pověřeni vedením gruntovních knih, sirotčí i depositní agendy a pro všechny výběrčí daní. Patrimoniální úředníci zůstávali však stále soukromými úředníky, jmenovanými vrchnostmi. Také i do platových poměrů tohoto úřednictva se zasahuje například vydáním tzv. Akcidenčního řádu (r. 1779). Zaváděny i trestní sankce. Týkají se sice především úředníků, ale nezastavují se někdy ani před majiteli dominií.

Druhou kategorií zásahů do dominiálních poměrů tvoří všeobecné správní úpravy z let osmdesátých 18. století, rozdělující veřejnou správu na obor soudní a politický. Jsou to zejména jurisdikční normy, regulace dominiálních soudů, vytváření příslušnosti a obvodů místních soudů, instituce justiciářů. Těmto úpravám, které již neváhaly porušit i dominiální celek, musí se patrimoniální úřadování přizpůsobit i ve své manipulaci se stále rostoucími písemnostmi. Zavádějí se tedy postupně podací protokoly pro agendu politickou, soudní, odlišené jednak navzájem a dále i od agendy ekonomicko-dominiální.

Politická agenda patrimoniální obírala se tehdy následujícími správními úseky: 1. vyhlášení zákonů, 2. policejní záležitosti, 3. vybírání daní a veřejných dávek, 4. záležitosti školní a studijní, 5. duchovní věci, 6. silniční a vodní stavby, 7. kamerální a poplatkové věci, 8. řemesla a obchod, 9. věci vojenské, sčítání, rekrutírka, příprave, ubytování vojska, dodávky, 10. dozor nad obecními záležitostmi, 11. naddace, 12. kulturní záležitosti, zemědělství, chov dobytka, lesní hospodářství, 13. vykonávání politického soudnictví.

Agenda soudní dělila se v podstatě na dva základní úseky, a to na agendu spornou a věci nesporné (vedení gruntovních knih, pozůstalosti, sirotčí a depositní záležitosti). Na těch panstvích, kde se provozovalo jakékoliv dolování, byla zřízena odbočka horního soudu (substituace - Berggerichtsubstitution). Do agendy dominikální, která v této době představuje již jen zbytek dřívějších, daleko širších vrchnostenských oprávnění, zahrnováno je právo propinační s právem vařiti pivo a kořalku, agenda farního, kostelního a školního patronátu, právo lovu a v určitém omezení právo kutací.

V první etapě, až do období tereziánského a josefinského nacházíme v patrimoniálních úřadech - kromě účetního materiálu - písemnosti, které můžeme souborně označit jako korespondenci. Dopisování se děje ve formě osobních dopisů, počínaje titulem, oslovením, i úvodem. Majitel dominia píše svému úředníku míše familierní oslovení s instrukcemi, rozkazy a výt-kami. Vyřizuje v jednom dopise záležitosti veřejné i věci čistě soukromé a osobní. Hejtman nebo jiný úředník, zasílají pánu dominia občasně, nebo jen příležitostně zprávy, zodpovídají dotazy, podávají vysvětlení aj. Hejtman si dopisuje s úředníky sousedních i ostatních panství o řadě záležitostí souhrnně, aniž by dělal rozdíl v jejich kompetenci. Není také jednoty ve formální úpravě této písemné pozůstalosti. Pán dominia výhradně ve své vrchnostenské kompetenci rozhoduje o žádostech svých poddaných a rozhodnutí jeho se zapisují do tzv. Knih dekretů (Dekretenbücher). Vydává pro úředníky instrukce a nařízení (Knihy nařízení a instrukcí - Verordnungsbücher).

V konečné etapě patrimoniální správy úřaduje se však již zcela neosobně. Písemnosti z tohoto období lze již zcela právem označit jako úřední spisy. Adresuje se již výhradně na úřad. Úřední řeč je německá. Krajské a ostatní úřady užívají pro patrimoniální úřady německých názvů: Oberamt, Direktoriamt, Wirtschaftsamt, Ortsobrigkeit, Ortsgericht, Justizamt. Způsob úřadování a vyřizování spisů byl upraven všeobecnými předpisy. Bylo zavedeno jednotné pojmenování pro určité druhy spisů. V tomto směru se rozeznávaly tři hlavní druhy, a to: nařízení nebo výnosy, zprávy, noty. Nařízením byly všechny spisy, zasílané nadřízenými

úřady úřadům podřízeným. Byly to např. dekrety, příkazy, vyřízení, rezoluce aj. Všechna podání pak, která zasílaly podřízené úřady úřadům nadřízeným, byla zprávami. Tedy Wirtschaftsamt nebo Direktoriamt, nebo Ortschaftsamt zasílaly, ať již ze své vlastní iniciativy, ať k výzvě krajského úřadu, svá podání formou zprávy. Někdy mohly psát i žádost. Zprávy psaly například i příslušnému kriminálnímu soudu ve věcech trestních. Justizamty psaly zprávy třeba Apelačnímu soudu. Ve věcech vojenských zasílaly zprávy pravidelně velitelstvím příslušných pluků. Ve věcech daňových a katastrálních byly zasílány zprávy krajským pokladnám, krajskému úřadu, berničnímu kolegiu ap. Úřady souřadné, tedy v našich případech jedno panství panství druhému si psaly nóty.

Tyto druhy spisů se rozeznávaly i vnějšími znaky. Písemnosti, podávané jako zprávy, musely být psány jen po jedné části přeloženého archu, obyčejně po pravé, a musely mít na vnější straně rubrum, tj. označení úřadu, jemuž byly podávány, s krátkým obsahem podání, popřípadě s uvedením čísla výnosu, na který zpráva odpovídá. Stejně tak měly být upraveny žádosti. Vyřízení nadřízeného úřadu bývá často napsáno přímo na podání. Nóty však nemají vůbec rubra. Také i formát papíru byl často předpisován. Určité věci musely být psány jen na kolkovaném papíře. Dbáno bylo též, aby se užívalo příslušně odlišené titulatury (Löblich, Wohllöblich, Hochlöblich). Nejednou bylo nařizováno, aby se o každé věci psalo zvláště.

Nadřízené úřady bděly také nad tím, aby spisy byly řádně ukládány a registrovány. Pro patrimoniální úřady dalo se k tomu vhodně užití archivní schema, předepsané původně pro krajské úřady. A proto v mnoha patrimoniálních archivech najdeme spisy, rozděleny do následujících oddělení: Camerale, Commerciale, Contributionale, Diaetale, Militare, Publicum, Judiciale. Ve třicátých letech století 19. vyšel nový návod o úpravě patrim. registratur, zachovávající tři hlavní oddělení, a to: 1. oddělení politicko-administrativní, 2. oddělení judiciální, 3. odděl. dominiální a ekonomické. Pro evidenci spisů zavedeno Repertoire a Hlavní index. Kromě těchto všeobecných ustanovení bylo vypracováno i na velkých dominiích ke konci 18. a na počátku 19. stol. několik archivních plánů. Důležitý je z nich např. plán pro schwarzenberské archivy (Metze), roztrídňující spisový materiál na 8 hlavních oddělení.

Zásahy tereziánské a josefínské státovědy do pravomoci a způsobu úřadování patrimoniálních úřadů připravily v nejednom směru přechod k nové době. Likvidace patrimonium, kterou přinesl převratný rok 1848 a přeměna panských úřadů již důsledně na úřady státní, dala se daleko klidněji. Patrimoniální úřady mohly také svým úřednictvem poskytnout dostatečný počet pracovníků k obsazení nově zřízených úřadů. Tato nová organizace nebyla ovšem hned hotová. Panské úřady musely vésti celou agendu ještě

po určitou přechodnou dobu. Dálo se to již jen provizorně a tentokráte na útraty státu. Po četných poradách a projektech vstoupilo nové zřízení v platnost 1. července r. 1850. To je tedy konečný termín faktického trvání patrimoniální správy a patrimoniálních úřadů. Při přejímání agendy bylo vydáno novým úřadům mnoho spisů. Byly to především spisy nevyřizené. Tato extradice se nejvíce dotkla agendy soudní, z níž přešel kromě jiného do nových okresních soudů velký počet gruntovních knih, do nichž se dále zapisovalo. Stejně i berní správy si vyžádaly řadu prior.

Před úplnou likvidací provedly, nebo začaly provádět patrimoniální úřady ještě poslední, neobyčejně však pracnou a důkladnou akci. Je to vyvazování z poddanských břemen. Výsledkem těchto prací jsou rozsáhlé a komplikované vyvazovací tabulky. Práce tyto byly normovány základními zákony o zrušení poddanství a roboty a především pak četnými nařízeními, které je vysvětlovaly a doplňovaly.

Písemnosti českých patrimonií po roce 1526

Období 16. - 19. století je dobou vrcholného rozvoje českých panství, jejich kanceláří i písemností. V bohatě zachovaných patrimoniálních archívech se zvláště od sklonku 17. století nachází množství dokumentárního materiálu, který lze roztřídit zhruba takto:

1. Rodové písemnosti (dokumenty rodu jako celku i jeho jednotlivých příslušníků).
2. Vlastní písemnosti panství, jež zahrnují oblast:
  - a) veřejné správy (hlavně politické a berní),
  - b) soudní agendy,
  - c) vlastní dominikální správu (celé režijní hospodaření panství).
3. Písemnosti vedené patrimonií ve spolupráci s orgány samosprávnými (městečka a obce).

Složité historický vývoj naplněný převratnými zásahy do uzavřeného mikrokosmu panství, doprovázený bohatou vnitřní dynamikou na úseku správním i ekonomickém, se přirozeně projevil v obsahu i formálních znacích všech druhů písemností. Feudální velkostatek rozvíjející se intenzívně zvláště od polovice 16. století navazoval přirozeně na starší formy řízení a správy poddaného lidu, jež se vyvinuly ve středověku.

Tomuto stavu odpovídaly i typy a formy písemností, jež vznikly zčásti již v předchozím období. Tak urbáře a účty vděčí za svůj vznik již předhusitské epoše, zatímco pozemkové knihy se zrodily až na přelomu 15. a 16. stol. a jiné dokumenty se objevily až v 16. a 17. stol.

V předbělohorské době zaznamenaly neobyčejný rozkvět a význam pozemkové knihy (Grundbuch, Kauf- und Handelsbuch aj.). Pozemkové knihy je možno definovat jako úřední knihy vedené vrchnostenskými úřady (ve spolupráci s orgány vesnické samosprávy) a jejich právními nástupci v záležitostech držby půdy a vesnických statků (poddanských a později soukromých) a ve všech záležitostech s tím souvisejících. Jejich účelem bylo uvádět ve známost skutečného držitele nemovitosti a stanovit práva a břemena z toho vyplývající.

Vznik pozemkových knih souvisí těsně se sociálně právními změnami, k nimž došlo na venkově od konce 15. století, kdy se v souvislosti s prosazováním emfiteuse zlepšovalo majetkové a dědicko-právní postavení poddaných. Rozbor nejstarších knih (zejména z panství Pardubice, Litomyšl, Poděbrady aj.) ukazuje, že určité záznamy o prodejkách a koupích vesnických nemovitostí existovaly již dříve. Bylo to hlavně ve formě chyrografů, nezpečetěných zápisů smluvních stran vyhotovených ve dvou exemplářích, jež sloužily jako podklad při zavádění pozemkových knih.

Jedním z hlavních úkolů diplomatického studia pozemkových knih musí být správné určení typu knihy, druhu, hodnoty a formy záznamů. Již mezi knihami první poloviny 16. století neexistoval jeden typ, protože od samého počátku se do nich vkládala právní pořizení různého druhu. V průběhu 16. a 17. století se vyvinuly tyto typy knih:

1. Rustikální pozemkové knihy (pro poddanskou půdu)
2. Dominikální knihy (pro půdu panskou přidělovanou pouze do dočasného nájmu)

Rustikální knihy lze členit dále:

- a) purkrechtní (trhové),
- b) knihy poddanských kšaftů a inventářů,
- c) sirotčí registra,
- d) odúmrtní knihy (vyskytují se ojediněle),
- e) knihy sporů a narovnaní (většinou jen oddíly v knihách),
- f) knihy dluhů a zástav - " -
- g) svatebních smluv - " -
- h) viničné (horenské) knihy.

Ve starší době se takto členěné knihy vyskytují poměrně řídce jako samostatné typy, většinou se vedla jedna kniha buď pro celou rychtu nebo pro jednotlivé vesnice a v ní byly zápisy všeho druhu, nebo měla kniha několi oddílů. Nejstarší způsob vedení knih byl chronologický, to znamená, že se veškerá pořizení zapisovala za sebou bez ohledu na usedlost; v průběhu 16. století se vyvinula tzv. reálná folia, každá usedlost měla vyhrazeno několik folií.

Během 18. století přistupovaly k uvedeným typům knih ještě další speciální druhy, jako rukojemské, hypoték, kvitancí aj. V druzích pozemkových knih i ve způsobech vedení se projevují dosti značné krajové rozdíly i různá úroveň vrchnostenské správy a kanceláří. Teprve v období státního centralismu v 18. století došlo i na tomto úseku k sjednocení zásad o vedení knih.

Průběh celého rozvoje feudálních panství dokumentují další důležité písemnosti, jimiž byly urbáře. Definice, vznik i význam urbářů byly podány již ve výkladu diplomatiky staršího období. V éře velkého rozvoje velkostatků v 16. století se také urbáře rozvinuly a změnily. Kromě základního typu obsahujícího celkový soupis usedlostí se všemi povinnostmi a právy poddaných se vyčlenily výběrcí rejstříky (seznamy skutečně odvedených platů a dávek) a robotní rejstříky (výkazy o vykonaných robotách). Dále jsou dochovány sumáře, podávající celkový přehled o stavu a finančním výnosu celého velkostatku a správní urbáře (soupis hlavních podniků a vesnic).

Při studiu urbářů je třeba mít na paměti, že byly často přepisovány staré urbáře, aniž se přihlíželo plně k současné situaci a že jejich obsah neodpovídá pak době, do níž se hlásí. Hlavně se tak stávalo při častých prodejkách panství.

O vyspělosti patrimoniálního správního aparátu svědčí též seznamy poddaných, vzniklé z potřeb vrchností znát přesně počet a stav nejcennější hodnoty, jakou na panstvích měly, totiž poddané. K tomu sloužily seznamy poddaných (*Mannschaftsbücher*). Nejstarší zachované seznamy jsou z vyspělé oblasti rožmberské z osmdesátých let 16. stol. (Prachatice, Třeboň, Vimperk); obsahují jmenný soupis všech hospodářů, jejich manželek, dětí, sirotků, podruhů a často i čeledě v určitém roce. Je uveden i věk lidí a u dětí se psalo, kde současně jsou (ve službě, na řemesle, ve vojsku aj.).

Z předbělohorské doby a částečně i ze 17. století se seznamy dochovaly velmi mezerovitě, později jsou celé řady pro každý rok pro celá česká panství.

Nejmasovějším písemným materiálem našich patrimonií byly hospodářské účty, ze 17. a 18. století jsou jich celé série, čekající většinou na historické a diplomatické zpracování. Z hlediska diplomatického (z účetního stanoviska srov. samostatné pojednání) je třeba rozlišovat účetní knihy a účetní spisy, jež sloužily především jako přílohy ke knihám.

Podle obsahu lze účetní knihy dělit na:

1. důchodní účty, koncem 18. stol. z nich vznikly hlavní knihy peněžní;
2. naturální účty a rejstříky (pro jednotlivé hospodářské provozy např. pивní, dobytčí, obilní aj.);

3. partikulární účty (dílčí účty časové nebo pro zvláštní krátkodobé účely).

Dále je třeba rozlišovat účty podle provenience, tzn. v jakém vrchnostenském úřadu byly vedeny. Z tohoto hlediska můžeme rozeznávat materiál ústřední povahy (účty hlavních pokladen a účetních revizí), účty panství a účty jednotlivých provozů.

Diplomatický rozbor účtů není možno provádět jen studiem formálních znaků a izolovaně, ale vždy jen v souvislosti s celým ekonomickým systémem, je nutno pochopit především určitý účetní systém a určit kvalitu každého daného účtu.

Pro 16. století je typický též rozkvět a rozmach patrimoniálních kanceláří, zejména na větších pozemkových državách jako byla např. rožmberská panství, doména Smiřických aj. Charakteristickým rysem a průvodním jevem tohoto procesu bylo masovější použití spisů (akt), jež vyhovovaly zrychlenému a bohatšímu životu lépe než staré písemné formy. V kancelářích se pracovalo se spisy přijatými i vydanými; většinou měly jednoduché formy a obsahovaly stručné pokyny, sdělení, dotazy apod. Někdy se přijaté i vydané spisy zapisovaly do samostatných knih (celé nebo ve zkrácené podobě). Tyto knihy představují jakési spojení kopiářů a register a nazývají se obvykle knihami pamětními.

V 17. stol., hlavně až po třicetileté válce, vznikaly v kancelářích i pomocné knihy, které měly ulehčit spisovou práci a evidenci. Nejdůležitější byly podací nebo jednacích protokoly, do nichž se zapisovaly přijaté i vydané spisy (obsahovaly datum podání, stručný obsah a způsob vyřízení). Ty se pak staly základní pomůckou i pro celá další období.

V důležitých právních pořízeních vydávaly vrchnostenské kanceláře též listiny a listy. Odpovídaly listinám a listům vydávaným v zeměpanských úřadech, jejich formy byly ovšem mnohem prostší. Listiny byly na pergamenu a obsahovaly podpis majitele panství a jeho velkou pečeť, listy byly jednodušší a byly vydávány v pořízeních méně významných (známé jsou hlavně výhosty nebo zhostné listy, povolující odchod poddaných z panství).

V 18. století a v první půli 19. se úřadování i formy spisů stávaly komplikovanější a masovější. Provoz kanceláří řídily a upravovaly kancelářské řády a instrukce a všeobecná nařízení státních úřadů.

J. H a n z a l

Bibliografická příloha

Základní pramenný materiál - pozemkové knihy - byl až do nedávné doby uložen v pražském SÚA, odkud ale byly dle proveniencí jednotlivé soubory odevzdány příslušným státním archivům. Pro ostatní materiál knižního a spisovného charakteru je třeba obrátit se opět na odpovídající fondy velkostatkové v týchž Státních archivech (srovnej jednotlivé průvodce po státních archivech).

Literatury, která se těmto otázkám věnuje (necháme-li stranou početné práce z hospodářských a sociálních dějin, které namnoze také z tohoto materiálu vycházejí), je zhusta trojího druhu.

Především jde o literaturu, která měla sloužit patrimoniálním úřadům a jejich úředníkům v jejich praxi; tu zasluhují zmínky hlavně:

R e i c h l, Das Dorf- und Bauernrecht im Königreiche Böhmen, mit Rücksicht auf die übrigen k. k. Deutschen Erbländer im Grundrisse. Für Kandidaten zu wirtschaftsämlichen Diensten, Prag 1817. - K o s t e t z k y Dominik, Praktisches Handbuch der Gesetze in Unterthansachen für Kreisämter, andere politische Behörden, Grundherrschaften, obrigkeitliche Aemter, Advokaten, Justiziäre und Unterthanen im Königreiche Böhmen. Th. I. II. Wien 1830, 1831. - S c h o p f F.J., Die Rechte auch Pflichten der Grundherren und der Wirkungskreis der grundobrigkeitlichen Wirtschaftsämter im Lande Böhmen. B. I-III ve dvou svazcích. Praha 1847, str. VI, XII, 331, VI, 368.

Dále je to literatura právně a správněhistorická, jakož i archivní, z níž lze uvést opět alespoň nejdůležitější tituly:

R i e g e r Bohuš, Zřízení krajské v Čechách, část 2. Ústrojí krajské v Čechách v letech 1740 - 1792, Praha 1893. T ý ž, Pozemková vrchnost, Drobné spisy I, str. 466 - 484. Praha 1914. - M a c e k Jar. - Ž á č e k V., Krajská správa v českých zemích a její archivní fondy. Praha 1958. - J a n o u š e k Em., Několik úvah o patrimoniálních archivech. Sborník prací žáků prof. dr. G. Friedricha. Praha 1931, str. 177 - 191. - J a n o u š e k Em., Přednášky o patrimoniální správě, skripta. Praha 1955. - P r o c h á z k a Vl., Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. stol. Český lid 49/1962, str. 55 - 63. - Č e r n ý V., Názvosloví pro zemědělsko-lesnické archivy. Slovníček archivní terminologie II. Praha 1955. - P r o c h á z k a Vl., Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. stol., Praha 1963.

A konečně to jsou některé edice, např.:

K a l o u s e k J., Řády selské a instrukce hospodářské. Archiv čes-

ký, XXII - XXV, XXIX, Praha, 1905 - 1913. - Č e r n ý V., Hospodářské instrukce. Praha 1930.

Literatura diplomatická v nejširším slova smyslu:

V o l f M., Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí. Zprávy ZAČ VIII, 1939, str. 41 - 108. - P r o c h á z k a V l., Nejstarší česká vesnická pozemková kniha, ČSPS 68/1960, str. 81-3. - T r a n t í r e k Mir., Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849. SAP X/2 - 1960, str. 105 - 181. - H a n z a l J., K diplomatice předbělohorských urbářů. AUC 1963, Philologica et historica No 5, Pomocné vědy historické, str. 79 - 93. - T ý ž, Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih, SAP XIV-1, 1964, str. 39 - 56. P o l á k S., Trhové knihy českých poddanských měst v první polovině 16. stol., SAP XVIII, 1968, str. 412 - 451. - H a n z a l J., Patrimoniální úředníci a úřady v době předbělohorské, SAP XIX, 1969, str. 441 - 456. - Z a o r a l o v á M., Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti, SAP 1969, str. 258 - 301. - T ř í s k a K., Vývoj černínské ústřední správy, SAP 1968, str. 363 - 376. - H a n z a l J., Hospodářské patrimoniální účty předbělohorského období, SAP XVI, 1966, str. 39 - 56. - V o l f M., Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji, SAP XVI, 1966, str. 50 - 127.

E. J a n o u š e k

ÚČTY A ÚČETNÍ MATERIÁL1. Pojem účetní soustavy, účetní metody a účetní formya. Hlavní rysy jednotlivých účetních soustav

Účetní knihy mohou být vedeny a mít různou úpravu podle toho,

- a) jak se na jednotlivé účetní případy (případy zapisované do účetních knih, účetní jevy) díváme,
- b) jak je třídíme,
- c) v jakém uspořádání je zapisujeme.

Na účetní případy se můžeme v zásadě dívat jako na příjmy a výdaje peněz (i když vždy o skutečné příjmy a výdaje peněz nejde), nebo jako na příjem (vznik) jedné hodnoty (plnění) a úbytek (výdej) jiné hodnoty (plnění). Na prvé zásadě spočívá jednoduché účetnictví správní (starý kamerální sloh) a účetnictví kamerální, na druhé zásadě jednoduché kupecké (obchodní, podnikové) účetnictví a účetnictví podvojně.

Účetní případy buď třídíme z hlediska pohybu (změn) majetku a dluhů (např. v jednoduchém kupeckém účetnictví) nebo jen z hlediska výsledků hospodaření (např. v jednoduchém účetnictví správním) nebo s obou hledisek (v účetnictví podvojném a částečně i v účetnictví kamerálním).

Účetní případy zapisujeme buď jen v pořádku věcném (v jednoduchém účetnictví správním) nebo v pořádku časovém a věcném (v podvojném účetnictví, popř. v účetnictví kamerálním). Dále je zapisujeme buď jen v jedné řadě (v jednoduchém účetnictví správním a v jednoduchém kupeckém účetnictví) nebo ve dvou řadách (souborně, souhrnně a jednotlivě), v podvojném účetnictví na účtech souborných (souhrnných, kolektivních, syntetických) hlavní knihy a na účtech analytických (jednoduchých) v různých knihách pomocných (v knihách analytické evidence), částečně i v účetnictví kamerálním pro evidenci pohledávek a dluhů (v peněžní hlavní knize a v saldokontu).

Jednoduché účetnictví správní (neboli starý kamerální sloh, kamerál-

ní sloh bez předpisových položek, die einfache Verwaltungsbuchführung, der alte Kameralstil) nezná zásadně deníky, má jen zápisy soustavné. Zásadně se vedou odděleně příjmy a výdaje peněz buď přímo v knize rubrik (knize titulní, v titulních registrech, v hlavní knize, hlavní knize peněžní, das Rubrikenbuch, das Hauptbuch, das Geldhauptbuch) nebo nejprve v různých zápisech předběžných, pomocných, odkud se v určitých obdobích převádějí do hlavní knihy. Kniha rubrik obsahuje rubriky příjmové a rubriky výdajové, které jsou zásadně jednostranné (pokud by nešlo o storna, tj. zrušovací zápisy nesprávně zapsaných účetních případů). Většinou se strany rubrik ani nerozlišovaly, protože se rubriky příjmové i rubriky výdajové vedly zpravidla v samostatných oddílech. Někdy se jako příjmy zapisovaly vzniklé pohledávky a jako výdaje vzniklé dluhy. Tím se obsah hlavní knihy jako knihy pro roztržiděné příjmy a výdaje peněz zatemňoval a proto bylo třeba vést pokladní knihu jako knihu pomocnou nebo dokonce soukromou knihu příslušného pracovníka (peněžní manuál čili peněžní příručku).

Evidence věcného (hmotného) majetku se vedla ve zvláštních účetních knihách, nazývaných ve starší době též účty nebo registra. Vedle nich se vedly různé pomocné knihy, nazývané často rejstříky, z nichž se převáděly účetní případy jednotlivě nebo úhrnně v pravidelných obdobích do účtů. Tyto knihy věcného majetku se nazývaly často hlavními knihami věcnými nebo naturálními, ačkoliv název hlavní kniha patří jen knize o evidenci peněžního majetku. Název hlavní kniha věcná neb naturální přešel i do účetnictví kamerálního.

V jednoduchém účetnictví správním můžeme vykázat velkou část nákladů a výnosů, ale nikoliv tzv. čisté jmění jako rozdíl mezi majetkem a dluhy, protože se velká část majetku v ceně nevedla, rozvahy majetku se nesestavovaly a mimo rámec účetnictví byly sestavovány jen různé přehledy o pohybu majetku, hlavně o příjmech a vydáních. Soustavná evidence pohledávek a dluhů činila jednoduchému účetnictví správnímu určité potíže.

Účetnictví kamerální (die Kameralbuchführung, die kameralistische Buchführung, der neue Kameralstil), nazývané učiteli státního účetnictví též účetnictvím jednoduchým (die einfache Buchführung) nebo jednoduchým účetním slohem (der einfache Rechnungsstil), popř. účetním slohem o jednoduchých položkách (der Rechnungsstil in einfacher Posten), je rozšířené jednoduché účetnictví správní. Spočívá tedy stejně jako jednoduché účetnictví správní v odděleném účtování majetku peněžního a majetku věcného. Dosavadní jednoduché účetnictví správní se rozšiřuje o peněžní deník a v (peněžní) hlavní knize se zavádí důsledně oddělené účtování tzv. náležitostí (die Gebühr, die Schuldigkeit, Soll) neboli předpisových položek (předpisů, die Vorschreibung) od účtování plateb (die Zahlung, die Abstattung, die Berichtigung Ist), kdežto účtování věcného majetku zůstává

v podstatě nezměněno. Není tu obsahová a číselná shoda v peněžním deníku a v peněžní hlavní knize, která je typická pro účetnictví podvojně, protože se tzv. náležitosti v deníku peněžním neúčtují. Naproti tomu deník puteánský, nazvaný podle svého původce Puteaniho, obsahuje nejen skutečné platby, ale také náležitosti. Tato úprava kamerálního účetnictví se nazývá proto účetnictvím puteánským nebo deníkovým.

V hlavní knize možno tedy vykázat ke konci roku nedoplatky (zůstatky) příjmové (pohledávky) a nedoplatky (zůstatky) výdajové čili nevýplatky (dluhy) podle druhu příjmů a vydání, nikoliv podle osob. Proto se vedlo ještě saldokonto (úvěrní kniha) jako kniha pomocná (das Abrechnungsbuch).

Deník a hlavní kniha peněžní tvoří základní knihy účetnictví kamerálního a tudíž jeho podstatu. Ostatní účetní knihy, zejména knihy o evidenci věcného majetku, jsou knihami pomocnými neboli vedlejšími. I když některé knihy o evidenci věcného majetku nazýváme knihami hlavními (naturálními nebo věcnými hlavními knihami), jsou to knihy pomocné.

Mnohdy se rozlišují speciální věcné či naturální deníky, do kterých se zapisuje běžně z dokladů a věcné (naturální) hlavní knihy, kam se převádějí měsíční úhrny z těchto deníků. Věcné či naturální deníky se nazývají též rejstříky a název věcný či naturální deník je vyhrazen jen všeobecnému deníku pro zápisy o pohybu veškerého věcného majetku.

Ke konci roku se sestavovala v kamerálním účetnictví rozvaha majetku a rozvaha výnosová (tato rozdílem čistého jmění na konci a na počátku roku čili způsobem nepřímým, inventárním a způsobem náležitostním neboli přímým mezi působivými (výsledkovými) náležitostmi (předpisovými položkami příjmovými a výdajovými) s připočtením nebo odpočtením rozdílu věcného majetku z konce a počátku účetního roku.

Jednoduché kupecké (obchodní, podnikové) účetnictví (die einfache kaufmännische Buchführung) nazývané též neúplným účetnictvím podvojným nebo neúplnou dopikou (die unvollständige Doppik) objevuje se u nás již v 15. a 16. století v podnicích obchodních, později v podnicích řemesla a v malých podnicích továrních, později i v některých peněžních ústavech.

Podstata jednoduchého kupeckého účetnictví spočívá ve vedení těchto účetních knih:

a) soupisníku jmění (v popisníku majetku a dluhů), který se sestavuje při zahájení činnosti podniku a potom ke konci každého roku,

b) deníku pokladního (pokladní knihy) a deníku úvěrního (deníku pro případy nepokladní), popř. ve společném deníku pokladním a úvěrním s potřebným počtem peněžních sloupců,

c) saldokonta, úvěrní knihy, která je evidencí pohledávek a dluhů podle osob a hlavní knihou této účetní soustavy,

d) různých knih pomocných neboli vedlejších (např. knih o příjmu a výdeji zboží, nazývaných dříve zásobníky, skontry apod.).

Někdy, zejména v nejstarší době se vedly jen účetní knihy ad a) až c); vedly-li se i účetní knihy ad d), nazývalo se toto účetnictví rozšířeným účetnictvím jednoduchým (die erweiterte einfache Buchhaltung). Tohoto názvu se však později začalo užívat pro jednoduché kupecké účetnictví, ve kterém

a) byla hlavní kniha rozšířena o zápisy věcného majetku a změn čistého jmění, zvláště nákladů a výnosů,

b) se vedly pro náklady a výnosy i věcný majetek různé pomocné knihy,

c) byla pokladní kniha vedena v tabelární úpravě, tj. kde se v pomocných peněžních sloupcích třídily příjmy a výdaje tak, aby se mohly zjišťovat náklady a výnosy, pokud byly za hotové, nikoliv tedy náklady a výnosy jako vzniklé pohledávky a dluhy nebo jejich úbytky a úbytky a přírůstky věcného majetku.

Obsahově se rozšířené jednoduché účetnictví blíží účetnictví kamerálnímu, ale nevyrovná se mu v uspořádání účetních knih a soustavnosti účetních zápisů. V praxi se vyskytovaly různé obměny rozšířeného účetnictví jednoduchého, ale účetnictví kamerální tvořilo uzavřený a pokud možno jednotný celek.

Základní organizační (účetně technickou) jednotkou jednoduchého účetnictví kupeckého je účet neboli konto, kdežto v jednoduchém účetnictví správním a v účetnictví kamerálním je rubrika. V jednoduchém kupeckém účetnictví se vedou jen účty analytické (jednoduché), v účetnictví podvojném účty analytické i účty syntetické (souborné, kolektivní, viz dále o účetnictví podvojném).

Jinak rozdíl jednoduchého účetnictví kupeckého oproti jednoduchému účetnictví správním spočívá v tom, že se klade váha na evidenci pohledávek a dluhů, kdežto v jednoduchém účetnictví správním se zdůrazňuje stránka nákladová a výnosová nebo spíše příjem a výdej peněz, popř. náklady a výnosy za hotové.

Nejdokonalejší účetní soustavou je účetnictví podvojně (die doppelte Buchhaltung, die doppelte Buchführung, die Dopik), nazývané u nás dříve účetnictvím složitým nebo dvojitým, dopickým, někdy dopikou nebo účetním slohem merkantilním. Dnes mluvíme o podvojně soustavě účetní evidence, o podvojně účetní soustavě nebo krátce o podvojně soustavě.

Podstata podvojně účetnictví spočívá v tom, že v jeho základních

účetních knihách (v denících a v hlavní knize) zachycujeme stavy, přírůstky a úbytky aktiv a pasiv (majetku, dluhů apod.) a všechny náklady a výnosy, takže hospodářský výsledek můžeme zjišťovat dvojím způsobem, a to:

- a) jako přírůstek nebo úbytek čistého jmění,
- b) jako rozdíl mezi náklady a výnosy.

Základní organizační jednotkou podvojného účetnictví je účet neboli konto. V hlavní knize vedeme účty souborné neboli syntetické (např. účet dlužníků, účet věřitelů nebo účet odběratelů, účet dodavatelů, účet výrobků apod.) a v knihách pomocných vedeme účty jednoduché neboli analytické (účty jednotlivých dlužníků, věřitelů nebo odběratelů, dodavatelů, účty jednotlivých druhů výrobků při výrobě hromadné nebo sériové, popř. účty jednotlivých výrobků při výrobě kusové neboli zakázkové).

Máme tedy čtyři účetní soustavy, a to:

1. jednoduché účetnictví správní (starý kamerální sloh),
2. kamerální účetnictví (nový kamerální sloh),
3. jednoduché kupecké účetnictví (neúplná dopika),
4. podvojný účetnictví (dopika).

V západním Německu se užívá v některých podnicích veřejné správy také tzv. rozšířeného kamerálního účetnictví (zdokonalený kamerální sloh, der gehobene Kameralstil, die erweiterte, verbesserte, verwollkommnete Kameralistik), které při zdokonalení účetní techniky kamerálního účetnictví u nás známého může poskytnout ve své hlavní knize všechny údaje jako účetnictví podvojný. Je tedy hlavní kniha rozšířeného kamerálního účetnictví obsahově rovnocenná s hlavní knihou účetnictví podvojného. U nás se objevuje rozšířené kamerální účetnictví jen ojediněle v době tzv. Protektorátu v pohraničních územích Čech a Moravy.

Rozdíly mezi jednotlivými účetními soustavami spočívají v obsahu a uspořádání základních účetních knih, rozdíly v obsahu a uspořádání knih pomocných či vedlejších jsou celkem nepatrné. Někdy se činí rozdíl mezi knihami vedlejšími a knihami pomocnými (z nichž se účtují zpravidla úhrny do knih základních a vedlejších). Takovéto knihy pomocné měly různé názvy, jako např. rejstříky apod.

Kdybychom chtěli vystihnout vývojové stupně od dob raného feudalismu až po naši dobu, dostali bychom toto schéma:

1. Jednoduché účetnictví správní (starý kamerální sloh, stará kameralistika)	1. jednoduché kupecké účetnictví (neúplná dopika)
2. účetnictví kamerální (nový kamerální sloh a jeho obměna účetnictví puteánské neboli deníkové - též rakouská kameralistika)	2. rozšířené účetnictví jednoduché (rozšířená neúplná dopika)

3. rozšířené neboli zdokonalené účetnictví (též německá kameralistika).

3. účetnictví podvojně (dopika)

b. Účetní metody a formy

Podle toho, jak ze zápisů časových získáváme zápisy soustavné, rozeznáváme různé účetní metody (die Buchhaltungsmethoden); jejich konkrétní úpravou dostáváme různé účetní formy (die Buchhaltungsformen). Účetní metody a účetní formy mají největší význam v podvojném účetnictví. Máme dosud metodu převodovou (přepisovací), metodu tabelární (rozpisovací), metodu propisovací a metodu děrných štítků a nově vzniká metoda samočinných počítačů. Největší počet forem vykazuje metoda převodová. K nejstarším formám podvojného účetnictví patří stará a nová forma italská, sborníkové účetnictví (sborníková forma) a účetnictví o více denících. V posledních letech začíná se u nás užívat účetních forem, které obsahují prvky více účetních metod (např. forma sborníkově deníková, forma rejstříková a forma dckladově sborníková).

Zpočátku bylo zvykem a pravidlem zapisovat nejprve do deníku a odtud zapsané účetní případy převádět do hlavní knihy. Zároveň se tyto účetní případy zapisovaly do knih pomocných čili vedlejších. Podle toho se také vytvářela úprava účetních knih a vztahy mezi nimi.

2. O jednotlivých účetních soustavách zvláště

a) Jednoduché účetnictví správní (starý kamerální slon)

α) Popis a rozbor jednoduchého účetnictví správního

Původ jednoduchého účetnictví správního musno hledat již v otrokářském řádě. S jeho počátky se setkáváme již ve Starém Egyptě, Sumérii, Akádu, Asyrii, Fénicii a Palestině. Poměrně vyspělé je v Řecku a v Egyptě za Ptolemajevců, dále v říši Římské, v Byzanci a ve státech islamských. U nás se jeho prvky dochovaly ze čtrnáctého století.

Základním znakem jednoduchého účetnictví správního je zásadní oddělené účtování jmění peněžního (hotových peněz) od účtování jmění (majetku) věcného (hmotného). Protože tržní hospodářství bylo za feudalismu málo rozvinuto a tudíž i oběh peněz nebyl rozsáhlý, bylo účtování věcného jmění poměrně obsáhlé s větším počtem účetních knih. Naproti tomu účtování jmění peněžního se soustřeďovalo v jedné účetní knize (v knize rubrik nebo titulů,

v titulní knize v hlavních registrech, v hlavním účtu, v hlavní knize, v peněžní hlavní knize).

Jak jsme již dříve ukázali, jednoduché účetnictví správně nezná deníky v našem slova smyslu, nezachycuje tedy účetní případy v pořádku časovém (chronologickém). Říkáme tedy, že má jen zápisy soustavné (systematické), nikoliv zápisy časové (chronologické). Tato zásada platí jen s určitými výhradami. Ve státní správě se deníky v jednoduchém účetnictví správním skutečně nevedly, v zemědělství se vyvinuly pokladní deníky v pozdější době z peněžních (důchodních) cedulí.

S rozvojem tržního hospodářství stává se účtování peněz tak důležitějším a proto se postupně kniha rubrik neboli titulů začíná nazývat hlavními registry, hlavním účtem a posléze hlavní knihou.

Brzy se vytvořila u nás zásada, podle které se až do počátku devatenáctého století nezapisovalo do hlavní knihy přímo z účetních dokladů, ale z tzv. cedulí (der Zettel), z nichž se vyvinul pokladní (peněžní) deník (das Kassajournal, das Geldjournal). Vedle toho se vedly cedule o věcném majetku a podle toho také měly různé názvy. Hlavní knihy s deníkem peněžním se začínají nazývat knihami základními, naproti tomu účetní knihy o majetku věcném knihami vedlejšími, pomocnými nebo pobočnými.

Rubriky v hlavní knize se dělily na příjmové a výdajové. Byly zásadně jednostranné, pokud nešlo o formální storna (zrušení) chybných zápisů a převody na jiné rubriky. Počet rubrik kolísal podle druhu, velikosti a číselnosti, popř. podle vyspělosti účetní organizace příslušné hospodářské jednotky. Do značné míry vyplývaly počet a rozdělení rubrik z rozdělení a počtu knih pro účtování věcného majetku.

Hlavní kniha neobsahovala jen účtování peněz. Brzy se např. vytvořil zvyk účtovat ke konci účetního období mezi přijaté peníze také nedoplatky (pohledávky), takže z účetních knih vyplývala větší pokladní hotovost nežli ve skutečnosti byla. Proto se na konci účetního období od úhrnu příjmů odečetly pohledávky běžného období a tak se vypočítala skutečná pokladní hotovost. Pohledávky vzniklé v jednom období a zaplacené v období následujícím a platby na ně se již do hlavní knihy nezapisovaly. Tento postup byl pravděpodobně velmi rozšířen v době rostoucího tržního hospodářství. Byly však i případy, ve kterých se do hlavní knihy jak v příjmu tak ve vydání zapisovaly jen nároky a závazky, nikoli skutečné pokladní příjmy a výdaje, takže skutečný pohyb peněz bylo nutno zachycovat v různých knihách pomocných.

Pro přehled majitele hospodářství se z úhrnů příjmových a výdajových rubrik sestavovaly výkazy (přehledy), nazývané extrakty (výtahy, výpisy

nebo sumáře. Byly sestavovány měsíčně, čtvrtletně, pololetně neb ročně.

Kde bylo hospodářství členité a skládalo se z více celků, které si vedly samostatné účetnictví, vedla se vedle hlavních knih těchto celků ještě hlavní kniha ústřední (centrální), do níž se zapisovaly buď jednotlivé účetní případy nebo úhrny z hlavních knih příslušných dílčích jednotek.

Ostatní účetní knihy, nazývané, jak již shora naznačeno, knihami vedlejšími, pomocnými nebo pobočnými, se dělily podle obsahu. Vedly se účetní knihy o věcném majetku (později i účetní knihy o pohledávkách a dlužích), účetní knihy o činnosti (účetní knihy pro evidenci práce a mzdových nároků zaměstnanců). Evidence věcného majetku se dělila na evidenci inventáře a svršků (budov, zařízení, náradí), evidence živého inventáře, evidence přírodnin, evidence stavebních a pomocných hmot. K účetním knihám o činnosti patřily různé rejstříky o výrobě zemědělské a průmyslové. Evidence práce se vedla podle druhu prací, podle jejich účelu a podle zaměstnanců.

Účetní knihy se uzavíraly pololetně nebo (později) ročně, při tom období účetní se nekryla s obdobími kalendářními, teprve v pozdější době nastává tendence uzavírat účetní knihy ke konci kalendářního roku nebo pololetí. Účetní závěrka se skládala z výtahu peněžní hlavní knihy a z přehledů většiny účetních knih o věcném majetku, popř. z přehledu pohledávek a dluhů k určitému dni. Zpočátku bylo zvykem předkládat vedení příslušné hospodářské jednotky příslušné účetní knihy v prvopise, ke kterým se připojovaly jako přílohy i některé knihy pomocné, někdy se předkládaly účetní knihy i výtahy (přehledy) z nich, velmi často i účetní doklady. Podrobná nebo stručná hospodářská zpráva osvětlovala některé důležité položky a zdůvodňovala hospodářský výsledek. Účetní knihy v jednoduchém účetnictví správním se vedly zpočátku latinsky, potom česky, později česky a německy a posléze skoro výhradně německy.

β) Jednoduché účetnictví správní v zemědělství

Jednoduchého účetnictví správního se u nás užívalo v zemědělství (i ve státní a městské správě) od nejstarších dob do první poloviny století devatenáctého. V druhé polovině století osmnáctého bylo však poměrně rychle zatlačováno účetnictvím kamerálním (novým kamerálním slohem).

Protože podstata jednoduchého účetnictví správního byla popsána výše, omezíme se jen na osvětlení otázek, které jsou pro zemědělství typické. Obecně můžeme konstatovat, že jeho organizace se v zásadních otázkách velmi málo liší, zato v jednotlivostech je rozdílů poměrně mnoho. Už v ná-

zvech jednotlivých účetních knih byla často dosti značná nejednotnost. Pro účetní knihu byly obvyklé názvy registra, účet nebo počet. Podstatného jména registr (rejstřík) se často užívalo pro různé knihy pomocné, kdežto pro účetní knihy řádné se užívalo nejčastěji názvu účet, někdy počet nebo registra (množné číslo od registrum).

Účetní knihy nazývané účty se předkládaly majiteli panství nebo jeho zástupci, regentovi, ústřední účtárně buď v prvopise nebo ve výtahu nebo v obojím. Naproti tomu účetní knihy nazývané rejstříky nebo registry se připojovaly mnohdy s doklady jako přílohy. Slovo účet znamená také vyúčtování s majitelem panství, účetní přehled o činnosti úředníků vůči majiteli nebo jeho zástupci.

Vedle účetních knih nazývaných zpravidla účty nebo registry bylo zvykem účtovat pohyb peněžního a věcného majetku podle dokladů nejprve do tzv. cedulí, které byly zpočátku týdenní (der Wochenzettel), výjimečně čtrnáctidenní, později měsíční (der Monatszettel), výjimečně i čtvrtletní. Z těchto cedulí, jejichž správnost musil potvrdit zpravidla hejtman, se jednotlivé účetní případy a později jen jejich úhrny převáděly do příslušných účetních knih.

Pokud jde o účtování peněžního jmění, veškeré pokladní příjmy a vydání zapsal podle dokladů důchodní (nebo jeho pomocník) do peněžních či důchodních cedulí a odtud je převáděl po schválení správnosti účtování hejtmanem do hlavní knihy peněžní na příslušné rubriky.

Úprava peněžních (důchodních) cedulí byla různá. V záhlaví každé cedule bylo vyznačeno, za které období (týden, měsíc) obsahuje vyúčtované případy. Zpravidla obsahovala zůstatek peněz z minulého týdne, někdy byly tyto peněžní zůstatky zapisovány jen do první cedule na počátku účetního období. Někdy byly pokladní příjmy i pokladní výdaje od sebe odděleny, jindy obsahovala cedule rubriky a příjmy a výdaje byly podle nich tříděny, mnohdy se příjmy a výdaje zapisovaly pod sebe bez jakéhokoli formálního rozlišení.

Z peněžních cedulí se později vyvinul peněžní (pokladní) deník, který se uzavíral denně, týdně nebo měsíčně podle velikosti a členitosti příslušné hospodářské jednotky. Někde bylo zvykem zapisovat do peněžních cedulí některé drobné příjmy a výdaje za týden jednou položkou (jedním úhrnem). V tomto případě obsahovala vedle jednotlivých účetních případů také částky úhrnné, sborníkové a proto plnila částečně funkci sborníku (das Sammeljournal, das Sammelbuch).

Hlavní kniha (hlavní kniha peněžní, hlavní účet, hlavní registra, titulní registra, kniha rubrik, peněžní hlavní kniha) obsahovala peněžní

příjmy a výdaje na rubrikách, které do značné míry nahrazují funkci účtů nebo kont v jednoduchém kupeckém účetnictví a v účetnictví podvojném. Účetní případy stejného druhu (obsahu) se shrnovaly pod společný titul na společnou rubriku, odtud také název této účetní knihy. Hlavní kniha musila obsahovat všechny rubriky předepsané instrukcí nebo nařízené ústřední správou (nebo i hejtmanem), i když pro některé rubriky se v příslušném účetním období nevyskytly účetní případy. V takovém případě se pod nadpis příslušné rubriky poznamenalo, že žádný účetní případ se nevyskytl nebo se uvedla $\emptyset$.

Dnes je praxe obrácená. Podle našich předpisů zřizují si podniky a jiné organizace účtově rozvrhy podle příslušných účtových osnov; do těchto rozvrhů účtů se uvedou jen účty, pro které budou v příslušném roce účetní případy. Nemohou se zde vyskytovat nadepsané účty bez účetních případů.

Vyskytly-li se naopak nové účetní případy, které nebylo možno pro odchýlnou jejich povahu napsat na některou rubriku dosavadní, mohl hejtman předepsat rubriky další. Rubriky hlavní knihy a jejich pořadí bylo v hlavních rysech určováno úseky hospodářství a počtem i druhy příslušných knih pro účtování o věcném majetku a ostatními účetními knihami. Protože hlavní kniha peněžní podávala přehled o celém peněžním hospodářství za celé účetní období, záleželo velmi mnoho na tom, kolik rubrik a s jakým obsahem bylo zřízeno, čili jaké bylo schéma rubrik, které bylo obdobou dnešních účtových osnov a účtových rozvrhů. Rozdělení a pořadí rubrik v zápisu saldokonta v podrobnostech se však velmi často podstatně lišilo počtem, obsahem i pořadím jednotlivých rubrik. Později bylo zvykem dělit rubriky na oddíly, pododdíly, přitom vedle rubrik hlavních se rozeznávaly rubriky vedlejší nebo podrubriky, podobně jako máme účtové oddíly, účty nebo podúčty, popř. účty syntetické a účty analytické. Velmi často se dělily nejprve na rubriky příjmové a rubriky výdajové, někde byly řazeny, zejména později podle věcného hlediska, podle kterého se příjmové a výdajové rubriky stejného či podobného obsahu uváděly ve stejných oddílech.

Fišer (1706. str. 402) uvádí tyto příjmové rubriky:

Příjem: z restancí, z pernaté drůbeže, z pivovarů, z kanceláře, z úroků, z dluhů, z páleného (z kořalky), z obilí, ze zahrad a luk, z mléčného, z chmelnic, z půjčky, z ovčinců, z dobytka, z rybníka, z restaurací gruntovních, z lesů, z vinic, z rozdílných věcí.

Vedle toho uvádí rubriky výdajové.

Vydání: na stavení, na pivovar, na kanceláře, na pána z koupených věcí, na úpravy (jidel, pozn. autorova), na kontribuci, na almužny a pocty, na zahrady a louky, na chmelnice, na posly, na řemeslníky, na dělníky,

na ovčince, na dobytek, na ryby, na rezidenci, na lesy, na platy, na nádoby, na útraty cest (cestovní výdaje, pozn. aut.), na stravu čelední, na vinice, na rozdílné věci.

Z uvedeného schématu rubrik plyne, že většina rubrik s podobným či stejným obsahem je v příjmu i ve vydání, některé jsou jen v příjmech a některé jen ve vydání. Bylo zvykem stále platy uvádět buď na prvním místě nebo na konci.

Hlavní kniha peněžní se vedla, zejména na větších panstvích, dvojmo. Jeden exemplář zůstal v kanceláři velkostatku, druhý s původními doklady se posílal ústřední účtárně nebo přímo majiteli panství. K prvému exempláři se pak připojovaly opisy dokladů.

Ostatní knihy, kterých se vedla celá řada, možno rozdělit takto:

Knihy vlastního hospodářství

1. Knihy (pro účtování) věcného majetku
2. Knihy pro evidenci činnosti hospodářské jednotky (velkostatků apod.)
3. Knihy pro evidenci práce a pracovních odměn
4. Knihy pro evidenci poledávek a dlunů (pokud se vedly)
5. Ostatní účetní knihy

Ke knihám o účtování věcného majetku možno počítat:

- a) Evidenci inventáře a svršků (budov, zařízení apod.)
- b) Evidenci o stavu a změnách dobytka (tzv. účty dobytčí nebo purkrabské)
- c) Evidenci o stavu a pohybu přírodnin (tzv. účty obroční neboli obilní)
- d) Zvláštní evidenci pro některé druhy domácích zvířat (tzv. účty ovčácké, které někdy tvořily součást účtů purkrabských, dále chovné knihy koní apod.)
- e) Zvláštní evidenci pro některé druhy plodin a materiálu, popř. domácího inventáře, např. účty sklepní pro evidenci stavu a pohybu potravin a různého materiálu na jednotlivé stavby (které však mohou podle svého různého uspořádání patřit i ke knihám pro evidenci činnosti hospodářské jednotky).

Ke knihám o činnosti hospodářské jednotky patří např. rejstřík osevní, sklizňový a omlatní nebo některé speciální rejstříky, jako registr pro mléčné hospodářství, rejstřík rybníční, rejstřík lesní, rejstřík střelní, zvláštní rejstříky o sklizni sena, otavy, ovsa a sklizni lnu, konopí, chmele, o úrodě ovoce a některých dalších plodin; různé účetní knihy o výrobě

průmyslové, jako registra mlýnská, registra chlebová (účty pekařovy), registra sladovnická a pivovarská, registra vinná, rejstříky o čerpání hlíny, lomu kamene, výrobě cihel apod.

Z jiného hlediska můžeme knihy vlastního hospodářství rozdělit na rejstříky, které jsou knihami pomocnými k evidenci inventáře a svršků, evidenci o stavu a změnách dobytka, k evidenci o stavu a pohybu přírodnin, a na tzv. účty, kterémse zpravidla předkládaly majiteli panství k závěrkovým dnům. Názvy ovšem nebyly ustálené a někdy vedle názvu účty se užívá běžně názvu registra. Někde se např. mluví o účtech obilních nebo o registrech obilních a myslí se totéž.

Z rejstříku se týdně nebo v delších obdobích převáděly zapsané položky do účtů purkrabských, obročních nebo jiných. Např. vymlácené obilí se zapsalo z rejstříku výmlatního do účtů obročních (obilních). Výdej obilí pro setbu se zapsal v účtech obročních do vydání a v rejstříku osevním do příjmů. Tyto zápisy se nedaly přímo, ale přes příslušné cedule.

K účetním knihám pro evidenci práce a pracovních odměn patřila např. registra čelední. V nich se ke jménu každého čeledína zapsalo, kdy nastoupil službu, jaké jsou jeho mzdové nároky peněžité i naturální, kolik se mu vskutku vyplatilo v hotovosti a v naturálních apod. Byly to tedy obdobné účetní zápisy jako dnešní mzdové listy zaměstnanců. Vedle toho se vedly různé zápisy o vykonané práci jednotlivých zaměstnanců nebo robotníků podle odvětví, pro která byla tato práce určena. Mnohdy se vedly záznamy o vykonané práci i v rejstřících osevních, sklizňových a omlatních nebo v podobných pomocných knihách pro evidenci činnosti hospodářské jednotky.

Jak bylo uvedeno shora, knihy o evidenci pohledávek a dluhů v našem slova smyslu se vedly později. Pro různé pravidelné platy poddaných byly podklady ve smlouvách a v různých jiných právních listinách, takže zvláště účetní evidence pohledávek a dluhů nebylo v těchto případech ani třeba. Jen tehdy, byly-li příslušné osoby s pravidelnými platy v prodlení, zapisovaly se tyto pohledávky do zvláštních register dluhových (knihy dluhů). Stačila tedy z velké části evidence dokladová, která vyhovovala tehdejšími potřebám, kdy vedle nároků a závazků peněžitých byly často nároky a závazky naturální. Teprve v pozdější době, kdy byl častější styk na straně nákupu a prodeje s třetími osobami, vytváří se samostatná a pravidelná evidence pohledávek a dluhů podle obdoby saldokonta v jednoduchém kupeckém účetnictví a v účetnictví podvojném.

Rejstříky (výpisy) z urbářů obsahovaly seznam poddaných podle obcí s předpisy dávek, které mají odvádět vrchnosti. Byly tudíž jedním z prostředků z evidence pohledávek, ale nebyly účetní knihou v pravém slova smyslu, nýbrž spíše výpisy, přehledy pořizené z jiných zápisů.

Z evidence pohledávek a dluhů nebyly zpravidla patrné dluhy majitele panství. Proto účetní knihy feudálních velkostatků nepodávají vždy správný obraz o finančním stavu majitele.

K ostatním účetním knihám možno počítat zápisy o pracích potažních, pokud netvořily částečně obsah jiných účetních knih, kniha rukojemská, evidence o naturálních odváděných do domácnosti majitele panství (pokud se taková celková evidence vůbec vedla), účty kuchyně a obdobné účetní knihy.

Velký význam měly přehledy (výpisy, výtahy) z účetních knih, které se sestavovaly pro rychlou a snadnou informaci ústřední správy nebo přímo majitele panství a nahrazovaly dnešní účetní výkazy měsíční a roční.

Ke knihám vedeným z titulu vrchnostenské pravomoci patřily účty sirotčí a účty kontribuční.

Sem možno s určitou výhradou počítat i rejstřík (registra) pokut, evidenci tax, gruntovních a podobných poplatků apod.

Naproti tomu na účty kostelní (zádušní) a účty obecní měla vrchnost pouze dozor. Jen někdy vedla vrchnost účty kostelní a účty špitální.

Na panstvích se posléze vedly mnohé knihy, které účetními knihami buď vůbec nebo z velké části nebyly, jako urbáře a knihy gruntovní (purkrechtní), o kterých se v této publikaci pojednává na jiném místě. Dále se vedly knihy pamětní (das Memorialbuch, výj. das Gedenkbuch), známé též pamětními protokoly, do kterých se zapisovaly důležité události, např. rozkazy majitele panství nebo regentovy, různé zkušenosti z hospodářství apod., knihy pro rozpočty (pokud se sestavovaly), knihy konferenční aj. Tyto knihy a podobné zápisy měly často velký význam pro zhodnocování účetních údajů nebo účetní zápisy v mnohém směru doplňovaly.

Vedle hlavní knihy peněžní byly nejdůležitější účetní knihy (účty, registra) pro evidenci věcného majetku a pro evidenci činnosti hospodářské jednotky. Přesnou hranici mezi nimi není možno stanovit, protože účetní knihy o činnosti byly zpravidla i evidencí o určitém druhu věcného majetku. Účetní knihy o činnosti hospodářské jednotky byly zásadně účetními knihami pomocnými, z kterých se výsledky činnosti (např. vyláčené obilí) převáděly do účetních knih o věcném majetku, a to zpravidla přes cedule. Počet účetních knih nebyl stejný, kolísal jednak podle rozsahu a členitosti hospodářství, zvláště podle počtu vedlejších hospodářství a jednak podle vyspělosti účetní organizace. Vcelku můžeme konstatovat, že zlepšování účetnictví se dalo třemi cestami, a to přesnějším vedením účetních knih a pečlivějším vystavováním dokladů, zvětšováním počtu a zpřesňováním obsahu rubrik

v peněžní hlavní knize a zvětšováním počtu účetních knih pro evidenci věcného majetku a činnosti hospodářských jednotek. Jako pro účtování peněžního jmění měly velký význam cedule peněžní (důchodní), tak pro účtování věcného majetku se používalo jako prvních záznamů cedulí obilních (obročních), dobytčích (purkrabských), hospodářských aj. Cedule obilní se sestavovaly zpravidla týdně, cedule dobytčí a hospodářské jednou měsíčně, na některých panstvích se vedly cedule čtrnáctidenní a měsíční. Důležitá zde byla vzájemná spojitost mezi jednotlivými druhy cedulí, zvláště mezi cedulemi peněžními a ostatními, např. prodej obilí nebo dobytka se objevil v ceduli obilní a purkrabské ve vydání, příjem peněz v ceduli peněžní v příjmu. Obráceně tomu bylo při nákupech. Nešlo-li o nákup nebo prodej, byla zde souvislost mezi cedulemi nebo ostatními účetními knihami, např. výdej obilí pro setbu se zapsal do cedule obilní ve vydání, příjem do rejstříku osevního. Výmlatné obilí se zapsalo jako výdej do rejstříku omlatnino, jako příjem do cedule obilní. Cedule o věcném majetku se musely řádně nadepsat, aby se snadno poznalo, o jaký druh věcného majetku jde. Z těchto cedulí se potom účtovalo do účtu obilního, nazývaného též hlavní knihou účtu obročního nebo do účtu purkrabského, nazývaného též hlavní knihou účtu purkrabského. Podle toho se potom rozlišovaly hlavní kniha peněžní na straně jedné a hlavní knihy věcné (hlavní knihy věcného majetku) neboli hlavní knihy naturální na straně druhé. Tyto knihy se dělily podle druhu věcného majetku a vedly se zpravidla pouze v množstvích.

Pro některé druhy věcného majetku se někde vedly účetní knihy samostatně, například účty sklepní obsahovaly evidenci zásob potravin, někdy inventáře a různého pomocného materiálu. Naopak zase v účtech obilních se vedly i zásoby mouky a mlýnských výrobků vůbec. Pro zásoby soli se někdy vedla registra solní.

Evidenci stavebního materiálu se vedla v účtech stavebních, které měly mnohdy rubriky i pro jiné účetní případy, např. pro evidenci mezd stavebních dělníků atd.

Někde se vedla evidence veškerého dobytka v účtech dobytčích (purkrabských), na větších panstvích nebo tam, kde se chovu ovcí přikládal mimořádný význam, vedly se účty ovčácké. Ty byly evidencí ovcí podle druhů a stáří, ale také evidencí o nastříhané vlně, pokud se nevedla o ní zvláštní registra.

Z účetních knih o činnosti hospodářské jednotky (velkostatku, panství) nutno na prvním místě uvést rejstřík osevní, sklizňový a omlatní (výmlatní), které můžeme nazvat starou analytickou evidencí rostlinné výroby. Obsahovaly zápisy o množství obilí podle druhů vydaného k setí, podle druhů a pozemkových komplexů, množství obilí sklepního do stodol a množství obilí předa-

ného do stodoly na mlaty, vymláčeného a předaného do sýpek. Jednotlivé druhy obilí se dále rozlišovaly podle jakosti, např. pšenice přední, prostřední a zadní. Vedle obilí se do těchto rejstříků tehdy zapisovaly: hrách, chmel, čočka, len, konopí apod. Zvláštní rejstříky se vedly pro víno, popř. ovoce, někdy seno, otavu aj.

Registra mlýnská obsahovala příjem obilí předaného k semletí a výdej mouky a jiných mlýnských výrobků. Vedla se podle jednotlivých mlýnů. Do register chlebových se zapisoval příjem mouky a výdej upečeného chleba nebo jiného pečiva.

Registra sladovnická obsahovala zápisy o tom, kolik obilí bylo spotřebováno na slad a kolik sladu bylo vyrobeno a předáno do pivovaru nebo popř. prodáno.

Registra pivovarní (varní) obsahovala evidenci přijatého sladu a chmele a výstav vyrobeného piva. Někdy se vedle těchto register jako knih pomocných vedly i účty pivovarní, které měly podobný charakter jako knihy (účty) obroční nebo purkrabské, protože příjmy z piva tvořily často důležitou příjmovou položku. Vidíme zde prvky decentralizace správy a účetních prací. Účty pivovarů se vedly za všechny pivovary dohromady a obsahovaly evidenci příjmů z pivovarů a výdaje na pivovary, kdežto pivovarní registra se vedla podle jednotlivých pivovarů a jenom v množství.

Rejstříky (registra) pro evidenci vína obsahovaly v příjmu sklizeň vína, ve vydání deputátní víno, víno na dolívku, prodej a to v množství i v penězích.

Výnos mléčného hospodářství se někdy zapisoval do register dobytčích, někdy se vedl zvláštní rejstřík mléčného hospodářství, do kterého se každý týden zapisovalo, kolik mléka bylo spotřebováno a kolik másla a sýra bylo vyrobeno.

Do register rybníčních se zapisoval počet a druh násady podle rybníků a množství vylovených a prodaných nebo jinak předaných ryb, a to opět podle rybníků a druhů. Přitom se rozlišovaly prodeje za hotové a na úvěr. U jednotlivých násad a výlovků se poznamenalo také, odkud se násada vzala a do kterého rybníka se pustila, jakož i datum násady a výlovku.

Dodávky ryb pro panskou kuchyň se zapisovaly někde do zvláštních rejstříků, přepočítaly se na peníze a uvedly se v hlavní knize peněžní jako příjem z rybníků a výdej peněz jako odvod pro majitele. Objevují se zde počátky průběžného účtování nepokladních případů v peněžní hlavní knize, které se ve větším měřítku vyskytují v pozdějším účetnictví kamerálním.

Do rejstříku lesního se zapisovaly prodeje dříví; přitom se udávalo

množství, cena a jméno kupce. Vedle toho se vedl rejstřík střílní, do kterého se zapisovala všechna zastřelená nebo nalezená zvíř. Byla-li vezena za vrchností, zapisoval se i počet fůr a jména vozků.

Z pomocných rejstříků a cedulí se v 17. a 18. století postupně vyvinulo samostatné lesní účetnictví s potřebným počtem účetních knih, poskytujících přehled o celém lesním hospodářství.

V různých rejstřících se zapisovala veškerá práce robotní i námezdní. Vedeny byly v patrnosti: počet dnů, druh práce, mzda a náklady kuchyně, pracovalo-li se ke stravě. Na úkolovou práci byly sepisovány řezané cedule, z nichž bylo patrné, jaké práce a za jakou mzdu se mají konat. Tyto rejstříky vedl purkrabí nebo pojezdny. Později se stávají součástí purkrabských účtů.

Jak uvedeno shora, k účetním knihám vedeným z titulu vrchnosti patří registra (účty) sirotčí a registra (účty) kontribuční berničné. Do sirotčích register (účtů) se zapisovalo jméno zemřelého, jeho vdovy, synů i den a poslední vůle otcova, kolik připsáno vdově a dětem. Dále se provedl odhad nemovitosti a všeho inventáře a sepsaly se pohledávky a dluhy. Kromě toho se musely zapisovat všechny příjmy a výdaje.

Do register kontribučních (berničních) se zapisovaly od poddaných daňová povinnost a vybrané berně a sbírky vedené podle vsí. Vybrané peníze se ukládaly odděleně od ostatních peněz do zvláštní truhly.

Účty se vedly zpočátku v sešitech, od osmnáctého století zpravidla ve vázaných knihách, různé pomocné rejstříky (osevní, sklizňový, omlatní) obyčejně v sešitech. Účetní doklady jako stvrzenky, účty (faktury) vedly se na volných listech.

Kde se mělo účtovat s lidmi (zaměstnanci, poddanými, krčmáři), kteří neuměli psát, užívalo se vrubovek (rabuší), které nahrazovaly dnešní účetní doklady, zvláště účetní doklady vnitřní, nebo různé pomocné prvotní zápisy (dnešní prvotní evidence).

Účetní závěrka měla tehdy jiný obsah nežli nyní. Nesestavovala se rozvaha majetku, protože všechen majetek, zejména pozemky, nebylo možno pro účetní účely ocenit. Zato se sestavovaly různé výtahy z hlavní knihy peněžní, z hlavní knihy obroční, z hlavní knihy purkrabské, které se nazývaly všeobecně nebo převážně účty, popř. dále z účtů lesních, sklepních a stavebních ap., dále seznamy budov, inventáře, svršků; tyto účetní knihy se však zpravidla předkládaly s výtahy z nich v propise společně s cedulemi a rejstříky. Dálo se tak měsíčně a pololetně, později ročně. Tyto účetní doklady se předkládaly buď přímo majiteli nebo nejdříve regentu (vrch-

nímu správci panství), nejdříve vrchnosti a potom regentovi nebo obráceně. Účetní knihy se uzavíraly zpravidla dvakrát do roka, později (v osmnáctém i devatenáctém století) většinou nebo výhradně jednou do roka. Uzávěrkovými dny byly sv. Jiří (24. dubna) a sv. Havel (16. října), kdy byly splatné poddanské úroky a činže. Uzávěrka účetních knih se nemusela provést ihned, ale do určité doby po těchto dnech, do čtyř, osmi, někdy až do dvanácti týdnů, takže ke skutečnému "skládání účtů" (die Rechnungslegung), tj. předkládání účetní závěrky majiteli nebo jeho zástupci, docházelo až ke konci května nebo koncem vánoc. Byly však i jiné závěrkové dny, např. sv. Marmerta (11. května) a sv. Martina (6. listopadu) nebo sv. Michala (29. září). Později byly uzávěrky účetních knih prováděny jednou za rok, který se někdy kryl s rokem kalendářním, někdy se účetní rok začínal 1. července a končil 30. června, jindy se kryl s rokem vojenským (od října nebo od listopadu do září nebo října dalšího roku).

Účetní závěrky podléhaly revizím. Teprve revidovaná účetní závěrka se předkládala majiteli panství.

f) Jednoduché účetnictví správní v ostatních odvětvích národního hospodářství

Dokud se u nás ve větší míře nerozšířilo jednoduché kupecké účetnictví a účetnictví podvojně, užívalo se jednoduchého účetnictví správního i ve výrobě řemeslné a tovární (manufakturní), v hornictví i v obchodě, kde se však poměrně brzy objevují prvky jednoduchého účetnictví kupeckého (už v druhé polovině patnáctého století a ve století šestnáctém).

Jednoduché účetnictví správní v těchto odvětvích národního hospodářství se liší od jednoduchého účetnictví správního v zemědělství jen v počtu a obsahu účetních knih a v počtu a uspořádání rubrik peněžní hlavní knihy, zpravidla odpadají cedule a různé pomocné rejstříky.

V podnicích řemesla a výroby tovární (manufakturní) byl většinou menší počet rubrik v hlavní knize peněžní, protože tyto podniky byly hospodářskými jednotkami mnohem menšími nežli tehdejší velkostatky. Počet účetních knih pro evidenci věcného majetku bývá proto mnohem menší. Také jejich rastrace bývá značně jednodušší. Vede se tu evidence inventáře a svršků, surovin a materiálu, evidence vlastní výroby, evidence výrobků, evidence o práci a platech zaměstnanců, jednoduchá evidence o pohledávkách a dlužích a evidence ostatních nákladů kromě mezd. Obsah účetních knih snadno seznáme z jejich označení. V hornictví se vedou zvláštní rejstříky o množství vytěžené rudy a kovu, v hutnictví rejstříky o spotřebě suroviny a množství získaného kovu, v mincovnách rejstříky o množství kovu předaného k ražbě mincí a počtu a druhu neražených mincí apod.

V podnicích obchodních je jednoduché účetnictví správně obdobně organizováno. Odpadají pomocné knihy pro evidenci surovin a výrobků, ale zato se vedou rejstříky a obdobné účetní knihy podle druhů zboží.

b) Účetnictví kamerální

α) Popis a rozbor kamerálního účetnictví

Jak uvedeno shora, základními účetními knihami kamerálního účetnictví (jednoduché rakouské kameralistiky s předpisovanými položkami) je deník peněžní (krátce deník) a peněžní hlavní kniha (krátce hlavní kniha), nikoliv položky předpisové (vznik pohledávek a dluhů), hlavní kniha obsahuje jak položky předpisové, tak platby. Proto není zde obsahové shody mezi zápisy chronologickými a systematickými (časovými v deníku a soustavnými na rubrikách hlavní knihy). Obsahové shody dosahujeme v zápisech v deníku a hlavní knize v tzv. účetnictví puteánském neboli deníkovém, kde deník obsahuje předpisy a platby v pořádku časovém, hlavní knihy předpisy a platby v pořádku věcném na rubrikách.

Puteánský deník má nejčastěji tuto stránkovou (paginovou) úpravu:

Datum		Číslo Položky	Odvolání na hlavní knihu	Předpis		Platba	
Měsíc	Den			Příjem	Vydání	Příjem	Vydání

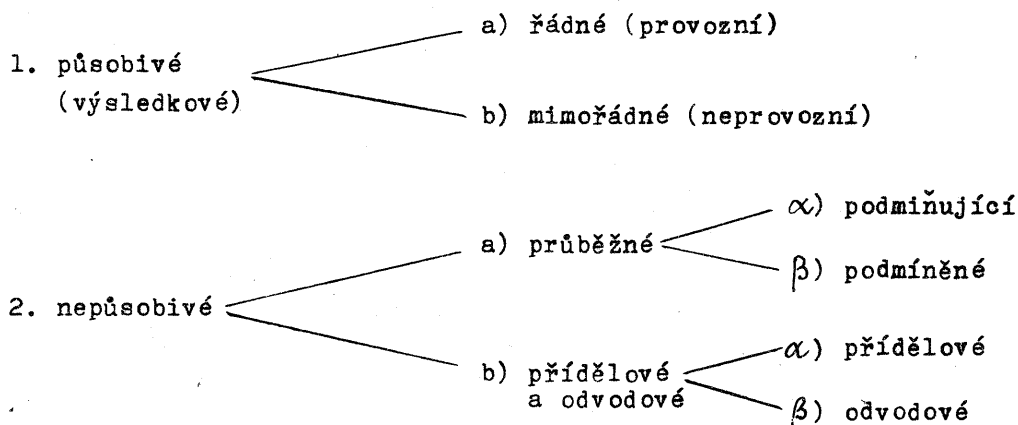
Velmi často se vedl také ve formě listové (foliové) asi takto:

Datum		Odvo- lání	Příjem	Předpis	Platba	Datum		Odvo- lání	Vydání	Před- pis	Platba
Měsíc	Den					Měsíc	Den				

Vyskytovaly se ovšem i úpravy jiné.

Jak deník tak hlavní kniha se mohou dělit na část příjmovou a část výdajovou (deník příjmový a deník výdajový, hlavní kniha příjmová a hlavní kniha výdajová).

Hlavní kniha se dělí zpravidla na oddíly podle druhů rubrik. V polovině minulého století se ustálilo dělení rubrik hlavní knihy na

K řádným působivým příjmům a výdajům patřily např. náklady a výnosy zemědělského nebo jiného podniku, k mimořádným působivým částky za odprodáný kmenový majetek (základní prostředky) nebo výdaje na jeho pořízení, různé ztráty mimo provoz (např. škody povodní, ohněm) nebo mimořádné zisky (výnosy z výher).

K průběžným příjmům a výdajům patřily např. vklady do peněžních ústavů, zápůjčky apod. Vždy bylo nutno účtovat vklad do peněžního ústavu na výdajovou rubriku do sloupců předpis i platba a na příjmovou rubriku jako příjem do sloupce předpis, aby se vyjádřil nárok na vrácení. Obráceně tomu bylo při přijaté zápůjčce. Zde se účtovalo na příjmovou rubriku do sloupců předpis a platba a na výdajovou rubriku do sloupce předpis, aby se vyjádřil závazek ke splacení. Prvá rubrika tedy podmiňovala zápis na rubriku druhou, proto se první rubrika nazývala podmiňující a druhá podmíněná.

Na rubrikách přidělových se zachycovaly dotace majitele příslušné hospodářské jednotce (např. zvýšení kmenového jmění) nebo přiděly nadřízených jednotek jednotkám podřízeným (např. přiděl centrálního ředitelství některému závodu), výběry z hospodářských jednotek, ať už pro majitele nebo pro nadřízenou nebo podřízenou hospodářskou jednotku, se zapisovaly na rubriky odvodové.

Rastrace všech rubrik byla zpravidla stejná. Úprava rubrik byla buď foliová (listová, folio = list) nebo paginární (stránková, pagina = stránka).

Zjednodušené schéma foliové úpravy rubriky

Předpis				Služné				Platba					
Datum		Číslo dokladu	Text	Strana deníku	Částka		Datum		Číslo dokladu	Text	Strana deníku	Částka	
Měsíc	Den				Kčs	h	Měsíc	Den				Kčs	h

Zjednodušené schéma paginární úpravy rubriky

Datum		Číslo dokladu	Text	Strana deníku	Předpis		Platba		Zůstatek	
Měsíc	Den				Kčs	h	Kčs	h	Kčs	h

Základním hlediskem pro třídění všech účetních případů podobně jako v jednoduchém účetnictví správním je rozdělení majetku (jmění) na peněžní a věcný. K peněžnímu jmění počítáme pokladni hotovost + pohledávky - dluhy. Stav a změny peněžního jmění zachycujeme v peněžním deníku a v peněžní hlavní knize. Věcný majetek se skládá ze základních prostředků (pozemků, budov apod.) a zásob (materiálu, výrobků atd.). Stav a změny věcného majetku zachycujeme v knihách pomocných (v pomocných knihách v užším slova smyslu), v rejstřících či ve věcných (naturálních) denících (zásobnících)

a ve věcných či naturálních hlavních knihách (které obsahovaly měsíční převody z věcných či naturálních deníků).

Podrobná evidence pohledávek a dluhů se vedla v saldokontu, které mělo zpravidla podobnou rastraci jako hlavní kniha, nikoliv jako saldokonto v jednoduchém kupeckém nebo podvojném účetnictví.

Před sestavením rozvahy majetku a rozvahy výnosové musí se v kamerálním účetnictví provést kontrola formální správnosti účetních zápisů. Porovná se v tzv. skontru, které se někdy samo nazývá účetní závěrkou, zda souhlasí úhrny v deníku a v hlavní knize. V obyčejném kamerálním účetnictví se porovnávají peněžní příjmy a výdaje v deníku a v hlavní knize, v puteánském účetnictví též položky předpisové. Kromě toho se porovnávají zůstatky v hlavní knize a v saldokontu.

Při sestavování rozvahy majetku (majetkové rozvahy) se zjistila pokladní hotovost z peněžního deníku, pohledávky a dluhy z peněžní hlavní knihy, základní prostředky z pomocných knih, zvaných inventáři, inventárními knihami, zásoby materiálů a výrobků (zboží) z tzv. věcných deníků nebo z věcných hlavních knih. Porovnáním celkového majetku s celkovými dluhy se zjistí tzv. čisté jmění. Kromě toho se porovnávaly majetek, dluhy a čisté jmění z konce roku s majetkem, dluhy a čistým jměním z počátku roku. Tak se mezi jiným zjistilo, o kolik se čisté jmění na konci roku zvětšilo nebo zmenšilo oproti jmění na počátku roku.

Výnosová (výsledková) rozvaha se sestavuje, jak bylo již řečeno, dvojným způsobem.

Při způsobu nepřímém neboli inventárním porovnáváme čisté jmění na konci roku s čistým jměním na počátku roku a zjistíme přírůstek nebo úbytek čistého jmění. Tuto veličinu zvětšíme o výběry (odvody) učiněné z příslušné hospodářské jednotky během roku a zmenšíme o dotace (příděly). Tak dostaneme zisk nebo ztrátu (hospodářský výsledek).

Při způsobu přímém neboli náležitostním, který je obdobou účtu zisků a ztrát v podvojném účetnictví, se zjistily příjmové a výdajové náležitosti (předpisové položky) běžného roku z rubrik prvního oddílu hlavní knihy peněžní, vypočetly se jejich součty (popř. rozdíl mezi nimi). K těmto součtům se buď připočetl přírůstek nebo odpočetl úbytek věcného majetku zjištěný z knih pomocných nebo se konečný stav běžného majetku (stav na konci roku) uvedl v příjmech a počáteční stav (stav na počátku roku) uvedl ve vydání podle tohoto schématu:

Příjem (Výnosy)	Rozvaha výnosová	Vydání (Náklady)
Běžné náležitosti příjmové		Běžné náležitosti výdajové
Přírůstek věcného majetku		Úbytek věcného majetku

nebo

Příjem (Výnosy)	Rozvaha výnosová	Vydání (Náklady)
Běžné náležitosti příjmové		Běžné náležitosti výdajové
Stav věcného majetku na konci roku		Stav věcného majetku na počátku roku

Odečtením mimořádných (neprovozních) nákladů nebo výnosů (zisků nebo ztrát - oddíl 1b hlavní knihy) dostaneme zisk nebo ztrátu (hospodářský výsledek) za běžný rok (za běžné hospodářské období). Takovouto výnosovou rozvahou dosáhneme v podstatě stejných výsledků jako účtem zisků a ztrát v podvojném účetnictví, ale v jednotlivostech jsou rozdíly. Nejistíme spotřebu materiálu, ale nákup materiálu za běžné období, během roku můžeme však více nebo méně nakoupit než činí spotřeba, protože zásoby na počátku roku se nemusí rovnat zásobám na konci roku. Takto nejistíme náklady a výnosy (zisky a ztráty) na věcném majetku. K tomu by bylo třeba zvláštního přehledu, jehož sestavení je poměrně pracné. Někdy je to i snadné, zvláště vedeme-li v hlavních knihách věcných nebo přímo ve věcných denících sloupce pro ztráty na materiálu nebo pro materiál získaný bez protihodnoty. Některé položky lze ovšem i zde běžně podchytit, např. odpisy základních prostředků, v peněžní hlavní knize.

β) Kamerální účetnictví v zemědělství

Kamerální účetnictví na velkostatkách se objevuje poprvé v roce 1762, kdy vyšla kniha Johanna Mathiase Puechberga "Einleitung zu einem verbesserten Cameral-Rechnungs-Fuss auf die Verwaltung einer Herrschaft angewandt". Tato nová účetní soustava byla nejprve vyzkoušena na panství hraběte Zinsendorfa v Enzersdorfu u Vídně. Podle zkušeností tam získaných

byla postupně zaváděna na velkostatecích v bývalé rakouské monarchii, tedy nejen ve vlastním Rakousku, ale také v Čechách, na Moravě, ve Slezsku, v Haliči, v Uhrách a v ostatních zemích bývalé rakouské monarchie. Josef František Antonín Puteani (1749 - 1836) zaváděl podle vzoru deníku uvedené v knize "Grundsätze der Rechnungswissenschaft auf das Privatvermögen angewendet, zum Gebrauche der öffentlichen Vorlesungen bei den k.k. Ritterakademie und der Realschule allhier", Vídeň 1774, deník, obsahující, jak uvedeno, nejen skutečné platby, ale také položky předpisové (náležitosti). Toto kamerální účetnictví se také obecně nazývá účetnictvím puteánským. Zaváděl je se zdarem jeho syn Karel Ferdinand Puteani. Velmi zajímavou knihu, ve které pojednává o kamerálním účetnictví, napsal jeho bratr Jan Puteani a vydal ve Vídni v roce 1818 s názvem "Grundsätze des allgemeinen Rechnungswesens mit Anwendung auf alle Vermögens- und Gewerksverhältnisse der bürgerlichen Lebens, insbesondere auf Landwirtschaft, Handlung und Staatswirtschaft". V této knize se pokouší vyřešit otázku výnosových rozvah v kamerálním účetnictví.

Zpočátku se sestavovaly jen rozvahy majetku, které však byly neúplné, protože neobsahovaly cenu pozemků, budov, popř. ostatních základních prostředků. Výnosové rozvahy v dnes známé podobě se objevují až v první polovině devatenáctého století.

Puteánské účetnictví bylo velmi rozšířeno. Karel Ferdinand Puteani zavedl hlavní knihu s tímto roztríděním rubrik:

Rubriky příjmové	Rubriky výdajové
I. Zůstatek pokladny z minulého roku a peněžní pohledávky	I. Dluhy důchodní z minulého roku (Festantschulden vom vorigen Jahre)
II. Neměnitelné a měnitelné nároky (unverändliche und verändliche Giebigkeiten)	II. Režijní náklady
III. Příjmy z důchodků (Nutzen von Gefällen)	III. Náklady na důchodky (Aufwand bei Gefällen)
A. Mýto ze silnic, mostů a převozů	IV. Náklady na obdělávání polí
B. Nájemné z mlýnů	V. Náklady na ovocné a zelinářské zahrady
C. Příjmy z hostinců	VI. Náklady na vinice
D. Příjmy z důchodku pivního	VII. Náklady na pěstování chmele
IV. Příjmy z obdělávání polí	VIII. Náklady na pěstování dobytka
V. Příjmy ze zahradnictví	IX. Náklady na rybářství
VI. Příjmy z vinařství	X. Náklady na včelařství
VII. Příjmy z pěstování chmele	XI. Náklady na myslivost
VIII. Příjmy z chovu dobytka	XII. Náklady lesa
IX. Příjmy z rybářství	XIII. Náklady na stavební činnost
X. Příjmy z včelařství	XIX. Náklady na hornictví

- XI. Příjmy z myslivosti
- XII. Příjmy z lesa
- XIII. Příjmy ze stavební činnosti
- XIV. Příjmy z hornictví
- XV. Příjmy z drasloven
- XVI. Příjmy ze spekuláčních odvětví (zde byly míněny příjmy za prodané výrobky vlastních průmyslových podniků).

- XV. Náklady na draslovný
- XVI. Náklady na spekuláční odvětví (např. náklady průmyslových podniků)

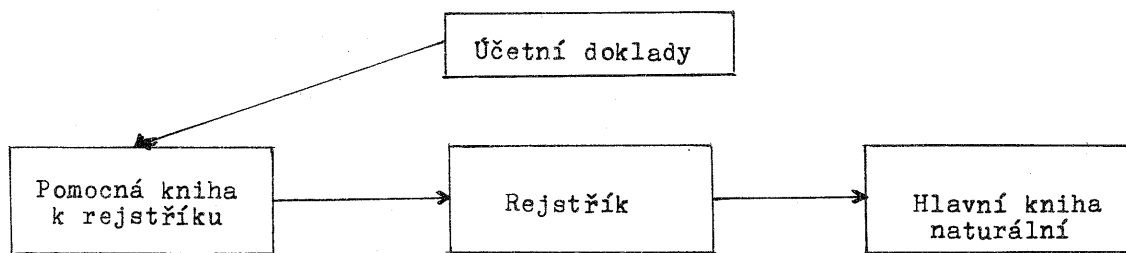
Rozdělení rubrik peněžní hlavní knihy se však vyskytuje celá řada. Každý větší velkostatek měl své vlastní rozdělení rubrik, které bylo závislé na velikosti velkostatku a také na tom, zda byly k velkostatku přičleněny průmyslové podniky, zda účetnictví bylo centralizováno v ústředí nebo bylo decentralizováno a každý velkostatek jednoho panství měl vlastní účetnictví se všemi základními i pomocnými účetními knihami.

Vedle puteánského kamerálního účetnictví s puteánským deníkem i pro případy úvěrové (předpisové) bylo dosti rozšířeno i kamerální účetnictví s obyčejným peněžním deníkem. Puteánské účetnictví mělo také své odpůrce; mnozí namítali, že vedení úvěrových položek v deníku je zbytečné a rozvláčné (např. Exeli). Základní knihy kamerálního účetnictví byly především doplňovány soustavou pomocných deníků pro různé drobné příjmy a výdaje nebo pro příjmy a výdaje na částech velkostatků místně oddělených a dosti vzdálených, jejichž vedoucí úředníci museli mít k dispozici určitou částku peněz pro výplatu zaměstnanců a různá jiná vydání nebo museli mít oprávnění hotové peníze přijímat. Z těchto pomocných peněžních deníků se pak úhrny v určitých obdobích převáděly do deníku hlavního, vedeného zpravidla u ústřední správy velkostatku. Někdy se vedla jen jedna hlavní kniha v ústředí, takže hlavní deník obsahoval jen přímé zápisy o příjmech a vydáních ústředí a potom úhrny deníků jednotlivých závodů. Na velkých panstvích bylo někdy účetnictví decentralizováno, každý velkostatek nebo komplex velkostatků měl své vlastní úplné účetnictví, takže sestavoval vlastní účetní závěrku a celková účetní závěrka v ústředí se sestavovala pouhým součtem údajů těchto účetních závěrek. Předpokladem bylo sestavení účetních závěrek za dílčí hospodářské jednotky podle stejného hlediska.

Vedle základních účetních knih se vedly účetní knihy pomocné, především knihy věcného majetku. Pokud jde o evidenci věcného majetku, nutno rozlišovat základní prostředky a ostatní věcný majetek (zásoby naturálií, přírodnin). Základní prostředky, hlavně budovy, někdy též pozemky, se vedly ve zvláštních pomocných knihách nebo seznamech, inventářích, inventárních knihách. Tyto speciální pomocné knihy se vedly podle druhů základních prostředků. Pozemky se např. dělily na pole, luka, sady apod., budovy na správní, provozní, obytné, popř. na budovy z kamene a cihel, ze dřeva

va ap. Nářadí a stroje se velmi často vedly v tzv. knize nářadí a v knize strojů. Někdy bývaly obě tyto knihy spojeny v knihu jednu. Evidence dobytka vedla se v jednom nebo více registrech (rejstřících, denících) stavu dobytka (das Viehstandregister), jehož úprava byla různá podle velikosti a členitosti hospodářství. Dále se vedly rejstříky stodolní (das Scheunenregister) o zásobách obilí a krmiv ve stodolách, rejstřík sýpky (das Schüttbodenregister) o zásobách vypláceného obilí, rejstřík krmiv, rejstřík mléčného hospodářství, rejstřík skladu pomocných (provozních) hmot (das Gewölbe-register). Někdy se vedly speciální deníky nebo rejstříky koní, krav, ovcí, speciální deníky brambor ap. K některým deníkům se vedly ještě pomocné knihy, pomocné rejstříky pro drobné a často se opakující příjmy a výdaje naturálií, odkud se úhrny v určitých obdobích denně, týdně, nebo nejčastěji měsíčně převáděly do rejstříků (deníků). Tak se např. vedla pomocná kniha krmiv, pomocná kniha mléčného hospodářství, pomocná kniha skladu provozního materiálu, pomocná kniha stodolní a omlatní, rejstřík zkoušení mléka (das Probemelkregister). Vedle těchto rejstříků neboli deníků se ještě vedly deník ručních prací, deník potažních prací, rejstřík osevní a sklizňový (das Anbau- und Ernteregister), rejstřík výmlatní (das Abdruschregister) a různé další pomocné knihy, jako kniha vážní apod.

Vedle deníků neboli rejstříků se vedly tzv. věcné nebo naturální hlavní knihy, které obsahovaly měsíční úhrny převáděné sem z příslušných rejstříků neboli deníků. Příjmy a výdaje byly většinou roztříděny, příjem se např. dělil na nákup, vlastní výrobu, vydání na prodej, vlastní spotřebu, pro deputáty apod. Rejstříků (deníků) byla celá řada, ale naturální hlavní kniha bývala jen jedna s odděleními podle jednotlivých rejstříků. Můžeme tedy říci, že bylo zde mnohdy účtování až trojstupňové podle tohoto schématu:

Pomocné knihy k rejstříkům, rejstříky a hlavní kniha naturální se vedly zásadně jen v množství, nikoliv v peněžních jednotkách. Někdy se vedl jeden společný naturální deník, z něhož se převáděly měsíční úhrny podle druhů naturálií do hlavní knihy, jindy se vedly jen rejstříky, nikoliv pomocné knihy k rejstříkům a naturální hlavní kniha.

Vedle pomocných knih pro evidenci věcného majetku se vedlo saldokonto

(úvěrní kniha, das Abrechnungsbuch) pro evidenci pohledávek a dluhů podle osob s rastrací obdobnou rastraci hlavní knihy peněžní, někdy však s rastrací obvyklou v jednoduchém kupeckém a podvojném účetnictví.

V podstatě můžeme konstatovat, že soustava účetních knih vedlejších (pomocných) v účetnictví kamerálním je obdobná jako soustava těchto knih v jednoduchém účetnictví správním. Rozdíly jsou v základních účetních knihách a v úpravě zápisů do knih vedlejších.

Účetní závěrka se skládala z rozvahy majetku a z rozvahy výnosové, zpočátku jen z rozvahy majetku, která nebyla v prvních dobách kamerálního účetnictví úplným přehledem majetku, dluhů a čistého jmění, protože neobsahovala cenu základních prostředků, především pozemků a budov. Proto ani hospodářský výsledek nebyl vykázan ve správné výši. Rozvahy výnosové se zpočátku nesestavovaly, později se objevuje jen způsob nepřímý neboli inventurní, teprve na konci první poloviny minulého století se sestavují správné výnosové rozvahy způsobem přímým neboli náležitostním. Tam, kde bylo účetnictví decentralizováno do menších jednotek, sestavovala se účetní závěrka každé takové dílčí jednotky a sloučením jejich účetních závěrek (rozvah majetku a rozvah výnosových) získala se účetní závěrka celého panství. Aby bylo možno takovou celkovou účetní závěrku sestavit, bylo nutno, aby všechny samostatně účtující dílčí jednotky měly stejné rozdělení rubrik v hlavní knize a stejné uspořádání rozvahy majetku i rozvah výnosových.

Tyto sumární rozvahy se mohly sestavovat dvojím způsobem. Při menším počtu dílčích účetních jednotek obsahovaly jednak peněžní částky dílčí, jednak i peněžní částky úhrnné, při větším počtu dílčích účetních jednotek jen částky úhrnné. V tomto případě rozvahy dílčích jednotek byly přílohami účetní závěrky celého panství.

g) Účetnictví kamerální v ostatních odvětvích národního hospodářství

Účetnictví kamerálního se užívalo i v průmyslových podnicích, např. v pivovarech, lihovarech, pilách, cihelnách apod., patřících velkostatkům, hlavně z důvodu zachování jednoty v účetní organizaci. Později však nebyla tato zásada důsledně dodržována, hlavně v době, kdy byli již úředníci znali podvojného účetnictví. Proto některé průmyslové podniky bývalé šlechty vedly účetnictví podvojně, i když se na příslušném panství jinak užívalo účetnictví kamerálního. Tam, kde průmyslové závody byly menšími hospodářskými jednotkami, zřídily se v hlavní knize pro ně jen rubriky, potom se v těchto podnicích vedly jen knihy pomocné.

Kromě toho se užívalo kamerálního účetnictví od roku 1768 ve veřejné

správě a v jejich podnicích a zařízeních, hlavně v podnicích obecních. U horních (báňských) úřadů a podniků patřících státu se vedlo účetnictví podvojně, podobně i u státních peněžních ústavů. Pro tyto podniky byly předepsány i účtové osnovy s přesnými názvy účtů a vymezeným obsahem. Kamerální účetnictví v ostatních odvětvích hospodářství se liší od kamerálního účetnictví v zemědělství v některých rubrikách hlavní knihy i některými pomocnými knihami. Průmyslové podniky např. místo osevních a výmlatních rejstříků vedly knihy výroby a knihy kalkulační.

V řadě velkostatků byly vydávány (i tiskem) účetní instrukce čili návody (směrnice, závazné pokyny), které obsahovaly seznam účetních knih, které se mají vést, jejich rastraci a obsah, seznam rubrik čili účtů hlavní knihy s předpisem, co se má na ně účtovat, popř. rozdělení účetní agendy mezi jednotlivé úředníky, jak se má sestavovat účetní závěrka, komu se má účetní závěrka předkládat, kdo ji má schvalovat apod. Vedle toho často obsahovaly celou řadu ustanovení dalších, např. jak účtovat některé složitější účetní případy, kdo má pečovat o bezpečné uložení peněz v pokladně, kdo má schvalovat (aprobovat) různé výdaje apod. Tyto účetní instrukce byly mnohdy doplňovány a měněny. Jsou velmi cenným materiálem pro poznání účetní organizace tehdejších dob, klíčem k lepšímu, rychlejšímu a snazšímu pochopení obsahu účetních knih a způsobu účtování, zejména z dob, kdy se všechny účetní knihy nezachovaly. Některé účetní směrnice jsou velmi podrobně propracovány, takže jsou vlastně soukromými učebnicemi pro úředníky příslušného velkostatku. Byly-li vydány tiskem, sloužily širší veřejnosti, protože vhodných učebnic kamerálního účetnictví v zemědělství bylo vždy velmi málo. Účetní instrukce nám však neříkají nic o skutečné organizaci a úrovni účetnictví, protože skutečný stav účetnictví mnohdy značně pokulhával za směrnici.

c) Jednoduché kupecké obchodní, podnikové účetnictví

α) Obecně o jednoduchém kupeckém účetnictví

Jak jsme již uvedli výše, jednoduché kupecké účetnictví se ve svých základních knihách omezuje na zachycování pohledávek a dluhů a pokladní hotovosti. Stav a pohyb věcného majetku (základních prostředků a zásob) sledujeme v pomocných čili vedlejších knihách.

Hlavní kniha jednoduchého účetnictví je vlastně saldokontem, které je v ostatních účetních soustavách knihou pomocnou.

Hospodářský výsledek zjišťujeme rozdílem mezi čistým jměním na konci roku a čistým jměním na počátku roku (rozdílem mezi čistým jměním konečným a čistým jměním počátečním).

K takto zjištěnému rozdílu připočteme to, co jsme během roku z podniku vybrali a odečteme to, co jsme do něho během roku vložili. Tak dostaneme hospodářský výsledek, zisk nebo ztrátu. V jednoduchém kupeckém účetnictví nemůžeme zjistit hospodářský výsledek rozdílem mezi náklady a výnosy, protože náklady a výnosy v jednoduchém účetnictví běžně nezjišťujeme. Je to způsob totožný s inventárním způsobem sestavování výnosové rozvahy v kamerálním účetnictví.

V rozšířeném účetnictví jednoduchém je možno třemi způsoby aspoň velkou část nákladů a výnosů zjišťovat. Buď vedeme výsledky (náklady s výnosy) v hlavní knize jednoduchého účetnictví (saldokontu) ať už na samostatných účtech, nebo jako úbytky a přírůstky na účtě majitele (úctě čistého jmění), nebo je vykazujeme v samostatné knize režie a výnosů, popř. náklady a výnosy za hotové vykazujeme v tabelární pokladní knize (s pomocnými peněžními sloupci pro náklady a výnosy). Vedeme-li pomocné knihy zásob, vykazujeme v nich tržby (výnosy) za prodané výrobky nebo zboží, tedy velkou část výnosů. Rozšířené účetnictví jednoduché s pokladní knihou se sloupci pro náklady a výnosy je spojení prvků jednoduchého kupeckého účetnictví s jednoduchým účetnictvím správním, kde kniha rubrik je nahrazena tabelární rastrací hlavní knihy. Je však určitý rozdíl mezi tímto rozšířeným (kupeckým) jednoduchým účetnictvím a jednoduchým účetnictvím správním. Rozšířené jednoduché účetnictví má deník úvěrní a deník pokladní s tabelární rastrací, tedy účetní knihy pro zápisy chronologické (v pořádku časovém), ale pokladní deník s tabelární rastrací se hodí jen pro menší hospodářské celky, kde členění nákladů a výnosů nemusí jít do podrobností, a kde vystačíme s menším počtem peněžních sloupců.

Dále se zde náklady a výnosy za hotové třídí v deníku pokladním, kdežto v jednoduchém účetnictví správním se třídí v knize rubrik (v knize hlavní). Na druhé straně jednoduché účetnictví správné nemá deníky, ale jen účetní knihy pro zápisy soustavné. Posléze v jednoduchém kupeckém účetnictví zjišťujeme hospodářský výsledek porovnáním čistého jmění na počátku roku s čistým jměním na konci roku, kdežto v jednoduchém účetnictví správním hospodářský výsledek v našem slova smyslu zjistit nebylo možno, protože se velká část věcného majetku neoceňovala.

β) Jednoduché kupecké účetnictví v zemědělství

Jednoduché kupecké účetnictví do roku 1850 je v zemědělství poměrně vzácnou výjimkou. Spíše by se mohlo tu a tam objevit rozšířené účetnictví jednoduché, které mohlo nahradit jednoduché účetnictví správné se saldokontem.

Po roce 1850 se zavádí jednoduché kupecké účetnictví na menších velko-
statcích a na větších hospodářstvích rolníků. Deník pokladní, deník úvěrní

a hlavní kniha jednoduchého účetnictví se vede stejně nebo obdobně jako v ostatních odvětvích národního hospodářství. Počet a druhy pomocných knih jsou obdobné jako v jednoduchém účetnictví správním a v účetnictví kamerálním. Větší význam má soupisník jmění (soupisník nebo popisník majetku a dluhů, das Inventar, das Inventarium, das Inventarbuch), který se v jednoduchém účetnictví správním a v účetnictví kamerálním zpravidla nevedl. Dále tu měla důležité místo naturální kniha pro domácnost (das Naturalienbuch des Haushaltes), do které se zapisovaly výběry naturálií (přírodnin ze zemědělského závodu pro domácnost jeho majitele). Při zjišťování hospodářského výsledku se musily k rozdlům mezi čistým jměním na počátku roku připočítat nejen výběry pro domácnost v hotovosti, ale také výběry v naturáliích. Běžnou knihou byl deník vývozu hnojiva a posléze knihy vedlejších výrob (průmyslových závodů, die Bücher der technischen Nebengewerbe).

Později se pokladní deník vedl v tabelární úpravě, se sloupci pro náklady a výnosy za hotové, takže to byla jedna z obměn rozšířeného účetnictví jednoduchého. V tomto pokladním deníku se často a potom běžně připojoval jeden peněžní sloupec ve vydání pro výběry pro domácnost v hotovosti, které se při zjišťování hospodářského výsledku (zisku nebo ztráty) sečítaly s výběry v naturáliích, vedených v knize naturálií. Tato obměna v menších závodech, tj. v hospodářstvích rolníků, nakonec převládala. Byla často nazývána jednoduchým účetnictvím s rozšířenou účetní uzávěrkou (die einfache Buchhaltung mit erweitertem Bücherabschluss).

7) Jednoduché kupecké účetnictví v podnicích průmyslových

Jednoduché kupecké účetnictví bylo poměrně dosti rozšířeno v polovině minulého století až do počátku tohoto století i v podnicích průmyslových, které nebyly zpočátku velkými útvary, takže mohly s jednoduchým účetnictvím při určité jeho úpravě vystačit. Dále nebylo v té době dlouho zdatných účetních sil, které by podvojně účetnictví dobře ovládaly a přitom rozuměly i technologii příslušného průmyslového odvětví.

V průmyslových podnicích se užívalo obyčejného jednoduchého kupeckého účetnictví i jeho rozšířených úprav. Vedle základních účetních knih se vedly zásobníky materiálu a hotových výrobků, kniha výrobní a kniha kalkulační. Kniha výrobní obsahovala náklady na výrobu (někdy jen náklady přímé), týkající se zároveň dvou nebo více výrobků, a převody výrobků z výroby na sklad. V kalkulační knize se prováděl výpočet nákladů na tzv. kalkulační jednici (např. 1 kg, 1 m, 1 litr, popř. určitý počet výrobků). Často se obě knihy spojovaly v knihu jednu.

Někdy vedle deníků pokladního a úvěrního se vedly deníky pomocné,

z nichž se denní, týdenní nebo měsíční úhrny převáděly do deníku pokladního a úvěrního (např. knihy poštovního, knihy drobných vydání, knihy faktur vydaných, knihy faktur přijatých).

Nezbytnou účetní knihou byl i zde soupisník jmění (soupisník, popisník majetku a dluhů).

Jednoduché kupecké účetnictví se postupně rozšiřovalo o další zápisy a tak i zde vznikaly různé obměny a úpravy rozšířeného účetnictví jednoduchého, které dlouho nahrazovalo účetnictví podvojně, ale kontrola formální správnosti účetních zápisů nemohla být nikdy tak dokonalá jako v účetnictví podvojném, kde se důsledně dodržuje zásada podvojného zápisu. V rozšířeném účetnictví jednoduchém není možno zapisovat všechny účetní zápisy podvojně, některé případy výsledkové (náklady a výnosy, ztráty a zisky) se zapíše jen jednou, např. slevy pohledávek nebo dluhů, úbytky materiálu, zboží nebo výrobků apod. Proto evidence nákladů není zde dokonalá, úplná, a tak nemůžeme sestavit naprosto přesné, spolehlivé, úplné výsledné kalkulace vlastních nákladů výrobků nebo služeb. Účtujeme-li všechny náklady a výnosy v rozšířeném účetnictví jednoduchém podvojně, děje se tak v různých knihách základních i pomocných (např. v pokladním deníku a v zásobnicích nákup materiálu a prodej výrobků na úvěr, platby od odběratelů a dodavatelům v pokladním deníku a v hlavní knize apod.), ale chybí tu účty syntetické a podvojného účetnictví. Proto takovéto účetnictví se při větším počtu účetních případů stává nepřehledným, což vede dříve nebo později k zavedení účetnictví podvojného.

3) Jednoduché kupecké účetnictví v podnicích obchodních

V obchodních podnicích se u nás vedlo zpočátku jen jednoduché účetnictví, protože šlo většinou o malé podniky, kde se podvojně účetnictví ani nevyplácelo vést, popř. majitel ani jeho zaměstnanci podvojně účetnictví neznali.

Vedle základních knih jednoduchého účetnictví se vedly pomocné knihy věcného majetku (základních prostředků, zásob zboží), inventáře, zásobníky podle druhů zboží nebo knihy skladní (das Lagerbuch), které se lišily od zásobníků tím, že neobsahovaly údaje o ceně. Ze zásobníků byly známy ještě zásobník valut (mincí), směnek aktivních, devis, cenných papírů. Nutným doplňkem hlavní knihy jednoduchého účetnictví byla kniha směnek dlužných (trat) pro evidenci směnek, které měl závod proplatit, a kniha lhůtní (lhůtník), která byla přehledem splatnosti pohledávek a dluhů podniků, zvláště pohledávek a dluhů směnečných.

Posléze se vedly často různé pomocné deníky, jako kniha faktur vyda-

ných a kniha faktur přijatých a kniha kalkulační, v níž se zjišťovaly celkové náklady nakupovaného zboží. V podnicích drobného obchodu se vedla kniha krámská.

Jako v průmyslu, tak i v obchodě byl nezbytnou účetní knihou soupisník jmění.

Obdobně jako v zemědělství a v průmyslu se účetnictví jednoduché rozšiřovalo o další zápisy a tak vznikalo rozšířené účetnictví jednoduché.

ε) Jednoduché kupecké účetnictví v ostatních odvětvích národního hospodářství

Jednoduchého kupeckého účetnictví se dlouho užívalo v podnicích cestovního ruchu, v menších podnicích dopravních a spedičních a v ústavech lidového peněžnictví, popř. v soukromých bankovních domech (v závodech bankéřů).

V tehdejší době nebylo dlouho dosti zkušených pracovních sil, které by ovládaly podvojně účetnictví a proto se dlouho udržovalo jednoduché účetnictví i tam, kde byly jinak všechny předpoklady pro zavedení účetnictví podvojněho.

d) Účetnictví podvojně složitě, dvojité, dopické, dopika

α) Popis a rozbor podvojněho účetnictví

Jak částečně uvedeno výše, podstata podvojněho účetnictví spočívá v tom, že o každém druhu majetku a dluhů, o čistém jmění, o nákladech a výnosech (ziscích a ztrátách) se vedly v knize dvoustranné účty neboli konta. Název hlavní kniha zde naznačuje, že je základní účetní knihou, na kterou všechny ostatní účetní knihy navazují. V pomocných účetních knihách se jen rozvádí a dalšími údaji (o množství, o osobách) doplňuje to, co je v hlavní knize na souborných (syntetických) účtech zachyceno souhrnně a přehledně. Dnes říkáme, že hlavní kniha je knihou syntetické evidence a obsahuje syntetické (souborné, souhrnné, kolektivní) účty, kdežto pomocné knihy jsou knihami analytické evidence s analytickými (jednoduchými, dílčími) účty.

Účty hlavní knihy dělíme podle nejrůznějších hledisek nejčastěji na účty majetkové (zůstatkové) a účty výsledkové. Dnes je dělíme na účty hospodářských prostředků a jejich zdrojů (na účty aktiv a účty pasiv)

a na účty hospodářských procesů (účty operační). K účtům hospodářských procesů počítáme účty výsledkové a účty kalkulační (např. účet výroby), počítané dříve mezi účty zůstatkové.

Účty aktiv obsahují na levé straně počáteční zůstatek a přírůstky příslušného druhu aktiv, na pravé straně jeho úbytky; účty pasiv mají počáteční zůstatek a přírůstek příslušného pasiva na pravé straně, úbytky na straně levé, jak plyne z těchto schémat:

Je zvykem označovat levou stranu účtů heslem "Má dáti", pravou stranu heslem "Dal".

Pokladna		Dodavatelé			
Má dáti	účet aktiv	Dal	Má dáti	účet pasiv	Dal
1. Počáteční zůstatek	3. Vydání (Úbytky)		3. Úbytky dluhů a dodavatelů	1. Počáteční zůstatek dluhů u dodavatelů	
2. Příjmy (Přírůstky)				2. Přírůstky dluhů u dodavatelů	

Přírůstky a úbytky na účtech nazýváme obraty.

Účty čistého jmění počítáme mezi účty pasiv. Proto zůstatek čistého (ryzího) jmění a jeho přírůstek je na straně pravé, úbytek na straně levé.

Účty výsledkové (die Erfolgskonten) dělíme na účty nákladové (die Aufwandskonten) a na účty výnosové (die Ertragskonten, die Erlöskonten). Na účty nákladové píšeme náklady na levou stranu, výnosy zapisujeme na pravou stranu účtů výnosových.

Formální úprava účtů je dvojitá: "foliová" (listová) a "paginární" (stránková). Účet ve foliové úpravě je tento:

Má dáti			Pokladna			Dal		
Datum	Text	Částka	Datum	Text	Částka	Datum	Text	Částka

Paginární úprava účtu je tato:

Datum	Text		Má dáti	Dal	Zůstatek
			Kčs	Kčs	Kčs

Sloupec "zůstatek" při paginární úpravě není nutný a vyskytuje se většinou při propisovacím účetnictví, při účetnictví strojovém nebo vůbec v účetních knihách na volných listech. Paginární úprava účtů se ve starší době objevuje poměrně zřídka.

Na konci roku se zůstatky aktiv a pasiv převáděly z účtů zůstatkových na účet rozvažný konečný (das Schlussbilanzkonto), náklady a výnosy z účtů výsledkových na účet zisků a ztrát (účet ztráty a zisku), das Gewinn- und Verlustkonto.

Na počátku roku se zapisovaly zůstatky na účty aktiv a na účty pasiv přes účet rozvažný počáteční (das Anfangsbilanzkonto, das Eröffnungskonto). Tyto účty se zpočátku nevedly a zůstatky účtů aktiv a pasiv se převáděly na konci roku přímo do rozvahy a na počátku roku se zapisovaly přímo do účtů. Dnes se postupuje podle sovětského účetnictví (sovětské účetní evidence), které jsme v roce 1952 u nás zavedli, obdobně.

Počet syntetických účtů v hlavní knize byl různý podle toho, o jakou hospodářskou jednotku šlo, většinou kolísal od 10 do 60 účtů. V hlavní knize se dlouho vedly účty odběratelů a dodavatelů, teprve v druhé polovině minulého století se vedou stále častěji v hlavní knize souborné účty osobní (účet odběratelů a účet dodavatelů, popř. společný účet odběratelů i dodavatelů jako účet "osobní").

Zároveň se každý účetní případ účtuje na dva účty, na levou stranu jednoho účtu a na pravou stranu účtu druhého, např. nákup materiálu za hotové účtujeme na levou stranu účtu materiálu jako příjem (přírůstek) materiálu a na pravou stranu účtu pokladního jako výdaj (úbytek) peněz, nákup zboží na úvěr zaúčtujeme na levou stranu účtu zboží jako příjem (přírůstek) zboží a na pravou stranu účtu dodavatelů jako přírůstek dluhů (nový dluh). Zaplacení dluhu hotově se zapíše na levou stranu účtu dodavatelů (úbytek dluhu) a na pravou stranu účtu pokladního (úbytek peněz).

Další zásluhou podvojného účetnictví je zápis každého účetního případu nejprve v pořádku časovém do deníku (das Journal, das Tagebuch, die Primanota, dříve das Zornal, česky dříve sarnál) a odtud na příslušné účty hlavní knihy. Dosahujeme tak obsahové a číselné shody v deníku a v hlavní knize, což není možné nebo obvyklé v ostatních třech účetních soustavách, tedy ani v jednoduchém kupeckém účetnictví.

V dřívější době se vedly nejčastěji dva deníky, jeden pro případy pokladní (deník pokladní, das Kassajournal, das Kassatagebuch) a jeden pro případy ostatní (deník úvěrní, das Journal, das Tagebuch, die Primanota). Mnohdy se vedl jeden deník, ale se zvláštním peněžním sloupcem pro případy pokladní a s jedním nebo dvěma sloupci pro případy nepokladní.

Teprve od poloviny minulého století se porůznu objevuje deník tabelární, který je spojením deníku a hlavní knihy, popř. sborníku, jak uvedeno shora.

Jak už bylo osvětleno dříve, deník (deníky) a hlavní kniha jsou základními knihami podvojného účetnictví. Údaje v základních účetních knihách se rozváděly a doplňovaly o další údaje v knihách pomocných (vedlejších). Byly to různé inventáře, zásobníky, v kamerálním účetnictví nazývané rejstříky nebo věcnými či naturálními deníky, pro různé druhy materiálu zboží, výrobků, tedy pro evidenci zásob, dále knihy výroby, kalkulační, pro vyúčtování práce a mezd a posléze saldokonto neboli kontokorent, které se zpočátku nevedlo, protože účty jednotlivých osob byly vedeny přímo v hlavní knize. Zavedením tabelárního účetnictví, jakož i s rostoucím počtem odběratelů a dodavatelů začínají se vést souborné účty osobní (účty odběratelů a účty dodavatelů). Účty, na které účetní případ takto (podvojně) zapisujeme, nazývají se účty souvztažnými neboli korespondujícími.

Velmi často se vedly pomocné deníky, nazývané často rejstříky a subžurnály, odkud se denní, týdenní nebo měsíční úhrny převáděly do deníku pokladního nebo úvěrního podle toho, o jaké účetní případy šlo. S rostoucím počtem účetních případů stávaly se účty hlavní knihy nepřehlednými. Proto se v osmnáctém století vytvořil zvyk převádět zapsané účetní případy z deníků do zvláštní knihy, zvané sborník, nazývaný též sběrným deníkem (das Sammeljournal, das Sammelbuch), ze kterého se měsíčně nebo čtvrtletně převáděly do hlavní knihy. Takovéto hlavní knihy obsahovaly zpravidla jen zůstatky a měsíční nebo čtvrtletní úhrny (obraty), nikoliv jednotlivé účetní případy. Nazývala se hlavní knihou sumární nebo sborníkovou. Někdy se do hlavní knihy podle rakouského vzoru nepřeváděly měsíční nebo čtvrtletní úhrny, ale úhrny podle tzv. souvztažných účtů; koupili-li jsme zboží během měsíce několikrát za hotové, několikrát na úvěr směnečný a několikrát na úvěr osobní, neobsahoval účet zboží hlavní knihy jeden měsíční obrát, ale tři částky podle tří souvztažných účtů (pokladního, směnek, odběratelů). Inventurou se zjistily skutečné zůstatky (stavy) aktiv a pasiv, které se porovnaly se zůstatky v účetních knihách (na účtech) a rozdíly (přebytky nebo manka) se dodatečně zapsaly do účetních knih. Obdobně jako v jednoduchém účetnictví se sestavoval i soupisník jmění. Účetní rozvaha se skládala z účtu rozvažného nebo z rozvahy (která byla účtem rozvažným konečným v přehledné úpravě) a z účtu zisků a ztrát.

β) Podvojně účetnictví v zemědělství

Všeobecně můžeme říci, že podvojně účetnictví v zemědělství se liší od účetnictví kamerálního zpravidla jen v obsahu a účtovací technice

účetních knih základních a jen nepatrně v úpravě a počtu účetních knih pomocných. V účetnictví podvojném se musí zpravidla vést všechny pomocné účetní knihy jako v účetnictví kamerálním, jinak by výhody účetnictví podvojného proti účetnictví kamerálnímu byly problematické.

Proto se soustředíme na výklad účetních knih základních.

Podvojně účetnictví v zemědělství na počátku devatenáctého století se u nás objevuje jen ojediněle. Mnohdy je to spíše jen podvojná forma, ale obsah účetnictví na velkostatech se mnoho neliší od obsahu účetnictví kamerálního. Počet účtů v hlavní knize nebývá velký, účty zemědělské výroby jsou neúplným přehledem o nákladech a výnosech zemědělské výroby. V té době se užívá jen italské nebo sborníkové formy podvojného účetnictví. Pomocné účetní knihy se vedly zpravidla jako dříve v účetnictví kamerálním. Změna se tedy buď výhradně nebo převážně týkala účetních knih základních. Pokud se vyúčtovaly převody mezi jednotlivými účty výroby nebo mezi jednotlivými druhy činnosti zemědělských závodů, bylo třeba je doplnit některými údaji příslušné pomocné účetní knihy, např. zápisy o ruční práci a mzdách, o práci potažní, popř. osevní a sklizňové rejstříky, rejstříky výmlatní ap., aby bylo možno tyto údaje vyjádřit v penězích a potom zaúčtovat na příslušné syntetické účty hlavní knihy. V hlavní knize se dlouho vedly účty jednotlivých osob, nikoliv účty souborné.

Jaký byl počet účtů v hlavní knize, udává nám ve svých učebnicích zemědělského účetnictví Fuss a Kobatž. Fuss uvádí těchto 16 účtů hlavní knihy: Stálý kapitál, Proměnný kapitál, Zásoby, Stoupající a klesající úroky, Vrchnostenská potřeba, Prospěšné nadace, Soudnictví, Daně a bezpečnost, Důchody, Pivovary, Stavební a průmyslové záležitosti, Purkrabství, Rybářství, Sýpka, Lesnictví, Zisky a ztráty.

Z tohoto rozvrhu účtů je vidět, že vychází z tehdy velmi rozšířeného schématu rubrik jednoduchého účetnictví správního a účetnictví kamerálního.

Kobatž doporučuje vést tyto účty hlavní knihy: Účet kmenového kapitálu, Účet budov, Účet pokladní, Účet rostlinné výroby, Účet luk a pastvin, Účet vinic, Účet lesa, Účet robotního kapitálu, Všeobecný účet stodol, Účet hospodářských koní, Účet štětinatého dobytka neboli účet dvora, Účet užitku ovcí, Účet purkrabského úřadu, Účet průmyslového a stavebního úřadu, Účet sýpky, Účet vinného sklepa, Účet lesního materiálu a zvěře, Účet zahrad, Účet všeobecných nákladů, Účet piva a pivovarů, Účet majitele hospodářství, Účet pevných úroků, Účet stoupajících a klesajících úroků, Účet kapitálu laudemí (das Laudemien-Capitals-Conto), Účet laudemíálních užitků, Účet daní, Účet mezd a deputátů, Účet nadací a fundací, účet pensí a 19 účtů osobních včetně osobních účtů zaměstnanců.

Po roce 1850 počet syntetických účtů značně kolísal. Záleželo hlavně na velikosti velkostatku, ve kterém bylo podvojně účetnictví zavedeno. Schlosser (1856) doporučuje vést 19 syntetických účtů, Bondy (1876) uvádí 25 syntetických účtů, Machts (1877) 27 účtů včetně souhrnného účtu osobního, který nazývá kontokorentem, Klapka (1878) pro ústřední správu velkostatku 49 účtů, Brož (1882) 49 účtů, Vaníček (1885) 29 účtů, Pohl (1896) 53 účty. Rozdíly byly hlavně v počtu účtů základních prostředků, v počtu účtů živého inventáře a účtů naturálií a posléze v počtu účtů výroby. Nejdůležitějšími účty byly účty živočišné a rostlinné výroby, jejichž počet byl různý podle toho, do jakých podrobností se v účtování zemědělské výroby šlo. Také velmi mnoho záleželo na tom, kdo podvojně účetnictví na velkostatku zaváděl. Šlo-li o odborníka, který ovládal nejen zásady a techniku podvojněho účetnictví, ale také rozuměl zemědělství, propracoval soustavu účtů, zejména lépe promyslel obsah účtů živočišné a rostlinné výroby.

Při uspořádání obsahu účtů hlavní knihy podvojněho účetnictví v zemědělství se v letech osmdesátých a devadesátých minulého století rozvíjí teoretický spor, zda se mají účetně zachycovat různé převody nákladů a výnosů mezi výrobou rostlinnou a živočišnou, jako pícniny vlastního hospodářství pro domácí tažná a užitková zvířata, jak se má oceňovat mrva různých domácích zvířat, jakou částkou se mají uvést potažní práce nebo zda tyto otázky se mají přenechat až rozboru hospodářských výsledků. Ke směru vylučujícímu takové převody z účetnictví patří u nás J. Vaníček, v Německu F. Aereboe. Výhodou tohoto směru je jednodušší účtování, ale na druhé straně nevýhodou získání výsledků za závody jako celky, nikoliv podle odvětví výroby. Náklady jednotlivých druhů výroby nejsou vykázány v plné výši. Proto není možno provádět při tomto způsobu účtování správné výsledné kalkulace vlastních nákladů. Při druhém způsobu účtování zjistíme sice náklady jednotlivých druhů zemědělské výroby přesněji, ale nikoliv přesně, protože oceňování převodů mezi jednotlivými druhy výroby není nikdy přesné. Dále není rozhodnuto, podle kterých hledisek můžeme dosáhnout nejsprávnějšího ocenění.

Účetnictví ve velkostatech se od sebe také lišilo podle toho, o jak velký statek šlo, zda byly u něho průmyslové závody či nikoliv. Někdy bylo účetnictví decentralizováno podle jednotlivých závodů, jindy bylo centralizováno v ústřední správě. V prvním případě byly jednotlivé statky nebo jejich skupiny samostatnými účetními jednotkami, se samostatnou hlavní knihou a účetní závěrkou (samostatnou rozvahou a účtem zisků a ztrát), v druhém případě vedly jednotlivé závody jen pomocná účetnictví a některé pomocné deníky. Samostatné účetnictví měly dost často zemědělské závody přidružené k velkostatkům.

Účetnictví podvojně zaváděli na velkostatkách často pachtýři (nájemci). Někdy se zavedlo v průmyslových podnicích patřících velkostatku a potom na základě zkušeností s ním se zavedlo na vlastním panství.

Přesnost a spolehlivost údajů podvojného účetnictví v zemědělství závisela velmi mnoho na přesném vyplňování účetních dokladů, na přesném vážení a měření a na řádných ročních inventurách. Zde v řadě případů bylo zpočátku mnoho nedostatků a proto hospodářské výsledky v podvojném účetnictví neodpovídaly mnohdy skutečnosti.

g) Podvojně účetnictví v podnicích průmyslových

V podnicích průmyslových se vedlo zpočátku účetnictví jednoduché, ale postupně se zavádí, zejména ve větších závodech, účetnictví podvojně. Působí tu jednak rozvoj výrobních sil a z toho vyplývající růst a větší počet průmyslových závodů a dále vznik a rozvoj obchodního školství (po roce 1855; první obchodní akademie v Rakousku byla založena v Praze 1856, první česká obchodní akademie v Praze 1872, další 1882 v Chrudimi; vedle toho se zakládá řada obchodních škol soukromých). V průmyslových podnicích se užívá staré a nové italské formy, dále účetnictví sborníkového, později i účetnictví o více denících a účetnictví tabelárního. Někdy se prvky účetnictví tabelárního spojovaly s prvky účetnictví o více denících. Vedl se např. tabelární deník jako deník hlavní a vedle toho různé deníky pomocné (např. knihy faktur přijatých a vydaných).

Rozdíl podvojného účetnictví v průmyslu oproti podvojnému účetnictví v zemědělství se liší jen některými účty v hlavní knize a některými knihami pomocnými. Účtování výroby v průmyslu je v této době většinou jednodušší.

Hlavní kniha obsahovala vedle běžných účtů účty výroby, které obsahovaly na levé straně náklady na výrobu, na pravé straně cenu prodaných výrobků, takže takové účty výroby byly vlastně spojením účtu výroby s účtem výrobků. V hlavní knize se vedly stejně jako v zemědělství účty jednotlivých dodavatelů, takže byla vlastně spojením hlavní knihy se saldokontem. Teprve v druhé polovině devatenáctého století se častěji vedou souborné účty odběratelů a dodavatelů, popř. jeden společný účet osobní.

Účty výroby měly nestejný obsah. Někdy obsahovaly jen tzv. přímé náklady na výrobu (např. přímý materiál a přímé mzdy), někdy i tzv. výrobní režii (např. odpisy základních prostředků, služné vedoucích úředníků ve výrobě apod.), někdy i část tzv. režie správní (např. mzdy kan-

celářských úředníků). Proto kalkulace vlastních nákladů podle těchto podkladů sestavované nebyly mnohdy úplné a přesné.

Počet syntetických účtů v hlavní knize byl různý. Záleželo na tom, jako v zemědělství, jak byly rozčleněny základní prostředky, na kolika syntetických účtech se vedl materiál, výroba a výrobky, a posléze, podle jakých hledisek se vedly účty nákladové a popř. účty výnosové. Na počet účtů měl také značný vliv druh výroby a velikost závodu. Většinou byl jejich počet menší nežli v zemědělství. Tögel (1877) doporučuje vést jen 15 syntetických účtů, v pozdějších učebnicích průmyslového účetnictví se doporučuje vést 20 až 50 účtů podle druhů výroby a velikosti závodů, Wolfrum (die Buchführung beim Kohlen-Bergbau 1909) uvádí 58 účtů, Wainok (1911) uvádí pro horní podniky asi 40 účtů.

Z pomocných účetních knih měla tu velký význam kniha výroby, která obsahovala rozpis nákladů na jednotlivé druhy výrobků a kniha kalkulační, která obsahovala výpočty vlastních nákladů. Někdy byly knihy výroby spojeny s knihami kalkulačními v jednu knihu.

Z ostatních pomocných účetních knih to byly seznamy základních prostředků a knihy inventární, zásobníky materiálu a hotových výrobků, později je to saldokonto. Dále to byly různé záznamy mzdové pro účely podniku i úřadů (např. pro úrazové a nemocenské pojištění). Obdobně jako průmyslové podniky účtovaly podniky dopravní, kde hlavní váha evidence byla v evidenci dopravních prostředků, nákladů na přepravu a výnosů z přepravy.

δ) Podvojně účetnictví v podnicích obchodních

Podvojně účetnictví v obchodních podnicích je poměrně nejjednodušší, jednodušší nežli podvojně účetnictví v zemědělství a v průmyslu. Proto se v obchodě účtuje u nás nejdříve v podvojně soustavě. Také velká většina učebnic účetnictví vyšlá v našich zemích v minulém století se týká účetnictví v obchodě. V podnicích obchodních klade se hlavní důraz na evidenci zboží. Proto účty základních prostředků svým významem zde ustupují do pozadí. Účty výroby se zpravidla nevedou, přichází jen v malém počtu případů v obchodních podnicích, kde se provádí manipulace (úprava) zboží (sušení, třídění, míšení apod.) nebo kde jde o výroby vedlejší (zpracování odpadu) nebo pomocné (výroba energie, obalů atd.). Používalo se nejvíce nové italské formy, tzv. Kheilova účetního systému (spojeného deníku pokladního a úvěrního se čtyřmi peněžními sloupci), účetnictví sborníkového, někdy účetnictví o více denících a od konce minulého století se v obchodě velice rozšířilo účetnictví tabelární, většinou ve spojení se sumární hlavní knihou. Z pomocných deníků se vedly často knihy faktur

přijatých (obdržených od dodavatelů) a knihy faktur vydaných (odeslaných odběratelům).

V pomocných účetních knihách zaujímaly přední místo tzv. zásobníky zboží (vedené s cenami za jednotku i cenami úhrnnými), skladní knihy (vedené pouze v množství), zásobníky valut a mincí, někdy i cenných papírů, knihy směnek aktivních (rimes), knihy směnek pasivních (trat), někdy knihy (zásobníky) devis - směnek znějících na cizí měnu a splatné v cizině, knihy lhůtní pro evidenci splatnosti směnek a někdy i obyčejných pohledávek, v obchodě drobném se vedla kniha krámská a kniha zboží předaného do obchodu v drobném, kam se také účtovaly i tržby za zboží odváděné majiteli.

V obchodních podnicích, kde byl větší počet druhů zboží, činila přesná evidence zásob značné potíže, proto se takovéto podniky spojovaly tzv. skladní evidencí na visacích kartách (visačkách) nebo obdobných zařízeních. V nich se vedla evidence zásob jen v množství, nikoliv v peněžních jednotkách. V podnicích s filiálkami se vedlo účetnictví buď jen v centrále a filiálky vedly jen nejnужnější knihy pomocné (zásobníky, skladní knihy, mzdové účetnictví), nebo bylo účetnictví decentralizováno. V tomto případě vedla každá filiálka vlastní hlavní knihy s potřebným počtem deníků a sestavovala vlastní účetní závěrku. Jejich sloučením se závěrkou centrály získala se závěrka za podnik jako celek.

Podobně jako podniky obchodní, účtovala samostatná skladiště a podniky spediční (podniky zprostředkující dopravu zboží).

Podniky cestovního ruchu (hotely, pensiony apod.) měly účetnictví obdobné účetnictví podniků obchodních a průmyslových. Základní účty vyplývaly z jejich činnosti, pouhý prodej neupravovaných jídel a nápojů je činnost obchodní a evidence o ní byla obdobná jako v obchodě, pronájem místností se účetně podchytil na účtech nákladů na udržování a provoz a na účtech výnosů, nebo na společném účtě, na jehož levé straně byly náklady a na pravé straně výnosy. Příprava a podávání jídel připravovaných se evidovaly na obdobných účtech výrobních jako v podnicích průmyslových.

Z pomocných účetních knih měla význam evidence nájemců pokojů (hostů) s evidencí obsazených a neobsazených pokojů.

ε) Podvojně účetnictví v ostatních odvětvích národního hospodářství

Pokud jde o peněžnictví a pojišťovnictví, podvojně účetnictví se vedlo zpočátku jen ve větších ústavech (bankách a pojišťovnách), kdežto

v ústavech lidového peněžnictví se vedlo dlouho účetnictví jednoduché, ale i tyto ústavy přecházely postupně k účetnictví podvojnému, jakmile měly pracovní síly, které podvojně účetnictví ovládaly.

V bankách byly nejdůležitější účty, které zachycovaly specifický majetek a závazky bank nebo náklady a výnosy z bankovních obchodů, např. účty vkladních knížek, peněžních poukázek, cenných papírů, směnek, valut (obchodních a cizozemských mincí), deviz, cenných papírů, kuponů apod.

Obdobně tomu bylo v ústavech lidového peněžnictví a v pojišťovnách.

Bibliografická příloha

Literatura o účetnictví a o jednotlivých účetních soustavách zvláště

a) Obecně

Poučení o účetnictví nalezneme v učebnicích účetnictví starší doby, v různých instrukcích ryze účetních nebo všeobecných. Dále se v přehledu můžeme seznámit se starším účetnictvím v různých učebnicích a monografiích o dějinách účetnictví. Nejvíce nám dá studium samotného účetního materiálu. První české učebnice účetnictví, nehledě na různá pojednání nebo pouhé zmínky v dílech o zemědělství, lesnictví apod., se objevují až po roce 1850.

b) Jednoduché účetnictví správní

Poučení o tom, jak se vedlo jednoduché účetnictví správní, nebo lépe řečeno, jak se mělo vést, nalezneme v instrukcích, zvláště v selských instrukcích (řádech), které byly mezi jiným výčtem a popisem povinných účetních knih i návodem, jak tyto účetní knihy zakládat, jak do nich zapisovat, jak je uzavírat atd. Teoretická pojednání a učebnice se objevují mnohem později. Některé byly latinské. Pro naše účely se sluší uvést:

Dr. E s c o b a r Franc. Munnoz de: De rationiciis administratorum tractatus, Norimbergae 1694. - Betrachtung über Rechenkunst der teutschen Beamter und Einnehmer oder über die Art und Weise eingenommen und ausgegebene Gelder und andere der Verrechnung unterworfenen Dinge mit Ordnung, Klarheit und Ueberzeugung zu Register zu bringen, Nürnberg 17779. -
F i š e r F.J.: Knihy hospodářské (překlad Jana Barnera), Praha 1706
(latinský originál Oculus Domini operis oeconomici, Praha 1679/83 - německý

překlad 1690). - F e l d e c k Josef von: Kern einer vollständigen Haus- und Landwirtschaft (prvé vydání Frankfurt 1718, druhé vydání Lipsko a Brno 1730). - G u t s c h e F. W.: Die landwirtschaftliche Buchhaltung, Praha 1814. - P r o s k y Paul: Anleitung zur Führung einer Rechnung über den Privat-Haushalt, Vídeň 1830. - B u r c h a r d C.W.: Die landwirtschaftliche Buchhaltung mit besonderer Rücksicht auf die Wirtschaftsmethode in Meklenburg und den angrenzenden Ländern, Rockock 1840. - M u n t h e r Reinhold Friedrich: Beiträge zur Buchhaltungskunst im erweiterten Sinn, Berlin 1840. - E s c h e r i c h Philipp: Grundsätze des allgemeinen Rechnungswesens, Vídeň 1851 a 1852. - B i r n b a u m o v á A.: Stavební účty zámku Troja u Prahy, Praha 1929. - Č e r n ý Václav: Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. - XVI. století, Praha 1930.

c) Účetnictví kamerální

Literatura o kamerálním účetnictví začíná rokem 1762. Ze základních děl o kamerálním účetnictví uvádíme: P u e c h b e r g Johann Matthias: Einleitung zu einem verbesserten Cameral-Rechnungs-Fusse auf die Verwaltung einer Herrschaft angewandt, Vídeň 1762. - J u n g Johann Heinrich: Anleitung zur Kameralrechnungswissenschaft nach einer neuen Methode des doppelten Buchhaltens, Lipsko 1786. - S p i e s s Franz: Buchhaltungs-Ingrossist. Anleitung des Kameralistischen Rechnungssystems, Vídeň 1788. - P u t e a n i Carl Ferdinand: Einleitung und kurze Belehrung zur Führung der Wirtschafts - Rechnungs - Hauptbücher, Praha 1808 (1841, 1853). - V i e r t l J.: Gründliche Anleitung und Beschreibung sowohl auf grossen Herrschaften ausführbarer Art von Wirtschafts-, Geld- und sämtlichen Naturalienrechnungen, Praha 1818. - P u t e a n i Johann: Grundsätze des allgemeinen Rechnungswesens, Vídeň 1818. - S z a r k o Josef: Lehrbuch der Comtabilitäts-Wissenschaft, 2 díly, Vídeň 1822/23. - H o r i n a Josef: Rechnung der Landwirtschaft, Brno 1824. - E x e l i Wenzel: Grundsätze der landwirtschaftlichen Verrechnung, Praha 1835. - Wirtschaftliche Geschäftskunde, zweiter Band, Regieämter, Jindřichův Hradec 1840. - A m m a n n Johann Christian: Verrechnungskunde theoretisch und praktisch dargestellt, Praha 1845. - R a i n e r L i n d e n b i c h e l Johann R.: Der vollkommene Wirtschaftsbeamte, Vídeň 1845. - N e u g e b a u e r Josef: Der vollständigste, gründlichste und fasslichste Unterricht in den Theorien und praktischen Geschäftsformen des cameralistischen Geld-, Material- dann des merkantilistischen Rechnungswesens, Vídeň 1847. - E x e l i Wenzel: Grundsätze einer zeitgemässen Reform des landwirtschaftlichen Rechnungswesens, Praha 1851. - E s c h e r i c h Phillip: Grundsätze des allgemeinen Rechnungswesens, Vídeň 1851 a 1852. - F r ö h l i c h Alois: Handbuch der Staatsrechnungswissenschaft, Vídeň 1852. - S c h r o t t Josef: Lehr-

buch der Verrechnungswissenschaft, 4. vydání, Vídeň 1881, 5. vydání 1886. -
 B e z d í č e k Josef: Hospodářská účtověda, část všeobecná, Praha 1883.
 - S c h i m á k Josef: Das Rechnungswesen in Doppelposten, Praha 1885. -
 N e u b e r Carl: Kurze Anleitung zu einer landwirtschaftlichen Buchfüh-
 rung nebst einer Behandlung der Gutsregistratur, Chrudim 1896. - B e z d í č e k
 Josef: Hospodářské účetnictví jednoduché (deníkové i kamerální)
 a dvojité, Praha 1901. - Ř e b í č e k Heinrich: Neue landwirtschaft-
 liche Güterbuchführung in Doppelposten, Praha 1903. - B e z d í č e k
 Josef: Einfache landwirtschaftliche Buchführung mit einen praktischen Bei-
 spiele einer Landgutsrechnung, Praha 1903. - B e z d í č e k Josef:
 Leitfaden zur Führung einer Herrschaftsrechnung im Kameralstil, Hradec Krá-
 lové 1904. - P f e i f f e r C.: Praktische Anleitung (Instruktion)
 zu einer einfachen Buchführung und Bilanz aufstellung für Landgutswirtschaft-
 ten, Vídeň 1913. - J u z i Otakar: Systematische kameralistische Buch-
 führung, Zürich-Linac 1915. - M e y e r Paul: La comptabilité camérale,
 ses origines, ses formes, Courtelary, 1923 (Švýcarsko). - W a l b Ernst:
 Die Erfolgsrechnung privater und öffentlichen Betriebe, Berlín - Vídeň
 1926. - R a u l i c h Hugo: Kamerální účetnictví v podnikách soukromých,
 Praha 1935. - F e r n j a n c i o Theodor: Die moderne allgemeine Kame-
 ralistik, Vídeň 1941. - J o h n s Rudolf: Kameralistik Grundlagen einer
 erwerbswirtschaftlichen Rechnung im Kameralstil, Wiesbaden 1951. -
 H ö f e r r e r Gustav: Das Rechnungswesen der Gemeinden, Vídeň 1954.

d) Jednoduché kupecké účetnictví

M o č n í k Frant. - S k ř i v a n Antonín: Počtářství praktické.
 S připojenou naukou o jednoduchém účetnictví kupeckém a průmyslnickém, Pra-
 ha 1853. - S k ř i v a n Antonín: Lehrbuch der **kaufmännischen einfachen**
 Buchhaltung mit vorangehender Erklärung der Hilfsbücher, Praha 1855 (cel-
 kem 6 vydání, poslední 1892). - S k ř i v a n Antonín: Účetnictví jed-
 noduché a knihy mimořádné, Praha 1864 (poslední, páté vydání 1902). -
 G o l t z Theodor: Die landwirtschaftliche Buchführung, prvé vydání, Ber-
 lín 1866 (bylo přes 20 vydání). - Vzorek vedení účtu pro malého rolníka,
 Praha 1866. - K h e i l Karl Peter: Die Lehre der Buchführung nach
 einfacher Art, Praha 1876. - F e n c l Theodor: O úloze hospodářského
 účetnictví, Praha 1869. - D u m e k Josef: Účetnictví hospodáře, Olo-
 mouc, 1786. - K h e i l Karl Peter ml.: Jednoduché účetnictví s ohledem
 na ustanovení zákonná, Praha 1877. - K o p p m a n n Karl: Johann Tölners
 Handlungsbuch vom 1345 - 1350, Rostock 1885. - D i e t e r i c h s C.:
 Der Landwirt als Rechnungsführer, Handbuch der einfachen und doppelten Buch-
 haltung, Berlin 1889. - N i r n h e i m Hans: Das Handlungsbuch Vickos
 von Geldersen (1367 - 1392), Hamburg 1895. - S a t t l e r C.: Handels-
 rechnungen des deutschen Ritterordens (1391 - 1434), Lipsko 1887. -
 C l a u s e n H.: Landmanns Buchführung. Leitfassliche Anleitung mit

durchgeführtem Jahresbeispiel, Berlín 1897. - M o l l w o Carl: Das Handlungsbuch von Hermann und Johann Wittenberg (1357 - 1359), Lipsko 1901. - Účetnictví pro rolníka, Brno, Český odbor zemědělské rady, 1902. Slovní výklad k jednoduchému účetnictví, Praha 1914 (sestaveno Ústavem pro zemědělské účetnictví Českého odboru rady zemědělské pro království české). - S t i e g e r G. - W i l d e K.: Anleitung zur landwirtschaftlichen Buchführung, 3.díl, Buchführung für einfache Landwirtschaftsbetriebe, Berlín 1915.

Jinak se pojednává o jednoduchém kupeckém účetnictví v každé větší učebnici účetnictví pro hospodářské, průmyslové nebo zemědělské školy.

e) Účetnictví podvojně

Literatura o podvojném účetnictví se začíná traktátem Luccy Pacioliho z roku 1494 (Tractatus de computis e scripturis - Pojednání o počítaném a psaném), který byl postupně přeložen do řady jazyků (také dvakrát do ruštiny, dvakrát do češtiny, třikrát do nové italštiny, dále do holandštiny, polštiny a japonštiny). Ve větším počtu se literatura o podvojném účetnictví objevuje až v 18. století. Poměrně podrobné seznamy a přehledy většinou podávají:

A u g s b u r g G.D.: Die kaufmännische Buchführung, str. 4. a násl., druhé vydání, Hamburg 1872. - H ü g l i Fr.: Buchhaltungsstudien, str. 98. a násl., Bern 1900. - B a u e r O.: Memuary k istorii buchgaltěrii i pajmatniki svjaščennoj stariny, Moskva 1911. - W o o l f Arthur H.: A short history of accountants and accountancy, Londýn 1912. - P e n n d o r f B.: Die Geschichte der Buchhaltung in Deutschland (na více místech), Lipsko 1913. - R ö h r i g Fritz: Das älteste erhaltene deutsche Kaufmannsbüchlein (v Hansische Beiträge zur Deutschen Wirtschaftsgeschichte), Vratislav 1928. - C h r o u s t Anton - P r o e s l e r Hans: Das Handlungsbuch der Holzschuher in Nürnberg von 1304 - 1307, Erlangen 1934. - B a s t i a n F.: Das Runtingerbuch 1383 - 1407 und verwandtes Material im süddeutschen Handel- und Münzwesen, Řezno 1935 - 1944 (3 svazky).

Zpočátku bylo českých děl málo, proto se užívalo učebnic a monografií rakouských a německých. Poměrně bohatá je v té době literatura o podvojném účetnictví v obchodě, potom literatura v zemědělství, poměrně chudá je literatura o účetnictví v průmyslových podnicích. Protože literatury o podvojném účetnictví je ohromné množství, omezíme se jen na literaturu domácí, a to jen na díla základní:

R e s s l e r Josef Michael: Doppelte Buchhaltung für Kaufleute in Helwigs Manier, Praha a Lipsko 1793 (o sborníkovém účetnictví). - F u s s Franz: Anweisung und Verfassung einer neuen verlässlichen und so als viel möglich einfacher Wirtschaftsrechnung, Praha 1800. -

E n d e r s Carl Wilhelm: Der Buchhalter oder die Anleitung zum Selbstunterricht in der einfachen, doppelten und englischen Buchhaltung, Praha 1815. - D e w i d e l s Abraham: Die doppelte Buchhaltung in Briefen an einen Freund, Praha 1815/1816. - K o b a l t ž Johann Carl: Anweisung zur Führung einer deutschen, doppelten Buchhaltung für die Landwirtschaft, Vídeň 1830/31. - S k a r p i l Franz: Die landwirtschaftliche Buchführung, Vídeň 1842. - A m m a n n Johann Christian: Das Ganze der Buchhaltungswissenschaft, Praha 1847 (3 díly).

Kromě uvedeného dodatku o průmyslovém účetnictví v knize Bondyho, dále kromě některých částí uvedené knihy Brožovy jsou zmínky o průmyslovém účetnictví v knihách:

H ö g e r Rudolf W.: Die Buchführung des landwirtschaftlichen Gross-Geschäftes nach der Manier der italienischen doppelten Buchhaltung, Plzeň 1872 (str. 549 - 550). - B e z d í č e k Josef: Hospodářské účetnictví jednoduché a dvojité pro malé a velké statky, Praha 1879 (druhé vydání Praha 1888) str. 224 a 225: O účetnictví v průmyslovných hospodářských.

Naproti tomu Josefa Sedláčka "Živnostnické účetnictví" (Praha 1873) obsahuje popis účetnictví, které je spíše rozšířeným účetnictvím jednoduchým pro živnostníky nežli účetnictvím podvojným pro továrny. Na str. 117 je uveden "Účet díla", který je spojením účtu výroby s účtem výrobků.

Samostatné knihy o průmyslovém účetnictví jsou tyto:

T ö g e l Eduard: Das Wesen des Buchens mit doppelten Posten in Fabrikationsgeschäften, Brno 1877. - P a c h m a n n Heinrich: Die Fabriksbuchhaltung nach den Regeln der doppelten Buchführung, Česká Lípa 1881. - R a d e m a n n A.: Die doppelte Buchhaltung (Italienisches System) und deren Handhabung nach einer neu erfundenen Methode, Nový Jičín 1884. - G e i e r s b a c h Wilhelm: Die Fabriksbuchhaltung, Ústí n.L. 1896. - B u r e š Max: Racionální účetnictví dvojité pro cukrovary, Praha 1903. - W e i n k Alois: Montanistische Buchführung, Vídeň 1911.

Ani v německé a rakouské literatuře nevyšlo v té době mnoho spisů o podvojném účetnictví v průmyslových podnicích. Více české literatury o podvojném účetnictví, nehledě na některé články v Účetních listech před rokem 1914, se objevuje až po první světové válce.

Z literatury o podvojném účetnictví v zemědělství uvádíme zvláště:

S c h l o s s e r Alexander: Kontrollierende Buch- und Rechnungsführung bei der Landwirtschaft, Budapest (Vídeň) 1853, (druhé vydání 1856).

- V o n R a n c y Eduard: Lehrbuch der landwirtschaftlichen Buchführung, Berlín 1857 (druhé vydání 1859). - D e G r a n d e d e R a n c y: Traité de comptabilité agricole, Paříž 1857. - M a c h t s Ferdinand: Praktische landwirtschaftliche Buchhaltung für den Gross- und Kleinbesitz, Vídeň 1861 (druhé vydání Vídeň 1885). K l a p k a Anton: Die landwirtschaftliche doppelte Buchführung, první vydání Skalice na Slovensku 1868 (Šaštín), druhé vydání Vídeň 1878. - B o n d y Leopold: Die Wirtschaftsbuchführung nach doppeltem Buchführungssysteme mit einem Anhang über die Fabrikationsbuchführung, Praha 1869 (druhé vydání 1876).

- H ö g e r Rudolf W.: Die Buchführung des landwirtschaftlichen Grossgeschäftes nach der Manier der italienischen doppelten Buchhaltung, Plzeň 1872. - B e z d í č e k Josef: Hospodářské účetnictví dvojité, Praha 1877, Hospodářské účetnictví jednoduché a dvojité pro malé a velké statky, Praha 1879 (druhé vydání 1888). - V o l k m a r Erwin: Die doppelte Buchführung bei dem Landwirtschaftsbetriebe, Vídeň 1879. - P o h l Johann: Handbuch der landwirtschaftlichen Rechnungsführung, Berlín 1879 (druhé vydání 1896). - V a n í č e k Jan: Die doppelte Buchführung im Landwirtschaftsbetriebe, Praha 1885. - M a y e r Matthias: Die landwirtschaftliche Buchhaltung erläutert durch eine Reihe von Beispielen und Verhältniszahlen, Vídeň, Budapest, Lipsko 1887. - V a n í č e k Josef: Několik ukázek hospodářského účetnictví na našich velkostatkách, Praha 1892. - L i p p e A.: Ermittlung von Produktionskosten und Reinertrag landwirtschaftlicher Betriebe, Berlín 1896. - D r b a l Johann: Die landwirtschaftliche Geschäftsbuchführung nach doppeltem System auf sachlicher Grundlage, Vídeň 1898 (Drbal pocházel z Uhlířských Janovic u Kutné Hory a zemřel 1927 v Brně). - A e r e b o e Fr.: Buchführung, Anleitung für den praktischen Landwirt, Teil II. Die systematische Buchführung, Berlín 1901. - H o š p e s M. B.: Příspěvek ku metodám číselné kontroly zemědělského podniku, Praha 1914.

Jak uvedeno shora, je naše literatura o účetnictví v průmyslových podnicích poměrně chudá (ale i literatura německá má poměrně malý počet prací z průmyslového účetnictví, nehledě na různá drobná pojednání a zmínky v učebnicích účetnictví obchodního).

Literatura o podvojném účetnictví v ostatních odvětvích národního hospodářství je celkem nepatrná. Objevuje se poměrně pozdě, a to ještě hlavně v peněžnictví. Uvádíme tyto spisy:

K a č í r e k Jan - M a š e k L.: Záložny, jejich zařízení, správa a účetnictví, Praha 1870. - K o h l e r August: Praktische Darstellung der doppelten Buchhaltung, Cheb 1887. - S c h r e y e r Josef: Návod k účetnictví záloženskému, Praha 1893. - L i c k Karel: Die Sparkassenbuchhaltung, Svitavy 1897. - L i c k Karel: Die Besteuerung der

österreichischen Sparkassen, Svitavy 1897. - S c h i l l e r Rudolf: Beiträge zur Buchhaltung im Versicherungswesen, Vídeň 1898. - T o m á - n e k Antonín: Účetnictví spořitelní, Praha 1908. - K r a t o c h v í l Th.: Účetnictví záloženské, Praha 1910. - Š i k ý ř Karel: Bankovní účetnictví, Praha 1912. - C h l u p Rudolf: Záloženské účetnictví, Praha 1919. - D r l í k František: Bankovní účetnictví, Praha 1927. - C h l u p Rudolf: Účtování a bilancování v pojišťovacích ústavech, Bratislava, Prostějov 1930.

f) Díla všeobecná

Praktischer Unterricht zur verbesserten doppelten Buchhaltung, Vídeň 1770. - Grundsätze der Rechnungswissenschaft auf das Privatvermögen angewendet, Vídeň 1774. - S z a r k a Josef: Lehrbuch der Comptabilitätswissenschaft, Vídeň 1822/23. - P e t t e r Franz: Lehrbuch der kaufmännischen Buchhaltungswissenschaft, Vídeň 1841. - K u r z b a u e r Georg: Lehrbuch der kaufmännischen Buchhaltung, Vídeň 1850 (druhé vydání 1867). - A u g s b u r g G.D.: Die Grundlage der doppelten Buchhaltung, Brémy 1863. - W i n t e r n i t z Karl: Die allgemeine Buchhaltung als Inbegriff aller bekannten Buchungsarten etc., 2. vyd. Vídeň 1859. - S c h r o t t Josef: Lehrbuch der Verrechnungswissenschaft, 5. vyd. Vídeň 1886 (první vydání Praha 1856). - H ü g l i Friedrich: Buchhaltung-Systeme und Buchhaltungs-Formen, Bern 1887 (druhé vydání 1913, třetí vydání 1923). - S c h ä r Johann Friedrich: Lehrbuch der Buchhaltung, Berlín 1888. - B r a m - b i l l a Giuseppe: Saggio di storia della Ragioneria presso i popoli antichi, Milán 1896. - R e i s c h Richard - K r e i b i g Josef Kle- mens: Bilanz und Steuer, Vídeň 1900. - H ü g l i Friedrich: Buchhaltungsstudien, Bern 1900. - B r a m b i l l a Giuseppe: Storia della Ragioneria Italiana, Milán 1901. - B o w n Richard: A History of Accountants and Accountancy, Edinburgh 1905. - K h e i l Karel Petr: Über "amerikanische Buchführung", Vídeň 1908. - R a y m o n d i n G.: Bibliographie méthodique des ouvrages en langue française parus de 1543 a 1908, Paříž 1909. - B a u e r O.O.: Memuary k istorii buchgal'terii i pamjatniki svjaščennoj stariny, Moskva 1911. - W o o l f Arthur H.: A short history of accountants and accountancy, Londýn 1912. - G o m b e r g Léon: L'Economilogique (science comptable) et son histoire, Ženeva 1912. - P e n n d o r f Baldwin: Geschichte der Buchhaltung in Deutschland, Lipsko 1913. - P a z o u r e k Josef: Theorie i praxe účetních soustav, Praha 1920. - S a l a b a Josef: Příspěvky ke kritice urbářů, pozemkových a jiných knih, mapa starých účtů atd., Selský archiv, Velké Meziříčí 1923. - G a l a g a n A.M.: Sčetovodstvo v jeho istoričeskom razvitii. Moskva 1927. - B u h l Herbert: Die Geschichtlichsbegründete Kontentheorie. Ein Beitrag zur Geschichte der doppelten Buchhaltung, Stuttgart 1929. - M u r r a y David: Chapters in the History of Book-keeping,

Accountancy and Commercial Arithmetics, Glasgow 1930. - L ö f f e l-
h o l z Josef: Geschichte der Betriebswirtschaftslehre, Stuttgart 1935.
- P e r a g a l l o Edward: Origin and Evolution of Double Entry
Bookkeeping, New York 1938. - L o z i n s k i j A.I.: K istorii raz-
vitia buchgaltěrskogo učota, Saratov 1939. - S c h e e f s Marcel:
Z historii księgowořči (Luca Pacioli), Poznaň 1939. - S i e v e k i n g
Heinrich: Zur Entstehung und Verbreitung der doppelten Buchführung
(v "Beiträge zur Buchführung und kaufmännischen Arithmetik", str. 7 - 32),
Zürich 1944. - M e l i s Federigo: Storia della Ragioneria, Bologna
1950. - Z e r b i Tomaaso: Le orogini della Partita doppia, Milán 1952.
- S y k o r a Gustav: Systeme, Methoden und Formen der Buchhaltung von
ihren Anfängen bis zur Gegenwart, Vídeň 1952. - S a l o m o n s David:
The Historica Development of Costing, Londýn 1952. - D e R o o v e r
Florence Edler: Cost Accounting in the Sixteenth Century, Londýn 1952
(oba příspěvky v "Studies of costing", Londýn 1952). - G a r n e r Paul:
Evolution of Cost Accounting to 1925, Alabama 1954. - V l a e m m i n c k
Josef H.: Historie et Doctrines de la Comptabilité, Brusel-Paříž 1956. -
L i t t l e t o n A.C.: - J a m e y B.S.: Studies in the History of
Accounting, Londýn 1956. - V l a e m m i n c k Josef H. - F e r r a n -
d o José - M. G o n z a l e z: Historia y doctrines de la Contabilidad,
Madrid 1961. - Ł u k a s s i k Ryszard: Księgowość pojedyncza dóbr
Zemskich w Polsce do XIX wieku jako środek kontroli, analizi i zarzadzania,
Varšava 1962.

J. B l e c h a

Autor kapitoly ze skromnosti neuváděl své práce, které jako jediné
z české literatury si všímají účetnictví i v jeho historickém vývoji a
jsou snadno dosažitelné:

Účetní doklady a účetní knihy jako archivní materiál, Archivní časopis
IV, 1954, s. 114-121 a 183-188. - Knihy jednoduchého účetnictví
v obchodě, řemesle, průmyslu a zemědělství, AČ V, 1955, s. 21-26. -
Hlavní rysy účetnictví průmyslových podniků u nás do roku 1945, AČ VI,
1956, s. 188-203. - Účetnictví v zemědělských podnicích u nás do roku
1945, AČ VIII, 1958, s. 242-263 a IX, 1959, s. 88-89. - Písemnosti
účetní evidence průmyslových podniků jako archivní materiál, Sborník
archivních prací VIII, 1958, sv. 2, s. 176-214.

Redakce

PODNIKOVÉ PÍSEMNOSTI Z ÉRY KAPITALISMU

Tyto písemnosti u nás až do r. 1945 jsou neobyčejně početné a rozmanité formou i obsahem. Zvláštní, jednoznačnou skupinu mezi nimi tvoří písemnosti, které jsou v současné době zahrnovány pod pojmem písemností účetní evidence a proto je jim věnována pozornost samostatně.

Ostatní podnikové písemnosti, vznikající u nás postupně v rozpětí asi sto let, lze rozdělit v podstatě do několika skupin, přihlédneme-li při jejich rozdělování k jejich funkci. Jsou to: skupina hospodářsko-správní agendy, skupina organizační agendy, výrobně-technické agendy, agendy obchodní a dopravní, a posléze skupina agendy zaměstnanecké.

Tyto naznačené skupiny se u nás dokonale rozvinuly vlastně až na samém sklonku kapitalistické éry. Během celého vývoje se projevovaly nestejně vyhraněné a proto i terminologicky, např. nepřesně postižené. Vznik písemností uvedených agend byl pochopitelně odvislý od společensko-ekonomických podmínek té určité doby, ale také od druhu a odvětví podnikání a jeho rozvoje, v neposlední řadě pak od velikosti podniku.

Ačkoliv se dá z hlediska společensko-ekonomického éra kapitalismu u nás celkem jasně oddělit časovými periodami, nelze tak učinit na úseku písemností vzniklých v jeho jednotlivých periodách.

V éře klasického liberalistického kapitalismu, kdy v našich zemích byla společenská práce, pracovní prostředky a zejména výrobní síly i směna na primitivním stupni, byla agenda tehdejších "podnik"-firem zcela jednoduchá. Vlastník firmy byl v jedné osobě ředitelem "podniku", jeho prokuristou i obchodním agentem aj. On a zpravidla již jen účetní tvořili "aparát" firmy. Z jejich činnosti vznikaly písemnosti jen takové, které byly nezbytně nutné pro hladký a úspěšný chod firmy. Jejich obsah, rozsah i druhy si stanovil v podstatě majitel firmy sám. Šlo mu především o to, aby měl v rovnováze příjmy a vydání, aby znal režii podnikání a mohl kalkulovat; korespondence se omezovala takřka výhradně na obchodní styk se zákazníky. Jeho styk s úřady státní nebo veřejné moci byl ojedinělý a nárazový. Normativní opatření se na rozvoj firmy nevztahovala takřka vůbec. Proto mezi podnikovými písemnostmi této etapy nacházíme

převahou jen tzv. obchodní knihy rozmanitého obsahu, výpisy a výtahy z nich a především klasické "Kopierbücher", kam se v pořadí zapisovaly obchodní dopisy po vyřízení. Jen při větším počtu dopisů byly k nim pořizovány rejstříky. Mezi podnikové písemnosti patřilo i několik akt a majetkoprávních smluv a živnostenských povolení. Je třeba zároveň podotknout, že hodnota těchto písemností byla značná, jedinečná z hlediska vlastního podnikatele.

Jakmile se ve shodě s rozvojem ekonomické základny zdokonalovaly pracovní prostředky, stroje a množila síť dopravy i zdroje energetické, byly tu dány podmínky i pro růst firem-"podniků". Rostly pochopitelně i výrobní síly. S rozšiřováním trhu se poznenáhlu měnil i charakter podnikání. Počet podnikových písemností vzrostl; vznikly i některé nové druhy. Také nové vztahy státu a podnikatele doznaly změny; výrobu, obchod a podnikání v celém rozsahu sledovala řada právních ustanovení rozmanité normativní úrovně. Proto je forma sama od sebe nucena zavádět nové písemnosti - propaguje např. své výrobky, hledá a nalézá zákazníky ve vzdálených oblastech, potřebuje pro ně zprostředkovatele, sklady. V období konjunktury staví budovy, nakupuje stroje i energii, zajišťuje se proti nenadálým pohromám živelným, pojišťuje se proti obchodním ztrátám i krizím. Nutnost držet krok i se zahraniční konkurencí ji nutí někdy až překotně měnit dosud patriarchální charakter výroby i jejího řízení. Musí z titulu zákonných a veřejných předpisů podávat rozmanitá hlášení úřadům. Agenda nesmírně roste, množí se počet písemností a vzniká i druhová pestrost, pochopitelně že rozdílně podle výrobních odvětví a uvnitř jich zase také podle dosavadní výrobní i technické tradice. Jinak v podnikání důlním a báňském, jinak v cukrovarnictví nebo v textilním průmyslu. Jakmile pak dochází k slučování firem v akciové společnosti, znovu se písemnosti rozrůstají početně i druhově s mohutným temtem, kterému pomáhá zavádění i některých, byť primitivních rozmnožovacích způsobů. Ve stejné době vznikají také zájmová sdružení podnikatelská, ale i spolky, sdružení, odborové a posléze i politické organizace zaměstnanecké, zejména dělnické.

Rozsáhlý podnik a zejména pak akciová společnost neměla pochopitelně už jediného vedoucího; pro vedení podniku měla ředitele - akciová společnost nadto správní orgány. Obchodní a účetní záležitosti např. se staly jen jedním úsekem administrativního aparátu - oddělením. Stejně tak bylo i s výrobou vlastní, dopravou apod. Ze vztahů mezi akciovou společností, správou a vedením podniků vznikala řada předtím neznámých písemností a stejně tak působily i některé nové vztahy mezi státem a podnikateli. Objevovaly se poprvé také písemnosti z výzkumu, pátrání po nových surovinách, z průzkumu zahraničních trhů apod. Rostoucí organizované dělnické hnutí, jeho potlačování samotnými vykořisťovateli a pak státním aparátem zanechávají rovněž stopy v souborech podnikových písemností nejen obsahově,

ale i druhem, např. periodická hlášení o počtu stávkujících. Přirostřující se konkurenční boj mezi jednotlivými podnikateli a společnostmi si také vynucuje nové druhy (nekalá soutěž, ochranné známky apod.).

Analogicky by bylo možno pokračovat při vrcholném stadiu kapitalismu, v období finančního kapitálu. V tomto období totiž pochopitelně vrcholí i hierarchie vztahů mezi finančním kapitálem, bankami a jednotlivými podniky koncernů, trustů, monopolů. Vedení a řízení podniků se stupňovitě rozlišuje a někdy dost ostře, vztahy správy vedení a řízení se komplikují, organizace podniků se neustále specializuje, protože se přistupuje k stále složitější podnikové administrativě. Pro naše poměry je příznačné, že i tu se projevuje před první světovou válkou závislost nebo vztahovost našich podniků k Vídni, po světové válce k zahraničním koncernům.

Období okupace a militarizace a germanizace našeho národního hospodářství vyvolalo také změny na úseku podnikových písemností. Zanechalo v nich speciální, charakteristické dokumenty; je to mimo jiné doklad toho, jak i podnikové písemnosti mají charakteristické vlastnosti své doby nejen po stránce obsahové, ale zejména druhové. V tomto období vyvrcholilo na úseku podnikových písemností období výkaznictví, statistik, přehledů, situačních zpráv apod.

V dalším jsou podle rozdělení na jednotlivé skupiny uvedeny zásadní agendy a druhy písemností, které se u nás v období kapitalismu vyskytují v podnikové činnosti bez přihlédnutí k časovým obdobím a zejména bez ohledu na specifickou výrobních odvětví.

Správa a vedení podniku

Zakládací a zřizovací listiny, jmenovací a odvolací dekrety ředitelů a vedoucích pracovníků, zápisy ze schůzí valných hromad, představenstev, správních rad, zmocňovací listiny, prokury, plné moci, výroční zprávy podniků, zápisy a hlášení o živelných pohromách, požárech, seznam akcí, seznamy akcionářů, kartelová ujednání, smlouvy a jejich změny, knihy akciového kapitálu, knihy akcionářů, smlouvy s obchod. zástupci, rejstříky obchodní, podnikové, živnostenské, patentní, ochranné známek, vodní, řády a vyznamenání všeho druhu, rozvrhy a popisy prací zaměstnanců, celopodniková systemizace, u důlních podniků pak výkazy těžby, komentáře a rozborů výsledků těžby, žádosti o povolení ke kutání a kutací povolení, žádosti o povolení věčné hloubky a dědičné štoly;

organizace podniku:

organizační řády a schemata, směrnice podnikové a oběžníky, statuty, normy, technicko-ekonomická opatření, pracovní a služební řády, prémiové

řády, studijní zprávy, zprávy z cest do zahraničí, u důlních podniků např. přejmenování dolů;

podnikové hospodaření a financování:

revizní protokoly, stanovení a změny kmenového jmění, odhady majetkové, základní a obrátový fond, platební rozkazy k různým druhům daní, rozboru rentability, povolování a změny úvěru;

právní záležitosti:

právní nálezy obecné, arbitrážní nálezy a smíry, smlouvy pro zápisy do veřejných knih, smlouvy s komisionáři, experty, obchodními zástupci, obchodními jednatelstvími, certifikáty pro vzory výrobků, certifikáty ochranných známek, smlouvy nájemní a pachtovní, smlouvy přepravní (u dolů vlečkové), posudky soudních znalců, smlouvy trhové, o služebnostech a reálných břemenech, smlouvy licenční, jiné společenské, u dolů např. i o zřízení vodních a důlních práv, typová osvědčení, protokoly o úředním hlášení nálezu, udělení dolových měr, obecně pak i zprávy o likvidaci a jejím ukončení, jmenování likvidátorů, delimitační výměry, dohody o rozmanitých převodech, usnesení knihovnických soudů, osvědčení obchodních komor, odhady velkých investic, odpisy základních prostředků, rozhodnutí a výměry nadřízených úřadů, pasporthy závodů, spisy o významných sporech s cizinou, evidence škod a úrazů, pojištění různého druhu, zejména rizikové, povolení k zaměstnávání cizinců, výpisy z pozemkových knih, z podnikového rejstříku (u dolů i ze železničních knih), výměry a schvalování živnostenských provozoven, spisy o vyrovnání a konkursu podniku, vymáhání pohledávek, závazky a účasti v cizině, patenty, spisy o ochraně výrobního tajemství.

V ý r o b a

výrobní plány, programy:

výrobní propočty, kalkulace využití pracovišť, plány nákladů výroby, rozpočty režie, výrobní knihy, zprávy o provozu a pokusných výrobach, diagramy výroby, knihy surovin, bezpečnostní předpisy;

příprava výroby a výsledky výroby:

technologické předpisy (obecné i detailní), výrobní dispozice (v textilu např. dispozice surovin do výroby s určením dessinů a variant pro tisk), pracovní předpisy pro operace, zprávy o zkouškách materiálu, osvědčení o jakosti a kompletnosti (atestace), zkušební posudky, receptury, vzorky výrobků, výrobní kolaudační protokoly;

technické podklady:

výkresy (originály, pracovní duplikáty, záložní duplikáty, kontrolní kopie, technické kopie, pracovní kopie = "modráky", archivní kopie, informační kopie), konstrukční schemata, konstrukční rozpisky (kusovníky), rozměrové náčrtky, technické podmínky pro výrobu, projekční výkresy, sestavy a sestavení; u důlního a báňského podnikání zejména geologické mapy, důlní mapy ve vlastním slova smyslu, poklesové, mapy překopů, jam, geometrické polohopisné plány, úvodní projekty geologicko-průzkumných prací, závěrečné geologické zprávy apod., havarijní mapy a plány, mineralogické zprávy a mapy;

energetika:

plány energetických zařízení, schemata a výkresy energ. zařízení, výkazy výroby energie z vlastních zdrojů, výkazy dodávek, pasporty zařízení (plynáren, elektráren), provozovací řády rozvodoven, výkazy a diagramy spotřeby, protokoly o zkouškách tlakových, rozvodu apod., záznam o prameništi, záznamy o čerpacích stanicích, záznamy o režimu úpravy vody, cirkulaci vody, čištění vody;

zařízení, stroje:

listy a karty strojů, atesty kotlů, zkoušky kotlů a revize kotlů, plány rozmístění strojů, výrobně technické popisy strojů, pokyny pro obsluhu strojů, protokoly o revizi strojů, v důlních a báňských provozech ještě mj. knihy o jízdě na laně, evidenční listy kabelů, evidence prohlídek a měření uzemňovacích zařízení;

provoz:

u důlních podniků (rovněž u báňských podniků) zejména knihy farácí, knihy horní, knihy instalovaných strojů, knihy inspekční služby, knihy o větrání, knihy o výronech plynu, knihy poruch, knihy cáčovní (šichtovní, směň), knihy tavební, knihy tlaku vzduchu a plynu, knihy válcovací, nivelační zápisník, rudní knihy, snímky časoměřičské pro výkonové normy, rekapitulace taveb, hlavní knihy střeliva, rozборы důlních větrů, záznamy o kontrole vodních hrází a uzávěr, o měření výtoků odvodňovacích vrtů, o pozorování sítě kontrolních bodů, záznamy střelmistrovské apod., knihy úrazů, záznamy o zapažení, obecně dokumentace o provedení cementace kolon aj.;

rozvoj, výzkum:

vědecké posudky, výsledky rozborů a zkoušek, u dolů např. spektrální analýzy, chemické sestavy, srovnávací studie, typizační studie, žurná-

ly pro rozbor uhlí, téze výzkumu a vývoje, propočty prototypů, zkoušky prototypů, závěrečné zprávy o řešení vývojových úkolů, přehledy o výzkumných, vývojových a laboratorních pracích;

statistika:

celopodnikové, útvarové (po odborech, odděleních), roční nebo za jiná období, děrovací štítky, druhové jako: výroby, dopravy, odběratelů, o využití mechanizačních prostředků, velkých strojů a investic, výkazy o pokusné výrobě, o zásobách, skladu, úrazech, mzdách apod.;

doprava:

organizace dopravy, dopravní předpisy, jízdní řády, tarify, u dolů vlečkové smlouvy, organizace důlní dopravy, evidence vozidel, raportní knihy o dopravě, deníky dopravy;

obchod:

seznamy dodavatelů a odběratelů (domácích, cizozemských), kolekce vzorků, spory o nekalou soutěž, katalogy, ceníky, prospekty, smlouvy o prodejních nebo dodavatelských podmínkách, seznamy zboží, popisy výrobků, nabídky, poptávky, kalkulační listy, průzkum trhu, hlášení exportních zmocněnců, celkové inventurní soupisy (pokud nejsou součástí účetní bilance);

zaměstnavatelské záležitosti, vztahy:

pracovní řády, služební řády, kolektivní smlouvy, osobní spisy a kartotéky zaměstnanců, pracovní smlouvy individuální, služební smlouvy, učební smlouvy, posudky veřejných orgánů o hygienické a protiepidemiologické péči, přehledy o počtu zaměstnanců, stanovy podpůrných spolků, pracovní spory, diplomy a čestná uznání jednotlivců, sliby, zmocnění, přehledy o byt. poměrech zaměstnanců, přidělování zaměstnaneckých bytů, rozborů nemocnosti, drahotní a jiné výpomoci.

B. K u t

Členové autorského kolektivu

dr. Karel B e r á n e k, Státní ústřední archiv Praha
dr. Josef B l e c h a +
doc. dr. Saša D u š k o v á DrSc, filosofická fakulta UJEP Brno
prof. dr. Zdeněk F i a l a DrSc, člen korespondent ČSAV +
dr. Josef H a n z a l CSc, Ústav pro hudební vědu ČSAV Praha
doc. dr. Ivan H l a v á č e k CSc, filosofická fakulta UK Praha
dr. Aleš C h a l u p a, Archiv Národního musea Praha
dr. Emanuel J a n o u š e k +
dr. Bohumil K u t, Československá televize Praha
dr. Rostislav N o v ý CSc, filosofická fakulta UK Praha
dr. Jiří P r a ž á k, Komise pro soupis rukopisů ČSAV Praha
dr. Jindřich R ů ž i č k a CSc, okresní archiv Litomyšl
prof. dr. Jindřich Š e b á n e k DrSc +
dr. Vladimír V a š k ů, filosofická fakulta UJEP Brno

ČESKÁ DIPLOMATIKA DO ROKU 1848

Prof. PhDr. Jindřich Šebánek, DrSc.,

Prof. PhDr. Zdeněk Fiala, DrSc.,

PhDr. Zdeňka Hledíková

Vydala Univerzita Karlova v Praze, 1984,

jako skripta pro posluchače filozofické fakulty

Univerzity Karlovy

AA 34,55 – VA 35,64 – 2. nezměněné vydání – Náklad 400 výtisků – Formát A4

Vytiskly Tiskařské závody, n. p., Praha, provoz Čelákovice

MŠ-MK 21 514/79

60-132-83 17/99

Cena Kčs 24,50

60-132-83

17/99

Kčs 24,50